

**Uluslararası
OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ÇORUM
Sempozyum**

23-25 Kasım 2007

I. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

**Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç.Dr. Mesut OKUMUŞ
İrfan YİĞİT**

Çorum Belediyesi Yayınları: 5

Çorum

2008

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Mustafa TOPRAK (Çorum Valisi)

Turan ATLAMAZ (Çorum Belediye Başkanı)

Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN (Hitit Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Ferhat KOCA (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili)

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Muhit MERT (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Ethem ERKOÇ (Araştırmacı-Yazar)

Ali ALAKOÇ (Çorum Belediyesi)

İrfan YİĞİT (Çorum Belediyesi)

Sempozyum Sekreteryası

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi

Ethem ERKOÇ, Emekli Öğretmen, Araştırmacı-Yazar

İrfan YİĞİT, Çorum Belediyesi

Osman YÜZTGEÇ, Çorum Valiliği

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ

İrfan YİĞİT

Baskı Yeri ve Tarihi

Lider Matbaacılık A.Ş. - ÇORUM

Yayımlanan Tebliğlerin yasal tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Tebliğler Çorum Belediyesi'nden izin alınmadan kısmen ya da tamamen bir başka yayında kullanılamaz veya elektronik ortama aktarım ve kopyalaması yapılamaz.

İsteme Adresi:

Çorum Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kent Arşivi

Yeniyol Mah. Gazi Cd. Turgut Özal İşmerkezi Kat:3 ÇORUM

Tel: 0 364 225 08 10 / 1539

E-posta: irfan-yigit@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

Takdim	1
Önsöz	3
Protokol Konuşmaları	
Çorum Valisi Mustafa Toprak	7
Çorum Belediye Başkanı Turan Atlamaz	11
Hitit Üniv. Rektörü Prof. Dr. Serdar Kılıçkaplan	15
Açış Konuşması	
Hitit Üniv. İlahiyat Fak. Dekan V. Prof.Dr. Ferhat Koca	17
Açılış Konuşmaları	
Türk Tarih Kurumu Bşk. Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu	23
Açılış Oturumu	
<i>Doç. Dr. Burhanettin Tatar</i> - Şehir Hermenötiği Bağlamında Çorum Üzerine Bazı Felsefi Notlar	33
<i>Prof. Dr. Şinasi Gündüz</i> - Şehir-Din İlişkisi ve Çorum	41
<i>Prof. Dr. Yasin Aktay</i> - Çorum Bağlamında Küresel Kentleşme Ve Kentsel Kimlik	51
<i>Doç. Dr. Mehmet Evkuran</i> - Kent Algısı, Moderleşme ve Çorum Üzerine	59
Bildiriler	
<i>Yrd. Doç.Dr. Şerif Korkmaz</i> - Çorum Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri	71
<i>Doç Dr. Namiq Musalı</i> - XVI. Yüzyılda Çorum	93
<i>Doç. Dr. Ejder Okumuş</i> - Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Çorum ve Çevresi	103
<i>Atilla Alpay</i> - Çorum'un Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi	129
<i>Yrd. Doç. Dr. Yüksel KAŞTAN</i> - Çorum'da Eğitimin Cumhuriyet Dönemi Tarihi Gelişimi	147
<i>Prof. Dr. Ömer Turan</i> - Çorum'da Ermeniler ve Ermeni Tehciri	165
<i>Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu</i> - Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Çorum'da Bazı Polisiye Olayları ve Eşkiyalık (1919)	185
<i>Yrd. Doç. Dr. Özen Tok</i> - XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkiyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama	203
<i>Yrd. Doç. Dr. Emine Altınay Şam</i> - 1892-1893 Yıllarında Çorum'da Ermeni Faaliyetleri ve Devlet Genelinde Alınacak Tebdirlere İlişkin İki Rapor	215

<i>Yrd. Doç. Dr. Kemal Daşcıoğlu - Arşiv Belgelerine Göre</i>	
Çorum Hapishanesi	233
<i>Mürsel Düzençi - Sicil-i Ahval Defterleri ve Bu Defterlerde Kayıtlı</i>	
Çorum Doğumlu Osmanlı Devlet Adamları	251
<i>Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay - Tuna Boylarında Alacalı Bir Savaşçı:</i>	
Yeğen Osman Paşa	263
<i>Yrd. Doç. Dr. Ali Arslan - Geçmişten Geleceğe Çorum Milletvekilleri</i>	277
<i>Arş. Gör. Yalçın Atalık-Tevkî'i Süleyman Feyzi Paşa</i>	297
<i>Mahmut Şener - Cumhuriyeti Oylatan Meclis Başkanı</i>	
Abdullah İsmet Bey'in (Eker) Hayatı	311
<i>Prof. Dr. Sayın Dalkıran - Çorumlu bir Osmanlı Bilgini Ahmet Feyzi'nin</i>	
İslam Fikir Ekolleri ile İlgili Düşünceleri	325
<i>Ethem Erkoç - Ahmet Feyzi Çorumlu ve Feyzû'l-Vahib Fi-</i>	
Necat-i Ebi Talib Adlı Eseri	355
<i>Dr. Şevket Kotan - Şeyhü'l-İslam Ebüssuûd Efendi</i>	383
<i>Oğuzhan Kantar - Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve</i>	
Tasavvufi Görüşleri (1934-2000)	391
<i>Prof. Dr. Şuayip Özdemir - Çorumlu Büyük Alim: Şehzâde Abdullah</i>	
Vecihi Efendi	405
<i>Doç. Dr. Mehmet Eren - Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan</i>	
Bir Osmanlı Âlimi: Yûsuf Bahrî (1245/18360)	413
<i>Yrd. Doç. Dr. İsmet Altıkardeş - Çorum'da Bir Gönül İnsanı: Hakkı Bilâl</i>	439
<i>Öğr.Gör. Fundagül Apak - Nikonya'nın Estetik Madeni: Sait Maden</i>	457
<i>Dr. Hafsa Fidan - Kentlerin "Şehirleşme" Sürecinde Kadının Rolü</i>	
- Çorum Örneği -	501
<i>Prof. Dr. Münir Atalar - Mustafa Vâzih (1763-1831)</i>	
(Din Bilgini, Şair ve Amasya Tarihçisi)	515
<i>Doç. Dr. Mesut Okumuş - Çorumlu Hacı Recepzâde Osman Nuri (1837-1907)</i>	
Ve "Ziyâu'l Bedr" Adlı Sure Tefsiri	523
<i>Doç. Dr. İbrahim Çapak - Yusuf B. Osman El-İskilibî'nin Lisanu'l-Mantık Fi</i>	
Ma'rifeti'n-Nutk Adlı Eseri ve Ebheri'nin İsagocisi	543
ile Karşılaştırılması	
<i>Yrd. Doç. Dr. Zülfikar Güngör - Çorumlu Bir Mutasavvıf Şair: Çerkez Şeyhi</i>	
Hacı Ömer Lütfü Efendi	561
<i>Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim Şimşek - Şiranlı Mustafa Efendi'nin Hayatı ve Bazı</i>	
Tasavvufî Görüşleri	573

TAKDİM

Kentlerin öncelikle içinde olduğu ülkenin *milli kültürünü* genç kuşaklara *aktarma* görevini üstlenme durumunda olmaları son derece önemlidir. Başka bir ifadeyle kentler, *sosyalizasyon sürecinin* eğitim kurumları başta olmak üzere, diğer toplumsal kurumlar aracılığı ve çeşitli kültürel faaliyetlerle mümkün olan en iyi şekilde gerçekleştirilmesi gereken yerlerdir. Kitle kültürünün etkilerini düzenleme görevi ise doğrudan bir *devlet politikasıdır*. Buna karşın kentlerin, kendilerine kent olma özelliğini veren kent yönetim birimlerinin, (*yerel yönetim birimlerinin*) iki büyük kültürel görevi vardır. Bunlardan birincisi maddi kültür mirasını korumak, diğeri ise ülkenin temel (milli) kültürel değerlerine uygun bir yapılaşmayı sağlamasıdır. Günümüzde bir beton yığına dönen büyük kentlerin insanlara *içinde yaşanmaktan haz duyulacak ve kendi öz kültürünü yaşatabilecek* yerleşim birimleri olması gerekmektedir. Bu aşamayı ancak kültürel, sosyal ve tarihsel projelerle gerçekleştirmek mümkündür.

Bu sürecin sebep ve sonuçlarını düşündüğümüzde, küreselleşmenin etkilerinin ulaşmadığı kent ve toplumun neredeyse yok denecek kadar az olduğunu görmekteyiz.

Küreselleşme sürecinin beraberinde yerel değerler ve yerel aktörler önem kazanmaya başlamaktadır. Özellikle yerel mekânlar olan kentler, düne göre çok daha önemli odak alanları olmaya başlamaktadır. Artık kentlerin her birinin hem ulusal sınırlar içerisinde ve hem de uluslararası alanda etkin olmaları gerekmektedir.

Bu süreç içerisinde Çorum Valiliği, Çorum Belediyesi ve Hitit Üniversitesi şehrimizin geleceği için Yerel Yönetimler ve Bilim Dünyası El ele vererek, geleceğe yerel yönetimleriyle üniversitesiyle modernize olan, küreselleşme ile gelebilecek olan mahkûmiyetlere karşı tedbirlerini alan bir Çorum hazırlamak için çalışmalarını yapmaktadır.

Belediyemiz olarak bu konuda ilk adımı Kent Arşivini kurarak attık. Bugüne kadar kültür ve kent hafızasının oluşturulmasında bir lokomotif görevi gören Kent Arşivi sayesinde birçok kültürel miras sayılan eserin tıpkı basımları yapıldı ve büyük oranda kent araştırmalarında temel kaynak niteliğindeki eserler yok olmaktan kurtarıldı. Türkiye'de ilk olma gibi bir özelliğe sahip olan "Şeriye Sicilleri Transkripsiyon Projesi" ile 200 yıllık kent hafızası ayağa kaldırılmak üzere çalışmaları başlatıldı. Yapılan araştırmalarda Türkiye genelinde tamamının çevirisi yapan il olarak "Şeriye Sicilleri

Transkripsyon Projesinin" bir ikinci örneği bulunmamaktadır. Bu sürecin oluşturduğu sinerji ile büyük organizasyonlara imzalar atıldı.

Şehrimizde bu süreci "Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyum'u" ile başlattık ve "Tarihi birlik için Çorum'da buluşan "Tarihi Kentler Birliği Çorum Semineri" ile bunu devam ettirdik. Şehrimizin vizyonu için bu son olmayacak, beş yıl önce Uluslararası Sempozyumları, Tarihi Birlikleri, beş yıldızlı otelleri mümkün görmeyen Çorum, bugün burada bu küreselleşme sürecine mahkum olmadığını, bu süreci kendi kabuğunu kırarak "marka kent" vizyonunu yakalayarak aşmış olduğunu ispatlamış durumdadır.

Kent araştırmalarındaki "Çorum Kültür ve Tarih Araştırmaları Merkezi Projesi"nin temel taşlarını oluşturan bu çalışmalar, yayınlanmakta olan bu eser gibi bir çok eserlerle gelecek nesillere çok kıymetli bir miras olarak kalacaktır. Bizlerin gelecek nesillere bırakacağı bu kıymetli mirasın topluma kazandırılmasında emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarımıza, akademisyenlerimize ve bizleri yalnız bırakmayan Çorum Valiliği ve Hitit Üniversitesi Rektörlüğü ne'de teşekkür ediyor, saygılarımı sunuyorum.

Turan ATLAMAZ
Çorum Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

Medeniyetlerin görünen yüzünü temsil eden şehirlerin her biri kendine özgü farklı bir geçmişe ve tarihe sahiptir. Aynı ülke içinde veya benzer coğrafyalarda olsalar bile hiçbir şehrin tarihsel tecrübesi diğerinin aynısı değildir. Her şehrin kendine özgü bir yapısı, coğrafyası, kimliği ve ruhu vardır. Şehirlerin ruhu yalnızca “ben”, “sen” ve “o” ile değil, ancak ve yalnız “biz” ile meydana gelir. Birliği, bütünlüğü, iriliği ve dirliği sağlayacak olan “biz”i oluşturmanın yegâne yolu, “biz”i içinde barındıran, bireysel ruhu ortak ruh ve şuur potasında eriten şehirleri tanımakla olur. Şehir konulu sempozyumlar, şehirleri ve onların ruhunu tanımanın en kestirme ve kolay yollarından biridir. İnsan tarih denen geniş örüntünün parçası konumundaki şehirlere nüfuz ettikçe, o devasa bütünü sadece kavramakla kalmaz adeta onu tadar, görür, duyar, dokunur ve hisseder. Çünkü şehirler dünü bugüne taşıyan, geçmişle geleceğe bağlayan en somut gerçekliklerdir. Öyleyse şehirlerin dününü tanımadan; bugün ve yarınlarından bahsedilemez.

Şehri bir metin gibi algılayan şehir hermenötiği açısından bakıldığında insan ile üzerinde yaşadığı mekân, içinde yaşadığı şehir arasında enteraktif bir ilişkinin olduğu görülür. Her mekân ve coğrafya üzerinde yaşayan insanı etkileyip belli ölçüde onu biçimlendirdiği kadar, insan da yaşadığı mekânı şekillendirir, ona kendi zevkini ve rengini katar. Öyleyse birbirinden ayrılamayan bu ikiliyi bir bütün olarak ortaya koymak için her ikisinin birlikte incelenmesi gerekir. Kuşkusuz bunun en güzel yollarından biri de, ortak çabaların sergilendiği, kolektif bilgi alışverişinin en yoğun şekilde yaşandığı şehir sempozyumlarıdır. Şehir sempozyumları hem insanı etkileyen “özne mekânı” konu edinmekte, hem de o mekânı etkileyen, şekillendiren, ona biçim ve ruh kazandıran “özne insanı” ele almaktadır. İşte elinizdeki eser böylesi bir sempozyumda sunulan bildiri ve müzakerelerden oluşmaktadır.

Uluslar arası bir sempozyumda sunulan bildiri ve müzakereleri içeren elinizdeki çalışma üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümü sempozyumda sunulan bildirilere, ikinci bölümü bu bildirilerin olgunlaşması için yapılan müzakerelere/tartışmalara, son kısmı ise sempozyum esnasında çekilen resimlere ayrılmıştır. Eserin ilk kısmında yer alan bildiriler sempozyumda hangi oturumda sunulmuşsa o bölüme konulmuştur.

Sempozyumda yapılan müzakereler basım aşamasında genellikle bildirilerin sonuna konulur. Ancak daha önce sempozyuma katılacaklarını bildirip mazeretleri nedeniyle katılamayan bazı bilim adamlarının varlığı; müzakerecilerden bazılarının yazılı tartışma yerine sözlü müzakereyi tercih

etmeleri, müzakerelerin büyük kısmının yapılan konuşmaların deşifre edilmesi yoluyla yazıya geçirilmesi bildirilerle müzakereler arasında bir insicam sorununa yol açmıştır. Bu nedenle müzakerelerin tamamının toplu olarak ayrı bir bölüm halinde verilmesine karar verilmiştir. Bildirilerde olduğu gibi müzakerelerde de oturum sırası esas alınmıştır.

Müzakere metinlerinin önemli bir kısmı konuşmalardan deşifre edildiği için konuşmalar yazılı metne aktarılırken vurgu, jest, mimik, sesin alçalıp yükselmesi gibi anlamı tamamlayan bazı unsurlar yazılı metinde kaybolmaktadır. Bu da bazı anlam kopukluklarına veya boşluklarına, istemeden de olsa kısmi anlam kaymalarına veya kayıplarına yol açmaktadır. Bunu giderebilmek için çaba gösterdikse de bazı eksikliklerin olması ihtimaline karşı okurların ve müzakerecilerin hoşgörüsüne sığınıyoruz.

Sözlü müzakereleri deşifre etmek için günlerce uğraşan ekip arkadaşımız İrfan Yiğit'e müteşekkirimiz. Bu bağlamda sempozyum düşüncemizi destekleyen ve organizasyona sahip çıkarak başarılı bir şekilde gerçekleşmesine katkı sağlayan Çorum Valisi Mustafa Toprak'a, Belediye Başkanı Turan Atlamaz'a, Hitit Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Serdar Kılıçkaplan'a ve İlahiyat Fakültesi dekanı Prof. Dr. Ferhat Koca'ya en kalbi şükran ve minnet duygularımızı ifade ediyor, metinlerin basımını üstlenen Belediye Başkanına tekrar teşekkür ediyoruz.

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Doç.Dr. Mesut OKUMUŞ

Çorum 2008

PROTOKOL KONUŞMALARI

Sayın Bakanım, Milletvekilim, Türk Tarih Kurumu Başkanım, Değerli Konuklar, kıymetli katılımcılar, bilim dünyamızın değerli üyeleri, kıymetli basın mensupları, hamım efendiler ve beyefendiler!

Valiliğimiz, Çorum Belediye Başkanlığı ve Hitit Üniversitesi'nin iş birliği ile düzenlenen "Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum" konulu sempozyuma bildiri sunmak veya müzakerede bulunmak için katılan, ya da sempozyumu takip etmek için burada bulunan tüm katılımcılara İl Valisi olarak hoş geldiniz diyor, saygılar sunuyorum.

Böylesine önemli bir sempozyumda sizlere hitap etmekten de mutluluk duyduğumu belirtmek istiyorum.

Sempozyumun kent hayatını yönlendiren üç kurum tarafından düzenlenmiş olmasını ve özellikle Hitit Üniversitemizin kuruluşundan hemen sonra böylesi bir sempozyuma katkılarını da önemli bulduğumu ifade ediyor, Belediye Başkanımız ve Rektörümüzün şahsında katkı sağlayan herkese teşekkür ediyorum.

Özellikle de Üniversitenin bu tür çalışmaları yapması veya bunlara destek vermesi daha da önemlidir. Zira kentle (halkla) üniversitenin kaynaşarak iş birliğinde bulunmalarının, huzur içinde yaşayabilecek bir ortam sağlayacağı açıktır.

Değerli Konuklar,

Günümüz dünyasında, devletlerin başarısının birlik ve beraberlikten geçtiği herkes tarafından bilinen ve kabul edilen tartışılmaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Bizler, başarılı olmak istiyorsak, çalışma ve faaliyetlerimizi daha fazla halkla birlikte ve onların her alanda desteğini yanımıza alarak sürdürmeliyiz.

Değerli Katılımcılar,

Tarih tekerrürden ibarettir. Tarihimizi bilmek, inceleyip geçmiş dönemlerdeki hata ve başarılarımızı, sebepleriyle birlikte öğrenmek, yapacağımız her çalışmada bize ışık tutacaktır. Tarih tecrübedir. Tarih birikimdir. Ondan azami derecede faydalanmalıyız. Gelişmek, çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkmak istiyorsak tarihimizi çok iyi öğrenmek zorundayız. Buna samimiyetle inanıyorum. Çünkü Şair Yahya Kemal'in, dilimizde darbimesel durumuna gelen dizesinde belirttiği gibi ancak " Kökü mazide olan âti " olmayı başarabilenler çağdaş uygarlığı yakalayabilirler.

Kentimizi her yönden daha iyi bir konuma getirebilmek için öncelikle yapılması gereken çalışmalardan birisi de tarihini incelememiz ve öğrenmemizdir. Çünkü ne kadar geriye bakabilerseniz ileriye o kadar görebilirsiniz.

Bu sempozyumda, tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik yapmış olan Çorum'un önemli bir tarihi dönemi hakkında bilgi sahibi olma şansını yakalayacağız. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Çorum'u hakkında bilgi edineceğiz. Çorum'un 1398 yılında Yıldırım Beyazıt tarafından ilk defa Osmanlı topraklarına katıldığını düşündüğümüzde bu dönem yaklaşık altı yüz yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır.

Tabii burada kuru bir tarihi bilgi verilmeyecek; Çorum Tarihinin Kaynakları ve Sosyal Tarih, Çorum'da Emniyet ve Asayiş, Dil ve Edebiyat, Dinî Hayat, Eğitim, Basın ve Siyaset, Nüfus, İktisadi Hayat, Çorumlu Önemli Şahsiyetler gibi değişik konular siz değerli katılımcılar tarafından sunulacaktır.

Değerli konuklar,

Bu sempozyumda dinleme fırsatı bulacağımız çok değerli akademisyenler ve değerli ilim adamlarımız çok kıymetli çalışmalarının neticesindeki birikim ve bilgilerini bizlerle paylaşacaklar; dolayısıyla da bizler bilmediğimiz birçok bilgiye sunum yapan çok değerli ilim adamlarımız sayesinde ulaşarak yapacağımız çalışmalarda bu bilgileri bir rehber olarak, birikim olarak kullanacağız.

Hepimizin amacı, Büyük Atatürk'ün söylediği hedefe "MUASIR

MEDENİYET SEVİYESİ"nin üstüne çıkmak, ülkemizin ve milletimizin yaşam standartlarını yükseltmek, bunun için de tüm bilgi ve birikimlerden faydalanmaktır.

Değerli Katılımcılar,

Sizlerin kıymetli zamanlarını daha fazla almak istemiyorum. İşi ehline bırakarak, şehrimizin ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımının yapılmasını; tarihimizin, kültürümüzün, kent dokumuzun tanınması ve bunlara sahip çıkılmasını sağlayacak; bunlara bağlı olarak da başta turizm olmak üzere şehrimize birçok ekonomik ve kültürel getirisi olacağına inandığım bu tür toplantıların bundan sonra da devam etmesini diliyorum; bu sempozyumun hazırlanmasında ve sunulmasında emeği geçenlere teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

Mustafa TOPRAK
Çorum Valisi

Sayın Valim, sayın Bakanım, sayın Milletvekilim, Türk Tarih Kurumu Başkanım, Değerli Konuklar, kıymetli katılımcılar, değerli bilim adamları, kıymetli basın mensupları, hamım efendiler ve beyefendiler!

Milletlerin geleceği için tarih yazmak, yapmak kadar önemlidir. Bu söz öyle açık bir gerçeği ifade ediyor ki, ne kadar tekrarlanırsa tekrarlansın değeri aşınmaz.

Dönemimizde sahip çıkılan tarihsel değerlere bakılınca, kültür ve geçmişine sahip çıkma hamlelerini tarih şuuruyla yaptığımız müşahade edilir. Bu sebeple şunu rahatça söyleyebiliriz ki, tarihi yazıp, onu bir kültür ve şuur kaynağı haline getirmedikçe, toprak altında kalan yeraltı zenginlikleri gibi hiçbir anlam ifade etmez. Bilindiği gibi, Çorum olarak, tarihte göz kamaştırıcı bir ayrıcalığa sahibiz. Zira çok köklü bir geçmişimiz bulunmaktadır. Çorum Belediyesi olarak bu geçmişimizi araştırarak, kültür hazinesi olarak hayatımıza katarak, bir başka ifade ile "Yerel Tarih"e verdiğimiz değerle, tarihe geçmek istiyoruz.

Değerli katılımcılar

Çorum Belediyesi üç türlü projesiyle tarihe sahip çıkmıştır:

1- Kent hafızasının oluşmasını sağlamak amacıyla Çorumla ilgili belge, kağıt, kitap ve fotoğraf toparlayarak, yani Kent Arşivi kurarak.

2-Şehir içerisinde anıt yapıtlar olan tescilli kültür varlıklarının korunması ile. Biz bunu Veli Paşa Konağı restorasyon projesiyle başlattık, Saat Kulemizin restorasyonu, Belediye Binamızın restorasyonu ve çok yakında gerçekleşme

aşamasına gelecek olan ve halkımıza müjdesini vereceğimiz Farabi caddesi kentsel dönüşüm projesiyle devam ettireceğiz.

3-Üçüncü aşaması ise tarihsel kaynakların gün yüzüne çıkartılması, basılması ve yayımlanması. Bugün burada yüz tarihi belgeyi kent hafızasına kazandırmanın onurunu yaşayacağımız önemli bir proje için bir araya gelmiş bulunuyoruz.

Ciddi bir kültür ve medeniyete sahip olmak istiyorsak, ilk kaynaklardan tarihimizi doğru yazmak zorundayız. Böylece ne yapmamız, yeni nesilleri yetiştirirken nelere dikkat etmemiz gerektiği ortaya çıkacağından, sorumluluklarını bilen insanlarımıza kavuşacağız.

Burada değerli bilim adamlarımızın şehrimiz hakkında ortaya koyacakları değerli tarihsel tespitleri en kısa zamanda kitap haline getirilerek her şeyin en iyisine layık olan Çorumumuza, Çorumlu hemşerilerimize tarihin derinliklerinde yer alacak olan bu eseri hediye edeceğiz.

Saygıdeğer bilim insanları ve değerli misafirler

Araştırmacılarımıza ve bilime değer veren hemşerilerimize bilgi verme ihtiyacı hissettiğim bir konuya da değinmeden geçemeyeceğim.

Belediyemizin önderliğinde ve bilim adamlarımızın katkılarıyla Çorum Tarihini bilimsel formatlarda tespitlerle ortaya koyacak ve yılda iki defa çıkacak olan bilimsel bir dergi çalışmasının da son aşamasına gelmiş bulunmaktayız. Uluslar arası kongre ve sempozyumlar şehri Çorum imajına katkı sağlayacak her türlü projenin her zaman arkasında olmaya devam edeceğiz.

Çorum artık valiliğiyle, belediyesiyle, üniversitesiyle, sivil toplum kuruluşlarıyla ve tüm halkıyla el ele gönül gönüle şehrimizin kalkınması, yaşanabilir ve her zaman zirvede yer alacak bir kent haline getirmesi için çalışacaktır. Bugün burada açılışını yaptığımız bu sempozyum bunun en büyük ispatıdır.

“Devletimizin tüm kurumları Güzel Şehrimiz Çorum için bir aradadır.”

Sevgili misafirler!

Çorum Belediyesinin hafızasında, günün birinde bu bir işe yarayacaktır düşüncesi her zaman saklıdır. Bu doğrultuda da çalışmalarına devam edecektir. Batılı, dilimizi, eski harflerimizi, geçmişteki mantalitemizi, geleneklerimizi mümkün mertebe öğreniyor, ömrünü heba ederek tarihimize dair eserini veriyor. Burada toplanmış olan 170 bilim adamı batının sahiplenmişliği kadar biz de varız diyebilmek adına, kilometrelerce uzaktan kalkıp güzel şehrimize geldiler. Her birisine tarih ve kültür adına, güzel

şehrimiz insanları adına, tek tek teşekkür etmek, bugün burada kurulmaya başlanacak olan gönül bağların, köprülerin hiç kopmadan devam etmesi dileğiyle tüm katılımcılara en kalbi duygularıyla muhabbetlerimi sunmak istiyor, saygılar sunuyorum.

Turan ATLAMAZ
Çorum Belediye Başkanı

Sayın Milletvekilim, Sayın Valim, Sayın Garnizon Komutanım, Sayın Belediye Başkanım, Sayın Meslektaşlarım, Değerli Medya Temsilcileri, Değerli Katılımcılar ve Çok Kıymetli Konuklar! Sözlerime başlarken hepinizi saygı ve sevgilerimle selamlıyorum.

Değerli konuklar! Bugün bizi burada bir araya getiren nedenlerin başında “Çorum” geliyor. Bunu sözlerimin başında özellikle vurguluyorum. Zira Çorum üzerinde durulması, incelenmesi ve irdelenmesi gereken, dün, bugün ve yarınıyla tartışılması, üzerinde konuşulması gereken önemli bir Anadolu şehridir. Biz de önemine binaen Çorum Valiliği ve Çorum Belediye Başkanlığı ile iş birliği yaparak böylesine bir konuyu kapsamlı bir biçimde bilimsel bir zeminde ele almayı düşündük. “**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum**” başlıklı sempozyum, bugün itibariyle bu düşüncemizin eyleme dönüşmüş halidir. Hitit Üniversitesi Rektörü olarak bu düşüncemizin eyleme dönüşmesinin mutluluğunu yaşıyorum.

Bilindiği üzere Hitit Üniversitesi yeni kurulmuş bir üniversitedir. Dolayısıyla üniversite olarak böylesi bilimsel bir organizasyonu gerçekleştirerek Çorum'u konuşmayı ve tartışmayı düşündük ve bugün son derece başarılı bir biçimde bu düşüncemizi eyleme geçirmiş bulunmaktayız.

Bu sempozyuma yüz yetmiş civarında bilim insanı yüz civarında bildiri ile katılmaktadırlar. Açılış ve kapanış oturumu dışında A, B, C salonları şekline üç ayrı salonda toplam yirmi oturum içermektedir.

Bu oturumlarda alanlarında uzman akademisyenler ŞEHİR, ÇORUM

TARİHİNİN KAYNAKLARI VE SOSYAL TARİH, ÇORUM'DA EMNİYET VE ASAYİŞ, ÇORUMLU DEVLET ADAMLARI, ikinci oturumda BİYOGRAFİ I-II, BİYOGRAFİ VE KADIN, ÇORUMDA SANAT, COĞRAFYA, ÇORUM HAKKINDA BİLİMSEL ÇALIŞMALAR, üçüncü oturumda NÜFUS I-II, ÇORUMDA İKTİSADİ HAYAT konularında bildiri sunacak ve tartışacaklar. Saydığım oturum başlıkları oldukça geniş ve kapsamlı bir çerçevede Çorum'un konuşulacağını ve tartışılacağını göstermektedir.

Sözlerimi tamamlarken sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum. Bu sempozyumun gerçekleşmesinde emeği geçen herkese, özellikle ev sahibi konumundaki Çorum Valiliğine ve Çorum Belediyesine, düzenleme kurulunda görev yapan arkadaşlara, katkı ve destek veren tüm çalışanlara, uzaktan yakından buraya teşrif eden tüm katılımcılara teşekkür ediyorum.

Prof.Dr. Serdar KILIÇKAPLAN
Hitit Üniversitesi Rektörü

**ULUSLAR ARASI
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ÇORUM SEMPOZYUMU
23-25 KASIM 2007 ÇORUM
Açış Konuşması**

Sayın Valim,
Sayın Belediye Başkanım,
Sayın Garnizon Komutanım,
Sayın Türk Tarih Kurumu Başkanım,
Sayın Rektörüm,

Değerli ilim adamları, Kıymetli basın mensupları, Saygıdeğer misafirler ve Sevgili Çorumlular,

"Uluslar Arası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu"na hoş geldiniz. Hepinizi sempozyum düzenleme kurulu adına saygı ve hürmetle selamlıyorum.

Değerli konuklar, İlahiyat Fakültemiz 1993 yılında eğitim ve öğretime başlamış, Çorum'da bulunan en eski fakültelerden biridir. Değerli Çorum halkı, yaklaşık 14 yıldır fakültemize maddî ve manevî pek çok alanda yardımlarda bulunmuşlardır. İşte biz de halkımızın bu sıcak ilgisine karşılık olarak; sosyal sorumluluk bilinci içerisinde birtakım konferanslar, paneller ve sempozyumlar düzenlemeye, bilimsel yayın ve faaliyetlerde bulunmaya ve böylece, Çorum şehrinin ve değerli Çorum halkının eğitim ve kültür hayatlarına çeşitli katkılarda bulunmaya çalışıyoruz. Gerçekleştirmekte

olduğumuz işbu sempozyum da bu tür faaliyetlerimizden biridir.

Değerli konuklar, şehir tarihleri, millî tarihlerin birer parçasıdır; şehirlerin tarihlerinin toplamından millî tarihler ve medeniyetler teşekkül eder. Bu sebeple şehirler; sokaklarıyla, caddeleriyle, iklimi ve tabiatıyla uyumlu evleri ve anıtsal mimarisiyle, dinî hayatı, dili, kıyafeti, temizlik ve mutfak kültürü ile mensup olduğu medeniyetin birer temsilcisi ve tezahür alanlarıdır. Dolayısıyla, şehir tarihlerinin araştırılıp incelenmesi yalnızca bir kentin tarihinin aydınlatılması anlamına gelmeyip, bütün olarak milletlerin ve medeniyetlerin tarih ve değerlerinin araştırılıp incelenmesi demektir.

Değerli konuklar, şehirler, hayatîyetleri bakımından canlı bir organizmaya benzerler. Onlar da birer ağaç gibi bir tepe veya dağ başında, bir ova veya vadi içerisinde, bir akarsu veya yol kenarında ya da bir boğazda doğarlar, gelişip gürbüzleşirler, daha sonra da kötürümleşip yaşlanır ve tabîî ömürlerini tamamlarlar. Bir süre sonra ise, kökleri ya da harabeleri içerisinde yeni kentler filiz vermeye başlar ve böylece toplumsal hayat devam eder.

Değerli konuklar, merkez ve ilçeleri ile birlikte Çorum şehri, milattan önce dört bin yıllarına kadar uzanan uzun tarihî köklere sahip bir Anadolu kentidir. Bu şehir Hitit, Firikya, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti gibi birçok tarihî dönemlere, siyasal iktidarlara ve medeniyetlere beşiklik etmiş ve her defasında, köklerinden yeni filizler vermeyi başarmıştır. Bu kadar uzun ve geniş tarihî dönemlere sahip bir kentin geçirdiği bütün tarihî süreç ve dönemlerin bir bilimsel toplantıda incelenmesi imkânsız denecek kadar zordur. Bu sebeple biz, bu toplantıda yalnızca Osmanlı'lardan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar geçen dönemde Çorum kentinin nüfus ve göç hareketleri, iskân problemleri, kentsel hayatın iç dinamikleri ve tabakaları, örf ve âdetleri, din, hukuk, kültür ve sanat hayatı, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, güvenlik ve asayiş sorunları gibi Çorum şehrinin toplumsal tarihini tanımaya ve tanıtmaya çalışacağız. Yukarıda belirttiğimiz gibi biz, Çorum tarihiyle ilgili bu çalışmaları yaparken, yalnızca Çorum kentinin tarihine değil, bir bütün olarak Türkiye'nin sosyal ve kültürel tarihine ve Türk-İslam medeniyetine hizmet ettiğimiz inancındayız.

Değerli konuklar, Sevgili Çorumlular! Bu bilimsel toplantı, Sayın Valimizin, Sayın Belediye Başkanımızın ve Sayın Rektörümüzün teşvik edici ve cesaretlendirici önderlikleri ve kurumsal destekleri sayesinde ortaklaşa gerçekleştirilmiştir. Bu destek ve katkılarından dolayı Sayın Valimiz Mustafa Toprak Beye, Sayın Belediye Başkanımız Turan Atlamaz Beye ve Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Serdar Kılıçkaplan Beye huzurlarınızda şükranlarımı arz ederim. Ayrıca, sempozyum düzenleme kurulunda, danışma kurulunda ve sekretaryasında yer alan bütün zevata ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Öte

yandan, bu sempozyumun gerçekleştirilmesi sürecinde, isimlerini burada sayamayacağım kadar çok sayıda insanın katkı ve hizmetleri olmuştur. Öğrencisi, hizmetlisi, memuru ve akademik personeliyle bu organizasyonda yer alan ve fedakârca çalışan bütün görevlilere tek tek teşekkür borçluyum. Değerli ilim adamları, sizler teşrif etmeseydiniz ve katkıda bulunmasaydınız bu programın gerçekleşmesi mümkün olmazdı. Bu katkılarınızdan dolayı hepinize şükranlarımı sunarım.

Değerli konuklar, programın açılış konuşmacılarından biri olan sayın Prof. Dr. Halil İnalçık Beyefendi, programa davet ettiğimiz zaman büyük bir ıstıyakla davetimizi kabul etmiş ve Çorumlu kahramanlardan Karatekin hakkında bir konuşma yapacağı sözünü vermişti. Ancak bu hafta, hocamız rahatsızlanmış ve doktoru evden çıkmamasını ve arabaya binmemesini istemiştir. Karatekin ile ilgili tebliğini de hazırlamış olan ülkemizin medarı iftihar, "Tarihçilerin Üstadı", Doksan bir yaşındaki hocamız, bütün katılımcılara selam ve sevgilerini göndererek, mazeretinin kabulünü rica etmiştir. Biz de burada hocamıza acil şifalar dilemekteyiz.

Çorum dışından teşrif eden değerli konuklarımız! Sempozyumu düzenleyen kurumların mensupları olarak bütün imkânlarımızla sizlerin rahat bir ortamda bu bilimsel faaliyeti gerçekleştirmeniz için elimizden gelen gayreti göstereceğiz. Ancak, elimizde olmayan sebeplerle herhangi bir aksama olursa şimdiden hoşgörünüze sığınırız. Son olarak, sempozyumumuzun başarılı geçmesini, Çorum şehrinin tarihine ve değerli Çorum halkına yararlar getirmesini ve nihayet, millî tarihimize katkılarda bulunmasını temenni eder, hepinize saygılar sunarım.

23.11.2007 Çorum

Prof. Dr. Ferhat KOCA

Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Efendim başta Sayın Valimiz olmak üzere, Sayın Belediye Başkanımız, Sayın Milletvekilimiz, Sayın Rektör hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Öncelikle adeta Tarih Kurumu Başkanı gibi konuşan Belediye Başkanımız, ardında da Milletvekilimiz var. Şimdi ben ne konuşacağım? Öncelikle Milletvekilimize bir cevap vereyim. Bütün Çorumluları toplamış Bakû'ye götürmüştü. Orada Türkiye'den giden kişiler arasında en çok Çorumlular vardı. İkincisi, evet Çorum'da adam gibi adamlar var, doğru söylüyorsunuz. Tahrir kayıtlarına baktığınız zaman Çorum'da yaklaşık 412 aşiret adı geçiyor, hepsi Türkmen tabi, ama şöyle söyleyeyim tabi, tarihi geçmişe bakmak lazım, neler yapıldığına bakmak lazım. Tabii ki son derece verimli bir yer burası. Bununla beraber işi bilimsel yöne çekecek olursak, tarihinin sorumluluğu gerçekten çok büyüktür. Çünkü tarihçi geçmiş dönemlerdeki onlarca, yüzlerce yıl önceki bir olayı objektif bir değerlendirme ile günümüze olduğu gibi yansıtmaya çalışan kişidir.

Buradaki sorumluluk şudur; bir kişi hakkında karar veriyorsanız veya bir olay hakkında karar veriyorsanız, muhakkak ki, o olayın geçtiği dönemi, onun içerisinde yaşadığımız, yaşıyormuşçasına doğru olarak yansıtmak zorundasınız. İkincisi; ortaya koyduğunuz verilerin, başkaları tarafından kullanılması durumunda bu verilerin o kişileri veya o dönemdeki insanları töhmet altına sokmamaları gerekir. Böyle bir büyük sorumluluk taşıyorsunuz. İş biraz daha farklı bir boyuta götürdüğümüzde ise tarihi olaylar, geçmişten günümüze yansıyan, fakat günümüze de ışık tutan olaylardır. Yani bir yerde, konuya değişik bir açıdan bakacak olursak, tarih canlı bir varlık gibidir. Yaşayan bir varlık gibidir, süreklilik gösterir ve onu geçmişte kalmış bir olay gibi değerlendiremezsiniz. Çünkü aynı olaylar farklı biçimlerde tezahür edebilir, çıkabilir. Nitekim bundan dolayıdır ki Mustafa Kemal Atatürk şöyle söylüyor: "Tarih, ihtiyatsızlar için merhametsizdir." Çünkü gerçekten biz bilim adamları tarihi ve tarihimizi, olayları sadece kendi zaman ve mekânı içerisine hapsetmeye çalışırsak yaptığımız araştırma bir bilim araştırması yapmaktan öteye gitmez. Aslında her tarihi olay veya hemen her olay yansımaları günümüze kadar uzayabilen ve gelecekte de karşımıza çıkabilecek olaylardır. Söz gelimi hemen bugün ülkemizin güney doğu kesiminde Irakta olaylar olmaktadır. Irakta meydana gelen olayların sadece tarihi perspektif içerisinde değerlendirmesini yaparsak, bugün günümüze yansıtan bir biçime sokmazsak, o zaman yaptığımız araştırmanın hiçbir anlamı olmaz. Hâlbuki Irak konusu, bugün Amerika veya İngiltere tarafından işgal edilmiş olan Irak, Türkiye Cumhuriyetini çok yakından ilgilendiren, sadece terör örgütü açısından değil, siyasi açıdan Türkiye'yi çok yakından ilgilendiren bir konudur. Zira 1926 yılında Milletler Cemiyeti aracılığıyla birleşik Irak için terk edilmiş bulunan Musul ve Kerkük'ün siyasi konumu

beklide önümüzde Türkiye için en önemli problemlerden biri olarak durmaktadır. Yarın Irakta meydana gelebilecek bir parçalanmanın sonrasında Türkiye'nin burada ne kadar hukuki ve siyasi hakkı vardır. Bütün bunların ortaya konulabilmesi için o tarihi perspektif içerisinde Irak konusunu işlemek ve **günümüzde olabilecekleri** de göz önüne alarak bir sonuca ulaştırmak tarihçinin görevidir. Keza bir kişiyi veya bir toplumu suçlamak isteyen, suçlanan bir pozisyonda tarihçi onunla o konuyla ilgili yapmış olduğu araştırmalarda çok dikkatli olmak zorundadır. Zira ortaya koyacağı sonuçlar o kişi veya toplumu töhmet altında bırakabilir. Beklide bunun vebalini çekmek gibi bir durumla karşılaşabilir. Yine tarihçinin ortaya koyduğu veriler devletler tarafından hükümetler tarafından dış siyasette bir politika aracı olarak veya politikanın belirleyicisi olarak kullanılır. Böyle bir pozisyonda o verileri kullanan hükümet mi yoksa o verileri ortaya koyan bilim adamı mı sorumludur? Bana göre o verileri ortaya koyan tarihçi o verileri uygulayandan çok daha fazla sorumluluğa sahiptir. O vebalin altında kalacak kişi odur. Dolayısıyla bilim adamı bütün bunları araştırmaları sırasında değerlendirmek zorundadır. Bu nedenle de yapacağı araştırmayı olabildiğince objektif olarak araştırmak zorundadır. Bunun için tarih kaynaklarını kullanmalıdır. Ama tarih kaynaklarını kullanırken olaya müdahil tüm tarafların kaynaklarını görmek suretiyle ortaya bir sonuç koymalıdır. Bunu yaptığınız takdirde gerçekleri bir nebze de olsa günümüze yansıtmış olabilirsiniz.

Zaman zaman Türkiye'de bugün aydın olarak nitelendirdiğimiz bazı kimselerin meydana gelen olayları değerlendirirken olaylara bakış açıları sadece günümüz çerçevesinde olmaktadır. Dolayısıyla ortaya koyduğu sonuçlar da o denli yanlış olmaktadır. Ve acımasızca eleştiriler yöneltmektedirler. Bir eleştiri yapmak isteyen kişi, eleştireceği konu hakkında en az o yazıyı yazan veya o fikri ileriye süren kişi kadar bilgili olmak zorundadır. Yani o konunun uzmanı olmadan o konuyu eleştirmeniz son derece yanlış olur. İşte hepimizin son zamanlarda bildiği ve Türkiye için son derece önemli olan Ermeni meselesinde ortaya birçok sorunlar atılmaktadır, fikirler atılmaktadır. Bu bir soykırım denilmektedir veya aksine bizlerde diyoruz ki bir soykırım değildir. Şimdi soykırım olduğunu söyleyenlerle olmadığını söyleyenler neye dayanmaktadırlar? Olduğunu söyleyenler birkaç belgeye dayandıklarını iddia ediyorlar veya görgü şahitleri tarafından anlatıldığı söylenen bilgilere dayandığını söylüyorlar. Biz de diyoruz ki: Hayır, bu söylediklerinize dikkat ediyoruz ama her şeyden önce şunlara dikkat etmeniz gerekmektedir: 1- Soykırım kelimesi o tarihte terim olarak yoktur. Eğer ahlaki olarak, insani olarak konuya yaklaşırsanız ve o dönemde günümüze uygun olarak, hukukuna uygun olarak o dönem olaylarına bakarsanız ve tıpkı soykırım olarak adlandırılan olaylara benzerlik gösterip

göstermediğini değerlendirecek olursanız, o zaman şunu yapmanız gerekir. 1- Osmanlı devletinin bütün bu konuyla ilgili belgelerini incelemek zorundasınız. 2- Sorunun ikinci tarafı nedir Ermenistandır, Ermenilerdir. Öyleyse Ermeni belgelerini incelemeniz gerekmektedir. Sonra buna taraf olan diğer devletlerin belgelerini yani Osmanlı devletinin yanında yer alan Avusturya, Almanya gibi devletlerin, karşısında savaştıkları ülkeler olan İngiltere, Fransa, Amerika, Rusya gibi devletlerin belgelerini, yine o dönemde misyoner olarak çalışan veya eğitim kurumlarında öğretmenlik yapan kimselerin hazırladıkları raporları ve kişisel hatıratları incelemelisiniz. Bütün bunları inceledikten sonra ancak belli bir bilgi birikimine sahip olabilirsiniz ve doğrulara en yakın sonucu ortaya koyabilirsiniz. Aksi takdirde bir belgeyle ortaya koyacağınız sonuç tamamen yanıltıcıdır.

Bazı Batılı ülkelerin parlamentolarında alınan soykırım kararları ile ilgili olarak o ülkelerin bilim adamları tarafından parlamentoların görevinin bu olmadığı söylenememektedir. Buna cesaret edilememektedir. Çünkü demokrasilerin temel kurallarından birisi yasama, yürütme ve yargının birbirinden bağımsız olmasıdır. Eğer yasama yargıya müdahale ediyorsa ve onun görevlerini yerine getiriyorsa, o zaman demokrasi topal hale gelir. Öyleyse batı dünyası demokratik olduklarını söylerlerken gerçekten demokrasiye ne kadar bağlıdırlar? İkincisi insan haklarına bağlı olduklarını söylerlerken, insan haklarına ne kadar sadık kalmaktadırlar veya bilimsel özgürlüğe araştırma özgürlüğüne ne kadar sadıktırlar. Her şeyden önce sadece şunu söylesek zannediyorum ki konu birazcık anlaşılacaktır. Irakta meydana gelen olaylarda 1 milyon 200 bin sivil insan hayatını kaybetmiştir. Peki, Türkiye'de 301. maddenin kaldırılmasını isteyenler, Batı, Avrupa birliği 1 milyon 200 bin insanın katledilmesine, ölmesine karşılık Avrupa birliğini toplayıp bunu kınayabilecek bir karar alabilmekte midir? Bugüne kadar almış mıdır? Hayır. Peki, Birleşmiş Milletler bunu yapabilmekte midir? Hayır. Öyleyse insan hakları denilen şey sanıyorum ki bu devletler tarafından sadece kendileri ile ilgili olan konulardır. Kendilerinin dışında olan kişilere bu konu herhangi bir şekilde yansımamaktadır. İkincisi demokrasi dediğimiz olayda yine aynı şeyleri görmekteyiz. Yani parlamentoların bu soykırımı kabul etmeleri ve bu soykırımı kabul ederken suçladıkları insanlara savunma hakkı bile tanımamış olması. Yani bir yerde Engizisyon mahkemeleri hüviyetini taşımış olması. İşte bu gibi konuları bir birikim halinde ortaya koyan tarih bilimidir. Zira ben şöyle değerlendiriyorum Avrupa'yı, bu çerçeve içerisinde, 1492'lerden başlayan coğrafi keşiflerle birlikte Avrupa gerek Amerika kıtasında gerekse Afrika'da, gerekse uzak doğuda çok büyük sayılara ve topraklara uzanan sömürgeler elde etmişlerdir. Bu sömürgeler Batı dünyasını

adeta bir şekilde hem maden olarak hem de işlenmemiş diğer hammadde olarak, zirai ürünler olarak beslemiştir. Bu gelen hammadde ile Batı dünyası sanayiye ulaşmıştır. Sanayisini kurmuştur. Yani 1980'lere kadar süren bu sömürge hayatı aslında batı dünyasının bugünkü refahının temelini oluşturmaktadır. Batı aslında gelişmesini bu sömürgelerden oluşturmıştır. Yani başkalarının sırtından geçinmek suretiyle bugün ki haline gelmiştir. O zaman bizim şöyle bir düşünce içerisine girmemiz gerekmez mi? Hep sürekli gözümüzde büyüttüğümüz Batı dünyası, hep ulaşmaya çalıştığımız Batı dünyası, gerçekten insani midir? Gerçekten hukuka saygılı mıdır? Bütün bunları tarihi birikimle değerlendirmek zorundasınız. Zira Afrika'dan Amerika'ya götürülen, Katolik kiliselerinin başkanlığını yaptığı ve siyah abanoz ticareti olarak belirtilen zenci ticareti Batıya ne kazandırmıştır? Eğer bunları bilmiyorsanız, Batı hakkında doğru bir yargıya varmanız mümkün değildir. O zaman doğru yargıya varmıyorsanız, batılılaşmaya çalışırken neyi hedefliyorsunuz? İnsan hakları diyorsanız neyi hedefliyorsunuz? Medeniyet diyorsanız neyi hedefliyorsunuz? Medeniyet nedir? İnsanlara zulmetmek midir? İnsanları kullanmak mıdır? İnsanları sömürmek midir? Medeniyet farklı bir şeydir teknoloji ile karıştırmamak gerekir. Öyleyse biz tüm insanlar olarak her şeyden önce kendimize neyi hedef seçmişiz? Veya neyi benimsemek istiyoruz? Ne olmak istiyoruz? İnsan mı olmak istiyoruz? Zengin mi olmak istiyoruz? İşte bütün birikimlerimizi bütün çalışmalarımızı genel anlam itibarıyla bu yönde yoğunlaştırırsak sanıyorum ki ülkemizin önünü açacak bilgileri sunabiliriz.

Tabii burada önemli olan ve Türkiye'de pek fazla revaçta olmayan bir konuya daha değinmek istiyorum. Maalesef Türkiye'de çeşitli disiplinler arasında önemli bir dayanışma görülmemektedir. Buda diyelim ki siyasetçi ile bilim adamları, bilim adamları ile halk veya halkla değişik kurumlar. Bir türlü bir işbirliğine bir dayanışmaya girememektedir. Bu aslında gerçekten ülkemizin önemli sorunlarından birisidir. Elde edilen bilgiler ve ürünler, sanayi ürünü olarak düşünürseniz, hemen ticarete aktarılmaktadır, ihracat ve iç tüketime ve bu mali açıdan değerlendirmeye alınmaktadır ve işe yaramaktadır. Peki, sosyal bilimlerde üretilen bilgiler ne işe yaramaktadır? Kim kullanmaktadır? Nasıl kullanılabilir? İşte bütün bunlarda çok önemli eksiklerimiz var. Zannediyorum ki bütün bunları salim kafayla objektif olarak, kızgınlık göstermeden, olgunlukla tartışmamız, olması gerekeni uygulamamız bizim için şarttır. Türkiye gerçekten bulunduğu coğrafyayla, yine dünyanın en büyük devleti olabilecek bir konumdadır. Her türlü potansiyeli ile yetişmiş insan potansiyeli ile zenginliği ile jeopolitik konumuyla. Zira dünya tarihine baktığımız zaman, hemen hemen dünyanın en yoğun medeniyetinin ve devletlerinin kurulduğu coğrafya bu

coğrafyadadır, Anadolu yani Mezopotamya'yı kapsayan orta doğu coğrafyasındadır. Anadolu medeniyetler müzesine gittiğiniz zaman ya da dünyanın diğer müzelerini gezin, bütün buralarda Anadolu medeniyetlerinin, Mezopotamya medeniyetlerinin öğelerini görürsünüz. Yani bu bir şeyi göstermektedir ki, bu coğrafya hem medeniyete açıktır, hem de büyük devlet kurmaya açıktır. Nitekim dünyanın en büyük iki devleti roma imparatorluğu ve Osmanlı imparatorluğu bu coğrafyada kurulmuştur. Anadolu coğrafyası içerisinde kalan devletlere göz attığınızda bu devletlerin çok uzun ömürlü olmadığı görülür. Anadolu toprakları dışına çıkan devletlerin de büyük imparatorluklar haline geldiğini görürsünüz. İşte burada bir konu gündeme geliyor. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip olduğu topraklar böyle bir doğumu gerçekleştirebilir mi? Evet, benim gördüğüm kadarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün sahip olduğu topraklar kendi bölgesine ve çevresine hâkim olabilecek nitelikte bir coğrafi konuma sahiptir. Bu nedenledir ki ben böyle düşünüyorum. Bugün Türkiye'de bir takım olayların meydana gelmesi, Türkiye'nin etnisitelere bölünmeye çalışılması veya farklı inanç tarzlarına bölünmeye çalışılmasının temelinde bu yatmaktadır. Eğer Osmanlı arşivlerine gidip Osmanlı arşivlerinde araştırma yapanları inceleyecek olursanız veya kimler araştırma yapmıştır Osmanlı arşivlerinde diye bakacak olursanız. İlginç sonuçlarla karşılaşabilirsiniz. Yani Türkler dışında, yabancılar açısından söylüyorum. Ülkeler bazında mesela Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı arşivlerinde en çok araştırma yapan ülkedir. İkinci Japonya gelmektedir. Üçüncü Almanya, İngiltere... bu şekilde gidiyor. Şimdi bunlar hangi konularda araştırma yapmışlardır. Bunları incelediğiniz zaman aslında sizlere çok önemli ipuçları vermektedir. Dolayısıyla, mesela bir iki tane örnekte vereyim. Amerika Birleşik Devletlerinin bilim adamlarının Osmanlı arşivlerinde araştırma yaptıkları alanlara göz attığınızda nedense 4-5 sene sonra orada bir takım olaylar çıktığını görüyorsunuz. Şimdi bu aslında bize bir takım ipuçları vermek zorundadır. Bunları değerlendirmek zorunluluğumuz vardır. Yani Osmanlı arşivleri tamam herkese açıktır, her şey burada araştırılabilir, hiçbir sıkıntı olmadan herkese imkânlar tanınmıştır. Evet, gerçekten Osmanlı arşivleri gerçekten çok büyük gayret göstermiştir; personeli, genel müdürü ve tasnif son derece hızlı bir şekilde yürütülmüştür. Zannediyorum günümüzde yanılmıyorsam 60 milyon civarında belge araştırmacılara sunulabilmiştir. 1987 den itibaren tasnif elemanları alınmaya başlanmıştır. 1987 yılında Osmanlı arşivlerinde araştırmaya açık belge sayısı 2,5 milyondur. O günden bugünüme 60 milyona çıkmıştır. Tabii bu çok büyük bir başarıdır. Çünkü Osmanlı arşivlerindeki belge sayısı 100 milyonu geçmektedir. Defter sayısı keza aynı şekilde çok büyük sayılara ulaşmaktadır. Defterler bildiğim kadarıyla maliye defterleri hariç birçoğu tasnif edildi ama

onlarda eksiklerimiz var, fakat yapılmaktadır. Çok büyük bir performans göstermiştir arşiv, bugün dünyanın en rahat çalışılan arşividir. Bakın tekrar ediyorum, bunu samimi olarak gerçek anlamda söylüyorum. Osmanlı arşivleri günümüzde dünyadaki en rahat çalışılabilen arşivdir. Aynı zamanda arşivimiz internete verilmiştir ve internetten kişiler arşive ulaşabilmektedir. Kataloglara vesaire bazı belgelere... Şimdi böylesine rahat bir arşivimiz var, böylesine zengin bir arşivimiz var ve Osmanlı imparatorluğu gibi nerdeyse Avrupa'nın yarısına kadar, yine bütün Ortadoğu, Afrika'nın Somali'den Fas'a kadar olan bütün Afrika kıyıları, Mısır dâhil, Habeşistan dâhil, bütün bu coğrafyaya ait birebir bilgiler vardır. Tek elden bilgiler vardır. Devlet bilgileri vardır. Bundan sonrada diğer ikili devlet ilişkileri İngiltere ile Fransa ile işte İtalya ile veya diğer Amerika ile diğer ülkelerle yani Osmanlı arşivi dünyayı ilgilendirmektedir. Ve bu arşivde araştırma yapanları incelememiz ve ne yaptıklarını takip etmemiz gayet tabiidir. Bir bilim adamı olarak bunu görmek zorundayız. Bir doçent bana bir yazı yazmıştı bunu söylediğimde, Radikal gazetesinde yazmıştı. Şöyle diyordu, tarih doçenti: "Demek arşivlerde insanlar fişleniyor." Dünyanın bütün arşivlerinde arşive giren bütün herkes adıyla kaydedilir. Gördüğü her belge onun kendi dosyasına kaydedilir. Aldığı her belgenin fotokopisi de onun dosyasına kaydedilir. Hangilerinin kopyasını aldı diye. Bu Avrupa'da biraz daha ileri safhadadır. Mesela İngiltere'ye gittiğiniz zaman size manyetik kart verilir. O manyetik kartla kafeteryaya girerken o kartla girilir. Böylece hangi saatte hangi dakikada nerede olduğunuzda tespit edilir. Yani düşünebiliyor musunuz, bu arşivlerde hiç araştırma yapmadan doçent oluyorsunuz. Veya tarih doçenti oluyorsunuz ve tarihle ilgili ahkâm kesiyorsunuz. Hatta o kişi bana ne demişti, biraz gülebilirsiniz. "Tarih kurumu olarak çok ciddi iseniz ve kendinize güveniyorsanız, 1914-1916 yılları arasındaki tahrir defterlerini Türkçeye çevirin ve internet sitenize koyun" dedi. Tahrir defterleri 1650'lere kadar gelir en fazla, o da çok nadirdir gelen. Tahrir defterleri, 1600'lere kadar tutulmuş defterlerdir. Düşünebiliyor musunuz, bir tarih doçenti 1914 deki tahrir defterinden bahsediyor. 300 yıl önce var olan defterden, 300 yıl sonraki bir olayı çözmeye çalışıyor. O olayda Ermeni mallarının tespiti. Yani zannediyor ki tapu tahrir defterleri deyince tapu defterleri zannediyor. Hiç görmemiş olduğu için. Şimdi, yani tarih dediğimiz şey hakikaten çok yanıltıcıdır. Tarih bilim adamı çok büyük sorumluluk altındadır. Omzuna öylesine büyük bir yük binmektedir ki, bu yük hem geçmişteki insanların vebalini sırtlamak, hem de gelecekteki insanların uğrayacakları felaketlerin vebalini sırtlamak şeklindedir. Bu bakımdan Çorumda yapılan bu toplantının, bölgesel bu tarz toplantıların son derece önemli olduğunu düşünüyorum. Keşke bütün ülkedeki, yer yer yapılıyor bu, bunlar sıkça yapılırsa ve tarihimiz en azından bölgesel olarak yer

yer ortaya konulup genellemeye gidilebilse çok daha iyi olacaktır.

Başta sayın valimiz olmak üzere, sayın belediye başkanımıza, üniversitemize ve rektörüne başarılar diliyorum. Tebrik ediyorum, bu toplantıdan dolayı. Sizlere hitap etme fırsatı verdiğiniz için de çok teşekkür ediyorum. Başarılar diliyorum.

Prof..Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
Türk Tarih Kurumu Başkanı

AÇILIŞ OTURUMU

ŞEHİR HERMENÖTİĞİ BAĞLAMINDA ÇORUM ÜZERİNE BAZI FELSEFİ NOTLAR

Burhanettin TATAR¹

Giriş Notları

Şehir, insanın yeryüzünde özel bir yerleşme (dwelling) tarzıdır. Tarihsel varlık olarak insan her an bir 'yer'dedir (location, place) ve bulunduğu yere göre kendi potansiyelini açığa çıkarır. Bu potansiyel ölçüsünde bulunduğu 'yer'i 'mekan'a (space) dönüştürür. Bir başka deyişle, dil sayesinde, insanın görüş ufku içinde bulunduğu fiziksel sınırların ötesine giderek 'yer'i farklı tasarımlara göre dönüşebilecek mekan şeklinde algılar. Bununla birlikte o, ürettiği ve inşa ettiği şeyler (kültür) aracılığıyla mekanı tekrar 'yer'e (dwelling place) dönüştürür. İnsan, ürettiği şeyler aracılığıyla 'mekan'ı 'yer'e dönüştürebildiği ölçüde yeryüzünde 'yerleşir'.

Göçebe hayat ile şehir hayatı arasındaki temel farklardan biri burada ortaya çıkar. Göçebe hayat içinde 'yer' (location, place) daha çok gerçek bir mekan (space) olarak algılanır ve bu gerçek mekan içinde insan zamansal olarak 'yer tutar'. Buna karşılık şehir hayatı içinde potansiyel mekan insanın ürettiği ve inşa ettiği şeyler aracılığıyla yerleşim alanına dönüştürülür. Böylece 'yerleşme'nin en esaslı anlamı, insanın yeryüzüne üretim ve inşa eylemi içinde kendi varlığını aksettirerek onu beşerileştirmesiyle ortaya çıkar.

Yeryüzü, en belirgin şekilde 'şehir' mekanları içinde beşerileşir ve bireysel-sosyal hayatın bir parçası haline gelir. Şayet benzetmek doğru ise, göçebe hayat, yeryüzü ile daha çok bir 'karşılıklı konuşma' sürecidir; bu süreç esnasında yeryüzü ile insan arasındaki ilişki büyük oranda simgesel, sembolik ve hatta mitolojiktir. Bir başka deyişle, yeryüzü basitçe fiziksel ve doğal bir alan olmayıp insanı yorumlayan, onun kaderini şekillendiren olaylar zinciridir, bir öyküdür. Yeryüzünün bir konuşan 'yüz'ü (face) vardır.

Buna karşılık, şehir hayatı yeryüzünü bir tür yazılı metin haline **getirme** sürecidir. Bu süreç içinde yeryüzü ile insan arasındaki ilişki büyük oranda kavramsal olduğundan yeryüzü artık konuşan yüzünü yitirir, beşeri kavramları ve muhayyileyi temsil etmeye başlar. Şehir hermenötiği, insanın

1 Doç.Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

şehir dediğimiz özel yerleşme ve yeryüzünü bir tür yazılı metin haline dönüştürme sürecini anlamaya çalışır. Şehrin sınırları içinde insanın yeryüzü ile iletişiminin ahlaki boyutunu sergilemeyi amaçlar.

Şehir hermenötiği bağlamında Çorum'u anlamlı kılan şeylerin başında, Çorum'a ait yerleşim tarzlarının zenginliği ve bu yerleşim tarzları içinde insan ile yeryüzü arasındaki ilişki sorunu gelmektedir. Çorum'a ait yerleşim tarzları içinde insan ile yeryüzü arasındaki ilişkiler nasıl kurulmaktadır? Bu ilişki tarzları arasında tutarlılık ya da geçişlilik söz konusu mudur? Kısacası Çorum, sahip olduğu yerleşim tarzları bağlamında kendine özgü bir kimliğe sahip midir? Bu soruları daha iyi anlamlandırabilmek için Çorum'a ait yerleşim tarzlarını ve mekan tasavvurlarını belirlemek ve bu mekan tasavvurları arasındaki ilişkilerin mahiyetini sorgulamak gerekmektedir.

Çorum'da Yerleşim Tarzları

Çorum; 1) sanayisi, 2) tarihi kalıntılar ve kültür mirası, 3) Sünni ve Alevi şeklindeki dini yorum zenginliği, 4) seküler hayat tarzı ile laik devlet anlayışının yansımaları, 5) üniversitesi, 6) yöresel müzikleri, 7) şehir planlamacılığı, mimarisi ve belediyeciliği açısından 7 ayrı yerleşim tarzına ve mekan tasavvuruna sahip görünmektedir.

Analitik (Gevşeyen) Mekan Tasavvuru: Çorum'da sanayinin gelişmesi, kaçınılmaz olarak insanın yeryüzü ile ilişkisini ve mekan tasavvurunu derinden dönüştürmektedir. Sanayileşmenin en temel mantığı yeryüzündeki varlıkların bir 'materyal' ve yeryüzünün genel olarak bir 'rezerv' şeklinde algılanmasını gerektirir. Bu durum, Heidegger'in ifadesiyle, yeryüzünün insanın ilgileri ve çıkarları doğrultusunda belli bir görev ile "yükümlü" kılınması demektir. Sözelimi, kendi halinde akıp giden ve denize dökülen bir nehir, en iyi haliyle kendi doğal amacına veya rotasına göre hareket etmektedir—şayet tabiatı kendi içinde anlamsız ve amaçsız görmeyeceksek. Böyle bir nehir üzerine yapılan her hangi bir ahşap ya da metal köprü nehre her hangi bir görev yüklemeyiz. Buna karşılık, nehrin doğal akışını kesintiye uğratan bir elektrik santrali, nehri belli görevlerle yükümlenen bir rezerv alanına dönüştürür.

Kuşkusuz sanayileşme, insanın kendi geleceği için yeryüzüne hükmetmesini ve bir anlamda onu sömürmesini beraberinde getirir de, diğer taraftan insanın yeryüzüne bir kaynak ve rezerv olarak ne denli bağımlı olduğunu da açığa çıkarır. Böylece yeryüzü ile insan arasında bir bakıma Hegel'in meşhur "efendi-köle diyalektiği"ne benzer bir diyalektik

oluşmaktadır. Gerçekte kimin efendi ve kimin köle olduğu sorusu zaman süreci içinde farklı şekillerde cevaplanabilmektedir. Ancak sanayileşme bağlamında yeryüzü ile insan arasındaki diyalektiğin en karakteristik yönü, analitik mekan tasavvurunda ortaya çıkmaktadır. 'Analitik' kelimesi, eski Yunanca köken anlamı itibarıyla, bir şeyin gevşetilmesi, esnekleştirilmesi, kendi yerinden edilmesi ve doğal bağlarından kurtarılması hadisesine işaret eder.

Buna göre sanayileşme, yeryüzündeki doğal nesnelerin kendi mekanlarından uzaklaştırılması ve doğal bağlarından koparılması anlamında yeryüzünü 'gevşetme' sürecidir. Sanayileşme süreci, yeryüzünü bir 'gevşeyen (analitik) mekan'a dönüştürür. Buna karşılık sanayileşme, ortaya çıkardığı sentetik ürünler ve sentetik artıklar nedeniyle, insan bilinci ve bedenini de—doğal yapımıza müdahale anlamında—analitik (gevşeyen) mekana dönüştürmektedir.

Tarihsel (Antropolojik) Mekan Tasavvuru

Çorum'un sahip olduğu tarihi (antik) kalıntılar ve kültür mirası, sanayileşmenin beraberinde getirdiği mekan tasavvuruna zıt bir başka mekan tasavvuruna yol açmaktadır. Antik kalıntıları ve kültür mirasını içinde barındıran yerler, kendi tarihlerine tanıklık edebilmeleri anlamında dolu yani konuşan mekanlardır. Tarihi mekanlar, bizlere kendimizi tarihsel olarak anlama imkanını sundukları için yerleşim denen hadiseyi de derinliğine keşfetmemizi sağlarlar. Yerleşim hadisesi, her şeyden önce tarihsel bir hadisedir. Zira insan yeryüzüne yerleştiği zaman, tarih denen süreç başlar ve bu tarih aracılığıyla yeryüzüyle tarihsel bir ilişkiye girer.

Batı düşünce tarihinde tarihselciliğin doğuşu esnasında parola haline gelen şu söz, tarihsel mekan tasavvurunun anlamını kavrama noktasında oldukça aydınlatıcıdır: "İnsan, ancak ürettiği şeylere nispetle kendisini anlar." Bu söz, eski toplulukların yer tanrıçası, gök tanrısı, şimşek tanrısı gibi dini tasavvurlar zemininde yeryüzü ile iletişim kurma tarzlarından oldukça farklı olarak, modern toplulukların yeryüzüyle ancak kendi tarihlerini yansıtabildiği ölçüde anlamlı bir iletişime geçebildiklerine işaret eder. Kuşkusuz bugünkü tarih anlayışı oldukça yenidir ve eski topluluklar, tarihi daha çok mitos formatı içinde bir tür tarihsizleştirerek anlamışlardır. Bu nedenle Çorum yöresindeki antik kalıntılar, bir zamanlar insanlarla kutsal varlıkların ortak yerleşim alanını temsil ederken, artık günümüzde tümüyle beşerileşerek yalnızca insanın kendi yerleşim tarihini yansıtmaktadır. Bu bağlamda modern tarihsel mekan tasavvuru, antropolojik mekan tasavvuru olarak da adlandırılabilir.

Dini (Şeffaf) Mekan Tasavvuru

Sünni ve Alevi şeklinde İslam'a iki farklı yaklaşımın taraftarlarını barındıran Çorum, gerçekte sadece iki farklı yoruma tanıklık etmemektedir. Zira hem Sünnilik hem de Alevilik, daha temelde İslam'a iki farklı açıdan komşuluk etme ve onu koruma çabasıdır. Her ikisi de yeryüzüne, İslam'ı farklı tarzlarda koruma çabası içinde yerleşme eylemidir. Bu nedenle cami veya cem evi, basitçe bir ibadethane değildir. "Yeryüzü size mescit kıldı" şeklindeki Kur'an ayetinden rahatça anlaşılabileceği üzere, onlar yeryüzüyle sembolik iletişim formlarıdır. Özellikle klasik İslam dünyasında cami veya cem evi etrafında yerleşim alanlarının organize edilmesi ve insanların bu merkezi sembollere göre yeryüzünü algılamaları dini mekan tasavvurunun yeryüzü ile iletişim noktasında nasıl rol oynadığını gösterir.

Bu açıdan bakıldığında cami veya cem evine göre yerleşim alanının tanzimi, yeryüzünde boş bir mekanı işgal etme değil, "yeryüzü size mescit kıldı" ayetinin evrenselliğini tescil eden bir tarihsel tatbikattır. Bir başka deyişle o, her yerde Tanrı'nın bize kendisini açmışlığına, her yerde O'nunla iletişime geçebileceğimize dair İslami inancın pratik bir yansımasıdır. Şayet İslam'ın evrensellik iddiası, Tanrı'nın gücüne her yerde tanıklık edebilme ve insanoğluna yönelik çağrısına her an cevap verebilme imkanı ise, bu durumda Sünnilik ve Alevilik bu güce dair iki farklı tanıklık ve Tanrı'nın çağrısına iki farklı cevap tarzı olarak görünmektedir.

Her halükarda bu iki yaklaşım, cami ve cem evi bağlamında 'yerleşim' kavramını yeryüzünde Tanrı'ya doğru adım atma çabasının simgesi haline getirmektedirler. Böylece, yeryüzü fiziksel katılığından arınarak bir tür şeffaflaşmakta ve metafiziksel gerçeklik ile irtibat düzlemi haline gelmektedir. Bu anlamda, Çorum'daki dini mekan tasavvuru aynı zamanda yeryüzünü bir tür metafizik metnin maddi karakteri şeklinde teşhir ettiği için şeffaf mekan tasavvuru olarak da adlandırılabilir.

Seküler (Açık) Mekan Tasavvuru

Gerek Türk modernleşmesinin beraberinde getirdiği sekülerizm gerekse Türkiye devletinin benimsediği laiklik açısından bakıldığında, Çorum'da farklı bir yerleşim tarzı daha göze çarpmaktadır. Sekülerizm, tabiatı açık bir mekan olarak tasavvur etmesi ve buna bağlı olarak zamanı içi boş bir süreç olarak tanımlamasıyla belirginleşir. Sekülerizme göre, tabiat, tabiatüstü güçlerin bir oyun alanı ya da Tanrı'nın evrendeki mutlak hakimiyetinin bir sembolü değildir. O kendisini daha ziyade açık mekan olarak bize sunan bir fiziksel gerçekliktir. İnsan, kendisini bu mekana hayal gücü, pratik eylemleri ve bilim sayesinde yansıtmaktadır. Sekülerizm, temelde insanla tabiat arasına

metafiziksel bir gücün ya da varlığın sokulmaması, her ikisinin baş başa kalması demektir.

Laiklik, sekülerizmden mülhem olarak, gerek insanlar arasına gerekse insanla devlet denen aygıt arasına hukuki ve siyasi bağlamda bir kutsal gücün sokulmaması anlamında açık mekan oluşturma felsefesidir. Açık mekan tasavvurları sayesinde, sekülerizm insanın tabiat karşısındaki kısmi özgürlüğünü; laiklik de insanın diğer insanlar ile devlet karşısındaki kısmi özgürlüğünü temsil eder.

Bu yüzden sekülerizm ve laiklik açısından yerleşim kavramı, söz konusu açık mekanın korunmasına ve bu açık mekan içinde insanın belli ölçüde özgür hareket imkanına işaret eder. Kısacası, her iki anlayış açısından yerleşim kavramı insanın yeryüzüyle ve başkalarıyla belli bir mesafe ya da uzaklık içinde yaşayabilmesini ima eder. Burada "uzaklık" ya da "mesafe" kavramları, insanın gerek tabiat gerekse diğer insanlar karşısında bireyleşebilmesi ya da özgürleşebilmesinin zorunlu unsuru olarak görülürler.

Sekülerizm için 'yerleşim' denen süreç, insanın yeryüzünde kendi bireyselliğine ve kısmi özgürlüğüne kavuşma serüveninden başka bir şey değildir. Geleneksel toplumlara nispetle, sekülerizmin modern toplumlarda sosyal bağları çözüyor ya da gevşetiyor görünmesinin nedeni bizzat sekülerizmin beraberinde getirdiği yerleşim felsefesinden (açık alan ve mesafe anlayışından) kaynaklanır. Çorum hem Türk modernleşmesi sürecinin önemli bir parçası hem de devletin laiklik ilkesinin fiili tatbik alanı olarak bireysel ve kurumsal düzeyde seküler (açık) mekan tasavvurunun çeşitli tezahürlerine sahiptir.

Entelektüel (Reflektif) Mekan Tasavvuru

Çorum, geleneksel olarak yetiştire geldiği entelektüel insanlar, eğitim kurumları, sanatkarlar ve Hitit Üniversitesi aracılığıyla entelektüel düzeyde temsil edilmekte; akademik araştırmalara ve toplantılara konu olmaktadır. Entelektüel düzeyin en belirgin özelliği, bir olayı, varlığı ya da gerçekliği metinler ve sanat eserleri içinde yorumlaması yani bir ölçüde onları yeniden üreterek yansıtmasıdır. Kuşkusuz burada yeniden üretilen şey, söz konusu olayın, varlığın ya da gerçekliğin 'anlamı'dır. Çorum; her ne kadar binalarıyla, yollarıyla, meydanlarıyla, kurumlarıyla, insanlarıyla vs. fiziksel boyutlara sahip olsa da, onu bir şehir haline getiren asıl faktör, onun dilidir yani insanların zihinlerinde, ilmi, felsefi, kültürel ve sanatsal eserlerde açabildiği entelektüel mekandır. Kısacası, Çorum'u bir şehir haline getiren şey, onunla ilgili oluşmakta olan entelektüel 'anlam alanı'dır.

Bu entelektüel alan ya da mekan sayesinde Çorum, farklı ufuk ve perspektiflerden kavranabilmekte, sorunları hakkında çözümler üretilebilmektedir. Daha açık deyişle, Çorum denen gerçeklik sürecinin hangi doğrultuda şekillenmesi, hangi mecrada akması, daha rahat yaşanılabilir şehir haline gelebilmesi için nelerin yapılması gerektiğine dair tüm kararlar, tedbirler, teklifler bu entelektüel mekan sayesinde mümkün olabilmektedir. Ancak bu entelektüel mekan içinde Çorum denen gerçekliğin farkına varılabilir.

Bu bağlamda Çorum'un fiziksel mekanı ile Çorum'a dair entelektüel mekan arasındaki ilişki, bir bakıma yeryüzü ile onu aydınlatan güneş arasındaki ilişki gibidir. Güneş, sadece yeryüzünü aydınlatmaz; tabiri caizse o, aydınlatma gücü sayesinde yeryüzünü kendisine iade eder, kendisine bağışlar, onun kendi gerçekliğini her gün ve her mevsim yeniden ve farklı görünümlemlerle ifşa etmesine imkan verir. Bir başka deyişle güneş, yeryüzünü yeniden yorumlar ve bir şekilde üretir. Bu yönüyle güneş, yalnızca yeryüzünde yansımaz; belki daha ziyade o yeryüzünü kendi ışıklarında yansıtır (refleksiyon).

Kuşkusuz Çorum'da tezahür eden entelektüel mekanın işlevi, yalnızca Çorum denen gerçekliğin bir şehir hadisesi olarak kavranmasını sağlamakla sınırlı değildir. Özellikle Çorum'u temsil eden veya Çorum'un gerçekliğini kendisinde yansıtan yazılı metinler, sanat eserleri ve üst düzey mimari yapılar Çorum gerçekliğine bir süreklilik kazandırır ve onun belli oranlarda klasikleşmesini sağlarlar. Bunun yanı sıra Çorum'u, evrensel düzeyde tanınabilmesini mümkün kılacak bir literatür ağının parçası haline getirmektedirler.

Entelektüel mekanın bir diğer işlevi de, Çorum denen gerçeklik sürecinin beraberinde taşıdığı potansiyel alanın keşfinde rol oynamasıdır. Bu noktada Çorum'u aktüel (olup biten) bir gerçeklikten çok potansiyel alan olarak kavramak daha doğru bir yaklaşımdır. Entelektüel mekan, bir varlığı kendisinde yansıtırken, onun sadece aktüel yönünü değil, aynı zamanda potansiyel alanını da açığa çıkarır. Bu potansiyel alanın keşfi, o varlığın yeniden yorumlanarak üretilebilmesini mümkün kılar. Bu yüzden 'yorum, varlığın yeniden üretimidir' diyoruz. Yorum sayesinde varlığın potansiyel alanları açığa çıkarılıp yeniden üretildikçe, o varlık kendisine iade edilmiş, kendisine bağışlanmış ve kendisini bir başka açıdan ifşa etmesi mümkün kılınmış olur. Çorum'un geleceğini, önemli ölçüde sahip olduğu entelektüel (reflektif) mekanın genişliği ve derinliği belirleyecektir.

Müzikal (Sembolik) Mekan Tasavvuru

Hemen her yörenin kendine özgü denebilecek melodilere, söyleyiş

tarzlarına sahip olması, ister istemez melodik yapılarla o yörenin iklim, topografik, kültürel, ekonomik, dini, sosyal durumları arasında bir bağ olabileceği fikrini akla getirmektedir. Sözgelimi Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da karşılaştığımız melodik yapılarla, Karadeniz ve Ege yörelerindeki melodik yapıları birbirlerinden kolayca ayırt edebiliyorsak, bunda sözü edilen yörelerin topografik ve iklim şartlarının yani insanların yeryüzüyle iletişim tarzlarının payı önemli olmalıdır. Bir Hicaz, Uşşak veya Buselik makamının anılan yörelerde birbirinden ruhu itibariyle ayrılan melodik yapılarla tezahür etmesi insanların nasıl bir müzikal (sembolik) mekan algısı içinde kendi topografik şartlarıyla uyuşmak ya da mücadele etmek durumunda kaldıklarına işaret eder.

Bu açıdan bakıldığında Çorum yöresine ait türküler, Çorum yöresindeki topografik ve iklim şartları içinde insanların yeryüzüne konumlanma biçimlerine bir şekilde tanıklık etmektedir. Kuşkusuz bu tanıklığı her zaman türkü sözlerinde aramak eksik bir tutumdur. Sözgelimi, Karadeniz yöresine ait türkülerin hayli ritmik ve birbirini tekrarlayan melodik yapılarla ayırt edilmesi, bu yöredeki arazi şartlarının darlığı, dikeyliği, denizinin çetinliği ve iklim yapısının belirsizliği ile hayli paralellik arz eden bir durumdur. Her ne kadar ilk bakışta çok neşeli görünse de, Karadeniz oyun havaları dalgalı denizde sürekli sallanan kayığı içinde nasibini arayan bir balıkçının yüzleşebileceği hayati riskleri de yansıtıyor görünmektedir. Benzer şekilde arazinin darlığı nedeniyle—özelikle geçmiş zamanlarda—sık sık arazi kavgaları içinde ölüm tehlikesi geçiren ve genel olarak silahlı gezen Karadenizlilerin varoluşsal kaygısını derinden titreştirmektedir. Geleneksel olarak hüznle neşeyi bir şekilde türkülerinde kaynaştıran Anadolu insanı, Karadeniz türkü ve oyun havalarında da neşeli melodiler içine varoluşsal kaygı titreşimlerini serpiştirmiş görünmektedir. Bir başka deyişle, varoluşsal kaygılarını neşeli melodiler içinde yoğurarak bir müzikal mizah geliştirmişlerdir.

Buna karşılık, Çorum yöresinde çok daha dingin melodik yapılar içinde öğütler içeren türkülerin, yürek dağlayan ağıtların ve ağır tempolu halayların varlığı insanların bulundukları mekanı daha köklü bir yerleşim alanı olarak algıladıklarına tanıklık etmektedir. Çorum yöresine ait türküler, kendilerini dinleyenlere hemen yerleşmişlik hissini ilk elde fısıldamaktadırlar.

Yine Çorum yöresine ait türküler, kültürel, tarihsel, sosyal varlıklar olarak genel Çorum tarihi, kültürü ve sosyal yapısı içinde kendilerine özgü mekanlara sahiptirler. Bu türküler, gerek yaslandıkları Çorum ağzı gerekse melodik yapıları açısından Çorumluların genel duyuş, hissediş ve anlayış tarzını bir şekilde kendilerinde yansıtmaktadırlar. Onlar, genel olarak

Çorumluların kendi kimliklerini kavramalarına, kendilerini diğer yörelerden ayırt etmelerine, keder ve sevinçlerini kendi melodileri içinde şekillendirmelerine imkan veren bir sembolik alan teşkil ederler.

Mimari (Estetik) Mekan Tasavvuru

Son olarak Çorum, belediyecilik, şehir planlamacılığı ve şehir mimarisi açısından estetik mekan tasavvuruna sahiptir. Bu konu, bir felsefi araştırmadan ziyade şehir planlama ve şehir mimarisi alanına girdiği için sözü kesmek durumundayız. Ancak bir not olarak, Çorum'un geniş ve geometrik tasarımlı caddeleri, ferah görünümü ve sürekli gelişme arzusunu yansıtan modern mimarisiyle ilgi çekici olduğu söylenmelidir. Geniş ve geometrik caddeler, ferah mekanlara konumlanmış binalar, estetiği ayrıntılardan ziyade genelde yansıtmak isteyen siteler ya da bölgeler genel olarak Çorumluların ekonomik durumları hakkında fikir verebileceği gibi, bireyselleşme arzusunu yani insanların kendi aralarında “açık mekan” (free space) oluşturarak esnek ve iradi (kontrollü) bir ilişkiye girme çabasını da yansıtabilir.

Sonuç olarak, Çorum bağlamında tespit edebildiğimiz bu yedi farklı yerleşim tarzı ve mekan tasavvurları arasında bir tutarlılığın ve geçişliliğin olup olmadığı, bütün bu tarz ve tasavvurların genel bir Çorum kimliğinin oluşumuna izin verip vermediği daha ileri bir araştırma konusudur. Ancak anılan bu yerleşim tarzları ve mekan tasavvurları arasında dengeli bir ilişki ve iletişim sağlamanın her şeyin ötesinde ahlaki bir konu olduğu söylenmelidir. Çorum'un bir şehir olarak ahlaki karakterinin öncelikle anılan bu yerleşim tarzları ve mekan tasavvurları arasında kurulacak denge içinde tezahür edeceği gözden kaçırılmamalıdır.

ŞEHİR-DİN İLİŞKİSİ VE ÇORUM

Şinasi Gündüz¹

I

Şehirlerin kuruluş ve gelişiminde çeşitli sosyal faktörlerin rolünden söz edilebilir. Ekonomik, askeri ve siyasi etkenler kadar dinsel gelenekler de şehrin sosyal dokusu üzerinde belirleyici olmuştur. Şehrin kimliğinde özel bir yeri olan dini inanç ve geleneklerin bu etkisini şehirle ilgili hemen her alanda görmek mümkündür. Adından yerleşim planına kültürel değerlerinden halk hikâyeleri ve mitoslarına kadar şehir ve şehir yaşamı üzerinde dini değerler ve kurgular o kadar etkilidir ki din ve dini değerleri hesaba katmadan şehri tam anlamıyla anlamak ve anlatmak neredeyse olanaksızdır. Nitekim St. Pierre olmaksızın Roma'yı, Dome katedrali olmaksızın Köln'ü, Ayasofya'yla Sultanahmet olmaksızın İstanbul'u anlamak mümkün değildir. Benzer şekilde Boğazköy ve Yazılıkaya gibi antik dönem merkezlerini hesaba katmadan Çorum hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bu dini merkezler, yapılar ve mekânlar bu yerleşim merkezlerinin tarihsel kimliğiyle adeta özdeşleşmiş durumdadır.

Din ile şehir arasındaki ilişki iki açıdan ele alınabilir. Bunlardan ilki din ve dini değerler açısından şehrin ele alınıp değerlendirilmesidir. İkincisi ise şehir yapılanması açısından dinin değerlendirilmesine yöneliktir. Bu iki hususla ilgili olarak dinin şehre yönelik yaklaşımı, şehrin yapısı ile dinsel sembolizm arasındaki ilişki ve şehrin dini gelenekler üzerindeki etkileri gibi konular üzerinde durulması gereken sorunsallar olarak karşımıza çıkar. Ayrıca dinin tarihinde ve teolojisinde şehrin özel bir yerinin olup olmadığı, şehir üzerinde dini değer ve geleneklerin etkisinin ne'liği, kimilerinin ileri sürdüğü gibi dinin, "şehre özgü" bir kültürel unsur olup olmaması ve şehrin dini değerler üzerindeki etkileri de önemli konular arasındadır.

Anadolu'da çeşitli şehirler tarihsel süreçte siyasi ve dini kimlikleriyle ön plana çıkmışlardır. Harran, İstanbul, Konya ve Çorum gibi şehirler çeşitli dönemlerde krallıkların ve imparatorlukların hem siyasal başkenti hem de dini merkezi olarak işlev görmüşlerdir. Değişen iktidarlara paralel olarak bu merkezlerde egemen olan dinsel geleneklerde de zamanla değişimler yaşanmıştır. Zira şehre egemen olan siyasal iktidarların dini tercikleri şehrin

1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

dini kimliğinde baskın olmuştur.

Çorum'un dini açıdan tarihine baktığımızda bu durumu görmek mümkündür. Hititlerin merkezi olan antik Hattuşa'da egemen olan politeist pagan gelenektir. Tanrılar panteonunu başında fırtına tanrısı Teşup ve eşi Hepat gelmektedir.² Bundan başka Hititlerde imparatorluk kültü bağlamında güneş tanrıçası Arinna, "Hatti ülkesinin kraliçesi" ve "Hatti ülkesi kral ve kraliçelerinin hanımefendisi" gibi unvanlarla tapınılırdı.³ Bıraktıkları binlerce yazılı belgeyle Anadolu'nun antik dönem tarihinde önemli ışık tutan Hititler, sahip oldukları onlarca tanrısal varlığa yönelik çeşitli pagan ritüellere dini geleneklerinde yer verirdi. Hititler sonrası dönemlerde Çorum ve yöresine egemen olan Frigler, Medler, Persler, Romalılar ve Bizans dönemlerinde de şehirde egemen siyasal güçlerin dini gelenekleri etkili olmuştur.

Pagan politeist dönemde Çorum'da en dikkat çekici durum, Çorum tanrılar panteonunun sürekli senkretik bir etkiye maruz kalmasıdır. Özellikle Hititler döneminde Hititlerin siyasal egemenliği altına giren hemen her bölgenin tanrılar panteonuna ait ilahi varlıklar Hitit panteonuna dâhil edilmiş ve dolayısıyla imparatorluğun uzun süre başkenti olan Hattuşa'da da bunlara tazimde bulunulmuştur. Örneğin Hattuşa yakınlarında açık bir mabet konumunda olan Yazılıkaya'da altmıştan fazla tanrısal ve insani figür dikkati çekmektedir.⁴ Farklı geleneklere ait tanrısal varlıkların da tanrılar panteonuna dahil edilmesi kuşkusuz aslında antik dönemde yörede yaygın olan din ve siyasi iktidar ilişkisi arasındaki bir gelenekle ilişkilidir. Bu gelenek egemen olunan bir yörenin dini değerlerinin adapte edilmesinin o yöreye yönelik siyasi ve askeri egemenliğin devamı için önemli hatta gerekli olduğu kanaatine dayalıdır. Dolayısıyla antik dönemle genelde şehir krallıkları şeklinde yapılan ve zaman zaman yaygın krallıklara ve imparatorluklara dönüşen siyasal iktidarlar, işgal ettikleri ya da ele geçirdikleri diğer krallıkların tanrısal varlıklarını kendi panteonlarına ilave etmişler ve onların ilahi korumalarını sağlamışlardır. Bu durum benzeri Anadolu'nun antik dönem pagan gelenekleri gibi Çorum ve civarındaki pagan yapının da genel olarak plüralist /çoğulcu bir yapı arzettiğini bize göstermektedir.

İlerleyen dönemde örneğin Pavlus'un misyon faaliyetlerine paralel olarak yörede Hristiyanlığın yayılması ve zamanla egemen bir gelenek haline gelmesiyle, bu çoğulcu yapıya son verilmiş ve Hristiyanlık merkezli monolitik bir yapı tesis edilmiştir. Yöreye Müslümanların egemen olması sonrası dönemde ise İslam hukukunun gayrimüslimlerin yaşam, mal-mülk edinme,

2 Bk. O.R. Gurney, *The Hittites*, London: Pelican Books 1952, s.134-135, 141.

3 Gurney, *The Hittites*, s.139.

aile ve benzeri temel haklarını belirli bir hukuk çerçevesi çerçevesinde garanti altına almasına bağlı olarak yörede farklı inanç bağlarının bir arada yaşamasına dayalı çoğulcu yapıya yeniden imkan verilmiştir.

II

Din ile insan ve toplum arasında ayrılmaz bir ilişki olduğu kesindir. İnsana yönelik hidayet ve kurtuluş öğretisini temel alan dinin inanç ve ibadetle birlikte bir diğer önemli özelliği dini cemaatleşmeye yönelik ben ve öteki kurgusudur. Dinin cemaate dayalı ben ve öteki anlayışıyla insanlara yönelik farklılıkları bir arada barındıran şehrin sosyal yapısı arasında karşılıklı bir ilişkiden söz edilebilir. İnsanı konu edinen, insana yönelik hakikat ve kurtuluş temalarını teolojilerinin temeli yapan dinler, hitap ettikleri insanın diğer insanlarla ve içinde yaşadığı doğal ve sosyal çevreyle olan ilişkilerini disiplin altına almaya çalışmıştır. Bu doğrultuda dinin cemaat anlayışı, din merkezli bir sosyal yapılanmayı ifade etmektedir. Geçmişten günümüze şehrin sosyal yapısında dinsel toplulukların ya da cemaatlerin önemli bir yeri olmuş; şehirler her ne kadar egemen bir cemaate dayalı olarak var olmuş olsalar da farklı cemaatleri de bünyelerinde barındırmışlardır. Antik dönemde çeşitli yerleşim merkezleriyle ilgili anlatılan öykülere baktığımızda, herhangi bir yörede ilahi varlığın bir şekilde tezahürüne (teofani) ya da ilahi varlıkla bir şekilde irtibat kurmaya bağlı olarak önce bir mezbahın yapılması, sonra mezbah etrafında yerel kült merkezlerinin oluşması ve daha sonra burasının klan ya da kabile merkezli bir yerleşim merkezine dönüşmesi söz konusudur. Bir köy şeklinde kurulan bu yerleşim merkezleri sonradan ticari ve siyasi faaliyetlere bağlı olarak farklı unsurların göçleri nedeniyle demografik yönden gelişmiş ve farklılıkları bir araya getiren bir şehir haline gelmiştir.⁵

Çorum'da yerleşim bölgelerinin tarihsel gelişimine baktığımızda öncelikle buraların ticari bir merkez olarak geliştiği ve zamanla siyasal ve dini birer merkeze dönüştüğü dikkati çekmektedir. Bununla birlikte pagan dönemde mabetler ve Yazılıkaya örneğindeki gibi kült merkezlerinin yörede önemli birer merkez işlevi gördüğü söylenebilir.⁶

Şehirlerdeki farklı cemaatleşmeler, farklı dinlerin çatısı altındaki farklılıklara dayalı olabileceği gibi, aynı dinsel cemaate bağlı olan (ya da öyle görünen), ancak farklı din yorumlarına dayalı olarak gelişmiş olan farklılıkları

4 Bk. S. Lloyd, *Early Anatolia*, London 1956, s. 139-140

5 Bk. F. De Coulanges, *The Ancient City*, New York, ss.124-128.

6 Bk. Lloyd, *Early Anatolia*, s.138vd.

da yansıtabilir.

Şehirlerde dini cemaatler her zaman önemli rol oynamış; mimari yapısından sosyal kurumlarına ve yerleşim planına kadar şehir üzerinde etkili olmuşlardır. Antik dönemde ve Ortaçağ'da egemen dini geleneğe bağlı olanlar şehrin asıl sakinler olarak karşımıza çıkar.

Diğer dini gruplar ve cemaatler ise şehrin kenar veya dış semtlerinde ya da gettolarda yaşamlarını sürdürmek durumunda kalmışlardır. Şehir yaşantısında farklı cemaat bağluları yalnızca farklı yerleşim alanlarıyla değil ekonomik, ticari ve siyasi faaliyetleriyle de birbirinden farklı yapılanmalarını yansıtmışlardır. Örneğin şehir yaşantısında bazı dini cemaatlerin belirli mesleklerde yoğunlaşmış oldukları dikkati çekmektedir. Nitekim Ortaçağ İslam şehirlerinin bir kısmında gayrimüslimlerin kuyumculuk, sarraflık gibi mesleklerde yoğunlaşmış oldukları bilinmektedir.

III

Dinin metafizik, kozmoloji, soterioloji (kurtuluş öğretisi) ve eskatoloji bağlamındaki özellikleri açısından da şehre yönelik tasavvurları dikkat çekicidir. Başta çoktanrıci inanç sistemleri olmak üzere birçok dini gelenekte şehir, aslında ilahi âlemin yeryüzüne bir yansıması olarak düşünülür. Bu açıdan içerisinde ekonomik, etnik, tarihsel zenginlikleri barındıran ve çeşitliliği yansıtan bu yerleşim merkezleri, bir bakıma, tanrılar panteonunun bir arada varlığını sürdürdüğü ilahi âlemin bir numunesidir. Böylelikle tanrısal âlem, şehirlerin ilahi prototipleri olarak kabul edilir. Örneğin buna göre Roma ve benzeri şehirler metafizik Olimpia'nın bir yansımasıdır. Yine bu bağlamda bazı inanç sistemlerinde şehirlerin ilahi âlemde birer eşi ya da benzeri bulunduğu var sayılır ve eskatolojik bir beklentiyle ileride bu ilahi eşin ya da benzerin bir şekilde yeryüzüne ineceği ya da yeryüzündeki benzeriyle birleşeceği umulur. Buna Yahudi ve Hristiyan eskatolojisindeki ilahi/göksel Kudüs inancını örnek vermek mümkündür.⁷ Benzer bir düşünceyle Eski İran ve Sabiilik gibi diğer bazı Ortadoğu dinsel geleneklerinde yeryüzünde var olan her şeyin ilahi âlemde bir benzerinin bulunduğu var sayılmaktadır.

Dinsel gelenekler şehrin çoğulcu yapısını ve insanlar arasındaki kimi sosyal ilişkileri de kendi teolojileri doğrultusunda açıklamaya çalışırlar. Bunun bir örneğini Eski Ahit'te bulmak mümkündür. Örneğin Tufan sonrası çoğalan ve Babil şehrinde oldukça görkemli bir yapı (Babil Kulesi) inşa etmek üzere güç birliği yapan insanların bu faaliyeti (sosyal yardımlaşması) tanrı tarafından

⁷ Bk. Vahiy 21:1-2

kendi güç ve kudretine karşı bir tutum olarak değerlendirilir. Bu durumdan rahatsız olan tanrı elbirliği ile çalışan insanların dillerini bozar ve böylece farklılıkların önemli bir dayanağını oluşturan dillerin ortaya çıkmasına imkân verir. Bu öyküde birçok husus alegorik olarak vurgulanmaya çalışılmakla birlikte bunlar arasında insanlar arasındaki gelişmiş sosyal ilişkilerin bir bakıma tanrıya meydan okuma olarak görülmesi ilginçtir.

Dinlerin (özellikle evrensel dinlerin) kurtuluş öğretileri açısından da şehrin/shehirlerin özel bir yeri vardır. Şehrin yönetim mekanizmasıyla dini liderler ve peygamberler arasında geçen kıssalar kutsal metinlerde önemli bir yer tutar. Örneğin Kur'an'da tevhid öğretisini tebliğ etmeye çalışan peygamberlerin faaliyetleri önemli ölçüde şehirlerde geçer. Onları faaliyetleri genelde buradaki yöneticiler ve ileri gelenlerce engellenmeye çalışılır ve bunun sonucu olarak zaman zaman bu yerleşim merkezleri ve sakinleri ilahi gazabın muhatabı olurlar.

İlahi âlem ve şehir eşleştirmesi bağlamında şehrin sosyal yapısı ile ilahi âlem arasında çeşitli açılardan benzerlikler kurulur. Özellikle antik dönem politeist toplumlarında her bir şehir belirli bir ilahi/üstün güç tarafından işbaşına getirilen yöneticilerce ilahi emirler doğrultusunda idare edilen merkez olarak düşünülmüştür. Bu doğrultuda şehir yöneticileri ile tanrı ya da tanrısal varlıklar arasında bir ilişki kurulmuş, yine şehre yönelik sosyal düzenlemelerle tanrısal irade arasında bir irtibat bulunduğu var sayılmıştır. Örneğin antik dönemde Hattuşa kralları ile tanrısal varlıklar arasında özel bir irtibat kurulmuştur. Tanrıların efendi insanların ise köle olarak görüldüğü Hitit toplumunda, kral tanrı kültü doğrultusunda krallar bir çeşit insanlar arasında bedenleşmiş tanrısal varlıklar olarak değerlendirilmişlerdir. Bu nedenle krallar öldüğünde onların Tanrı olduklarına hükmedilmiştir. Buna benzer tasavvurları o dönemde Ortadoğu genelinde görmek mümkündür. Mısırlılar, İranlılar, Asur ve Babilliler de kral ve yöneticilerinin benzeri şekilde ilahi birer varlık olduğunu düşünmüş ve ölümleri sonrası onlara yönelik tazimlerde bulunmuşlardır.

Yine hemen her inanç sisteminin kendi tarihinde ve teolojisinde belirli yerleşim merkezlerine özel bir önem atfettiği görülür. Böylelikle Mekke, Medine, Kudüs, Roma, İstanbul, Harran, Amritsar, Bendares ve benzeri kutsal şehirlere dünyanın hemen her tarafında rastlanır. Şehirlere özgü düşünülen bu kutsiyeti çeşitli açılardan ele alıp değerlendirmek mümkündür. Şehrin kutsiyeti bizzat dini metinlerden ya da dini inançlardan kaynaklanabileceği gibi, bu yerleşim merkezlerine yönelik dini geleneklerin yorumlanması ya da şehirden hareketle bir kutsiyet üretilmesi şeklinde de olabilir. Örneğin İslami gelenekte Mekke, Medine ve Kudüs, Yahudilikte Kudüs, Hristiyanlıkta

Nasıra, Antakya, Efes, Konya, Urfa, Roma dini metinlerden ve gelenekten hareketle kutsal sayılan merkezlerdir. Diğer taraftan örneğin Anadolu'da hemen her şehrin, sakinleri tarafından bir şekilde dini değerlerle veya şahsiyetlerle irtibatlandırılması ve bu çerçevede ona bir kutsiyet atfedilmesi ise şehirden hareketle ya da şehri merkez olarak kutsalın oluşturulmasıdır. Bu bağlamda Çorum yöresinde Yazılıkaya'nın antik dönemde özel bir yeri olduğu kesindir. Açık bir hava mabedi şeklide düzenlenen bu mekân yörenin bir dini merkezi konumundadır.

IV

Şehirle ilgili kutsalın tezahürü (hierofani) çeşitli bağlamlarda olabilir. İlahi bir varlığın ya da varlıkların o şehirle irtibatlandırılması, dinin din kurucusu, peygamberi veya ileri gelen önderleri gibi tarihsel şahsiyetlerinin bir şekilde orayla ilişkilendirilmesi, ilgili şehrin evrenin veya dünyanın merkezi olarak görülmesi gibi düşünceler şehrin kutsallaştırılmasına yönelik açıklamaların temelini oluşturmaktadır.

Birçok inanç sisteminde ilahi varlığın ya da varlıkların şehirle doğrudan irtibatlandırılması şehre yönelik hierofaninin temel dayanağını oluşturur. Örneğin Hint geleneğinde belirli şehirler tanrısal varlığın zaman zaman yeryüzünde bedenleşmesi/inkarnasyonu olarak tanımlanabilecek olan Avatara inancıyla ilişkili olarak bir kutsiyete sahiptir. Buna göre böylesi şehirler Avatara inancıyla ilişkili görülen Rama, Krişna ve benzeri ilahi kahramanların doğum yeri veya yaşadıkları yer olmaları nedeniyle kutsaldır. Benzer şekilde Hristiyan geleneğinde de Tanrı Oğlu olduğuna inanılan İsa Mesih'in inkarnasyonunun, çarmıha gerilmesinin ve ölümden yeniden dirilmesinin gerçekleştiği Nasıra, Betlehem ve Kudüs gibi yerleşim merkezleri kutsaldır.

Politeist geleneklerde şehre yönelik hierofani, şehrin egemen bir tanrısal varlıkla birlikte anılmasıyla da yakından ilgilidir. Nitekim antik dönemlerde politeist ve pagan dini yapılarıyla dikkati çeken toplumlardan birçoğu şehirleri belirli tanrısal varlıklarla adeta özdeşleştirmişlerdir. Örneğin antik dönemde Ur şehri "ay tanrısı Nannar şehri" diye adlandırılırken, Ortaçağa kadar devam eden süreçte Harran ise "ay tanrısı Sin şehri" şeklinde adlandırılmıştır.⁸ Aynı şekilde evrensel dinlerin buralarda yaygın gelenekler halinde yayılışına kadar Asur şehri tanrı Aşur ile Edessa ya da günümüz Urfa'sı tanrıça Tar'ata ile meşhur olmuştur. Çorum bölgesinde ise ön plana çıkan tanrısal varlık fırtına tanrısı Teşup'tur. Bundan başka her şehrin bir baş

8 S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, Oxford 1924, s. 53.

tanrısı/ya da tanrıçasının varlığı kabul edilmiş ve bu tanrısal varlıkların ilgili yerleşim merkezlerinin koruyucu güçleri oldukları var sayılmıştır. Bu tanrısal güçler aynı zamanda bu yerleşim birimlerinin kurucusu ya da bu merkezlerdeki halkları organize edenler olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla pagan toplumlar, bulundukları her şehirde o şehrin en üst düzeydeki tanrısal varlığına tapınmayı adet edinmişler; siyasal yönetimler aralarında yaptıkları antlaşmalara o yerleşim merkezinin üst düzey ilahi varlığını şahit tutmuşlardır. Örneğin bunu Ortadoğu'da çeşitli devletler arasında yapılan antlaşmalarda ve sık sık doğuya seyahat eden Romalı yöneticilerin / imparatorların seferlerinde görmek mümkündür. Örneğin, milattan önceki dönemlerden itibaren yörede ortaya çıkan güç mücadelelerinde siyasal iktidarlar anlaşmalarını Harran'da yapmışlar ve antlaşmaya tanrı Sin'i şahit tutmuşlardır.⁹ Yine Caracalla ve Julian gibi çeşitli Roma imparatorları çeşitli vesilelerle Harran'a uğradıklarında Sin tapınağını mutlaka ziyaret etmişler ve ona tazimde bulunmuşlardır.¹⁰ Bu ve benzeri davranışlar siyasal liderler için pragmatik açıdan ilgili şehirlerdeki/yerleşim birimlerindeki halkların gönlünü kazanmak gibi önemli bir fayda da sağlamıştır.

Tek tanrıci dinsel geleneklerde de çeşitli şehirlerin yüce tanrının ilahi emir ve iradesi doğrultusunda kuruldukları ya da ihya edildikleri yönünde inançlar/kanaatler mevcuttur. Örneğin Yahudilikte Kudüs'ün bir merkez olarak kurulmasının İsrail oğullarının seçilmişliğine yönelik ilahi vaatle ve Kudüs'ün ele geçirilip bir merkez olarak kurulmasına yönelik ilahi emirle yakından ilgisi vardır.¹¹ Benzer şekilde İslami gelenekte Mekke ile Hz. İbrahim'le oğlu İsmail'in Ka'be'nin inşasıyla başlayan yöredeki faaliyetleri arasında yakın bir irtibat bulunmaktadır.¹²

Dini geleneklerde belirli şehirlerin evrenin veya yeryüzünün merkezi sayılması da ilginçtir. Dünyanın merkezi olan bu şehirler aynı zamanda kozmolojik âlemin ruhunu ifade etmektedir, zira dünyanın ruhunun dünyanın tam ortasında olduğu var sayılmıştır. Örneğin Ortaçağ haritalarında Yahudi ve Hristiyan geleneğinden hareketle Kudüs daima dünyanın merkezinde yer almıştır.¹³ Bu merkezilik yalnızca kozmolojik anlamda değil

9 Bk. H. Lewy, "Points of Comparison Between Zoroastrianism and the Moon Cult of Harran", *A Locust's Leg: Studies in Honour of S.H. Taqizadeh*, ed. W.B. Henning, London 1962, ss. 139vd

10 J.H. Stuart, *The Roman Empire*, London 1908, s. 262.

11 Bk. Tekvin 17:3-8; Çıkış 6:6-8.

12 Bakara 125-127.

13 M. Eliade, "Kutsal Mimari ve Sembolizm", C. Tacou (ed.), *Din ve Fenomenoloji*, tr. H. Köser, İstanbul 2000, s. 147.

hemen her anlamda düşünülmüştür. Öyle ki ilk insan Âdem'in Kudüs'te Golgotha tepesinde yaratıldığı ve sonunda burada defnedildiği; yine İsa Mesih'in burada faaliyetlerini yürüttüğü düşünülmüştür. Dünyanın sonuna yönelik olması beklenen olaylar ve yeryüzüne yönelik ilahi müdahale de yine bu yörede olacaktır. Kudüs'te 3. tapınağın inşası üzerine burada bütün dünyayı içine alacak olan büyük bir çatışma yaşanacak ve Armagedon bu civarda meydana gelecektir. Dünyanın merkezi tasavvurlarına İslami gelenekte de rastlanmaktadır. Örneğin Mekke ve civarının dünyanın merkezi olduğu yönünde çeşitli inanışların olduğu bilinmektedir.

Şehre yönelik hierofani geleneğinden başka şehirlerdeki dini yapıların ve mekanların şehrin kimliğindeki rolü de din şehir ilişkisi açısından önemlidir. Çoğu şehrin sahip olduğu tarihsel ve kültürel değerlerin başında bu yapılar ve mekânlar gelmektedir. Camiler, mescitler, minareler, kiliseler, tapınaklar, türbeler, çeşitli kült merkezleri ve benzeri dini mekânlar ve yapılar çoğu zaman ilgili şehirlerin kimliğini gösteren birer semboldür. Öyle ki bu semboller çoğu zaman o şehrin kimliği olarak karşımıza çıkmakta ve bu semboller olmadan o şehri düşünmek adeta imkânsızlaşmaktadır.

Şehrin yalnızca mimarisine ya da dışa vuran sembolizmasına değil, şehre yönelik halk hikâyelerine ve mitoslara da çoğu zaman dini kurguların hâkim olduğu dikkati çeker. Öyle ki şehrin adından kurulduğu coğrafyaya, yapılarından şehir sakinlerine kadar sayısız mitos ve halk hikâyesi şehrin dini tarihiyle ve halk inançlarıyla iç içelik gösterir. Dolayısıyla şehrin geçmişten bugüne tarihine katkıda bulunan dinleri ve dini değerleri göz önünde bulundurmada bu halk hikâyelerini ve mitosları anlamak ya da çözümlemek mümkün değildir.

Birçok şehrin karakteristik özelliklerinin açıklanmasında olmazsa olmaz şekilde dikkate alınması gereken dinin yapısı üzerinde şehrin rolünden de söz edilebilir. Çoğulcu yapıyı, kültürel zenginliği ve farklılıkları yansıtan şehirler genelde dinsel çoğulculuğun da en sık yaşandığı mekânlar olarak karşımıza çıkar. Karmaşık sosyal ilişkilerin yaşandığı şehirler, dini inançlar ve cemaatler arasındaki kültürel alışverişin yoğun yaşandığı merkezler olarak bilinçli ya da bilinçsiz bir dini senkretizmin yaşanmasına ortam hazırlamış ve bu durum yeni yeni dinsel akımların tarih sahnesine çıkışını sağlamıştır. Bunun dışında özellikle İslam, Hristiyanlık ve Budizm gibi evrensel inanç sistemleri başta olmak üzere yaygın dinsel geleneklere baktığımızda birçok inanç sisteminin bir şekilde şehirle irtibatlı olarak tarih sahnesine çıkmış olduğunu görürüz. Özellikle İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinler söz konusu olduğunda din ve şehir arasında yakın bir ilişki olduğu söylenebilir. Her ne kadar çeşitli ideolojik ya da tarihsel önyargılardan ve antipatiden kaynaklan bir yaklaşımla

Yahudilik ve Hristiyanlıkla karşılaştırıldığında İslamın “şehirli” olarak nitelenemeyeceğini ileri sürenler ortaya çıkmış olsa da ¹⁴ Mekke, Medine, Bağdad ve benzeri İslam şehirlerinin erken dönemlerinden itibaren İslam tarihinde oynadığı önemli ve belirleyici rol/rolleri dikkate alındığında İslamın da diğerleri gibi şehirle yakından ilişkili olan bir din olduğu kesindir.

Evrensel dinlerde din kurucusu, dinin peygamberi ya da önderi olarak kabul edilen şahsiyetler şehir kültürü içerisinde yetişmiş ya da şehirle bir şekilde irtibatlı olan şahsiyetlerdir. Aynı şekilde birçok din, şehirleri faaliyetlerinde merkez olarak edinmişlerdir. Yine dini gelenekler içerisindeki mezhepleşme hareketleri ya da farklı din yorumları yine şehirlerdeki cemaatleşmelerle ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar şehrin zengin kültürel yapısıyla çoğulcu karakteristiğinin dinsel gelenekler üzerindeki etkisini göstermektedir. Nitekim, bunlardan hareketle bazı araştırmacılar genel olarak dinin şehre özgü bir durum olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu yargıyı bütün dinleri içerecek şekilde kullanmak pek mümkün gözükmemektedir. Zira birçok dini geleneğin yapısında ve tarihsel gelişiminde şehrin/şehirlerin katkısı kesin olmakla birlikte, bütün dini gelenekler için böylesi bir genellemede bulunmak doğru değildir. Örneğin kabile dinleri söz konusu olduğunda dinin şehre özgü olduğu yaklaşımını savunmak mümkün değildir. Zira bu dinler dar kapsamlı cemaat anlayışlarıyla ve evrensel anlamda yayılmayı hedeflemeyen yapılarıyla şehirden ziyade kırsal alana özgü dinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikleriyle kabile dinleri, şehrin çoğulcu yapısına hitap etmemekte ve evrensellik iddiasından uzak durmaktadır.

V

Sonuç olarak din-şehir ilişkisine baktığımızda tarihsel ve kültürel açıdan tamamıyla iç içe girmiş bir ilişkiler silsilesi görürüz. Din her zaman şehrin sosyal dokusunun ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Şehre yönelik siyasal iktidar alanı ile tanrısal iktidar alanı arasında çoğunlukla bir irtibat kurulmuş ve siyasal iktidarın gücünün tanrısal bir meşruiyet zeminine dayandığı var sayılmıştır. Dini değerler, mekânlar ve kült alanları şehir halkı üzerinde çoğu zaman birleştirici bir etkide bulunmuştur. Özellikle antik dönem tarihi dikkate alındığında Çorum ve çevresinde de bunları görmek mümkündür.

14 R.S. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, tr. M. Bedir, F. Aydın, İstanbul 2004, s. 281.

ÇORUM BAĞLAMINDA KÜRESEL KENTLEŞME VE KENTSEL KİMLİK

Yasin AKTAY¹

Küresel kentleşme kavramı, küreselleşmenin kentleşme biçimlerine özel etkisini anlatır. Bu etkinin nasıl bir şey olduğu bir çok tartışmanın konusudur. Bir yandan dünyanın her tarafına yayılan benzer tüketim, üretim ve zaman-mekan düzenlerinin oluşturduğu ağlar bütün kentlere vazgeçilmez standart formlar aşılarken, kentleri alabildiğine birbirine benzetmiş oluyor. Diğer yandan kentler küreselleşmeyle birlikte birbirine bağlanan bir küresel kent ağına dönüşüyor. Marshal McLuhan'ın küreselleşme için yakıştırdığı "küresel köy" benzetmesi, kentleşmenin küresel biçimi için çok daha uygun düşüyor. Kentlerin her biri kendine özgü bir fark ortaya koyma yarışında bile bir yandan da tek bir kentin bir parçası olmaya doğru gidiyor.

Kentler fark ortaya koyabilmenin telaşına düştükçe birbirine daha fazla benziyorlar. Dünyanın her tarafında bir hayat alanı olarak kentin işlevleri birbirine giderek daha fazla birbirine benzeşiyor. Küreselleşmenin büyük ölçüde kapitalizmin üretim düzenine tabi olan süreci kenti bir çok yeni sorunla da yüzyüze getirmektedir. Birçok başka sorun arasında kentlerin kimlik sorunu en göze çarpanlarından.

Kentsel kimlik, her kentin tarihin derinliklerinden getirdiği özelliklerine dayanarak bulmaya çalıştığı bir vasıf olarak, yine küresel bir trendin bir parçası olarak ortaya çıkıyor. Her kent kendi farkını bulup ortaya çıkarıp bununla temayüz etmeye çalışırken, bu eğilimin kendisi de yine küresel bir ekonomi ortaya çıkarmaktadır. Kentlerin en önemli fark ortaya koyma yolları, kendi tarihsel miraslarını, kültürel stoklarını turizme konu ederek, küresel turizm ekonomisine de bir yandan katkıda bulunmaları oluyor. Kuşkusuz bunun tek boyutu yoktur. Bu gelişmeye ayak uydurma tarzı veya performansı bakımından kentlerin yönetimi farklı sorunlar ve yollarla karşılaşılıyorlar. Tabi bu konudaki bazı sorunlar ve gelişmeler yaşanan tarihin yazdığı bir senaryonun tezahürü olarak da görülebilir. Birçok durumda yapılacak bir şey olmuyor. Kentlerin kimliklerini bulma ve ifade etme konusunda maruz kaldıkları küresel baskı, özellikle yerel yönetimlere tarihsel roller üretmektedir.

Kentsel kimliğe bir de kent ve şehir kavramları arasındaki bir gerilim olarak da bakmak mümkün. Başka dillerde tam olarak neye tekabül eder bu karşılıklı,

1 Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Konya yaktay@yahoo.com

aslında belli değil. Dilimiz içinde biraz daha temayüz eden kavram kentin sanayile birlikte açılan küreselleşmeyle zirveye ulaşan bir sosyo-ekonomik olguya, şehrinse daha insani bir boyuta sahip olduğunu düşündürüyor.

Şehir ve kent

Şehirlerimiz kente dönüştükçe fena halde kimlik ve kişilik sorunu çekmeye başladı. Kentleşmenin ilk büyük dalgasını sanayileşme yaratmıştı. Sanayi toplumu bizim şehirlerimize kaba bir modernist mimari ve planlama olarak yansdı. Fabrikayı merkeze alan şehir planlaması son derece zevksiz betonarme yapılar, illaki saat kuleleriyle dekore edilmiş tören meydanları, hükümet binaları ve bulvarlarla her yerde kendini aynı şekilde üreten bir şehir modeli üretti Tanpınar'ın büyük bir incelikle anlattığı o Beş Şehir'inden eser kalmamıştır artık Anadolu'nun. Anlatılacak tek bir şehir vardır. Onu da görmek için herhangi bir şehre gitmeniz yetebilir.

Doksanlardan sonra, yani küreselleşmeden bahsettiğimiz dönemlerde kent yapılanmasında bu kez farklı bir kişiliksizleşmeyi körükleyen yeni bir hareketlilik yaşandı. Artık Türkiye'nin herhangi bir şehrini değil, dünyanın herhangi bir ortalama şehrini görmek için bir şehre gitmeniz yetiyor. Alışveriş mekanlarını, dolayısıyla tüketimi merkeze alan, dünyanın her tarafında aynı planlama anlayışını teknik bir işe indirgeyen kentleşme dalgası bizi de etkiledikçe kentlerimiz de farklı bir kimlik sorunuyla karşılaşılıyor. Artık şehirler insanları eğiten, insanlara özel bir kimlik kazandıran bir mekan olmaktan hızla uzaklaşıyor. Garip bir biçimde küreselleşme bütün mekanları bu bakımdan eşitliyor, büyük üretim merkezlerinin doğrudan hedefi haline getiriyor.

Şehrin maruz kaldığı bu yeni aynışma dalgası yeni bir kimlik ve kişilik arayışını da körüklüyor. Yeni dönemde şehre bir kimlik kazandırmak belediyecilerin en önemli misyonlarından biridir. Yoksa fiziki belediyecilik teknik bir iştir ve bunu kim olsa belki performans farklarıyla da olsa yapıyor zaten.

Bütün bunları, şehirlerin kendi kimliklerini bulma konusunda son zamanlarda içine girdikleri arayışlara değinmek için anlatıyorum. Şehirlerin bu arayışları esnasında kültürel mirasa dönmeleri, bu mirası akıl bir şekilde değerlendirmeleri çok önemli. Bu konuda tabii ki bazı şehirlerin diğerlerine nazaran daha avantajlı oldukları açık.

Madem modernleşmesiyle küreselleşmesiyle bütün süreçlerin nihai tezahür yeri şehirlerdir, o zaman Batı-dışı küreselleşmeleri de, batı-dışı toplumların şehirlerine bakarak anlamaya çalışmamız lazım. Modernleşme ve küreselleşme dediğimiz Batı-kaynaklı süreçler Anadolu şehirlerini her birinde nasıl bir gelenekle buluşup nasıl bir hayat sentezi üretiyor? Ne tür çatışmalara yol açıyor? Hangi yeni toplum tabakalarını meydana getiriyor? Süreçle birlikte gelenek neye dönüşerek var olmaya devam ediyor? İç Anadolu şehirlerinin bir çoğuna bakıldığında, örneğin, modernleşmeyle ilgili bütün modellerin sınanabileceği ve belki de, resmedilen modernleşme çizgilerinden farklı modellerin mümkün olabildiği görülüyor.

19. yüzyıl imparatorlukların çözüldüğü ve ülkelerin sanayi devrimi ve kapitalizmin gelişimiyle birlikte yeni modeller aradıkları bir yüzyıldı. 20. yüzyıl bu çözümün ulus-devletler üzerinde karar kıldığı bir yüzyıldı. 21. yüzyıl ise şehirlerin yüzyılı olacak gibi görünüyor. Böyle olacağı geçen yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmıştı. Küreselleşme üzerine konuşulduğunca vurgulanan en önemli şeylerden biri, şehirlerin ön-plana çıkması oldu. Belki ilk baştaki öngörülerini daha şimdiden boşa çıkaran gelişmelerden biri, devletin tamamen çekileceği veya bir hayli zayıflayacağı beklentisi olacağı da anlaşıyor. Şehirlerin veya küreselleşmenin diğer kurumlarının gelişmesi devletlerin zayıflamasını zorunlu olarak getirmiyor, aksine devletlerin önünde de yeni imkanların açılmasını sağlıyor. Küreselleşme devletlerin yanı sıra yeni siyasal ve toplumsal aktörler üretiyor. Başta şehirler, şirketler, uluslar arası anlaşmalar ve sivil toplum kuruluşlarının oluşturduğu bu aktörlerle devletin ilişkisi devletlere çok daha güçlü ve rasyonel davranma mecburiyeti getiriyor. Rasyonel olma mecburiyeti daha güçlü olma mecburiyetini de ifade ediyor. Çünkü daha rasyonel davranamayan devletler güçlü olamazlar. Çok daha fazla detaylanmış ve işlenmiş siyasal, toplumsal ve hukuki yapılanmalar gerektiriyor bu durum. Yönetirken her zaman çok daha fazla unsuru göz önünde bulundurmak gerekiyor. Yönetim artık sadece hükümdar ve tebası arasındaki özel ilişkiden ibaret değil. Yönetim artık bir ulus devletin kendine özel vatandaş tipini yaratmak üzere uyguladığı bir toplum mühendisliği de değil.

Küreselleşme, ülkeleri ve şehirleri aşan bir mekan tasarımı çağrıştırıyorsa da, tıpkı modernleşmenin bütün unsurları gibi, nihai olarak şehirlerde somutlaşan bir hayat tarzıdır. Türkiye'de modernleşme ve kapitalizm genel olarak şehirlerde, yani nihai tecrübe mekanında nasıl yaşandığına bakılmaksızın, çok toptan bir değerlendirmeye algılanıyor. Öyle olduğu için de buna eşlik eden siyasal kavram ve kurumlar şehirlerimizde nasıl somutlaşıyor; uyumlu ve anlamlı bir hayata dönüşüyor mu, dönüşmüyor mu, hiç bakılmıyor bile.

Oysa Batı'da gelişmiş olan ve siyasal hayatımızı etkileyen bütün siyasal kavramlar kendi şehirlerindeki bazı somut tecrübelerle dayanıyor. Örneğin sivil toplum kavramı, Batı'da şehrin üretmiş olduğu burjuvazi ile devlet, kilise ve diğer aktörler arasındaki ilişkiler bağlamında anlam kazanmıştır. Bu bağlam, Londra'da, Manchester'da, Frankfurt'ta farklı örneklerle ortaya çıkmış, bütün tartışmalar da bu örnekler üzerinden yürütülmüştür. Bu kavramın bizde bir karşılığının olup olmadığını anlamak için şehirlerimizin tarihine bakmaktan başka yol yok. "Kamusal alan" kavramını, Paris'teki, Berlin'deki bazı tecrübeler anlamlı kılıyor.

Biz bu şehir tecrübelerini göz önünde bulundurmadığımız için bir türlü kavramlarımız da bir yere oturmuyor. Bağlamından rasgele koparılıp uygulanınca, isteyen keyfi olarak istediği anlamlar yükleyebildiği oyuncaklara dönüşüyor. Oyuncak iktidarın elinde olunca kaçınılmaz olarak bir despotizm aracı oluyor.

Kendi siyasal kavramlarımızı kendi şehir tecrübelerimizden yola çıkarak kurmaktan başka çaremiz yok. Konya veya diğer Anadolu şehir örneklerinden yola çıkarak, Türkiye için ayaklarının üzerinde duran uygun bir siyasal ve toplumsal teoriyi kurmanın mümkün ve aslında tek doğru yol olduğu görülebilir.

Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum

"Yetmişli yılların sonlarına kadar kasabadan hallice bir şehir olan Çorum, seksenli yılların ortalarından itibaren içine girdiği gelişme sürecinin sonunda şu an itibarıyla 180 milyon dolarlık bir ticaret hacmine, yüksek bir sanayi istihdamına, güçlü bir ekonomiye, şehir kimliğine ve hayat tarzını önemseyen önemli bir müteşebbis-eşraf tabakasına sahip bir şehir haline gelmiş."

1974 yılında Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde yürüttüğü doktora çalışmasının bir parçası olarak Çorum'da bir saha araştırması yürüten Prof. Bahattin Akşit, yıllar sonra Çorum'un kısa zamanda kaydetmiş olduğu bu gelişmenin kendisini bir hayli şaşırtmış olduğunu söyleyecektir. O günkü sosyolojik öngörüler Çorum'da gelişmekte olan küçük çaplı sanayinin olsa olsa İstanbul ve Ankara sanayisinin ihtiyaçlarına fason üretimiyle cevap veren, kendi başına bir varlık oluşturma ihtimali görülmeyen bir teşekkül oluşturabileceğini söylüyordu. Şaşırtıcı olan Çorum'un zamanla uluslar arası düzeyde faaliyet gösterebilen yatırımcı bir müteşebbis sınıfı ortaya çıkarmış olmasıydı.

19. yüzyılın sonlarına doğru kent merkezinin nüfusu 16.000 civarındadır. 1927 ve 1935'te bu nüfus 20.000, 1950'de de 23.000 olmuştur. Kent

merkezindeki bu nüfus oranına karşılık Çorum'a bağlı kırsal kesimde yaşamakta olan nüfus hızla artmıştır. Bu itibarla Türkiye'deki genel kır-kent nüfus dengesine paralel, hatta belki kır lehine bir görüntü sergilemektedir. 1950 yılına kadar Türkiye'de kent nüfusu toplamın sadece yüzde 25'i seviyesinde kalmıştır. 25 yıl kadar bir süre bu oran hemen hemen hiç değişmemiştir. Aynı paraleld Çorum, 1950'lere kadar oldukça durağan bir kent görünümündedir. Nüfus büyümesini, Ancak 1950'den sonra tarımdaki iyileşmeler aynı zamanda tarım kesimindeki istihdamın da daralmasına ve şehre göç dalgalarını körüklemeye başlamıştır. Aynı paraleld, Çorum'un kent nüfusunun artmasıyla 1955'den sonra hızlı bir değişme başlamıştır. 1955'te 25.765 olan kent nüfusu, 1960'de 34.726'ya 1965'te 41.574'e, 1970'te 54.576'ya, 1975'te de 64.852'ye ve 1980'de 75.726'ya yükselmiştir.

Çorum, 1960'ların sonlarına doğru 20-100 000 nüfuslu kentler kategorisine girmiş, 1970'ler boyunca bu kategoride kalmıştır (Bu esnada Türkiye'de bu kategoride 53 şehir bulunmaktadır). Bugün Çorum'un nüfusu 2000 sayımı itibariyle 160 bini geçmiş, 2007 nüfus sayımı itibariyle 200 bine yaklaşmıştır.

1970'li yıllarda Türkiye'deki 67 il, bir çok gelişme ve değişme göstergesi açısından sıralandığında Çorum, ortalama bir ilin altındadır. Örneğin, il kentleşme oranı açısından İstanbul birinci ise Çorum 48. dir Okuma yazma oranı açısından 53. dür; İmalat sektöründe çalışanlar yüzdesi açısından 56'ncıdır. Gelişme göstergelerine göre iller kademelendirildiğinde, Çorum, alt-orta kademededir. Başka deyişle, Çorum, görece olarak daha kentleşmiş, sanayileşmiş ve çağdaşlaşmış olan Batı Türkiye ile daha kırsal, tarımsal dinsel ve geleneksel olan Doğu Türkiye'nin ortasındadır. Yarı sıra, 1970'ler boyunca hızlı bir kentsel-sanayii topluma geçiş içinde olan bir bölgede yerleşmiş orta büyüklükteki bir kent durumunda olduğu için Akşit tarafından Ortakent olarak nitelenerek çalışma konusu olarak seçilmiş. Kuşkusuz bugün yukarıda yetmişli yıllar için andığımız bütün bu veriler bakımından Çorum yine şaşırtıcı gelişimine paralel yeni veriler ortaya koymaktadır.

Yine de yetmişli yıllarda Çorum hakkında ifade edilen sosyolojik öngörülerin zamanla gözden geçirilmesini sağlayan gelişme aslında sadece Çorum'a özgü değildir. Orta Anadolu'daki sermaye hareketliliği, teşebbüs sinerjisi ve kentlerin ayaklanması, Konya, Gaziantep, Kayseri, Denizli, Uşak başta olmak üzere birçok Anadolu şehrinde az veya çok kendini göstermiştir.

Türkiye'nin demokratikleşme ve yeni kalkınma süreci sadece çevrenin merkeze yürüme yolculuğuyla gerçekleşmiyor, aynı zamanda çevrenin kendi içinde güçlenmesi, merkezden nispeten özerkleşmesi ve bu yolla kendi merkezini yaratmasıyla da beraber yürüyor. Bu sayede Türkiye'de üretim ve yaşam merkezleri çoğalırken, siyasal etki ve katılım merkezleri de Ankara'nın

veya İstanbul'un tekelinde olmaktan çıkmaktadır.

Diğer yandan Türkiye'nin her şehrinin içinden ilerleyerek hem tarihinin derinliklerine hem de sosyolojik niteliklerine doğru geniş bir ufuk turu atmanız mümkündür. Çorum'un içinden geçerek Osmanlı'nın, Selçukluların, Bizans'ın Hititlerin farklı yol izlerini bulursunuz.

Daha önce Güneydoğu şehirlerinin farklı bir ayaklanışından bahsetmiştim. Şehirleri konuşturan büyük etki, biraz da bu şehirlerin içinde yatan teşebbüs ruhunun uyanmasıyla gerçekleşiyor. Bu ruh uyandığında yavaş yavaş unuttuklarını hatırlamaya da çalışıyor. Kendi kökeninin peşine düşüyor. Belki bunu yaparken büyük ölçüde retrospektif okumalarla tarihi yeniden yazıyordu, ama yeniden yazmak için bir araya getirdiği veriler bile tarihe güçlü bir ışık tutmak isteyenler için paha biçilmez hazineleri gün yüzüne çıkarıyor.

Şehirlerin kendi hafızalarını yeniden kazanmasında yaşadığımız günlerde bu şehirlerde ortaya çıkan yeni teşebbüs sınıfının büyük payı olsa da asıl büyük payın üniversitelere ait olduğunda kuşku yok. Her şehirde bir üniversitenin açılmasıyla ilgili bir yığın tartışma bir yana, en büyük faydalarından birinin o şehrin hafızasını yeniden kazanması, kimliğini yeniden ifade edebilmesi yoluyla yapacağı da kuşku yok. Son zamanlarda şehirlerin kendilerini akademik ilgi konusu olarak ifade etmelerinde bu şehirlerde açılmış olan üniversitelerin önemli bir payı var. Çünkü genellikle her üniversitenin tarihçileri, sosyologları, edebiyatçıları ilk harekete geçiren akademik motif kendi yerel kültürleri oluyor.

Yakın zamana kadar Gazi üniversitesinin bazı fakülte ve bölümlerinin yer aldığı şehirde, Hitit Üniversitesini kurulmasıyla birlikte Çorum şehri e bugünkü bir çok Anadolu şehrinin faydalandığı bir imkandan olabilecek en iyi şekilde yararlanmaya başlamıştır. Hem şehrin dışarıdan daha fazla üstelik kaliteli nüfus çekmesi hem de şehir nüfusunun eğitim gayesiyle başka şehirlere daha fazla gitmesi sayesinde şehir kozmopolit bir niteliğe daha fazla yaklaşmaktadır. Aynı zamanda bütün alt bilim dallarını ihtiva eden üniversitenin bütün disiplinlerinin Çorum'a olan ilgisi Çorum şehrinin barındırdığı derin ve geniş tarihsel birikim ve hazineleri açığa çıkararak ülkenin gayri safi bilimsel hasılasına dahil etme sürecini hızlandırmaktadır. Hitit Üniversitesi belki henüz emekleme aşamasındadır, ama eminim bu üniversite olsaydı, bugün Çorum etrafında konuşmak ve bilgi tartmak/tartışmak üzere bir araya gelmiş bu kadar insan ve bu kadar bilgiyi toplamak mümkün olmazdı.

Halihazırda iştirak ettiğimiz Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete

Çorum Sempozyumu, Çorum Valiliği ile Belediye Başkanlığının destek ve katkılarıyla hazırlanmış ancak böyle bir çalışmanın akademik-bilimsel desteği Çorum'un yeni kurulan Hitit Üniversitesi tarafından sağlanıyor. Daha önce Bingöl Sempozyumunu düzenlenmiş olduğunu bildiğim üniversitenin hiperaktif tarihçi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez bu sempozyumun organize edilmesinde, belli ki diğer meslektaşlarıyla birlikte bir hayli ter dökmüş.

Doğrusu bu ter attıran çabalara değmiş. Bu sayede Türkiye'nin tarihi, sosyolojik, ilmi birikimine bir de Ebussuud Efendi, Ahmet Fevzi, Ali Kuşçu, İskilipli Atıf Hoca ve tabii ki Hayrettin Karaman hocanın memleketi Çorum'dan, bakabilme imkânına ulaşmış oluyoruz.

Türkiye'ye Çorum'dan açılan bu pencereden de mutlaka bakmakta fayda vardır..

KENT ALGISI, MODERNLEŞME VE ÇORUM ÜZERİNE

Mehmet EVKURAN¹

Bildirimi bazı temel düşünceler çerçevesinde sunmaya çalışacağım.

Kent konusu, felsefî bir sorun olarak insanın mekânla kurduğu ilişkiden kaynaklanır ve bu bağlamda ele alınmayı hak eder. İnsan zamanla değil mekânla değişir. İnsan-mekân ilişkisinin bu en özellikli problematiği, insanın doğal ya da yapay pek çok sorununun da başkalaştığı, dönüşüme uğradığı yeni bir bağlamdır. İnsanın sorunlarından değil kentteki insanın sorunlarından söz ederiz biz.

Kent konusu insan açısından somut olarak mekân edinme ve mekânı biçimlendirme sorununun sınırlarını aşar ve imgesel, algısal bir düzeye ulaşır. İnsan-kent ilişkisi-imesel bir kurum olarak kent sorunu olarak çözümlemek gerekir. İnsan-kent ilişkisi sadece mekânsal bir ilişki değildir. İmgesel bir ilişkidir aynı zamanda. Bu ilişki, bireyin kenti algılanması ve insanın kentte kendini algılaması sorunu olarak karşımıza çıkar.

Kentin dinler ve uygarlıklar için bir gerçekleşme ortamı olması oldukça önemli bir konudur. Her din ve medeniyet var olmak için bir somutlaşma aracına ihtiyaç duyar. Tarihsel, kültürel ve toplumsal olarak kendini mümkün kılacak özerk bir alana ve tutunacağı bir mekâna sarılır. Bu açıdan bakıldığında örneğin dinlerin, doğuşlarında verilen mücadelenin teolojik ve metafizik mücadele olduğu kadar kaçınılmaz biçimde mekânsal bir mücadele olduğunu söylemek durumundayız. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam... Bu her üç İbrahîmî dinin gelişiminde mekânla kurdukları ilişkinin onların teolojilerine de yansıdığını görürüz. Öncelikle Yahudilik Mısır'dan Çıkış ile birlikte yepyeni bir sürece başlamıştır. Vaat edilen topraklara ulaşma ve orada yerleşme kısacası mekân için verilen savaşım, onlar için hem politik hem de teolojik bir nitelik taşır. Hristiyanlık ise yaklaşık 300 yıl süren baskı ve mekânsızlık problemini derinlerde yaşamıştır. İslam'a gelince hicret adı verilen mekânsal değişim İslam dini için bir tarih başlangıcıdır. Bu olaydan sonra İslam, dinsel ve sosyolojik bir varlık olma yolunda temel adımlar atmıştır. Öyle ki Medine'de inen ilahî mesajların içeriği bile burada değişiklik gösterir. Demek ki; mekânda tutunmak tarihe tutunmanın vazgeçilmez koşuludur ve her din kendine bir hinterland/bir öz-ülke oluşturmaya çalışmış, öğretisini, cemaatini, ilk kurumlarını ve değerlerini burada gerçekleştirmeye koyulmuştur.

¹ Doç.Dr. Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Dinlerin belirli kentleri ele geçirmesi ve kendi pratiklerini burada gerçekleştirmesi sonucu, kent ile teoloji arasında bir bağ kurulur. Bu durum, kutsalın kendini açığa vurması (hierofany) ya da kentte yaşamının teolojik anlamının ne olduğu sorunundan da farklıdır. Kent teolojisi diye adlandırılacak bir çalışma alanı her şeyden önce somut ve sosyolojik verilere dayanacaktır. Kent teolojisi, konusu teolojik değil sosyolojik ve felsefi bir alandır. Bu kavram (Doing Theology in The City) kentte teoloji yapmaktan farklı bir konudur. Çünkü bu sonuncusu din hizmetleri alanına girer.

Temel sorulardan biri şudur: Kentte yaşamak ne demektir? Bunun sosyo-politik açıdan anlamı, sivilleşmektir. Doğaya karşı özerklik sağlamak ve herkes için geçerli belirli yasalara göre yaşamayı kabullenmektir. Kentte yaşayan herkes için geçerli olan yasalara göre yaşamayı kabul etmek ve bu yasayı uygulayacak olan bir iktidarın gücüne ve uygulayacağı otoriteye rıza göstermektir. Sivil ve siyasal haklar ile sorumluluklar kent yaşamının ortaya çıkardığı kavramlardır. Bunlar kentteki sosyo-kültürel ve ekonomik farklılaşmalara göre gelişme gösterecektir.

Her beşerî kurum gibi kent de kendine özgü bazı riskler taşır. Kentsel yaşamın ve esasında kültürün özünde yer alan temel ikilemi Lewis Mumford'un şu sözüyle dile getirmek mümkündür: "İnsan yaşamı iki kutup arasında sallanır durur. Hareket halinde olması ya da yerleşik olması..." Bu aslında yaratıcı bir gerilimdir ancak iyi yönetilmediğinde kenti insan yaşamını körelten bir zindana da dönüştürme ihtimali de vardır. Kent, kendi varlığını hissettiğimiz, yaşadığımız, nefes aldığımız, yeni ilişkiler kurduğumuz, hayatı zenginleştirdiğimiz mekândır. Ancak madalyonun bir öteki yüzü vardır ki bu da kentin ve kültürün içerdiği riskle ilgilidir. Buna göre kent; varlığımızı kısıtlayan, körelten, yabancılaştıran, nefessiz bırakan bir ortamdır da. Kısacası kültür için söylenenler burada kent için de aynıyla dile getirilebilir. Çünkü kent, kültürün gerçekleşme alanıdır.

Tekrar konumuza yani insan ve kent ilişkisine dönelim. İnsan ile kent arasındaki ilişki insanın tarih sahnesinde medenî varlık olarak görülmesi, kendisinden söz edilmeye değer bir varlık olmaya başlamasıyla yakından bağlıdır. İnsanın uygarlaşması ve kültür yaratması için gerekli olan temel mekân olan kentin doğuşu, insanın da farklı bir anlamda yeniden yapılanmasını anlatır. Bu süreç bir ölçüde doğaya karşı yabancılaşmanın da habercisi sayılır. İnsan toplumsal bir varlıktır ve o toplumda yaşar? Bu söz oldukça genel ve bir o kadar da bulanıktır. İnsan toplumda yaşamaz, kentte, köyde, kasabada yaşar. Yani belirli bir topluluk içinde yaşar.

Doğu İslam Kültüründe kent algısına baktığımızda gözümüze çarpan en önemli nokta kentin, inançların ve değerlerin en çarpıcı gösterge mekânları

olduğudur. Öncelikle şehir, medine sözcüklerinin kökenlerine bakmak gerekir. Medine hicretten sonra Müslümanların yerleştiği merkez-kent olmuştur. Bu şehrin adı daha önce Yesrib iken Müslümanların buraya yerleşmeleriyle birlikte Medine adını almıştır. Medenî de buradan türemiştir, şehirli anlamına gelir. Medeniyet kavramı da buradan doğmuştur. Medenî insan şehirli insan demektir. Kentli ve kentteki değerlere ve ilişkilere göre yaşayan insan demektir. Kent hayatı bir ahlâk ve düzen gerektirdiğine göre, medenî insan, erdeme, hukuka bunları besleyen diğer yüksek ilgilere uygun hayat bir süren birey demektir.

Diğer yandan Kur'an'a aktığımızda insan topluluklarına dair adlandırmaları kullanırken şehirde yaşamayı Allah'ın insan üzerindeki bir lütfu olarak nitelendiğini görürüz. Peygamberimiz de insanları Medine'de oturmaya teşvik etmiştir. Çünkü dinin açmalarının insanlarının ancak karşılıklı yakın ilişki ve iletişimle sağlanacağına kuşku yoktur. Gerçekte eğer kent yaşamı olmasaydı ne ahlak ne din ne hukuk ve ne de siyasal iktidar gibi temel toplumsal kurumlara ihtiyaç duyulmaz ve dolayısıyla bunlar da oluşmazdı. Sonraki dönemler de İslam toplumunun yöneticileri benzer mantıktan hareketle aynı nüfus politikasını izlemişlerdir. Şehir dışında yaşayanlara maaş verilmemiştir. Toplumsal özelliği belirgin olan temel bazı ibadetlerden de sorumlu tutulmamışlardır. (Cuma namazı gibi).

Bu noktada şunları rahatlıkla söyleyebiliriz: İslam öğretisi daha ilk günden başlamak üzere Medine oluşturmaya, Medine'ye sahip çıkmayı, onu korumayı ve geliştirmeyi ilke olarak öne sürmüştür. Din ve medeniyet sözcükleri arasındaki etimolojik yakınlığa dikkat çekmek isterim. Bu sadece dilsel bir yakınlık değil ideolojik ve felsefi olarak da birbirleriyle iç içedir. Dinin temel ilkeleri ve el üstünde tuttuğu güzellikler ancak medenî bir ortamda kendine gerçekleşme ortamı bulabilir. Medine'de inen ayetlerde göze çarpan bazı hükümlere de bu gözle bakılabilir. Bu insan ilişkilerini düzenleyen ve bazı suçlara ceza verilmesini öngören hüküm ayetleri, Medine'deki hayatı yani kent hayatını korumaya ve geliştirmeye yönelik önlemler bağlamında okunabilir. Şu halde var olan değerleri tespit etmek, yeni değerler yaratmak ve geliştirmek ancak bunların yapılacağı yegâne ortam olan kenti ve kentlilik kültür ve bilincini zorunlu kılar. Dinler ve uygarlıklar boşlukta ortaya çıkıp yine boşluğa uzanan yapılar değildirler. Mekân içinde ortaya çıkarlar ve kentlerde kendilerini ortaya koyarlar. Somut, tarihsel ve kültürel araçlar sayesinde görünürlük kazanırlar. Dinlerin ve uygarlıkların tarihi yazılırken hep kentlere baş vurulması da işte bu zorunlu ilişkiden dolayıdır. Kentlerin tarihi, kaçınılmaz biçimde dinlerin, uygarlıkların, imparatorlukların ve devletlerin tarihidir.

Burada kentin sahip olduğu ikili yapıya dikkat etmek gerekir. Kent hem muhafazakârdır hem de gelişimcidir yani kültürel açıdan aşkındır. Bazı değerlerin korunmasının yanında – çünkü bu değerler o kentte tarih boyunca yaşayan toplulukların kimliklerinin bir parçası ve tanığıdır.- yeni değerlerin de yaratıldığı ve geliştirildiği sosyo-kültürel mekânlardır. Bu zorunludur zira hiçbir kent kurulduğu günkü sadeliğini ve saflığını korumamıştır. Yeni insan gruplarının katılımıyla zenginleşmiş, çoğulculaşmış ve farklılaşmıştır. Bu açıdan kent, canlı bir sosyo-kültürel varlıktır. Hiçbir gücün kentte yaşayanlar da dahil olmak üzere bu canlılığı durdurup donuklaştırması mümkün değildir. Kutsal imgelerle dolu dinsel kimlikli kentlerin yazgısına bile bakıldığında bu gerçek açık biçimde görülebilir.

Bazı kültür tarihçileri ve mezhepler Tarihi uzmanları, İslam'da ilk ortaya çıkan ayrılma hareketinin şehre ve şehir değerlerine karşı bâdiye/çöl/çevre kültürünün bir tepkisi ve bir tür sosyo-kültürel hesaplaşma temelinde incelemeyi yeğlemişlerdir. Haricî hareketin ilke ve öğretisi ile sosyo-kültürel arka planı arasında bir karşılaştırma yapıldığında, bu hareketin dışlayıcı ve sert özelliği ile hareketin öznelerinin yaşam biçimleri arasındaki sıkı dayanışma derhal fark edilecektir. Teolojik olmaktan önce sosyolojik bir çatışma...sonucu önceden belli olan bir ayrışmadır bu. Çünkü ayıran, bölen, çatışan, dışarıda bırakan bir akıl yapısının karşısında içeren, kuşatan, çoğulcılaştıran ve bir araya getiren akıl yapısının kaçınılmaz avantajları vardır.

Şehir meselesi İslam ve Batı'da tarih felsefesinin parlak isimlerinden sayılan İbn-i Haldun temel konusudur. Onun geliştirdiği asabiyet kuramında kentlerin kilit rol oynadığı görülmektedir. İster kentte ister bâdiyede olsun asabiyyetin hedefi mülk yani siyasi iktidardır. İlginçtir Şii'lerin ve Sünnî'lerin dinsel bir sorun olarak aldıkları imâmet/hilâfet problemini İbn-i Haldun salt siyasal ve asabî bir konu olarak el almıştır. Ona göre Emevîlerin saltanata geçmesi asabiyyetin gelişimi sürecinde kendisinden kaçılamayacak bir aşamaydı. Üstünlük hedefini gerçekleştiren ve diğer asabiyyetler üzerinde üstünlük sağlayan bir asabiyyeti medeniyet kurmada başarılı olur ancak bu arada kentler asabiyyet bağlarının çözüldüğü, gevşek ve gevşetici mekânlardır.

Asabiyyet ile medeniyet arasında ters orantı bulunduğu göze çarpmaktadır. Asabiyyetler arasında kurulan denge medeniyetin itici gücünü oluşturmaktadır. Burada asabiyyet bağının yerini kente özgü yeni bağların ve ilişkilerin geçmesi söz konusudur. Dolayısıyla insan asabî yönünü yendiği oranda medenî bir birey olmaktadır. Alt kimliklere ait değerler yerini kente ait olan ve kentte kurulan üst kimlikli değerlere bıraktığı ölçüde, kentler medeniyet üreten ve taşıyan önemli mekânlara dönüşmektedir. Peki her şeye

rağmen kentte kendi asabiyetinde direnen ve bunu korumayı bir varolma sorunu olarak gören insanların bu yaklaşımı karşısında şehir ne gibi sorunlar yaşar? Yükseltile her asabiyetin diğer asabiyetleri tahrik edeceğini söylemeye bile gerek yoktur sanırım. Asabiyetler arası çatışma yüzünden bir kentlilik duygusu, gururu ve aidiyetinin oluşması büyük zorluklarla karşılaşacaktır.

Şehir konusu, Farabî'nin siyaset felsefesinin ana konusudur. İslam kültüründe şehir olgusu ele alındığında Farabî'ye ve onun Medine-i Fâzıla'sına değinmek standart bir yaklaşımdır. Bu elbette doğal bir durumdur, çünkü eski Yunan geleneğinde görüldüğü gibi filozofların kente verdikleri önemin eşdeğerini Doğu İslam geleneğinde en açık ve net biçimde Farabî'de görüyoruz. Bu görmezden gelinecek bir konu değildir. Farabî'de en üst ve sistemli ifadesini buluruz. Ona göre insan doğası gereği medenîdir (el-insânu medeniyyun bit-tab'). Farabî, şehre ait görüşlerini felsefenin amacını açıklarken dile getirir. İnsan hayatının nihaî amacı mutluluğu elde etmektir. Mutluluk ancak hakikatin bilgisine ulaşmakla elde edilir.

Dinin de felsefenin de temel görevi insanı mutluluğa ulaşmasını sağlamaktır. Bunu hakikatin bilgisini farklı formlarla vererek yaparlar (din simgesel yolla, felsefe doğrudan kavramlar ve akıl yürütmeler yoluyla hakikat bilgisini öğretirler). Peki ama bunu nerede ve nasıl gerçekleştirecektir? İşte bu soruya verilen cevap insan-şehir ilişkisinin felsefi ve teolojik gerekçesini ortaya koymaktadır. İnsanlar belirli bir mekânda bir araya gelerek güçlerini ve yeteneklerini birleştirirler. İçlerindeki güzel ve doğru olan duygu ve düşünceleri yansıtır. İnsan kendi içindekini mağlup etmesi gereken bir varlıktır. Bunu başarabilecek donanıma sahiptir. Ancak çoğu zaman bu yüksek bir bilgi ve bilgelik gerektirir. İnsanların pek çoğu bunu yardım almadan başaramaz. İşbirliği ve dayanışma olmadan insanların çoğu hakikatin bilgisini elde etmeleri mümkün olmaz. Toplumsallık ve kent hayatı insana, bu konuda başka hiçbir yolla elde edemeyeceği büyük yararlar, değerler ve yetenekler kazandırır.

Elbette Farabî'nin idealindeki toplum ve şehir, insanların sadece biyolojik ve zorunlu asgarî ihtiyaçlarını giderdikleri bir toplum değil, etik, düşünsel ve medenî ihtiyaçların karşılandığı erdemli şehirdir. Erdem ve mutluluk, sadece insanlar şehirde yaşıyorlar diye kendiliğinden oluşan şeyler değildir. Bunlar için çaba göstermek gerekir. İnsanların yaptıkları iyi ve erdemli davranışlar nasıl onların iradeli işleri ise kötülükler de böyledir. Dolayısıyla şehirde yaşayan insanların, yüksek amaçlar ve iyiliklerin gerçekleşmesi için birbirlerine yardım etmeleri ve dayanışmaları halinde erdemli bir şehir kuracakları açıktır.

Erdemli şehir örgütlü ve düzenli olan bir birlikteliktir. Ahlakî ve hukuksal yasanın bilindiği ve uygulandığı bir mekândır. İçsel yasa ile dışsal yasanın aynı oranda uygulandığı erdemli ve adaletli yöneticiler tarafından yönetilen şehir hayatında erdem ve mutluluk kazanılır. İçsel yasa; din ve ahlak. Dışsal yasa ise hukuktur. Burada şehir hayatında devletin düzenleyici gücünün en üst ve yetkin biçimde ortaya çıkması, ona duyulan ihtiyacın da asıl nedenidir. Şehir hayatını insanın insanlığının gerçekleştiği yegane mekân olarak gören Farabî, şehir dışında hayat sürenleri de nevâbit olarak niteler. Bu açıkça küçümseyici bir ifadedir ve erdemli şehrin sakinlerinin buraları medenileştirmesini cihad olarak görür.

Gerçi İslam düşünce geleneğinde Farabî'ye itirazlar da olmamış değildir. Örneğin Endülüslü İbn Bâcce bunlardandır. Ona göre şehir kötülüğün, yabancılaşmanın ve fesadın kaynağı olmuştur. Bu nedenle hakikati ve mutluluğun arayan insanın, şehirden ve onun kötülüklerinden uzaklaşması gerekir. Onun ortaya attığı el-insânu'l-mütevahhid kavramı hakikati kendi başına arayan ve bulan insan örneğidir ve Hayy bin Yakzân (İbn Sinâ, İbn Tufeyl) geleneğinin de bir parçasıdır.

Bu iki yaklaşımın birbirleriyle çatışmadığını aksine şehir-insan diyalektiğinin farklı iki yönüne işaret ettiğini düşünüyorum. Farabî şehrin kaçınılmazlığına İbn Bâcce ise görevini yerine getirmeyen şehrin bunalımına dikkat çekmişlerdir. Farabî'nin bıraktığı yerden İbn Bâcce almış görünüyor. Şöyle ki; Eğer şehir üzerine düşen görevi yerine getirmezse, erdem, doğruluk ve mutluluk öğrenilen bir mekân olmazsa ne olur? Bu durumda İbn Bâcce'nin kuramına kulak vermek gerekiyor. Bozgunculuk, kötülük ve mutsuzluk kaynağı haline gelen şehirle arasına bir mesafe koyması ve hakikat arayışını şehrin kötülüklerinden uzakta araması gerekir.

Şu noktaya özenle vurguda bulunmak isterim: Farabî ve benzeri filozofların kente ve kent yaşamına dair yüksek düşüncelerinin ne derecede somut karşılığının bulunduğu tartışılır. Anadolu coğrafyası ekseninde konuştuğumuzda, şehirlerin gelişmelerinde siyasî ve askerî gelişmelerin küçümsemeyecek düzeyde etkin olduğu söylenebilir. Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğunun güçlü dönemlerinde bazı merkezî şehirlerin, kültür, bilim ve mimarî açıdan öne çıktıkları buna karşılık iktidarın zayıfladığı dönemlerde ise güvenlik kaybısının daha etkili olduğu göze çarpıyor.

Kentin bunalımı nedir? sorusu üzerinde düşünelim. Günümüzde kentin karşı karşıya kaldığı sorunların aynı zamanda temel insanlık sorunları olduğunu önemle vurgulamak gerekir. Dolayısıyla kentlerin kaderinden ve geleceğinden söz ettiğimizde insanlığın geleceğinden konuşmaktayız. Giderek daha çok şekillenen ve çoktan ticaret ve teknolojinin baş döndürücü

ve baştan çıkarıcı etkisi altına girmiş bulunan bir dünyada, kentlerdeki doğrudan ilişkileri besleyecek aracı kurumları yaşatmak ve güçlendirmek gerekmektedir. Sivil toplum inisiyatifini canlandırmak, insanların içinde yaşadıkları kente daha sahiplenici bir gözle bakmalarını sağlayabilir. Çünkü böyle yaparak yerel ve kamu yönetiminin aldığı kararları etkileyebilecekleri bir iletişim kanalı açılmış olacaktır. Burada hiç kuşkusuz gerçek anlamda yapılanmış, toplumun ya da belirli bir toplumsal grubun taleplerini dile getiren STK'lara ihtiyaç vardır. Yoksa insanların taleplerini çarpıtan, yanlış, eksik ya da çarpık temsil eden ya da hiç etmeyen, buna karşılık güç oyunlarında avantaj elde etmek isteyen kesimlerin sözcüsü gibi davranan çıkar kuruluşlarını kastetmiyorum.

Küresel sisteme açık hale geldikçe, çokuluslu şirketlerin ürünlerine daha çok bağlandıkça planlama da daha bölümlü ve parçalı hale gelmiştir. Artık ideal kenti planlayamıyoruz, "yeterli iyilikte" bir kent için pazarlık yapıyoruz. Boş alanlarda gidip yeni kentler inşâ edemeyeceğimize göre var olan kentler üzerinden çözümler önermek durumdayız. Bugün için kent, aşırı korumasızdır. Bu sadece küresel güçlerin düzenleyici etkisi olarak anlaşılmasın, kentler yerel güçler karşısında da korumasızdır.

Kentin ve kentlinin günümüzde karşı karşıya kaldığı büyük sorun, kentin ilk ortaya çıktığı anda beliren ve tekniğin sunduğu imkânlarla azgınlaşan kadim sorundur. Bu sorun, toplumsal yaşamın sofistike olmasıyla birlikte insanın da gittikçe artan oranda doğaya karşı yabancılaşması gerçeğidir. Öyle ki artık doğaya gidemiyoruz, onu ayağımıza getirmeye çalışıyoruz, yapay ortamlar yaratıyoruz. Tek başına bu görüntü bile doğayla olan geri dönüşsüz ve telafisiz ayrılığımızın açık bir kanıtını oluşturur. Artık mutluluğu görüntü ve tüketim üreterek elde etmeye çalışıyoruz. Elbette bizler için üretilen teknoloji harikası malları tükettikçe anlık mutluluklar ve doyum yaşıyoruz. Bunun adı, Jean Baudrillard'ın ortaya koyduğu gibi simülasyon oyunu daha doğrusu büyüdür. Kitlelerin gerçeklik duygunu yok eden ve görüntüler ve gölgeler dünyasının baş döndürücülüğü içinde hem duygusal hem de düşünsel olarak hiçleşir ve büyük gösterinin bir parçası olmaya özendirilir. Bu süreç şu ya da bu, Doğu ya da Batı kültürünü değil felsefi olarak kültürü yok eden, onun altını oyan bir gelişmedir.

Kentlerimiz modernleşme ve sanayileşmenin getirdiği eski kronik sorunlarını henüz çözememişken yeni dalga sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Küreselleşme sürecine hazırlıksız ve aşırı savunmasız yakalanan kentlerimiz yaşadığı yeni sorunlar, daha çok dünyaya ve çevreye açılma ile çözülebileceği görüntüsü pompalanmaktadır. Bunun taşıdığı pek çok doğru taraf vardır. Sorun karşılıklı bağımlılığın artması. Bizler gelişmeye ve

tüketmeye ne kadar ihtiyaç duyuyorsak onlar da bize en az o kadar muhtaçtır. Önceden karşılıklı bağımlılık kavramı, olumsuzluk çağrışımlarıyla yüklüydü. Kendine yetememe, yetersizlik ve başkasına muhtaç olma gibi imaları içeriyordu. Ancak günümüzde bu kavram bir tarafın diğer tarafa bağımlı ve muhtaç olmasını değil her iki tarafın da kendini geliştirmek ve amaçlarına ulaşmak için diğerine muhtaç olmasını anlatmaktadır. Bu sayede sadece dışarıda gelen teknoloji ve kültür ürünlerini tüketmezsiniz, sahip olduğunuz değeri, emeği ve zenginliği de paylaşma, yayma ve geliştirme imkânı elde edersiniz.

Kentlerimize ele geçirilmiş bir sömürge gibi davranılmasını kabul etmemizi hiç kimse beklemesin. Ancak bunun için içe kapanmacı bir yaklaşımın da çözüm olmadığını anlamak gerekir. İnsanların, gerçek insanların politik ve kültürel tanımlanmış güçlü kesimler dışında kalan bireylerin de varlığını, taleplerini ve ihtiyaçlarını dikkate alan insan-merkezli demokratik yaklaşımlar geliştirmek ve hayata geçirmek zorundayız.

Bu gelişmeleri fazlasıyla ciddiye almak zorundayız. Çünkü bunlar, kentsellikle ilgili duygu ve düşüncelerimize aşırı yüklenmektedir. Kentlerde yaşayan kitlelerin yersizlik ve yönsüzlük duygularını beslemektedir. Mekân içinde oldukça hızlı dönen ve her şeyi buharlaştıran bir kültürel anaför yaratmaktadır. Bu hava, çabucak ve kısa zamanda tüketilen popüler ürünlerin ortalığı doldurmasıyla daha da sisli bir hâl almaktadır. Böylesi dönemlerde kültürel kimlikler ve toplumsal dayanışmayı artırıcı değerler daha çok ihtiyaç duyulmaktadır.

Elektronik bilgi ve iletişim ızgaraları, toplumsal süreç içinde daha merkezi hâle geldikçe “gerçeklik” de yerini “hipergerçeklik”e bırakmaktadır. Kentte yaşayan insanları atomlaşmaktan kurtaracak, onlara yeni aidiyetler kazandıracak, kentlilik gururu ve kültürü oluşturacak, kent hayatına sivil ve kültürel hareketlilik getirecek çalışmaları önemsemek gerekir. İnsanlar birbirlerini sevip saydıkça mekânı severler ve benimserler. Maddî ve manevî yatırımlarda bulunurlar. İnsanların yüreğine dokunmayan soğuk stratejilerin başarılı olması bir yana sorunları derinleştirdiği unutulmamalıdır.

Tüketim zevki, kamu mekânlarından keyif almak, kültür ve gelenek unsurlarını korumak, çeşitlilik ve farklılığı ortaya çıkarmakla ilgilidir. Hiç kuşkusuz, bu mekânda her türlü çatlak ses, çelişki ve sorun olacaktır. Ancak bu zaten bizim öngördüğümüz özellikle karşı karşıya kalmayı arzu ettiğimiz bir şeydir.

Kentin kimliği ve buna dair projeksiyonumuz nedir? Bu konu karar alıcıların etkisiyle belirginlik kazanacaktır. Nasıl bir kent istiyoruz? Turizm kenti mi? Kültür kenti mi? eğlence kenti mi? Tarih kenti mi? sanayi ve ticaret

kenti mi? Yoksa üniversite kenti mi? içinde yaşadığımız kentlerin bu özelliklerden biri ya da birkaçıyla öne çıkması kent kimliğine dair gelecek projeksiyonlarıyla yakından ilişkilidir.

Nihayet Çorum için altı çizilecek en çarpıcı gelişme üniversitedir. Hitit Üniversitesi'nin gelişmesiyle birlikte kentte yeni bir sosyo-kültürel sınıf oluşmaktadır. Bu sınıf kültürel ve entelektüel açılardan üretici, yardımcı bir sınıftır. Bunun yanında ekonomik açıdan nitelikli tüketici adı verdiğimiz bir kesimi oluşturur. Yalnızca bu kadarını belirtmek bile üniversitenin kente yönelik maddî katkının boyutlarına işaret eder. Diğer yandan Üniversite fiziksel açıdan da kentte bir model oluşturabilir. Kentin içine yayılmış ya da yerleşke olarak yapılanmış üniversite binaları, mimarî açıdan görsel ve imgesel bir örneklik oluşturacağı kuşkusuzdur.

Anadolu'da yeni üniversitelerinin kurulmasının yararlı olup olmadığı, bunların sadece popülist amaçlar doğrultusunda açıldıkları ve bilimsel katkılarının sorgulanması gerektiği yolunda kuşku dile getirildi. Konu bu yönüyle tartışılarsun Anadolu'daki üniversiteler çoktan toplumsal işlevlerini yerine getirmeye başladılar bile. Ben bu üniversitelerin olumlu yönlerinden birine dikkat çekmek istiyorum. Kentlerin tarihlerinin araştırılmasında, nüfus hareketlerinden tutun edebiyatına, buralardan yetişen önemli siyasetçi ve kültür insanlarına kadar pek çok konu araştırılmaya ve bilimsel yayın biçiminde ortaya konmaya başladı. Bu ekseninde düzenlenen sempozyumlarda en büyük katkıyı yeni üniversitelerdeki akademisyenler sunuyor. Alan çalışmalarını, destan, türkü ve deyişlerin incelenmelerini, Eski Türkçe ile yazılan arşiv belgelerini dikkatle okumayı içeren bu süreç, bilimsel bir çalışmadır. Bunu da en iyi buralardaki üniversitelerde çalışan akademisyenler tarafından yapılacağı açıktır. Bu sempozyum bunun açık bir kanıtıdır.

Kent üzerine düşünmek kültürümüz, geçmişimiz ve geleceğimiz üzerine düşündürmektir. Bizi var kılan ve oluşturan öğelerle bizi geleceğe taşıyacak öğelerin neler olduğu hakkında uzun soluklu ve kapsayıcı, uygulanabilir projeler gerçekleştirmek zorundayız. Geleceği planlamak için ayaklarımızı sağlam biçimde yere basmak ve kültürel kodlarımızı tanımak, bunlardan evrensel ve kuşatıcı bir bakış geliştirmek için bitip tükenmez entelektüel çalışmalar içine girmemiz gerekiyor.

BİLDİRİLER

ÇORUM TARİHİ KAYNAKLARINDAN TEMETTUAT DEFTERLERİ

Dr. Şerif KORKMAZ *

Bu bildirinin konusunu, 19. yüzyıl şehir tarihi çalışmalarında vazgeçilmez kaynaklar arasında yer alan, temettuat defterleri oluşturmaktadır. Günümüzde tarih çalışmaları önemli siyasi ve askeri olaylar dışında sosyal olaylar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı toplumunun, ekonomi ve sosyal tarihiyle ilgili araştırmalar yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı Devletinin nüfus, zirai üretim ve vergileme gibi konularda yapılan çalışmalarının temel kaynağını Tahrir defterleri oluşturmakta idi. Osmanlı devletinin 19. yüzyılını da aynı şekilde temettuat tahrir defterlerinden kapsamlı şekilde öğrenebilmekteyiz.

Temettuat Sayımlarının Yapılış Sebepleri

Tanzimat dönemi yöneticileri, devletin varlığını devam ettirebilmesi için toplumsal birliğin ve idarî bütünlüğün sağlanmasını temel şart olarak görüyorlar ve bu amaçla giriştikleri tüm idarî reformların başarısını sağlam malî taban oluşturulmasına bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Malî problemlerin çözümlenmesi ise ancak devletin yeterli ve sağlam gelir kaynaklarına kavuşturulması ile mümkündü. Bu yüzden Tanzimat yönetimin malî reformlarının en önemli parçası vergi konusundaki düzenlemeler oluşturuyordu.¹

Tanzimatın Osmanlı vergi sisteminde yaptığı en büyük değişikliklerden biri, öteden beri varlığını sürdüren örfi vergilerin tamamıyla kaldırılarak, yerine tek bir verginin, ancemaatın verginin getirilişidir. Önceleri devletin olağanüstü giderlerini normal gelirlerle karşılayamadığı dönemlerde bazı örfi vergilere zaman zaman başvurulurdu. Osmanlı fetihlerinin durması, toprak kayıplarının başlaması üzerine bir kısım sürekli olmayan örfi vergiler de süreklilik kazandı. İhtiyaç duyulan olağanüstü masraf tutarı tespit edilir, tahsil nedeniyle yapılması muhtemel çeşitli giderler de buna ilave edilirdi. İhtiyaç duyulan para, memleketin erkek nüfus veya hanesi üzerine taksim edilirdi. Özellikle ödeme gücü hiç hesaba katılmaksızın tahsil edilen bu vergi

* Yard. Doç. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Öğretmenliği ABD.

1 Tefvik Güran, "Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik",

T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s., 75.

sürekli şikâyet konusu olmuştu. Daha II. Mahmut döneminde bu verginin bir düzene sokulabilmesi için bazı önlemlere başvuruldu. Nihayet kaldırılarak, tüm örfi vergiler yerine tek bir vergi konulmasına karar verildi. II. Mahmut zamanında düşünülen yeni vergi reformları Abdülmecit'in tahta geçişiyle uygulanma imkânı bulabildi.²

Tanzimat'ın ilanından kısa süre sonra yapılacak bu malî reformları bölgesel düzeyde yürütmek üzere eyaletlerde muhassıllık teşkilatı kuruldu. Muhassılların en temel görevlerinden biri de bölgelerindeki nüfusu ve bu nüfusun malî gücünü belirleyerek uygun düşen miktarda bir vergi tayin edebilmek için gerekli nüfus ve emlak tahriri çalışmalarını yapmaktı. Nitekim bu tahrirlerde yardımcı olmaları amacıyla her muhassılın yanına bir mal ve bir nüfus ve emlak kâtibi görevlendirildi.

Görev, yetki ve sorumluluklarını belirleyen özel bir talimatla muhassılların bölgelerindeki vergi yükümlüsü tüm nüfusu ve bu nüfusun sahip olduğu emlak, arazi ve hayvanları, tüccar ve esnafın bir yıldaki tahminî gelir miktarlarını tespit ederek bir deftere kaydetmeleri ve bu tahrir neticesinde "her şahsın kudretine göre" bölgedeki vergi dağılımını gerçekleştirmeleri istenmişti. Ancak arşivde çok az örneğinin bulunmasından da anlaşılacağı üzere bu sayımlar çok sınırlı

bölgede yapılabildiği. İstenilen sonuçların elde edilememesi nedeniyle muhassıllık uygulamasına 1842 yılında son verildi. Tanzimat yönetimi, bu temel problemin imparatorluk çapında vergi yükünün nüfusun vergi ödeme gücüne göre belirlenmesine imkân verecek yaygın bir tahrir faaliyetiyle çözümlenebileceği sonucuna ulaştı.

Nitekim 1845 yılında bu tahrirlerin süratle gerçekleştirilmesine karar verildi ve tahrirlerin kısa sürede ve sağlıklı biçimde yapılabilmesi için eyaletlere konuyla ilgili özel bir talimat gönderildi. Ayrıca sayımların usulüne uygun şekilde yapılabilmesinin uygulamada karşılaşılabilecek değişik problemler ve bunların çözümleri ile ilgili soru ve cevap şeklinde düzenlenmiş "lâyiha"lar ve örnek yazım şekillerini gösteren "numuneler" hazırlandı.

Bu sayımlar daha önceki mali sayımlardan farklı olarak merkezden gönderilen memurlar değil de, sayımı yapılan idarî birimin Müslüman topluluklarda muhtar ve imam (gayr-i Müslim topluluklarda kocabaşı ve papazı) tarafından ziraat müdürleri veya vekilleri nezaretinde yapılmıştır. Sayımların temel amacı, toplam vergi yükünün bölgeler ve kişiler arasında daha âdil dağılımını sağlayabilmek için imparatorluğu meydana getiren çeşitli

2 Abdülatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s., 94-96.

idarî birimlerin ve bu birimler içinde yaşayan nüfusun gerçek vergi ödeme gücünü ölçmek ve bu sayımların sonuçlarına bakarak gerekli düzeltici ayarlamaları yapmaktır. Sayımın kapsamı da bu amaca uygun olarak belirlenmişti.

Temettuat Sayımlarının Yapılış Şekli ve İçeriği

Hane esasî üzerine yapılan bu sayımlarda her hane için tespit olunan bilgiler şu dört grupta toplanmıştır:

a) Kişilik Bilgileri: Hane sahibinin ismi, unvanı ve lakabı. Hane sahibinin mesleği.

b) Vergi Ödemeleri: Bir yıl içinde hane reisi tarafından ödenen bir tür gelir vergisi olan "Virgü-y-i Mahsûsa"sının gurusu olarak miktarı. (Eğer hane gayri-Müslim ise aile üyelerinin ödemekle yükümlü olduğu cizye kâğıtlarının tür ve sayıları). Aynen ödenen aşar vergisinin ürünler itibarı ile miktarı ve parasal karşılığı. Nakden ödenen aşar ve rüsumun parasal değeri

c) Taşınır ve Taşınmaz Servetler: Sayımda hanenin sahip olduğu ya da tasarrufu altında tuttuğu başlıca üç grup servete yer verilmiştir.

1-Hanenin sahibi olduğu veya tasarrufu altında olan ekili veya nadasa bırakılmış tarlanın, bahçenin, bağ ve çayırın dönüm olarak miktarı (ayrıca hanenin kira ile tuttuğu ya da kiraya verdiği toprakların dönüm olarak miktarı ve kimden kiralandığı ya da kime kiraya verildiği).

2-Hanenin sahip olduğu küçükbaş ve büyükbaş hayvanların cins ve sayıları,

3-Hanenin sahip olduğu değirmen, dükkân, kışlak ve benzeri taşınmaz bir serveti varsa sayısı.

d) Gelirler: Hanenin sahip olduğu veya tasarrufu altında tuttuğu yukarıda belirtilen her bir taşınır veya taşınmaz servetin bir yıl içinde sağladığı hâsılat veya kira gelirleri. Hane reisinin ve diğer hane üyelerinin esnaflık, ticaret veya emek faaliyetlerinden sağladığı gelirler.³

e) Güvenirliliği: Sayımların vergi ayarlamaları amacına yönelik olmasının, köy halkının kendisi tarafından yapılmasının ilk bakışta sayımların güvenilirliğini azalttığı düşünülebilir.⁴ Öte yandan çiftçi hanelerin tarım dışı gelirleri ile esnaf ve tüccarın sınaî ve ticarî faaliyetlerinden elde ettikleri gelirler tamamen tahmine dayalı olarak ifade edildiğinden en önemli

3 Tevfik Güran, a.g.m., s., 76-78.

4 Tevfik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İstanbul 1998, s. 226-228.

sapmaların eksik beyan şeklinde bu alanda ortaya çıkması beklenebilir. Ancak mahalle veya köy gibi dar bir sosyal çevrede kişilerin nisbî ekonomik durumlarını çok iyi bilme imkânlarının olması, bu tahminlerdeki tesadüflüğü önemli ölçüde azaltacaktır.

Temettuat Tahrir Defterleri'nde yer alan bilgilerin güvenilirlik derecelerini ayrı ayrı değerlendirmek daha doğru olacaktır. Tahrirlerde verilen toprak ve hayvanlar gibi servet unsurları ile ilgili bilgiler muhtemelen doğruluk derecesi en yüksek bilgilerdir. Yine vergiler ve ziraî üretimle ilgili veriler de doğruluk dereceleri yüksek bilgiler olarak değerlendirilebilir. Zira ziraî üretimle ilgili veriler aşar vergisi değerleri esas alınarak tahmin edildiğinden, beyanların gerçek üretim değerlerinden büyük sapmalar göstermesi beklenmemelidir.

Temettuat Tahrirleri'nde yer alan verileri, güvenilirlikleri yüksek uzman tahminleri olarak değerlendirebiliriz. Ancak bu tahrirlerdeki bilgilerin mutlak rakamlar olarak kesin doğruyu yansıttığı da söylenemez. Bu yüzden tahrirlerdeki verilere dayanılarak hesaplanan ortalama değerlerin mutlak doğrulukları tartışmayı gerektirir ve hatta bu doğruluk derecesi her bir sayım bölgesinde önemli farklılıklar da gösterebilir. Buna karşılık bu verilerin, aynı bölge içindeki yerleşim birimlerinin, hanelerin ve sosyal grupların nisbî durumlarının karşılaştırılmasında daha yüksek bir güvenle kullanılabileceği açıktır.

Temettuat Defterlerinin Tarihi Kaynak Olarak Değeri

Temettuat Tahrirleri esas itibarıyla 19. yüzyılın ortalarında belirli bir tarihte ve imparatorluğun çok geniş bir bölümünde aynı sistematik içinde yapılmış bir vergi, servet ve gelir sayımıdır. Bu tahrirlerde tahminen 1,1 milyon hane kapsanmıştır. Sayımların hane esasına göre yapılmış olması ihtiva ettiği bilgileri daha da zenginleştirmekte ve sayımlara adeta dev bir istatistik anket özelliği kazandırmaktadır.

Temettuat Tahrirlerinin tarihçiler için imkân verdiği araştırma alanları oldukça geniştir. Temettuat Tahrirleri, 19. yüzyıl Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi araştırmaları için imparatorlukta yaşayan nüfusun yerleşim düzeni, ziraî üretim, hanelerin servet ve gelirleri ve vergileme gibi konularda çok zengin kapsamlı temel bir kaynak özelliği göstermektedir. Ancak tahrirlerin sunduğu araştırma imkânlarının zenginliği ne derece doğruysa, bu tahrirleri değerlendirecek araştırmacılar tarafından eksik ve yetersizlikleri açısından ciddi bir kritiğe tabi tutulmaları gerekliliği de aynı derecede doğrudur.

Bu eksiklik ve yetersizlikleri başlıca iki grupta toplamak mümkündür. Birinci grup bu tahrirlerin kapsadığı veriler açısından gösterdikleri eksikliklerdir. Bu sayımların yapıldığı dönemde ve günümüzde servet ve gelir

kavramları arasındaki farklılıklar nedeniyle tahrirlerde yer alan veriler, çoğu zaman günümüz araştırmacısının amaçlarına cevap verebilecek nitelikte olmaktan uzaktır. İkinci grup ise bazı bölgelerde yapılan sayımlarda görülen uygulamaya ilişkin yetersizliklerdir. Bu nedenle araştırmacıların Temettuat Tahrir Defterleri'ni kullanırken genel eksiklikler yanında, belirli bir araştırma bölgesiyle ilgili sayımın kapsadığı verilerin doğruluk derecesini ve gösterdiği belirgin sapsmaları ciddi bir kritiğe tabi tutmaları gerekir.

Bu sayımların eksik ve yetersizliklerinin değerlendirilmesinde karşılaşılan en temel güçlük, kapsadığı verilerin doğruluklarının başka kaynaklarla test edilmesine imkan bulunmamasıdır. Zira aynı tür verilere ulaşabileceğimiz başka kaynaklar mevcut değildir ya da çok kıttır.

Temettuat Tahrirleri'nin 19. yüzyıl Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihi araştırmaları için önemli bir başka yetersizliği de belirli bir tarihte yapılmış olması nedeniyle ancak statik tahlillere imkan vermesidir. 19. yüzyılın ne başlarında ve ne de sonlarında Temettuat Tahrirlerine benzer bir sayım yapılmamıştır. Bu eksiklik Temettuat Tahrirleri'nin hem gücünün, hem de yetersizliğinin temel nedenini oluşturmaktadır. Temettuat Tahrirleri, 19.yüzyıl Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihi araştırmaları için kapsam ve bilgi zenginliği itibariyle bir benzeri bulunmayan tek kaynak durumundadır. Ancak bu tahrirler, 19. yüzyıl içinde yaşanan değişimlerin anlaşılmasına yönelik tahlillere elverişli de değildir.

Temettuat Tahrirleri zaman boyutunda yapılması düşünülecek dinamik tahliller konusundaki yetersizliğine karşılık, imparatorluğun çok geniş bir bölümünde aynı zamanda ve aynı sistematik içinde yapılmış olması nedeniyle bölgeler ve toplumsal gruplar itibariyle yapılacak mukayeseli çalışmalar için gerçekten çok zengin araştırma imkanlar sunmaktadır.

Temettuat Tahrirleri hem imparatorluğun geniş bir bölümünü temsil edebilecek yeterli sayıda örnek seçilerek yapılacak genel değerlendirmelere, hem de seçilecek belirli bölgeler ya da bir bölge içindeki şehir ve kırsal kesimler, toplumsal ve etnik gruplar arasındaki farklılıkların gözlemlenmesini amaçlayan çok yönlü mukayeseli araştırmalara son derece elverişlidir.

Kişiler arasındaki sosyal farklılaşmanın maddî ve kültürel pek çok göstergesinden söz edilebilir. Sosyal statünün maddî unsurlarından en önemlisi hiç şüphesiz servet farklılıklarıdır. İnsanların servet edinme tercihleri kültürleri tarafından belirlenir. Sahip oldukları servetler ise kişilerin içinde yaşadıkları topluluk içindeki sosyal statülerim önemli ölçüde etkiler. Temettuat Tahrirleri 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumunu oluşturan bireylerin, servet büyüklüğü ve bileşimi hakkında bazı yetersizlikler gösterse

de oldukça doğru ve kapsamlı bilgiler edinmemizi mümkün kılmaktadır. Bu verilere dayanılarak hazırlanacak çapraz kategorilerle farklı bölgelerde yaşayan insanların, şehirli ve kırsal kesimlerin ve farklı meslekteki ya da etnik gruptaki kişilerin, servet büyüklükleri ve servet edinme tercihlerini açıklayan ayrıntılı tablolar ortaya konabilmektedir.

Temettuat Tahrirleri'nin kişiler ve sosyal gruplar arası servet farklılaşmaları konusunda yapılacak araştırmalarda bir kaynak olarak temel yetersizliği, serveti oluşturan bütün unsurları kapsamamasıdır. Gerçekten bu tahrirlerde sadece sahibine doğrudan gelir sağlayan bazı fizik servetlere yer verilmiştir. Bu çerçevede tarla, bağ, bahçe ve çayır gibi ziraî gelir getiren toprak türü servetler, kira geliri getiren han, hamam, dükkan ve değirmen gibi bazı taşınmaz mallar ve hayvanlar sayımda yer almıştır. Buna karşılık bir yandan sahibinin bizzat oturduğu evler ile esnafın ve tüccarın mesleğini icra ettiği dükkanlar ve öte yandan da sahip olunan paralar, evlerdeki eşyalar, sinaî ve ticari işletmelerdeki araçlar ve ticarî stoklar sayımda kapsamamıştır. Ayrıca fizik servet unsurları dışında alacaklar ve borçlar gibi malî servet unsurları da tamamen sayımın kapsamı dışında tutulmuştur.

Bu eksiklikler nedeniyle Temettuat Tahrirleri, ailelerin servetlerinin büyüklüğü itibariyle yapılacak mukayeseler için net bir tablo ortaya koymamıza imkan verecek nitelikte değildir. Ancak sanayi öncesi toplumlarda kişilerin servetlerinin çok büyük bir bölümünü meydana getiren toprak ve hayvanların kapsanmış olması nedeniyle özellikle kırsal kesimlerdeki servet birikimi ile kişiler ve sosyal gruplar arası servet farklılaşması üzerinde yapılacak araştırmalar için bu eksikliğin yarattığı sakıncanın kısmen azaldığı söylenebilir.

Temettuat Tahrirleri'nde yer alan verilerden yararlanılarak fonksiyonel gelir dağılımım olduğu kadar, kişisel gelir bölüşümünü açıklayan tahliller de yapılabilir. Ele alınan bölgede zengin, yoksul ve orta gelir gruplarının elde ettikleri gelirlerin miktarları ve bileşimleri, vergi yükleri ve vergilerin gelir gruplarının elde ettikleri gelirlerin miktarları ve bileşimleri, vergi yükleri ve vergilerin gelir bölüşümüne etkileri oluşturulacak tablolarla değerlendirilebilir. Gelir düzeyinin belirlenmesinde meslek, servet büyüklüğü ve etnik grup gibi çeşitli değişkenlerin etkilerini ortaya koyacak tahliller yapılabilir.⁵

Çorum ve Köylerinin Temettuat Defterleri

Osmanlı Devletinde Tanzimat'ın uygulandığı çok geniş bir bölümde bu

5 Tevfik Güran, a.g.m., s., 78-81.

sayımlar yapılmış ve defterler merkeze gönderilmiştir. Böylece binlerce defterden oluşan ve günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivinde "Maliye Varidat Kalemî" defterleri arasında bulunan Temettuat Defterleri katalogu oluşturuldu. 1988'e kadar bu seriden çok az deftere Maliyeden Müdevver ve Kepeci tasnifleri arasında rastlanmakta idi. 1988'de kataloglanarak araştırmacılara sunulan Temettuat Defterleri serisi dokuz katalog içinde 17.747 defteri ihtiva etmektedir. Bu defterlerin büyük kısmı 1845 tarihinde yapılan sayımlara aittir. Çok az sayıda olmak üzere 1840'ta yapılan tahrirlere ait defterlere de rastlanmaktadır. Temettuat defterleri serisinin tasnif edilip araştırmaya açılmasından önce, Kepeci ve Maliyeden Müdevver defterleri içinde bulunan temettuat defterleri, ilk defa İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Tefik Güran tarafından kullanılmışlardır.⁶

Bu sayımlar yapılırken her mahalle ve köy için ayrı bir defter tutulmuştur. Sayfanın tepesinde sırasıyla eyalet-sancak-kaza yazıldıktan sonra mahallenin ya da köyün adı belirtilmiştir. Çorum temettuat defterlerinde bu ibare "Ankara Eyâleti mülhakâtından Çorum kazası mahallâtından / kuralarından..... mukim ahâlî-i İslâmiyyenin emlâk ve arâzi ve temettuâtlarını mübeyyin defterdir" şeklinde geçmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Maliye Nezareti Temettuat Defterleri katalogunda Çorum ve kazalarına ait 340 temettuat defteri mevcuttur. Bu defterler, Çorum'da yaşayan ahali-i İslâm nüfusuna aittir. Gayr-i Müslimlere ait herhangi bir deftere rastlanılmamıştır. Bu kayıtlar 1845 yılında tutulmuştur. Çorum mahallerine ait 42 adet defter bulunmaktadır. Çorum'un köylerinin ise, muhtarlar veya köy imamı tarafından yazılan 146 adet temettuât defteri vardır. Bazı deftere birkaç köyün sayımı birlikte yazılmıştır.

Çorum şehrinin şu andaki idari yapısı içerisinde bulunan ilçelerinin temettuat tahrir kayıtları bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir: Osmancık ve köylerine ait 31, Budaközü (Sungurlu) ve köylerinin 52, İskilip ve köylerinin 7, Kargı ve köylerinin 23, Hüseyinabad (Alaca) ve köylerinin 30, Karahisar Demirli kazasının 4 ve Mecidözü ve köylerinin 5 temettuat defteri mevcuttur.⁷

Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Çorum Temettuat Defterleri

Şahıs Adı, Unvan ve Lakaplar

Kişilerin sosyal statüsü ve sülalesini gösteren unvan ve lakap kullanımı

6 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" *Belleten*, LIX/225, Ağustos 1995, s. 395,396

7 BOA. ML.VRD.TMT., 748-793,13122-13743.

Osmanlı toplumunda oldukça yaygındır. Defterlere hane reisleri herhangi bir lakap ve unvan kullanıyorsa mutlaka belirtiliyordu. İsimler defterlerde "Civelekoğlu Osman", "Demircioğlu İbrahim" örneklerinde olduğu gibi çoğu zaman oğlu şeklinde yazılmaktadır. Bu şekilde lakapların mevcudiyeti mahalle ya da köylerde akrabaların tespitini kolaylaştırmaktadır. Temettuat defterlerinde hane reislerinin kullandıkları isimler de yer almaktadır. Bu şekilde o dönemde hangi erkek adlarının kullanıldığını, hangi adlarda yoğunlaşma olduğunu da tespit etmek mümkündür.

Defterlerde şahısların çok çeşitli lakaplar kullandıkları görülmektedir. Bunları sekiz grupta değerlendirebiliriz. Çorum'da lakap olarak herhangi bir isim, (Kadiroğlu, Velioğlu..) kişinin geldiği yerin ismi, (Erzurumluoğlu, Amasyalıoğlu, Osmancıklioğlu..) dinî bir tabir, (Hâfızoğlu, Softaoğlu, Mollaoğlu..) kişinin herhangi bir uzvunun eksikliği veya fazlalığını belirten bir isim,(Köroğlu, Topaloğlu, Altıparmak oğlu, Başbüyük oğlu..) etnik menşeye bildiren bir isim, (Kürtoğlu, Ermenioğlu, Boşnakoğlu, Gürcüoğlu..) yapılan bir mesleğe istinaden verilen bir isim (Helvacı, Kahveci, Çerezci, Sivacı) ve bazı hayvan isimleri (Arslanoğlu, Öküzoğlu, Kurtoğlu, Çakaloğlu..) kullanılmakta idi.

Hane Reislerinin Meslekleri

Temettuat sayımlarındaki verilerden elde edilen en önemli bilgilerden birisi de şehir ve köyde yaşayan kişilerin meslekleri ve bu mesleklerden elde ettikleri gelirlerdir. 1844-45 tarihli defterlerde çoğunlukla hane numarası üzerine "erbab- ziraat", "demirci", "terzi", "kömürücü", "bila-sanat", "çoban" gibi hane reisinin mesleği yazılmakta idi. Bu şekilde mahalle veya köyde yaşayan insanların geçimini hangi meslekle temin ettiğini öğrenebiliriz. Özellikler şehirlerde hangi zanaatın ne ölçüde geliştiği tespit edilebilir. Hane reisleri arasında kadın ve çocuklara da rastlanmaktadır. Eşi ölmüş kadın ya da babası ölmüş çocuklar hane reisi olarak yazılabilmektedir. Temettuat defterlerine babasından mal mülk kalan yetim çocukların, yetim oldukları belirtilerek, gelirleri yazılmakta idi. Çalışmayan yaşlı, kör, mecnun gibi kişiler vergiden muaf tutulurdu ve "şunun bunun ianesiyle geçinirler" şeklinde bir ibare ile kaydedilirdi.

Nüfus: 19. yüzyılda nüfus sayımları da yapılmaya başlanmıştır. Bu yüzden nüfusun tespiti bakımından nüfus defterleri derecesinde mühim değillerse de temettuat sayımlarından nüfus bilgileri de çıkarmak mümkündür. Mahalle ve köylerdeki hane sayıları hakkında bu defterlerde önemli bilgiler mevcuttur. Bilindiği gibi tahrir defterlerine göre nüfus hesaplanırken bir hane 5 ile

çarpılarak tahmini nüfus elde edilir.⁸ Temettuat defterlerine göre nüfus hesaplanırken de 5 ile çarpılarak genel nüfus tespit edilebilir. Buna göre, Çorum merkezde 1998 hanede 10589, köylerde ise 2556 hanede 15847 kişi yaşamakta idi. Bu tarihte Çorum'un en büyük mahallesi 160 hanede 848 nüfusun yaşadığı Berhan Kethüda Mahallesi idi. İkinci büyük mahalle ise 114 hane ve 604 nüfus ile Hacı Receb mahallesi olup, bunu 91 hane ve 482 kişinin yaşadığı Karaman Çavuş mahallesi takip etmektedir. En az nüfusa sahip olan Hacı Nurullah mahallesinde ise 8 hanede 42 kişi yaşıyordu. Çorum'un mahallelerinin % 30,9'u 8 ile 30, % 47,6 'sı 30 ile 60, %14,2'si 60 ile 90 ve % 7,1'ide 90-160 haneden oluşuyordu. 1845 yılında da Çorum'da köylerin % 70,5'ini meydana getiren 110 köy 1-20 hane arasında idi. Buna göre, köylerin nüfusunun yaklaşık, 5 ile 100 arasında olduğu söylenebilir. 1845'te 1 haneli Alikı ve Tezekci belgelerde köy olarak geçmektedir. 2 haneli köyler, Divân-ı Şağır, Erdek, Erzurum, Yakuparpa, Sarayözü, ve Celil Mezra'ası'dır. Temettuat defterinde Celil mezra'ası da köy olarak geçmektedir. Çorum'un en büyük köyü 60 haneli Seydim olup yaklaşık nüfusu da 372 kişidir Bu köyü, 57 hane ile Abdalata, 54 hane ile Sarın, 51 hane ile Eşençay, Küre ve 50 hane ile Yavi ve Sapa takip etmektedir.⁹

İktisadi Tarih Kaynağı Olarak Çorum Temettuat Defterleri

Gayr-ı menkuller Temettuat defterlerindeki bilgilerden, ekili ve dikili arazilerin miktarlarını, büyüklüklerini dönüm olarak tespit etmek mümkündür. Dikili araziler bağ, cehrilik, bostan, meyvelik olarak yazılırdı. Ekili araziler ise "mezru" ve "gayr-ı mezru şeklinde ifade edilmiştir. Yalnız bunların kıymetleri değil senelik gelirleri yazılmıştır. 1844 yılı için gerçek, 1845 yılı için tahmini gelirler kaydedilmiştir. Ekili araziler, pamuk ve duhan (tütün) ziraatı yapılanları dışındakiler sadece mezru ve gayr-ı mezru tarla şeklinde kayıt edilmişlerdir. Dolayısıyla buralarda hangi ürünlerin ekildiği ve bunlar için kaç dönüm arazinin kullanıldığı belli değildir. Bununla birlikte bu mezru tarlalarda yetiştirilen ürünlerin, buğday, arpa, burçak, nohut, soğan, yulaf ve alef olduğu aynı defterlerdeki a'şâr gelirlerinden anlaşılmaktadır.

Yine bu defterlerde Çorum bölgesi arazisinin kuvvetsiz olduğu

8 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arâzi Tahrirleri ve Hakan Mahsûs İstatistik Defterleri I, İFM, C. 2, 1940-41, s. 20-38; Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", İ.Ü. Edebiyat Fak. T. Der.

9 Şerif, Korkmaz, *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat- II. Meşrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s., 167, 168, 172, 173.

belirtilmektedir. Bu yüzden yarısı bir sene, yarısı diğer sene ziraat olunmaktaydı. Bu durum temettuat defterlerin başlangıcında, “Bu havalide arâzinin kuvveti olmadığından nısfı bir sene ve nısfı, aher sene zirâat olunduğu..” şeklinde ifade edilmektedir. Bu şekilde ekim yapılmadığı takdirde tarladan istenilen verimin alınamayacağı bazı defterlerde ayrıca belirtilmektedir. Bunun yanında defterlerde, arazi sahiplerinin tarlaları yazılırken, “münâvebe tarikiyle mevrû gayr-ı mevrû tarla” şeklindeki bir ifadenin kullanılması, Çorum'da bir yılda arazinin tamamının değil, yarısının ekildiğini, bir kısmının da nadasa bırakıldığını te'yid etmektedir. Buna da nöbet yoluyla ekim denilmekteydi. Dolayısıyla Çorum'da toplam ekilebilen arazilerin yarısı her yıl nadasa bırakılmış oluyordu.¹⁰

Temettuat Tahrirleri'nde ekili tarlalardan, bahçelerden, bağlardan ve çayırardan elde edilen 1844 yılı hâsılasının tespitinde ödenen aşar vergisinin bazı bölgelerde dokuz katı alınarak topraklardan elde edilen gelir olarak gösterilmiştir. Bu şekilde yapılan yazımlarda topraklardan elde edilen gelirler, öşür vergisi düşüldükten sonra hane sahibine kalan ürünün değerini ifade etmektedir. Bazı bölgelerde yapılan tahrirlerde ise ödenen aşar vergisinin on katı toprakların geliri olarak gösterilmiştir. Bu durumda gelir olarak gösterilen miktar öşür vergisini de kapsamaktadır. Buna karşılık tüm tahrirlerde tohum ve diğer üretim giderleri düşülmediğinden tespit olunan yıllık hâsılat, gayri-safi üretimi ifade etmektedir. Bütün bu tür gelirlerin 1845 yılı ile ilgili miktarları ise, henüz üretim gerçekleşmediğinden tahminî rakamlar olarak gösterilmiştir.¹¹

Hayvancılık

Çorum ve köylerinde öküz, manda gibi koşum işlerinde, katır, beygir, merkep, deve gibi yük işlerinde kullanılan ayrıca inek gibi sütünden ve etinden yararlanan çeşitli büyükbaş hayvanlar yetiştirilmekte idi. Temettuat defterlerinde hanelerin sahip oldukları hayvanların sayıları ve yıllık ne kadar gelir getirdikleri ayrıntılı bir şekilde kayıtlıdır.¹² Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvancılık, daima önemli bir faaliyet olmuştur. Göçebe topluluklar, bu faaliyeti tek geçim kaynağı olarak sürdürüyordu. Bunlar, pazara dönük olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık veriyorlardı. İmparatorlukta, özellikle nüfus yoğunluğunun azlığı hayvancılığı teşvik ediyordu. Ülkede tarım yapılmayan toprakların fazlalığı hayvan yetiştiriciliğine elverişli bir

10 Şerif Korkmaz, a.g.t.,s., 248-331

11 Tefik Güran, a. g. m., s., 78.

12 Şerif Korkmaz, a.g.t., s., 280.

ortam sağlıyordu.¹³ Hayvanların hâsılatlarının hesaplanmasında bölge için mahallince tespit edilen hâsılat tarifeleri kullanılmıştır.¹⁴

Defterlerde sağmal keçi ve koyunların gelirleri yazılırken kuzu ve oğlaklarıyla birlikte değerlendirilmekteydi. Buna göre bir baş sağmal keçi oğlağıyla bir baş sağmal koyun da kuzusuyla, yıllık 5'er kuruş gelir getiriyorlardı. Bu gelir sabit olup, Çorum ve köylerinde bulunan bütün sağmal keçilerin ve koyunların aynı oranda gelir getirdiği temettuat kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Esnaf Grupları

Temettuat defterleri kayıtlarından Çorum'da kaç çeşit esnafın faaliyette bulunduğu ve sayılarının ne kadar olduğu öğrenilebilmektedir. Çorum'da faaliyet gösteren esnafı ürettiği malların, üretim ve kullanım özelliklerine göre belli bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkündür. Çorum esnafı, ürettiği mal çeşitlerine göre, gıda, deri, dokuma, maden ve verdiği hizmete göre de inşaat, nakliye, sağlık, temizlik gibi gruplara ayırarak tasnif edilebilir.

Binalar

Dükkân sayısının bilinmesi, şehirdeki ticarî faaliyetlerin canlılığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Temettuat kayıtlarında Çorum'da faaliyette bulunan 412 dükkân olduğu anlaşıyor. Bunlardan 209'u sahipleri 203 tanesi ise kiracılar tarafından işletilmekteydi. İkinci dükkâna sahip olanlar genelde dükkânlarını kiraya veriyorlardı. Ayrıca dükkân sahiplerinden bazıları da esnaf olmadıklarından dükkânlarını kiraya vermek zorunda kalıyorlardı.¹⁵

Vergiler

Sanayi öncesi ekonomide, vergileme gelir dağılımının temel mekanizmasıdır. Vergileme, kırsal nüfusun yalnızca yaşama şartlarını, yiyecek miktarını ve yatırım yapma gücünü belirlemekle kalmaz, aynı zamanda ekonomik değişmelere cevap verme şeklini de etkiler. Çünkü vergiler zorunlu, kaçınılmaz ve köylünün elde ettiği gelirden öncelikle

¹³ Tevfik Güran, a.g.e., s. 100,101.

¹⁴ Tevfik Güran, a. g. m., s., 78.

¹⁵ Şerif Korkmaz, a.g. t., s., 248-331.

yapılması gereken ödemelerdir.¹⁶ 1845 temettuat sayım defterlerinde halkın verdiği vergiy-ı mahsusa, öşür ve ağnam vergileri ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bu vergiler, defterlerde vergi mükellefinin hane numarası ve isminin üzerinde dik bir şekilde gösterilmiştir. Vergiy-i mahsusa vergisinin tahsilinde devletin güçlüklerle karşılaştığı temettuat defterlerindeki verilerden açıkça belli olmaktadır. Buna göre, mahallelerde yaşayan 86 vergi mükellefinden bu verginin yarısı, 188 mükelleften de tümü tahsil edilememiştir. Tahsil edilemeyen vergi miktarı % 5,6 oranı civarındadır. Bu 188 kişiden 135'inin hiçbir geliri bulunmuyordu. 53 kişiden de geliri olduğu halde bu vergi tahsil edilememiştir. Köylerde ise 2556 haneden 267'sinden bu verginin yarısı, 109 haneden de tümü tahsil edilememiştir. Alınamayan vergi toplam içinde % 3'lük bir orana sahiptir. Bu 109 haneden 33'ünün hiçbir geliri bulunmuyordu.

1845 yılında ise 1923,5 yaylak ve 436 kuruş kışlak vergisi tahsil edilmiştir. Çorum ve köylerinde bir kuzulu koyun ve bir oğlaklı keçinin yıllık geliri 5 kuruş olarak tespit edilmiştir. Ağnam vergisi de işte bu yıllık gelir üzerinden 1/10 olarak hesaplanmaktaydı. Buna göre Çorum ve havalisinde hayvan başına yıllık 0,5 kuruş (20 para) vergi alınmaktaydı

Bütün bunlar tek tek yazıldıktan sonra altta yıllık kazanç gösterilmiştir. Hane reisinin sadece bir işten geliri varsa yazılır, farklı gelirleri varsa (ziraat, ticaret, zenaat gibi) ayrı ayrı gösterilirdi.

Sonuç: Temettuat tahrirleri, 15. ve 16. yüzyıllarda tutulmuş olan tapu tahrir defterlerinden çok daha mükemmel ve ayrıntılı bilgi veren defterlerdir. 19. yüzyıl sosyal ve iktisadi tarihi kaynağı olarak pek kıymetli bilgiler ihtiva ederler.¹⁷ Temettuat Tahrirleri, 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminin merkezîleşme ve etkinliğini artırma gayretlerinin zirve noktasını oluşturan Tanzimat hareketinin vergi konusundaki düzenleme çalışmalarının bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Temel olarak hane esası üzerine imparatorluğun çok geniş bir bölümünde aynı tarihte ve aynı sistematik içinde yapılmış bir vergi, servet ve gelir sayımı özelliği taşıyan Temettuat Tahrirleri, bazı eksik ve yetersizlikler gösterse de ciddi bir kritiğe tabi tutularak kullanılmak şartıyla 19. yüzyıl iktisadî ve sosyal tarihimize üzerinde niceleyici yönü ağır basan çok kapsamlı araştırmalara imkân verebilecek bilgi zenginliğine sahip kaynaklardır.¹⁸

16 Tefik Güran, a.g.e., s. 199.

17 Mübahat Kütükoğlu, a.g.m., s. 412.

18 Tefik Güran, a.g. m., s., 81.

Kaynaklar

BOA.ML.VRD.TMT.,748-793,13122-13743.

Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan Mahsus İstatistik Defterleri I, *İFM*, C. 2, 1940-41.

Göyünç, Nejat "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, 1979.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yay. İstanbul, 1998.

"Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik", T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

Korkmaz Şerif, *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat- II. Meşrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" *Belleten*, LIX/225, Ağustos 1995.

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul, 1990.

EKLER**Ek- 1.Mecidözü Kazası Temettuat Defterleri-1845.**

Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı
Kavili Aşireti köylerinden Palabıyık, Haydudoğlu	8
Kavili Aşiretinden Şahoğlu, Şakaklı köyleri	12
Çıkrık, İlköy, Doğa, Şeyh Mustafa vs. köyler	380
Kavili Aşiretinden Kadıderesi köyü	8
Kavili Aşiretinden Molla Hasanoğlu ve Soysad Köyleri	10
Toplam: 5 defter	418 sayfa

Ek- 2. Budaközü (Sungurlu)Kazası Mahalle ve Köylerinin Temettuat Defterleri 1844-45.

Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı	Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı
Salmanlı Aşireti köylerinden Karakeçili	8	Beşik Köyü	8
Mamalı yörükleri, Çorum Ekradı	24	İncecik Köyü	8
Cihanbeyli ve Salmanlı aşiretleri	20	Çadıröyük Köyü	16
Salmanlı Aşireti köylerinden Çakırlı köyü	8	İncesu Köyü	8
Hasan Demirci Aşireti	20	Salmanlı Köyü	12
Hasan Demirci Aşireti köylerinden Eşekli Köyü	8		
Salmanlı Aşireti köylerinden Şakıthacı köyü	8	Calvar Köyü	6
Yarımca, Üçdamda mukim Beni Hanık Aşireti (Arap Aşireti)	12	Durkatlı Köyü	12
Salmanlı Aşiretinden Közgü köyü	12	Mehmedbeyli Köyü	4
Salmanlı Aşiretinden Dizlik köyü	4	Yazır Köyü	8
Beşpınar Zir köyü	8	Diki Köyü	4
Çicekli Köyü	8	Sarıkaya Köyü	12
Boğazkale Köyü	28	Kemalli Köyü	32
Karakeçili Köyü	8	Kalecikkaya Köyü	8
Alanbeyli Köyü	16	Derekişla Köyü	12
Sungurlu Kasabası Bala Mahallesi	40	Türkeşen Köyü	8
Sungurlu Kasabası Dere Mahallesi	20	İmad Köyü	20
Gülleri (Çiçekli) köyü	8	Hamallı Köyü	8
Derzili Köyü	5	Derbend Köyü	12
Bahşili Köyü	4	Yorkalı Köyü	8
Sungurlu Köyü	8	Budaközü Kazası	62

Akçakoyunlu Köyü	8	Mudi Köyü	8
Ağçalı Köyü	12	Ayağı Büyük Köyü	4
Mihmarlı Köyü	8	Fındıklı Zir Köyü	8
Türkeş Köyü	8	Beşdam Köyü	4
Mihmandı Köyü	8	Kaymaz Köyü	8
Etmekçi Köyü	12		
Toplam 52 defter	555 sayfa	Toplam	

**Ek- 3. Karahisar-ı Demirli Köyleri Temettuat Defterleri
1844-45**

Temettuat Köylerinin Adı	Tutulduğu	Sayfa Sayısı
Çulhalı köyü		28
Karahisar Demirli köyleri		24
Demirşeyh köyü		4
Deniz köyü		36
Toplam: 4 defter		92 sayfa

Ek-4. İskilip Kazası Köyleri Temettuat Defterleri-1844-45

Temettuat Köylerinin Adı	Tutulduğu	Sayfa Sayısı
Soytarı, Kuruçay, Ünallu, Ahmedce, İnce hacı, Göl, Köyleri		16
Fevkattarik nahiyesine bağlı Müşmirağacı, Kozahlat, Sarıkavak, Kılıkuyu Köyleri		28
Saz Kazası Akseki Köyü		16
Osmancık Köyü ?		20
Tahtattarik Nahiyesi Köyleri		44
Saz kazası Çaybaşı Köyü		12
Saz Kazası Kuşcular Köyü		16
Toplam 7 defter		152 sayfa

Ek-5. Hüseyinabad Kazası Mahalle ve Köyleri Temettuat Defterleri-1844-45.

Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı	Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı
Eskiyanr Köyü	16	Kızılkaranca Köyü	8
Çanak, Sayma, Tutuş Köyleri	16	Küçük Söğütözü Köyü	8
Kayabükü, Kuyumcuviran	16	Tekye Yenicesi Köyü	12
Akviran Köyü	12	Perçem Köyü	16
Hüseyina Abad Alaca Köyü	44	Topçu Köyü	12
Karamelmed Köyü	12	Cami-i Kebir Mahallesi	12
Kavili Aşireti Köylerinden Keşlik köyü	12	İsa Hacı Köyü	20
Kavili Aşireti Köylerinden Dereyağcı köyü	10	İbrahim ve Kızalkoyunlu Köyleri	12
Kavili Aşireti Köylerinden Kulagöz Köyü	8	İhsye, Gün, Gürcü Köyleri	8
Kavili Aşireti Köylerinden Akpınar Köyü	8	Yenice Köyü	8
Yatankavak, Suludere Köyleri	8	Osmanpaşa Köyü	24
Söğütözü Köyü	12	Arabşah Köyü	16
Değirmendere Köyü	12	Kızıllı, Akpınar, Hışyema, Kılguş Köyleri	16
Koçhisar Köyü	8	Fakiler, Bulancık, Balçıkhisar Köyleri	20
Bozdoğan Köyü	6	Sincan Köyü	8
Toplam: 30 defter		Toplam	400 sayfa

Ek-6. Kargı Kazası Mahalle ve Köyleri Temettuat Defterleri -1844-45.

Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı	Temettuat Defterinin Tutulduğu Köylerin Adı	Sayfa Sayısı
Orta Mahallesi	16	Tekkenişin Köyü	16
İmambey Mahallesi	24	Dutkuş Köyü	16
Cinaz Köyü	12	Aşağı Musa Köyü	8
Maksudlu Köyü	16	Ekenne Köyü	12
İnal Köyü	6	Kara Köy	4
Başpınar Köyü	12	Karakilise Köyü	16
Karaboya Köyü	8	Hacılar Köyü	12
Bağözcü Köyü	8	Yağcılar Köyü	4
Çaykışla Köyü	8	Köprübaşı Köyü	12
Göl Nahiyesi	8	Sinanözü Köyü	8
Saraycık Köyü	12	Karapürçek Köyü	8
Pelidözü Köyü	12		
Toplam : 23 defter		Toplam	260 sayfa

Ek-7.Osmancık Kazası Mahalle ve Köyleri Temettuat Defterleri-1844-45.

Temettuat Tutulduğu Köylerin Adı	Defterinin Sayfa Sayısı	Temettuat Tutulduğu Köylerin Adı	Defterinin Sayfa Sayısı
Cami-i Kebir Mahallesi	20	Seçiğen Köyü	16
Çanakçı Mahallesi	8	Karaçalpa Köyü	8
Gemiciler Mahallesi	12	Çiftlik Köyü	12
Güney Mahallesi	24	Danişman Köyü	24
Hıdırlık Mahallesi	4	Nefs-i Aydok Mehmed DedeTekkesi	12
Mükbilaga Mahallesi	8	Nefs-i Sarpon	16
Toprak, Kale Mahallesi	4	Ağızsuyu Köyü	12
Sekü Köyü	16	Tutuş Köyü	8
Kargı Köyü	8	Durucasu Köyü	8
Ester Köyü	8	İncesu Köyü	8
Berk Köyü	8	Öbektaş Köyü	20
Alpagut Köyü	12	Kuyucak Köyü	12
Ardıç Köyü	12	Nefs-i Aydok Köyü	16
Gökdere Köyü	16	Gilneşvıran Köyü	12
Dodurga Köyü	48	Kumbaba Köyü	8
Tekmen Köyü	12		
Toplam : 31 defter		Toplam	412 sayfa

Ek-8. Çorum Mahallelerinin Temettuat Defterleri 1845

Mahalle	Mahalle	Mahalle	Mahalle
Accel-i Evveli	Emir Ahmed	Hacı Yusuf	Sancakdar
Accel-i Sâni	Fâtıma Bacı	İsa Halife	Sığırcı
Akpınar	Gülabibey	K. Çavuş	Sofular
Azab Ahmed	Hacı Davud	Kale	Şarkıyan
Berhan Kethüda	Hacı Gevan	Karakeçili	Şeyh Eyüb
Câmi-i Kebîr	Hacı İshak	Kundistan	Şeyhler
Çakır	Hacı Kemal	Medrese	Tepecik
Çepni	Hacı Nasrullah	Narlıoğlu	Uç
Çiftlik	Hacı Nurullah	Nurullah	Ümid Halife
Çiriş	Hacı Receb	Pazar	Yavru Turna
Çöplü		Poşıyan	
Toplam 42 defter			

Ek-9. Çorum Merkez'e bağlı Köylerin Temettuat Defterleri 1845

Köyler	Köyler	Köyler	Köyler	Köyler	Köyler
Abdalata	Cerfenli	Ferzend	Karaca	Laçın-i Kebir	Şebekoğlu
Abdalbodu	Çakır	Firuz	Karacaviran	Laçın-i Sağır	Şekerbey
Acıpınar	Çalıca	Gelhayr	Karadoğan	Maza	Şeyh Hamza
Ağcakaya	Çaltıcak	Gevanlı	Karakeçili	Mescitli	Tarhan
Ahi İlyas	Çanakçı	Gevher Salık	Karapınar	Ovacık	Tarhan Kzulusu
Ahmed	Çatak	Gürcü	Karapürçek	Ömerbey	Taşpınar
Şahne					
Akdam	Çayhatap	Hacı Ahmed deresi	Karasar	Paşa	Tatar
Aksofu	Çender Torunları	Hacı Bayramlı	Kavaklı Çiftlik	Rum	Tengrivermiş
Aliki	Çomarpınar	Hacı Bey	Kayı	Sapa	Tepeköy
Alpağut	Çorumvıran	Hacı Musa	Kertme	Saray	Tezekçi
Anbarcı	Çukurvıran	Hacı Paşa	Kılıçdere	Sarayözü	Tumular
Aşlı armut	Deliler	Hacılar Hanı	Kılıçvıran	Sarıhasan	Tut
Ayas	Demirseyh	Hamamlıçay	Kımık	Sarıkamuş	Tutpınar
Ayvalı	Dereköy	Hamdi	Kımık deliler	Sarımbey	Tuzluburun
Babaoğlu	Divan-ı kebir	Hankozlusu	Kızağlı	Sarın	Türkler
Bağzık	Divan-ı sağır	Harmancık	Kızılkıır	Sarmaşa	Üçdam
Balım sultan	Elemin	Harzeddin	Kızılpinar	Sarta	Üyük
Bayat	Eliceck Sultan	Hızırılı	Kızılpinar	Serban	Yadığın
Beydilli	Erdek	İğdeli	Kör Mehmed Kışlası	Serpin	Yakup Arpa
Belkavak	Erzurum	İlica	Kulaca	Seydim	Yalak
Bozboğa	Eskici	İmad üyüğü	Kuruçay	Seyfe	Yarımca
Boztepe	Eskivıran	İnalözü	Kuşvıran	Sındığı	Yavi
Bügdüz	Eşençay	İsmail köyü	Kuyumcu	Soğılan	Yeni Yaban
Büget	Eymir	Kalınkaya	Küçük Yamadı	Sorsavuş	Yenice
Bülüz	Ezil	Karaağaç	Külah	Sülüklü	Yerli
Celil mezra'ası	Ferhadli	Karabayır	Küre	Şambe	Yoğunpelit
Toplam 146 defter					

Ankara Eyâleti mülhakâtından Çorum kazası kurâlarından Tozluburun karyesinde mukîm âhâli-i İslâmiyyenin emlâk ve arâzî ve temettuatlarını mübeyyin defterdir.¹⁹

Altmış senesine mahsuben virgu-yı mahsûsası. 60 kuruş

A'sâr ve rûsûmât olarak verdiği

6 hak hınta 7,5 kuruş beher keyl 20 kuruş

12 hak şair 7,5 kuruş beher keyl 10 kuruş

Toplam 15 kuruş

Öşr-i penbe: 5 kuruş

20 kuruş

19 Çorum kazası köylerinden Tozluburun köyüne ait Temettuat defterinden bir kısım. Şerif Korkmaz, a.g.t., ekler.

Erbâb-ı Zirâ'at**Hane 1, Numara 1****İmamoğlu Osman'ın emlâk ve arâzî ve temettuâtı**

Penbe Tarlası 1 dönüm

Münâvebe tarîkiyle mevrû' gayr-i mevrû' tarla, 4 dönüm	Hasılât-ı senevîsi
Hasılât-ı senevîsi	1260'ta 45 kuruş
1260'ta 135 kuruş	1261'de 00 kuruş
1261'de 00 kuruş	45 kuruş
135 kuruş	

2 re's Sığır Öküzü

2 re's Sağman sığır inek, hasılât-ı senevisi, 30 kuruş

2 buzağı

1 re's sığır düğesi, sene-i âtîde hasılât olacağı

1 re's tosun

1 re's beygir

1 re's dölsüz merkeb

Merkûmun tahminen bir senede temettuâtı 210 kuruş

zuhûrât : 30 kuruş

240 kuruş

Beher sene vergisi, 120 kuruş

A'şâr ve rûsûmât olarak verdiği

16 hak hınta 20 kuruş

5 hak şair 3 kuruş

23 kuruş

öşr-i penbe, 5 kuruş

28 kuruş

Erbâb-ı Zirâ'at**Hane 2, Numara 2**

Etyemezoglu Mehmed'in emlâk ve temettuâtı

Mevrû' gayr-i mevrû' tarla 8 dönüm 2 re's Sığır öküzü

Hasılât-ı senevîsi 1260'ta 207 kuruş 2 re's Manda Öküzü

1261'de 000

207 kuruş

3 re's sağman İnek,
hasılât-ı senevîsi 45 kuruş

2 buzağı

Penbe tarlası 1 dönüm

Hasılât-ı senevîsi 1260'ta 45 kuruş

1261'de 00 kuruş

45 kuruş

Ankara Eyaletinin havi olduğu kazalardan Kengiri kaimmakamlığı dahilinde kain Çorum sancağı kazalarından Osmancık kazasının kuralarından Gökdere karyesinde mütemekkin eden ehl-i İslamın emlak ve arazi ve hayvanat ve temettuatını mübeyyin defterdir.

Erbab-i ziraat idüğü muhtar-ı karye idüğü

Sene-i sabıkada vergi-yi mahsusadan bir senede vermiş olduğu: 108 kuruş

A'şar ve rusum olarak sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu:

5 hak hinta 10 kuruş

5 hak şair, 5 kuruş

5 hak.. 2,5 kuruş

toplam_ 17,5 kuruş, meblagen vermiş olduğu öşr-i bağ= 3 kuruş

Hane 1- Numara 1

Karye-i mezbur sekenesinden Subaşıoğlu Hasan Kethüdanın emlak ve arazi ve hayvanat ve temettuatı

15 dönüm mezru tarla: hasılat-ı senevi: 1260'da, 175 kuruş,

17,5 kuruş öşr-i minha=157.5

1,5 dönüm bağ. Hasılat-ı senevi, 1260'da, 31 kuruş, 1261'de,

15 kuruş=46 kuruş

2 re's sağman inek: Hasılat-ı senevi, 1260'da 15 kuruş, 1261'de,

15 kuruş=30 kuruş

1 Re's kısır inek, 1 re's öküz, 1 re's bargir (beygir), 2 re's erkek buzağı

Mecmu'undan bir senede tahminen temettuatı: 208,5 kuruş

100 kuruş zuhurat

Toplam = 308.5 kuruş

Erbab-ı Ziraat idüğü

Sene-i sabıkada vergi-yi mahsusadan bir senede vermiş olduğu, 135 kuruş

A'şar ve rüsum olarak sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu:

2 hak hinta 4 kuruş

10 hak şair, 10 kuruş

4 hak. ? 2 kuruş

toplam 16 kuruş, meblagen vermiş olduğu öşr-i bağ: 2,5 kuruş

Hane 2- Numara 2

Karye-i mezbur sekenesinden Alinioğlu Ali'nin emlak ve arazi ve hayvanat ve temettuatı

15 dönüm mezru tarla, hasılat-ı senevi: 1260'da, 160 kuruş, 16 kuruş öşr-i minha= 124

1 dönüm bağ, hasılat-ı senevi, 1260'da, 22,5 kuruş, 1261'de 11 kuruş= 33,5 kuruş

1 re's Sağman inek: hasılat-ı senevi, 1260'da, 15 kuruş, 1261'de 15 kuruş= 30 kuruş

1 re's dişi buzağı: altmış üçte(senesinde) hasılat olacağı

1 re's öküz

1 re's dölsüz merkep. Hasılat-ı senevi, 20 kuruş

mecmu'undan bir senede tahminen temettuatı: 201 kuruş,

100 kuruş zuhurat

toplam = 301 kuruş

Erbab- ziraat idüğü

Sene-i sabıkada vergi-yi mahsusadan bir senede vermiş olduğu, 120 kuruş

A'şar ve rusum olarak sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu:

3 hak hinta, 6 kuruş

10 hak şair, 10 kuruş

4 hak .., 2 kuruş

18 kuruş, meblagen vermiş olduğu öşr-i bağ: 2,5 kuruş

Erbab- ziraat idüğü

Sene-i sabıkada vergi-yi mahsusadan bir senede vermiş olduğu, 120 kuruş

A'şar ve rusum olarak sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu:

3 hak hinta, 6 kuruş

10 hak şair, 10 kuruş

4 hak .., 2 kuruş

18 kuruş, meblagen vermiş olduğu öşr-i bağ: 2,5 kuruş

XVI. YÜZYILDA ÇORUM

Doç. Dr. Namiq MUSALI¹

İdari Yapı ve Demografik Durum

Çorum şehri kendi ismini Selçuklular döneminde Anadolu'ya gelip yerleşmiş "Çorumlu" adını taşıyan bir Türk kavminden almış ve XVI. yüzyılın sonlarına kadarki tarihi vesikalarda bu kavmin ismiyle "Çorumlu" adlanmış, fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yazılmış belgelerde bugünkü şekliyle sadece "Çorum" diye anılmağa başlamıştır. 1521 yılına ait Osmanlı idari teşkilatına dair belgelerde Çorum bölgesinin Rum (Sivas) eyaletine bağlı bir sancak olduğu kaydedilmiştir. O yıllarda Çorum sancağı beş kazadan (Çorumlu, İskilip, Osmancık, Demirli Karahisarı ve Katar) oluşmaktaydı (Şahin, 1993: 376). 1576 yılında tertiplenmiş icmal defterinden Çorum sancağının bu idari yapıyı aynen muhafaza ettiğini görüyoruz.

1576 tarihine ait Çorum sancağı icmal defterindeki bilgiler sayın Ü.Bulduk tarafından yayınlanmıştır. Bu icmal defterine göre, Çorum sancağı aşağıdaki kazalara ve nahiyelere bölünmektedir:

1) Çorumlu kazası 3 nahiyeden (Çorumlu, Emlak, Serkes) ibaretti. Kazada bir kasaba, 137 köy ve 29 mezra bulunmaktaydı. Kazanın umumi ahalisi 45 binin üzerinde, toplam gelirleriyse 786 657 akçaydı.

2) Osmancık kazası 9 nahiyeden (Osmancık, İncesu, Çepni, Sakız, Bayır, Sar, Öyücek, Pelitbükü, Mihmadselam) ibaretti. Kazada bir kasaba ve 130 köy bulunmakta ve toplam 40 binden fazla insan yaşamaktaydı. Kazanın yıllık hasılatı 864 125 akçaya ulaşmaktaydı.

3) İskilib kazası 8 nahiyeden (İskilip, Fevkettarık, Tahtettarık, Bayat, Karabörk, Uluköy, Halkasuyu, Koğa) oluşmaktaydı. Kazada bir kasaba ve 114 köy vardı. Yaklaşık 36 bine kadar nüfusa sahip olan İskilib kazasının toplam gelirleri 775 991 akçaydı.

4) Karahisar-i Demirlü (Demirli Karahisarı) kazasında bir kasaba ve 47 köy vardı. Buradaki ahali sayısı 11 bine ulaşmaktaydı. Kazanın toplam hasılatı 354 942 akçadan ibaretti.

5) Katar kazası 25 köyden oluşmaktaydı ve kaza merkezi Çırçır köyü idi. Kazanın toplam nüfusu 8 bin kişi, gelirleri ise 172 842 akçaydı. Bundan ziyade, Amasya sancağına tabi olan Karım divanının da gelirlerinin bir kısmı (8100 akça) Çorum sancağı sipahilerinin diriliğine ayrılmıştı (Bulduk, 1992: 134-164).

¹ Doç.Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Tarih Enstitüsü, Orta Çağlar bölümü Öğretim Üyesi

Çorum sancağında yerleşik ahali ile konar-göçer kabileler bulunmaktaydı. Örneğin, Katar kazasının toplam nüfusunun % 62-sini böyle cemaatler teşkil ediyordu.

Böylece, 1576 yılında Çorum sancağında 4 kasaba ve 453 köy vardı. Sancağın tahmini ahali 140 bin kişi olup, yıllık gelirleri 3 milyon akçaya ulaşmaktaydı.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Rum eyaletinin 13 187 320 akçadan ibaret umumi vergi gelirlerinin % 23-nü Çorum sancağı temin ediyordu (Bulduk 1992: 131). XVI. yüzyılın sonuna doğru Çorum sancağı bazı idari değişikliklere uğradı ve sancağa bağlı kazaların sayısı sekize kadar yükseltildi (Şahin, 1993: 376).

Sancak merkezi olan Çorum şehri 1521 yılında 31 mahalleden ibaretti. Bu mahallelerin dördü şehir kalesi içindeydi. 1456 yılında Çorum şehrinin sadece altı mahallesinin olduğunu göz önünde bulundurursak, 1456-1521 yılları arasında şehrin hızlı bir gelişimin yaşadığını görebiliriz. Bu gelişme sonraki yıllarda da sürekli olmuş ve 1576 yılında mahalle sayısı 48'e ulaşmıştı. Aynı zamanda Çorum şehrinin ahali de artmaktaydı. Eğer 1456 yılında Çorum şehrinde 2300 kişi yaşıyor idiyse, 1521 yılında şehir nüfusunun 5 bin kişiye, 1576 yılındaysa 10 bin kişiye ulaştığını görüyoruz (Şahin, 1993: 375). 1576'dan 1590'a kadar şehir nüfusedeki artış belirli bir düzeyde devam etmiş, ancak asrın son 10 yılında bölgedeki karışıklıkların çoğalmasi sebebiyle, nüfus artışında bir yavaşlama görülmüştür. 1520'li yılların başlarında Çorum şehrinde yılda 118 000 akça civarında, 1576'da ise 166 663 akça vergi toplanmıştı (Bulduk, 1992: 138). Dikkatimizi çeken mesele budur ki, yaklaşık 50 yıllık bir dönem içinde Çorum'un nüfusu % 100 artmışsa da, fakat gelirlerin artışı nüfus artışına beraber olmamış ve sadece % 40 teşkil etmişti.

Osmancık kasabasının ahali 1520'li yıllardan 1576 yılına kadar % 100 artış yaparak 3000 kişiye ulaşmıştı. 1576 yılında Osmancık'ta 11 mahalle vardı. Kasabadan 37 600 akça vergi toplanıyordu (Bulduk, 1992: 142-143).

İskilip kasabasının da nüfusu 1520'li yıllardan 1576-ya kadar % 100-den fazla artarak 3500'e ulaşmıştı. Kasabada 11 mahalle vardı ve yıllık vergi hasılatı 59 975 akçaydı (Bulduk, 1992: 149-151).

Karahisar-i Demirlü kasabasıdaysa nüfus azalması olmuştu. Eğer 1523'te kasabada 176 vergi hanesi vardı. Ancak bu rakam 1576'da 116-ya düşmüştü. Kasabada iki mahalle, 400-e kadar ahali vardı ve 13 bin akça vergi toplanıyordu (Bulduk, 1992: 157-158).

İktisadi faaliyetler. Çorum sancağının umumi ahalisinin ekseriyeti kırsal kesimde yaşıyor, tarımla meşgul oluyordu. Sancağın arazisinde tahılçılık, bağcılık ve hayvancılık yaygınlaşmıştı. Hatta şehir ahalisinin de bir kısmı ziraatla uğraşmaktaydı (Bulduk, 1992: 138). Fakat şehrin iktisadi yapısında başlıca rol sanatkarlık ve ticarete mahsustu. Çorum şehrinde dokumacılık, debbağlık, demircilik, boyahanecilik, tüccarlık vs. gibi ekonomi faaliyetler gelişmekteydi. Bahsettiğimiz döneme ait belgelerin incelenmesi Çorumda sanatkarlık istihsalatının küçümsenemeyecek bir ölçüde olduğunu göstermektedir (Faroqhi, 1986: 57). XVI. yüzyılın ikinci yarısında Çorum şehrinde 1 bedesten, 2 han ve vakıflara ait olan 148 dükkân vardı (Faroqhi, 1984: 304). Şehirdeki vakıf dükkânlarının 40 tanesi, yani % 27-si Çorum Ulu Cami Vakfına aitti. Çorumda bakkal, ekmekçi, helvacı, boyahane, tabakhane, bezzaz, ipekçi, ketenci, terzi, külahçı, demirci, kuyumcu, nalbant, eyerci, ayakkabıcı ve yem dükkânları vardı (Faroqhi, 1984: 34, 306-307; Faroqhi, 1986: 58; Şahin, 1993: 375). Aynı dönemde İskilib kasabasında 1 bedestenin, 1 hanın ve vakıflara bağlı olan 22 dükkânın faaliyette olduğunu biliyoruz (Faroqhi, 1984: 305). Bu dükkânların 16-sı, yani % 73-ü Şeyh Ebussuud Efendi Vakfına mensuptu.

Çorum sancağı Osmanlı devletinin dış ticareti bakımından belirli bir ehemmiyete sahipti. Sultan II. Bayezid'in yaptırdığı üç büyük köprüden biri 1486-1491 yılları arasında Osmancık kasabası yakınında Kızılırmak nehri üzerine atılmıştır (bkz: İlder, 1988). Osmanlı tarihçisi Hoca Sadeddin Efendi bu köprülerin yapılması için büyük paraların harcandığını belirterek, "bunların kemerleri gök kuşağı gibi olup yer yüzünde benzerleri az görülür" diye tarif etmiştir. Osmancık köprüsü Azerbaycan'dan, İran'dan ve Arap ülkelerinden gelen tüccar yollarının üzerinde yerleşen önemli bir köprüydü (Hoca Sadeddin, 1979: IV, 109). İskilib ve Osmancık doğuya giden kervan yolları üzerinde yerleştikleri ve Karadeniz'e geçiş noktasında bulunmaları sebebiyle ticari açıdan önem taşımaktaydılar (Bulduk, 1992: 133). Sayın S.Faroqhi'nin verdiği bilgilerden ve neşrettirdiği haritadan belli oluyor ki, Çorum sancağının Anadolu ticaretinde önemli bir yeri vardı. Erzurum'dan, Diyarbakır'dan ve Birecik'ten İstanbul'a uzanan ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Çorum, tüccarların Sinop limanına geçişini de temin ediyordu (Faroqhi, 1984: 225-227).

Siyasi gelişmeler. Tarihi kaynaklarda XVI. yüzyılın hadiselerinden söz edilirken Çorum sancağının arazisinde yaşanmış doğal felaketler, siyasi gerilimler, silahlı isyanlar gibi birtakım olaylardan da bahsedilmektedir. 915 yılının rebiülahır ayının 25-i gecesi (1509, 12 Ağustos) Çorum ve çevresinde artçıları 45 gün devam eden büyük bir deprem yaşandı. Halk iki ay boyunca dışarıda çadır ve örtü altında yaşamak zorunda kaldı (Uzunçarşılı, 1988: II,

233).Osmanlı müverrihlerinden Solakzade'nin verdiği bilgiye göre, "Çorum kasabasının iki mahallesi yere geçti ve mescitleri ile minareleri yerle beraber oldu" (Solakzade, 1989:I,435).

Bunun ardınca, Türk dünyasının iki büyük devleti olan Safeviler ile Osmanlılar arasındaki rekabet sırasında Çorum bölgesinde bazı siyasi ve askeri kargaşalar yaşandı. Safevi hükümdarı I Şah İsmail (1501-1524) tarafından Anadolu'ya gönderilmiş olan Nur Ali Halife 1512 yılında Sultan I Selim'in Osmanlı tahtına çıkmasından sonra Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum Türkmenlerinden bazılarını Osmanlı devletine karşı ayaklandırdı (Uzunçarşılı, 1988: II, 253; Sümer, 1992: 35). Bölge Türkmenleri Şehzade Ahmed'in oğlu Şehzade Murad'ın Sultan Selim aleyhine isyanına destek verdiler. Şehzade Murad'ın taraftarı olan isyancıları Çorum kadısı Nuşirevan'ı katlettiler. İsyancılar İskilip kasabasını ele geçirdikten sonra Şehzade Murad oranın idaresini isyancıların reislerinden olan Kara İskender'e verdi. Osmanlı askerleriyle isyancılar arasında cereyan eden bu mücadeleler esnasında Çorum sancağının savunmasız kalan sivil halkı dağlara ve kalelere sığınmak zorunda kaldı (Uzunçarşılı, 1988: II, 256).

Kanuni Sultan Süleyman devrine (1520-1566) ait arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre, bu isyan faaliyetleri en fazla Amasya ve Tokat bölgesinde görülmekte ve bu bölgeyi Sivas, Çorum ve Boz-ok sancakları takip etmekteydi. Amasya, Çorum, Zile, Artuk-abad, Hüseyin-abad, Demurli Karahisarı vs. yerlerin kadılarına yazılan bir hükümde buralarda yaşayan bazı Türkmen adet ve merasimlerinden ve isyan hazırlığında olduklarından bahsediliyor (Sümer, 1992: 79-80).

1558 yılında Sultan Süleyman Şehzade Bayezid'i Amasyaya vali olarak gönderirken Çorum sancağını da Bayezid'in oğlu Sultan Orhan'a vermişti (Solakzade, 1989: II, 263). Fakat Bayezid babası Sultan Süleyman'a karşı isyan kaldırmış ve dört oğluyla beraber Safevi hükümdarı I Şah Tahmasb'a (1524-1576) sığınmıştı.

XVI. asırda Osmanlı devletine gelen bazı önemli seyyahlar ve elçiler Çorum sancağında olmuşlar. 1555'te Anadolu'da seyahat yapan avrupalı gezgin Hans Dernschwam Çorum'da olmuş ve kendi seyahatnamesinde bu şehirden söz etmiştir (Şahin, 1993: 375). 1566 yılında Sultan II. Selim'in cülusunu tebrik etmek için Safevi şahı I Tahmasb tarafından ağır hediyeler ve kalabalık bir maiyet ile elçi olarak gönderilen Revan hakimi Şahkulu Sultan Ustaçlu, Azerbaycan'dan İstanbul'a sefer ederken Osmancıktan geçmişti. Aynı şekilde, Sultan III . Murad'ın (1574-1595) cülusunu tebrik için gelen Safevi elçisi Tohmak Muhammedi Sultan Ustaçlu da yolculuk zamanı Osmancık'ta

olmuştu (Kütükoğlu, 1993: 5,6).

XVI asrın 70'li yıllarının ortalarında Çorum sancağının başında Mustafa Bey isimli bir şahsın durduğu bilinmektedir (Bulduk, 1992: 156). Daha sonra, asrın 70'li yıllarının sonlarında bu mevkiye Divane Bekir Bey atanmıştı.

XVI. asrın ikinci yarısında Çorum sancağı suhte ayaklanmalarının yoğun olarak ortaya çıktığı yerlerden biriydi. Özellikle de Şehzade Bayezid'in Safeviler'e iltica etmesinin ardından Çorum sancağında gerilim artmış, Osmancık'ta suhte isyanı nedeniyle yağma, öldürme, soygun ve insan kaçırma gibi olaylar yaşanmıştı. 1577 yılında Çorum sancakbeyine yollanan bir emirle eşkiyanın elinde çok sayıda tüfek ve harp aletleri olduğunun duyulduğu bildirilerek, "yeniçeri ve sipahi olmayanlardan silahların toplanması" istenilmiştir. 1582 yılında İskilib asi suhteler tarafından saldırıya uğramış, kasabada soygun ve katller yapılmıştı. Canfedaoğlu'nun önderlik ettiği bir takım suhteler ise Çorum'da isyan etmiş ve etrafa dehşet saçmağa başlamışlardı. Fakat kısa süre sonra Canfedaoğlu ele geçirilmiş ve Çorum mahkemesinin kararı ile idam olunmuştu (İlter, 1988: 567-568).

Asrın ikinci yarısında Çorum sancağına bağlı yerlerde suhte ayaklanmaları ile paralel olarak, Safevi yandaşı olan Türkmen boylarının faaliyetleri de devam etmekteydi. Hicri tarihi ile 967 yılının 17 zilkade ve 20 zilkade (9 Ağustos ve 12 Ağustos 1560) günlerinde Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hükümlerde, Safevi Devletine kaçarken yakalanan Amasya, Tokat ve Çorum levantlerinden 20 neferin haklarından gelinmesi emredilmiştir. Mühimme defterlerinde 22 cemaziyelahir 985 (6 Eylül 1577) tarihine ait bir belgede Çorum'un Top karyesinde Safevi tarafdarları olan Türkmen boyları aktif oldukları kaydedilmiştir. Yine aynı yıla ait bir belgeye göre, Çorum'un Ortapare yöresinde bulunan Haman cemaatinden Veli Fekih isimli bir şahıs İran'dan getirdiği kitaplarla Safevi propagandası yapmaktaydı (Kütükoğlu, 1993: 9,11,12).

Kaynaklarda 1578-1590 yılları arasındaki Osmanlı – Safevi savaşı ile ilgili hadiselerden söz edilirken Çorum'un da adı anılmaktadır. 1578 yılında Safevilere karşı sefere çıkmak için Erzurum serhaddine hareket eden Osmanlı ordusu Çorum'dan geçmişti (Kütükoğlu, 1993: 49). 1579 yılında Çorum sancakbeyi Divane Bekir Bey, Safevi ordusuna karşı Gürcistan'ın Tiflis şehri uğrunda giden savaşta iştirak etmişti (Kütükoğlu, 1993: 100). 1578-1579 yıllarında Kars kalesinin tamirinde 40 nefer Çorum'lu benna da çalışmıştı (Kütükoğlu, 1993: 75). Savaş sırasında Osmanlı askerlerinin gıda ile temin olunmasında Çorum sancağı önemli role sahipti. Mesela, mühimme defterlerinde ordunun gıdası için Çorum, Osmancık ve Ortapare'den bıçağa yarar 1000 semiz koyun gönderilmesi ile ilgili hüküm vardır. Yine mühimme

defterlerinde yer almış diğer belgelerde Gümüş, Niksar, Mecitözü, Karahisar-i Demirlü, Hüseyinabad, İskilib, Ortapare, Çorum, İnallu-Ballu, Katar, Sonisa ve Turhal'dan müfredatı ve miktarı tayin edilen erzak maddelerinin (un, arpa, bal, yağ, koyun) temin edilip, Rum Defterdarı mübaşeretiyle orduya teslimi emredilmektedir (Kütükoğlu, 1993: 149). 22 Ramazan 992 (1 Ekim 1584) tarihindeyse, müteahhid olduğu mal ve parayı tahsil edip, Safeviler aleyhine sefere çıkacak olan veziri-azam Özdemir-oğlu Osman Paşa'ya teslim etmesi hakkında Çorum beyine hüküm gönderilmişti (Kütükoğlu, 1993: 146).

Mühimme defterlerinden görüldüğü gibi, savaştan sonra da Çorum bölgesinde Safavi propagandası sürmekteydi. Hicretin 1000. yılının cemaziyülahır ayına (15 Mart – 12 Nisan 1592) ait bir belgede Çorum'un Hızır Bey köyünde Ali ve Mehmed isimli iki şahsın önderliğinde isyan faaliyetlerinden bahsediliyor. 1002 (1593-1594) yılına ait belgelerdeyse, ellerinde şahın bölge halkına mektupları olan Safevi ajanlarının Çorum'da tebliğat yürüttükleri görülmektedir (Kütükoğlu, 1993: 239,240).

Çorum kadısı Mehmed Efendi tarafından yazılmış ve daha sonra onun yerine tayin olunmuş Müsliheddin tarafından devam ettirilmiş 1595-1597 yıllarına ait kayıtlarında Çorum sancakbeyinin Cafer Bey isimli bir şahıs olduğu belli oluyor. Cafer Bey Çorum etrafındaki köylerin ahalisinden arpa, saman ve odun gibi mallar toplatdırıyor, fakat bunların karşılığında ahalinin parasını vermiyor. Bu yüzden mağdur durumda kalmış Çorumlular şehir kethüdası Yusif Maksud-oğlu'nun teşebbüsü ile Osmanlı sarayına şikayet ediyorlar. İstanbul'dan verilmiş fermana göre, sancakbeyi Cafer Bey'e ahalinin parasını ödemek talimatı veriliyor. Bu arada Cafer Bey Çorum'daki görevinden de alınarak Kayseri'ye gönderiliyor. O, ahaliye değmiş zararı Çorum'daki temsilcisi Allahkulu Bey'in vasıtasıyla ödemeğe başlıyor. Çorum kadısının kayıtlarından anlaşılıyor ki, kayıtların yazıldığı sıralarda Cafer Bey ahaliye olan 62 000 akça borcunun 44 800 akçasını ödemişti (Faroqhi, 1986: 61-62).

XVI. yüzyılın sonu – XVII. yüzyılın başlarında Çorum bölgesi Anadolu'yu sarmış Celali isyanlarına sahne oldu. Osmanlı komutanlarından Serdar Mehmed Paşa tarafından Sivas yakınındaki dağlarda kuşatılmış olan Celali isyancılarının önderi Kara Yazıcı, Osmanlı hakimiyetine itaat ettiğini bildirdi ve onunla hükümet arasında bağlanmış anlaşmaya göre, Çorum sancağı Kara Yazıcı'ya verildi. 1600 yılında Çorum'a gelen Kara Yazıcı yeniden celalileri başına toplayarak isyan etmiş ve sonunda Canik dağlarında Osmanlı ordusuna karşı savaşta katledilmiştir (Tveritinova, 1947: 69; Solakzade, 1989: II, 417).

Böylece, Çorum'un XVI yüzyıldaki siyasi vaziyeti ile ilgili olup, çeşitli kaynaklara dağılmış olan bilgileri toplayıp değerlendirdikte, sözügeçen asrın Çorum tarihinin sakin bir devri olmadığı açıkca anlaşılıyor. Hakkında bahsettiğimiz karmaşaların, isyanların, ayaklanmaların sebeplerinin sadece ideolojik ayrımlar, çeşitli siyasi sorunlar ve ya dış faktörlerle alakadar olduğunu düşünmüyoruz. Bu olayların gelişmesinde daha derin, sosyo-ekonomik etkenler önemli role sahipti. Bu etkenler arasında XVI. yüzyıl boyunca Çorum'un ekonomik gelişiminin hızlı demografik artışa denk olmaması yüzünden halkın maddi durumunun fenalaşması amili de vardır.

Kültürel hayat. Siyasi gerilimlere rağmen, XVI. yüzyılda Çorum'un kültürel hayatında hızlı bir gelişim yaşanmaktaydı. Bu dönemde aslen Çorum bölgesinden olan bazı bilginler ve şairler yaşamış ve faaliyet göstermişler.

İmam Ali Efendi Çorum kasabasındandı. Sultan II. Bayezid Amasya valisi iken İmam Ali Efendi onun imamı olmuştur. Sultan Bayezid babası Sultan Mehmed Fatih'e tekrar tekrar baş vurarak ona Gümüş Medresesini sağlamıştı. Bayezid padişah olunca Ankara kadılığını ona vermiş ve orada bulunan Ak Medreseyi de öğretmenlik amacıyla üstlenmesini buyurmuştu. Daha sonra İmam Ali Efendi Bursa kadılığına getirilmiş ve bu görevde iken Mısır sultanı Kayıtbay'a elçi olarak gönderilmiş, İstanbul'a döndüyünde Sultan Bayezid tarafından Anadolu kadiaskeri tayin edilmişti. 907 (1501-1502) yılında görevi sona erince günde yüz akça ödenilmekle emekli edilmiştir. Bir süre sonra Sultan Bayezid tarafından Manisa'ya, Şehzade Korkud'a padişahın özel ulaşı olarak gönderilmiş, fakat oradan dönüşünde gözleri görmez olmuştur. 927 (1521) yılında vefat etmiştir (Hoca Sadeddin, 1979: V, 236).

Şeyh Yavsı Muhiyiddin-i İskilibi – Molla Ali Kuşçu'dan, Kocalı Şeyh Muslihiddin'den ve Şeyh İbrahim Kayseri'den dini ilimleri öğrenmiştir. Sultan II. Bayezid ona büyük saygı gösterirdi. "Aralarında kurulan özel ilişki öyleydi ki, Şeyh Yavsı, Padişah Şeyhi sanıyla ün yapmıştı. Bütün şeyhlerin sultanı, sultanların da şeyhi idi. Padişah onun için İstanbul'un en güzel yerinde görkemli bir zaviye yaptırmış, nice bine ve malı buraya vakfetmişti. Onunla özel sohbetlerde bulunmaktan hoşlandığından çoğu zaman saraya çağırıp iyilik belirtisi öğütlerinden yararlanır ve güzel sözlerinden pay alırdı". Şeyh Yavsı 920 (1514) yılında İskilib kasabasında vefat etmiştir (Hoca Sadeddin, 1979: V, 255-256). Kanuni Sultan Süleyman döneminde şeyhülislam vazifesini taşımış olan meşhur Şeyh Ebussuud Efendi (1491-1574) sözügeçen Şeyh Yavsının oğludur. Onların ceddinin İskilib'in Direklibel (İmad) köyünden olduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1988: II, 677).

Şuara tezkirelerinde XVI. yüzyılda yaşamış dört Çorumlu divan şairinin adı geçmektedir. Sayın Z.Güngörün yaptığı araştırmaların sonucunda belli

oluyor ki, Çorumlu divan şairlerinin asırlara göre dağılımında en fazla ağırlık XVI. yüzyılda toplanmaktadır. Yukarıda adını zikrettiğimiz Ebussuud Efendi din alimi olmakla beraber, hem de şair olmuş ve Türkçe, Arapça, Farsça şiirler yazmıştır. Devrin diğer bir Çorumlu şairi Salih Hatemi Efendi olmuştur. Hatemi kadılık yapmış ve 1565 yılında vefat etmiştir. İskilib'in İmad (Direklibel) köyünden olan İskilibi İmadzade Kadı Veli Çelebi de kadı olmakla beraber, İmadi mahlası ile şiir yazmıştır. O, eğitimini Magnisa müftisi olan dayısı Köse Bozan'dan almış, Serefçe kadısı iken 1595 yılında vefat etmiştir. Tasavvufi bir kişiliğe sahip olmuştur. XVI. yüzyılın Çorumlu aydınlarından ve şairlerden olan Keyfi iyi bir eğitim almış, daha sonra bazı meşhur emirlerin yanında tımar olarak çalışmıştır. Keyfi XVI. yüzyılın sonunda vefat etmiştir (Güngör, 2005: 62-64, 70-71, 73-75).

XVI. yüzyılda Çorum'da Hamit Camii, Gülabi Bey Camii, İsa Halife Camii, Karakeçili Camii, Sancaktar Camii, Emir Ahmet Camii gibi camiler yaptırılarak, halkın hizmetine sunulmuştur (www.corumlu.com). İskilib'te Şeyh Ebussuud Efendi tarafından yaptırılmış cami de XVI. yüzyıla aittir (Uzunçarşılı, 1988: II, 678)

Ayrıca, bahsettiğimiz asırda Çorum'da eğitim alanında da yeniliklerin olduğunu görüyoruz. 1572 yılında Hacı Sinan Mustafa-oğlu isimli bir şahıs Çorum şehrinin Esirüddin mahallesinde bir muallim-hane açmış ve Çorum bölgesindeki menkullerinin 1/8-ni bu muallimhaneye vakıf etmiştir. 1595 yılında Hacı Mahmud kızı Zehra Hatun Çorum şehrinin Sabunçuoğlu mahallesinde bir mektep açmış ve bu mektepe 8 dükkan ve bin dirhem vakıf etmiştir (www.corumlu.com).

Sonuç, Çorum'un tarihinde XVI. asır çok önemli bir aşama olmuştur. Bu dönemde Anadolu'nun mühim sancaklarından birine dönüşen Çorum hızlı bir demografik artış göstermiştir. İster tarım işlerinin, isterse de çeşitli sanat türlerinin geliştiği Çorum bölgesi, transit ticaret açısından stratejik bir mevkiye sahipti. Sözügeçen yüzyılda Çorum'da çeşitli siyasi ve sosyal nedenlerden bazı gerilimler ve kargaşalar yaşanmasına rağmen, bu tür olaylar bölgenin demografik gelişimini, ekonomik ve kültürel hayatını ciddi boyutlarda engelleye bilecek bir biçime ulaşmamıştır. Bahsettiğimiz devirde Çorum bölgesi önemli devlet, bilim ve edebiyat adamlarının vatanı olmuş ve burada mimari ve eğitim alanlarında da birtakım yenilikler yaşanmıştır.

Kaynakça:

BULDUK, Üçler (1992). Çorum sancağının Osmanlı idari teşkilatında yeri. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), sayı 3, s.129-167.

FAROQHİ, Suraiya (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting (1520-1650)*. Cambridge University Press.

FAROQHİ, Suraiya (1986). *Towns officials, tımar-holders and taxation: The late sixteenth-century crisis as seen from Çorum*. *Turcica (Revue de Etudes Turques)*, tome 18, Paris, p.53-82.

GÜNGÖR, Zülfikar (2005). Osmanlı döneminde Çorumlu divan şairleri. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt IV, sayı 7-8, s.60-76.

HOCA SADEDDİN EFENDİ (1979). *Tacüt-tevarih* (yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu). Cilt. IV-V. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

İLTER, Fügen (1988). Osmanlı ulaşım ağında ırmak kenarı bir yerleşme: Osmancık. *Türk Tarih Kurumu: Belleten*. Cilt LII, sayı 203, s.535-569.

KÜTÜKOĞLU, Bekir (1993). *Osmanlı – İran siyasi münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

SOLAKZADE, Mehmed Hemdemi Çelebi (1989). *Solakzade tarihi* (hazırlayan: dr. Vahid Çabuk). Cilt I-II. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SÜMER, Faruk (1992). *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ŞAHİN, İlhan (1993). Çorum. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt VIII. İstanbul, s.373-376.

TVERİTİNOVA A.S. (1947). Vosstaniye Kara Yazıdji – Deli Xasana v Turtsii. *İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva, Leningrad*.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı tarihi*. Cilt II (İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

www.corumlu.com

EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNAMESİ'NDE ÇORUM VE ÇEVRESİ

Ejder OKUMUŞ¹

GİRİŞ

Bu çalışmada, Türkiye'de tanınmış bir isim olan Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Çorum ve çevresi ele alınmaktadır. Evliya Çelebi (1611-1682), gezip gördüğü diğer pek çok yere ek olarak Çorum ve çevresini de gezip görmüş ve Anadolu hakkında önemli bilgiler veren ve pek çok konuda tek yerli kaynağımız olan Seyahatname'sinde kendine özgü üslup ve metoduyla Çorum ile çevresini tasvir etmiştir. Sarayda kuyumcubaşı olan Derviş Mehmet Zillî'nin oğlu Evliya Çelebi² (1611-1682?), Seyahatnâme'yi zamanına göre kolay anlaşılabilir bir dille yazmıştır. Ahmet Mithat'ın (1314a: kef) "Ne açık bir lisan ile yazılmış? ..." diyerek anlaşılabilirliğini belirttiği bu dil, akıcı, sürükleyici ve yer yer eğlencelidir. Bu üslubuyla Evliya Çelebi, nâm-ı diğer Evliyâ-yi bîriyâ,³ sanki karşınızda sizinle konuşuyormuşçasına konuları canlı bir biçimde sunmaktadır. Son çözümlemede denilebilir ki seyyahımız 50 yıllık bir gezi serüveniyle gördüğü yerlerde yaptığı gözlemleri, açık bir dille ve yorumlar katarak Seyahatnâme'sinde yazmış ve böylece sonraki kuşaklara çok önemli bir bilgi kaynağı bırakmıştır (Okumuş, 2006). Seyyah-ı âlem, Seyahatname'sinde aktüaliteyi ele alır, ama ele aldığı güncel olmayan konuları da güncelle ilişkilendirmeye, bir bakıma güncelleştirmeye ayrı bir önem verir. Geçmiş, şimdi ve geleceği öylesine bir iç içelik içinde ele alır ki sizin dışınızda olan olayları veya nesneleri sizinle bir şekilde bağlantılandırır. (Okumuş, 2006). Evliya Çelebi, aynı yöntem ve bakış açısıyla Çorum ve çevresini de ele almaktadır. Örneğin Çorum adının nereden geldiğinden tutun demografik yapısına kadar, Çorum halkının fizik yapısı ile iklimi arasındaki ilişkiden

1 Doç.Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

2 Aslen Kütahyalı olan ailesi, fetihten sonra İstanbul'a yerleşmiştir. 1020/1611'de İstanbul'da dünyaya gelen ve "doğduğunda kulağına ilk Ezan-ı Muhammedî Şeyhülislam Sun'ullah Efendi tarafından okunan" Evliya Çelebi (1314a: 361), hiç evlenmemiştir. Saray'la ilişkileri erken yaşlarda başlar. Hafızdır, sesi güzeldir, musikişinastır. Seyahat etmek ve gezilerini kitaplaştırmak, belki de onun en önemli özelliği ve zevkidir (Evliya Çelebi, 1314a: 27-33). Gezilerinin en güzel ve en anlamlı ürünü olarak da Seyahatnâme gibi boşluğu başka bir şeyle doldurulamayacak şahane bir eseri bize bırakmıştır.

3 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'nin çeşitli yerlerinde Örneğin; 1314a: 361; 1314b: 3; 2001: 9) kendisini bu isimle zikreder.

tutun ziyaret yerlerine kadar pek çok konuda bilgiler vermektedir. İşte bu çalışma, *Seyahatname*'den hareketle bir Çorum okuması çabasıdır.

Hep seyahatler yapmayı arzu eden ve bu arzusunu rüyasına taşıyıp rüyasında Hz. Peygamber'e "Şefa'at ya Rasulallah" diyeceğine "Seyahat ya Rasulallah" diyerek ⁴ gezi macerasını başlatan Osmanlı seyyahı, gezmekle yetinmez, gezip gördüklerini yazar ve anlatır. ⁵

Evliya, İstanbul dışına ilk yaptığı Bursa gezisinden sonra babasının rüyasında da seyahat edeceğinin teyid edildiğini belirtir. İkinci ciltte anlattığına göre (2005: 71-74) ailesine haber vermeden Bursa'ya yaptığı seyahatten dönüşte babası, 1050 Muharrem'in aşurası (02.05.1640) gününün gecesinde rüyasında Bursa'da olduğunu gördüğünü ve o gece pek çok evliyanın gelerek Evliya Çelebi'nin seyahatine izin vermesini istediklerini söyler. Babası seyahatine izin çıktığını belirttikten sonra oğluna nasihatte bulunur. Nasihatinde seyahatlerinde dikkat etmesi gereken hususları, örneğin yaşlılara saygı göstermesini, namazlarını kaçırmamasını, iyi insanlarla dost olmasını, kanaatkâr olmasını, büyük velileri ziyaret etmesini, belli başlı kitapları okumayı ihmal etmemesini vs. öğütler. Babasının nasihatinde dikkati çeken önemli bir husus, gezip gördüğü yerlerdeki "ziyaretgâhları, ovaları, çölleri, dağları, taşları, ağaçları, yöreleri, havasını, suyunu, görmeye değer eserlerini, kalelerini, fatihlerini vs. özellikleriyle yazıp Seyahatnâme adıyla bir kitapta toplamasını istemesidir. ⁶

4 Evliya Çelebi, seyahat isteğini ve rüyasını *Seyahatname*'nin birinci cildinin girişinde (1314a: 27-33) ayrıntılı olarak anlatmakta ve ikinci cildinin dibâcesinde (1314b: 4) ise ona kısaca işaret etmektedir.

5 Necib Asım (1314a: cim-dâl), bu konuda şöyle der: "Çok yaşayanımız mı bilir, çok gezenimiz mi?" sualine "çok gezen" cevabını veren Osmanlılar içinde çok çok gezenler çokca görülmüş ise de gördüklerini yazan az görülmüştür: Zira şu sayub dökdüğümüz eserler meyanındaki sefaretnameler birer memuriyet-i esmiyeye mebnî olup tercümeler de kendi mahsulümüz demek olmadığından sırf Osmanlı seyahatnamelerinin adedi pek de onu geçmez. Fakat hangi millete mensup olsa cidden medar-i iftihar olacak bir seyyah-i Osmanî vardır ki o da namını sernâme-i mekâl edindiğimiz Evliya Çelebi Hazretleridir."

6 Evliya Çelebi, babasının nasihatini şöyle aktarmaktadır (2005: 71-74):

"Hakir de 1050 Safer'inin 25'inci [16 Nisan 1640] günü Belde-i Tayyibe yani İstanbul'a girdik. O gün kederler içindeki evimize varıp babamızın ve annemizin mübarek ellerini öpüp huzurlarında el bağlayıp durduğumuzda aziz babamız;

"Safâ geldin Bursa seyyahı, safâ geldin" diye buyurdular.

Hâlâ ki bir tarafa gideceğimden bir kimsenin haberi ve bilgisi yok idi. Hakir babama dedim,

"Sultanım, hakirin Bursa'da idiğimiz nereden bildiniz" dedin Buyurdular ki,

Babasının öğüdünden sonra Evliya Çelebi (2005: 74), babasıyla birlikte on iki büyük şeyhin elini öptüğünü ve onların hayır dualarını aldığını da belirtmektedir.

Belirtmek gerekir ki Evliya Çelebi'nin Seyahatname'de verdiği bilgilerin bugünkü bilimsel, özellikle de tarihsel kriterler açısından doğru olup olmadığı bu çalışma için birinci derecede önemli değildir. Bu çalışma için birinci derecede önemli olan, Seyyah'ın, özellikle de sosyal, kültürel ve dinî alanlarda yaptığı gözlem ve incelemeleri büyük bir ustalıkla kaleme alıp aktarması ve yorumlamasıdır. Esasen Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinin gerçek önemi de burada yatmaktadır (Okumuş, 2006). Bu noktada belirtmek gerekir ki bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Çorum ve çevresiyle ilgili ortaya koyduğu bilgiler, s,z konusu alanlar içinde kalınarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin tarih açısından değeri, tarih bilimi açısından kritiği, bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. Şu da ifade edilmelidir ki, Evliya Çelebi'nin söylediklerini tarih açısından kritik etmek ve farklı çalışmaların söyledikleri veya yazdıklarıyla karşılaştırmak, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'si üzerine yapılacak çalışmaların niteliğini arttıracaktır. Burada daha ileri çalışmalarla bunun yapılmasının düşünüldüğünü de not edelim.

Tamamı 10 cilt olan eserini fasıllar veya konusuna göre çeşitli başlıklar halinde düzenleyen ve her bir başlık altında görüp gezdiği yerlere göre farklı

"Sen 1050 Muharrem'inin aşurası [02.05.1640] gününde kaybolduğun mübarek gecede nice etkili dualar okuyup ve Kevser suresini bin kere okuyup o gece rüyamda seni görürüm. Bursa'da Emir Sultan hazretlerini ziyaret edip ruhaniyetinden yardım olmasını isteyip seyahat rica edip ağlardın. O gece bana nice büyük evliyalar rica edip senin seyahata gitmen için izin istediler. Ben de o gece hepsinin rızasıyla sana izin verince Fatıha okudular. Gel imdi oğul, simden gerü sana seyahat göründü. Allah mübarek eyleye. Ama sana nasihatim var..." diye elimden yapışıp huzurunda diz çökerek oturup sağ eliyle sol kulağıma berk yapışıp nasihata başladı.

Muhterem babamın öğüdü: "Oğul, âdem yoksul olur, Besmelesiz yemek yeme. Ser verecek sözün var ise sakın avretine deme [241b] Cünüp olup yemek yeme.

Elbisenin söküğünü üstünde dikme. İyi adını kötüye takma ve kötüye yoldaş olma, zararını çekersin."

"Yürü ileri gözüm, kalma geri. Alay bozma, tarla bası dostların ayağına sarkma. Komadığın yere el uzatma. İki kişi söyleşirken dinleme, ekmek ve tuz hakkını gözet, nâmahın bakıp ihanet etme.

Davetsiz bir yere varma, varırsan güvenilir yerde dürüstlere var. Sır saklar ol, her mecliste duyduğun sözleri sakla.

Evden eve dolaşp söz gezdirme, kınamaktan, koğuculuktan ve çekiştirmekten uzak ol. İyi huylu ol, herkesle güzel geçin inatçı ve sivri dilli olma.

bir konuyu ele alan gezginimiz, gezi edebiyatı ve kültür tarihimiz açısından son derece önemli bir kaynak olma özelliği taşıyan Seyahatname'sinde çok önemli konulara yer verir. Bunlar arasında hikâyeler, menkıbeler, rivayetler, temsiller, türküler, mani, halk şiirleri, mitoloji, masal, ağız farklılıkları, halk oyunları, giyim-kuşam, eğlence, komşuluk ilişkileri, ekonomik durum, idarî yapı, inançlar, yaşam biçimleri, adetler, toplumsal yapı, sanat ve zanaatlar, zevkler, nüfus, dil, etnik yapı vs. sayılabilir. Bunlara ek olarak gördüğü yerlerin fizikî yapısından, örneğin evlerinden, camilerinden, mescidlerinden, çeşmelerinden, kiliselerinden, manastırlarından, havralarından, hanlarından, saraylarından, konaklarından, hamamlarından, kulelerinden, kalelerinden, surlarından, yollarından vs. de söz eder (Okumuş, 2006). Şunu da eklemek gerekir ki Evliya Çelebi, gördüklerini anlatır ve yorumlarken sıklıkla ayet ve hadisler getirmeye ayrı bir önem vermektedir. Evliya Çelebi, ayrıca gördüğü yerler hakkında bilgi verirken oralar hakkında daha önce yazılı kaynaklarda gördüğü bilgilere de başvurmayı ihmal etmez. Ele aldığı hususlara bakılacak olursa, Evliya Çelebi, sosyal tarih açısından çok önemli bilgi ve belgeler bırakmıştır (Okumuş, 2007).

Evliya Çelebi, görüp gezdiği yerlerde dostlar edinmeye özel bir önem verir. O yerlerin önemli ve mümtaz şahsiyetlerini ziyaret eder, onlarla tanışır. Gezerken ve notlarını alırken tanıştığı ve ilişki kurduğu insanlarla bir tür röportaj yapar, onların bilgilerini değerlendirmeye alır. Bu durumu

Senden ulular önünde gitme, ihtiyarlara saygı göster. Devamlı temiz olup yasaklanmış her kötülükten kaçın. Beş vakit namazını kıl, iyi halli ol, ilimle meşgul ol."

Öğüt beyitleri

Sormağa ey yâr, eyleme gel ar
Anla ne kim var ilm-i tamâmı
Fârsî'yi bilgîl, ehlini bulgıl
Afsah-ı nâs ol, Arab u Acamı
Vakt-i namaz et, Hakka niyaz et
Halikı yâd et, gözle imâmı
Bildığın öğret, dersini fikr et
Eyleme hiç red, hâs u avamı
İlme haris ol, şığle enîs ol
Ehl-i celîs ol, görme melali
Damla-be-damla, göl olur arıla
Sözümü dinle, temm ü kelâmı"

"Oğul, dünya için öğüdüm odur ki, daima zarif olup tok gözlü ol ki oturup kalktığın vezirlere, devlet adamlarına ve büyüklere karıp dünya için bir şey isteme, bu yüzden senden nefret edip seni küçük görmesinler.

Seyahatnâme'nin pek çok yerinden anlamak mümkündür (Okumuş, 2007).

Her ne kadar devlet memuru olsa da aslında asıl mesleği seyyahlık olan Evliya-yı Seyyah, diğer pek çok yer gibi Çorum ve çevresini de görüp gezmiştir. Osmanlı Devleti'nin en önemli ve en hassas dönemlerinden 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, Erzurum gümrüğüne kâtip, müezzınbaşı ve musahip olarak görevlendirilip (Evliya Çelebi, 2005: 195) 1050 yılının 1 Receb'inde (17.10.1640) İstanbul-Üsküdar'dan Erzurum'a giderken Sivas Eyaletine bağlı Çorum sancağına bağlı voyvodalık olan Osmancık kalesini ve yine Sivas eyaletine bağlı Amasya sancağını görmüş ve gördüklerini yorumlar katarak kaleme almıştır (Evliya Çelebi, 2005: 209-223). Evliya'nın bu seyahati oldukça uzun sürmüş ve 1057 yılı Zilka'de ayının 18. Günü (14 Ocak 1648) tarihinde şiddetli kış mevsiminde Erzurum'dan İstanbul'a hareket etmiştir (Evliya Çelebi, 2005: 446). Erzurum'a giderken Çorum'u bir bakıma sıyrarak geçtiği söylenebilir. Fakat dönüşte Çorum'a gelmiş ve Çorum'da gördükleri şeyler hakkında bazı bilgiler vermiştir. Seyyahımız, Çorumu bir kez de 1058 senesinin Şaban ayının sonunda Üsküdar'dan Şam'a gidip dönüşte pek çok yeri gezip gördükten sonra 1060 yılının Cemai'l-ülâ gurrei günü Sivas şehrinden İstanbul'a dönüş yaparken Çorum ve çevresini görmüş ve bu seyahatinde özellikle İskilip'ten görece uzunca bahsetmektedir. Fakat Çorum'dan daha önce ayrıntılı bilgi verdiğini söyleyerek pek bilgi vermemektedir (1999b: 148-149). Evliya Çelebi, beşinci ciltte anlattığı gibi (2001b: 12-45) Sadrazam Siyavuş Paşa'nın emriyle Melek Ahmed Paşa'ya emîr-i şerîf ve hatt-ı şerîf götürmesi için Van'a gidip dönerken de Çorum çevresinden geçmiştir. Bu seyahatinde Çelebi, Çorum'a uğramamış, ama çevresindeki bazı yerleşim yerlerini ziyaret etmiştir. Örneğin Amasya ve Osmancık Kalesi'ne uğramış ve oralar hakkında bilgi vermiştir (2001b: 43). Seyyahımızın verdiği bilgilerden bu kez gitme tarihinin 1067 olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Evliya-yı bîriyâ Çorum civarına ilk gittiği tarihten yaklaşık 10 yıl sonra tekrar Çorum civarına yolculuk etmiştir.

Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde Çorum adı, 14 yerde yaklaşık 20 kez geçmektedir:

1-Birinci ciltte bir yerde (1996: 73) Sivas'ın sancakları sayılırken bir kez, bir

Rıza lokmasına kanaat eyle, eline giren malı da israf etme, Itanaatle geçin. "Kanaat tükenmez bir hazinedir" demişler, iğlik ve sayrılıkta lâzım olur, dünyalık akçeyi lokma ve hırka için saklayıp nâmerde muhtaç olma. Beyt;

Düşmana kalırsa kalsın dosta muhtaç olma tek

Gezip dolaştığın yerde iki yerden gayret kuşağını beline bağlayıp kendini daima koru.

yerde (1996: 78) haslar anlatılırken bir kez ve başka bir yerde (1996: 80) Rum, yani Sivas eyaletinin zeamet ve tumarlarından bahsedilirken bir kez zikredilir.

2-İkinci ciltte bir yerde (1999a: 93) kendisine bağlı olan Osmancık kalesi anlatılırken bir kez; bir yerde (1999a: 212-214) Kırkdilim köyünden ve Çorum'dan bahsedilirken birkaç kez; bir yerde (1999a: 230) kapıcıbaşı Berber Bayram'ın Paşa'ya saldırısına atfen bir kez zikredilir.

3-Üçüncü ciltte bir yerde (1999b: 121) Sivas eyaletinin sancakları sayılırken bir kez; bir yerde (1999b: 146) Erzurum seyahatinden dönerken uğradığında Sivas'ın sancak, nahiye, köy ve kasabalarını anlatırken üç kez; bir yerde (1999b: 148) Çorum'dan daha önce ayrıntılı olarak bahsedildiği belirtilirken ve İskilip'ten genişçe bahsedilirken iki kez ve bir yerde de (1999b: 150) bir kez zikredilir.

4-Dördüncü ciltte bir yerde hemen cildin başında (2001a: 9) bir vesileyle bir kez ve bir yerde (2001a: 66) Bitlis'in mahallerinden birinin adı olarak bir kez zikredilir.

5-Beşinci ciltte bir yerde (2001b: 41) Tokat'ın civarındaki şehirler anlatılırken Çorum kalesi olarak bir kez ve bir yerde de (2001b: 139) Çorum Sancağı beği şeklinde bir kez geçer.

Denilebilir ki Evliya Çelebi, gezdiği diğer yerler hakkında yazarken izlediği yöntemi Çorum ve çevresine de uygulamakta ve oraların tarihi, idaresi, mimari durumu, dini durumu, bilginleri, sur, kale, cami, medrese, han ve hamam gibi önemli tarihi eserlerini tasvir eder, oralarda yaşayan halkın sosyal, ekonomik, dilsel, dinsel, mitolojik, folklorik, geleneksel özellikleri hakkında bilgi verir. Halk inanışları seyyahımız için son derece önemlidir. O nedenle halkın mitolojik yaklaşımları, halk dindarlığının unsurları, kerametler, halk hikayeleri vs. Evliya Çelebi'nin anlatımında önemli bir yer tutar. E. Çelebi, gördüklerini ve duyduklarını yazıp anlatırken adeta olayların içindeymiş gibi canlı bir üslup kullanır. Halkın anlattığı bazı olağanüstü şeyleri, sorgular gibi yapar, anlatanlara sorular sorar, hatta bazen anlattıklarının doğru olup olmadığını test etmek ister ve test eder de (Okumuş, 2007).

Son tahlilde Evliya Çelebi Seyahatname'sine göre Çorum ve çevresi konusu, araştırılmaya değer bir konu olarak tespit edilebilir. Böylesine önemli bir kaynağın, Batı'da erken denilebilecek zamanlardan beri araştırma konusu yapılmasına karşın Türkiye'de akademik çevrelerde ihmal edildiği düşünülürse, Seyahatnâme'ye dayalı araştırmaların öneminin kat kat artacağı anlaşılr. Gerçekten de Türkiye'de kendi alanında eşsiz bir değere sahip bu kıymetli eser hakkında yapılan araştırmalar, son derece azdır. Ayrıca yapılan bu tezlerden çok azı, sosyoloji ve din sosyolojisiyle biraz ilgilidir. Oysa bu

hazine değerindeki eser, özellikle sosyolojik araştırmalar için eşsiz malzeme ve bilgiler sunmaktadır (Okumuş, 2007). Bu nedenle daha önce bu yazar tarafından yapılan “Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır” (2006) ve “Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Tatvan ve Çevresi” (2007) başlıklı iki çalışmaya ek olarak elinizdeki bu çalışma, Evliya Çelebi Seyahatnamesi çalışmalarına, özellikle de sosyolojik alanda kayda değer başlangıç katkıları sunması bakımından önemli kabul edilebilir.

ÇORUM VE ÇEVRESİ: TARİHSEL ARKAPLAN

Çorum ili, Orta Karadeniz Bölümünün iç kısmında yer almaktadır. Doğuda Amasya, güneyde Yozgat, batıda Çankırı, kuzeyde Sinop, kuzeydoğuda Samsun, güneybatıda Kırıkkale ile çevrilidir.

“Kış meşhurdur. Zira dördüncü iklimin ortasında bulunduğundan boylamı saat derece ve dakikadır.” (Evliya Çelebi, 2005: 494)

Yüzölçümü 12.820 km² dir. Enlem ve boylam değerlerine göre ise; 34 derece 04 dk. 28 sn. doğu boylamları ile 39 derece 54 dk.20 sn. kuzey enlemleri arasında yer almaktadır.

Deniz seviyesinden ortalama yüksekliği (rakımı) 801 m.dir. Ankara'ya 244, İstanbul'a 608, Amasya'ya 92, Sinop'a 294, Samsun'a 172, Tokat'a ise 188 km. mesafededir.

İlçelerin İl merkezine uzaklıkları ise; Alaca 50, Bayat 83, Boğazkale 84, Dodurga 45, İskilip 55, Kargı 116, Laçın 30, Mecitözü 37, Oğuzlar 84, Ortaköy 56, Osmancık 61, Sungurlu 70 ve Uğurludağ 66 km'dir.

Tarihsel olarak Çorum, çok eski medeniyetlere tanıklık etmiş bir şehirdir. Eldeki çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Çorum'un tarihi yaklaşık yedi bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Hitit, Frig, Med, Pers, Galat, Roma ve Bizans yönetimleri altında geçirilen görece uzun bir süreden sonra Çorum, 1075 yılında Büyük Selçuklularının eline geçmiştir. Anadolu Selçuklu, Moğol, İlhanlı vs. yönetimlerinden sonra 1390'larda Çorum Osmanlı egemenliğine girmiştir.

Çorum kalesi, Evliya Çelebi Seyahatname'sinde anlatıldığına göre (2005: 493) “İslâm kavmi yapısıdır, ama Allah bilir Selçuklulardan Kılıç Arslan Şah yapısıdır. Suyu ve havası tatlı olduğundan Kılıç Arslan oğlu Yakub Mirza'yı ve nice yüz hasta çorluları bu şehre gönderip sağlıklarına kavuştuklarından Çorum adıyla adlanmış mamur bir şehirdir. Ama vilâyetin seçkin âlimleri güzel yorumda bulunup "Hûr-ı Rum"dan bozma "Çorum" derler diye yorumlarlar. Dânişmendoğulları eline girmiştir. Onlardan tarihinde Yıldırım Han istilâ eylemiştir.”

Evliya, İskilip'in tarihinden de bahsetmiştir. Öncelikle yine İskilip şehrinin adının nerden geldiğini anlatmak istemiş, fakat "sebeb-i tesmiye" ifadesinden sonra boşluk bırakmıştır (1999b: 148). Aynı yerde tarihsel olarak da şu bilgileri vermektedir: "bânîsi (—) Âl-i Selçukiyân'dan Sultân Alâ'eddîn fethidir. Ba'dehû sene 817 târîhinde Etrâk eşirrâsı destinden Çelebi Sultân Mehemed fethidir, zîrâ bu câniblerin eşkiyâları Timur hâdisesinde isyan [u] tuğyan edüp nice yüz memâlik-i mahrûseleri ve kılâ'-ı metînleri zabt [u] rabt edüp ba'dehû cümlesin Çelebi Mehemed Hân müceddeden feth etdi."

Osmancık kalesinden bahsederken de şöyle demektedir (2005: 209):

Bir tarihte Osmancık burada doğdu ve kaleyi Osmancık beyliği sırasında yaptı, derler. Daha sonra Etrâk elinden 795 [1393] tarihinde Yıldırım Bayezid Han fethi olduğu muhakkaktır. Çorum sancağı toprağında voyvodalıktır ve 150 akçe kazadır. Mamur nahiyeleri vardır. Yeniçeri kumandanı ve kethüdayeri vardır, nakibi ve müftüsü yoktur, ileri gelenleri azdır.

Seyahatnâme'de (2005: 212-213) Amasya kalesi hakkında da tarihsel olarak şu bilgiler verilir:

Eski zamanlarda kalesi Amalika kavminin yapısıdır. Nice yüz krallardan kalmış Anadolu'nun kahkaha kalesidir. Bazı tarrihlerde dağ kazıcı Ferhad yaptı, derler. Yeri geldiğinde çaktır.

Daha sonra 476 [1083] tarihinde Dânişmendoğullarından Sultan Melik Gazi, Rum keferesi elinden feth etmiştir. Nice kere İran zeminin Azerbaycan padişahları kuşatıp fethinde başarılı olamamışlardı. (2005: 212)

Daha sonra Dânişmendoğulları elinden Selçuklular bir takrip ile alıp karar ettiler.

Bundan sonra 795 (1393) tarihinde Osmanogullarından Yıldırım Bayezid Han üzerine Timur gelince, Amasya Kalesi'ni Timur feth etmesin diye daha önceki tarih ile Yıldırım Han, Amasya'yı feth edip İsa Çelebi'yi bey tayin edip sultanların taht merkezi plup hutbe okundu ve "Azze nasruhû, duribe Amasya" diye sikkeli akçesi kesildi. Zira dağlarında ve Gümüş şehrinde saf gümüşün üç yerde madeni vardır.

Daha sonra padişahlara mahsus has saray ve İrem bahçesi yapıp Osmanogullarına taht merkezi oldu. Fâtih Sultan Mehmed yazımında Sivas eyaleti toprağında Amasya beyinin tahtıdır.

SİYASÎ-İDARÎ-ASKERÎ YAPI

"Evliya Çelebi (1999b: 148), Çorum'un "Eyâlet-i Sivas'da sancakbeği tahtı ve yüz elli akçe kazası ve kal'ası ve cemî'i âsâr-ı binası" olduğunu zikretmekte ve şunları söylemektedir:

"Sivas eyaletinde sancakbeyi tahtıdır. Beyinin padişah tarafından hâss-ı hümayûnu 300.000, zeamet 19 ve timar 310. Alaybeyisi ve çeribaşısı vardır ve 150 akçe kazadır.

Ve (—) nahiyedir. Senelik kazasından beş kese hâsıl olur. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı, ayan u eşrafı, kale dizdari, neferat-ı lan, kapan emini, muhtesibi, şehir naibi ve şehir subaşı vardır.

Ve sipah kethüdayeri beyine denk gösteriş sahibi hâkimdir. Ve kapıkulu serdârı da azametli adamlar olur. Zira bu Çorum sancağında askerî taifesi gayet çoktur, eşkiya ve zorba yeridir. Hattâ bizim paşayı bu şehre kondurmak istemediler. Araya arabulucular girince şer'î mahkemede yaftalar verip bütün şehir hanelerinde üç gün konaklamak ferman olundu." (2005: 493)

İskilip'in yönetimine dair de E. Çelebi şunları söylemektedir:

"Ba'dehû Süleyman [Hân] tahrîri üzre Sivas eyâletinde ve Çorum hâkinde âsitâne-i sa'âdetde şeyhülislâmlara hâss-ı hümayûn ta'yîn olunup maktû'u'l-kalem ve mefrûzu'l-kadem hâssdır. Ebvâb-ı mahsulâtı cümle şeyhülislâmlara vâsıl olur ve yüz elli akçe şerif kabadır. Cümle (—) aded nahiye kurâları var. Sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve şehir subaşı ve şehir kethüdası vardır."

Osmanlık kalesi, "Çorum sancağı toprağında voyvodalıktır ve 150 akçe kazadır. Mamur nahiyeleri vardır. Yeniçeri kumandanı ve kethüdayeri vardır, nakibi ve müftüsü yoktur, ileri gelenleri azdır." (2005: 294)

Seyahatnâme'de Amasya'nın idarî yapısı hakkında şu bilgiler yer alır:

Fâtih Sultan Mehmed yazımında Sivas eyaleti toprağında Amasya beyinin tahtıdır. Büyük bir şehir ve kutlu padişahlar tahtı olduğundan birkaç kere arpalık şeklinde kanun üzere bu sancak üç tuğlu vezirlere verilmiştir.

Padişah tarafından kanun üzere paşasının hâss-ı hümayûnu 1110.000, sancağında zeamet 19, timar 422, alaybeyisi, çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Bütün zeamet sahipleri ve timar sahipleri kanun üzere cebelûleriyle 3.000 asker olup alaybeyisi ve paşası sancağı altında sefer eşerler. Pak, silâhlı ve mükemmel askerleri vardır.

Ve 300 akçe payesiyle şerif kazadır ve nahiyeleri gayet bakımlıdır. Evvelâ İnepazarı nahiyesi, Geldiklan nahiyesi, Mağ nahiyesi ve Kağala nahiyesi kasabadır. Ve sancağında dokuz kazadır.

Evvelâ Köprü kazası, Simre kazası, Gümüş kazası ve Bulak kazası. Kadısına senelik 7.000 kuruş olur. Paşasına adalet üzere yetmiş bin kuruş olur.

Paşasının hâssı 6 adet subaşılıktır.

Evvelâ Bâc-bazar şehri, Varay, İnebazarı, Akdağ ve Suluova. Hâslar subaşısı, müftüsü, nakibüleşrafı, yeniçeri kumandanı ve zengin sipah kelhüdayeri vardır. Seçkinleri, ileri gelenleri, alimleri, sâlihleri ve zengin bezirganları vardır. Ve zengin hanedan sahiplerinden 500 akçe çeşitli mollalar, beyler ve beyzadeler, paşalar ve paşazadeler gayet çoktur.

EKONOMİK YAPI

Çorum ekonomisine dair şunlara işarete eder:

Ve üç yüz adet dükkân vardır. Her esnafı mevcuttur (2005: 494).

Ve bağları ve bahçeleri çoktur (2005: 494).

İskilip'in ekonomik yapısıyla ilgili şu hususlara işaret etmektedir:

Ve cümle (---) aded hân-ı tüccârân [u] sevdâgerânı vardır

Ve cümle (---) aded çârsu-yı bâzâr [u] dükkânlar vardır. Amma bezzâzistânı yoktur (1999b: 148).

Çorum'un çevresinde yer alan ve o zaman Amasya sancağı hakkında bulunan bir eminlik olan Gümüş şehrinin gümüş madeni çok önemlidir. Seyyah'a göre (2005: 490) buranın gümüşü Osmanlı Devleti'nde toplam 70 adet gümüş madeninden en safı budur. Bunun saf gümüşü gibi yeryüzünde yoktur. Gümüş şehrinde ayrıca at çulu ve torbası da üretilir. İstanbul ayanına ve padişah ahırlarına her yıl binlerce at çulları gider. Gümüş'ün tarım hayatında lezzetli ve yemesi hoş üzümün yeri büyüktür (2005: 491).

Evliya (2005: 209), Osmancık kalesinin bağ ve bahçesinin çok olduğundan, havası gayet sıcak olduğu için lezzetli ve sulu üzümü olduğundan ve kumsallığında gebere adında bir çeşit meyvesinin yetiştiğinden söz eder. Ayrıca Evliya (2005:210), Osmancık'ta bütün evlerin fakir olduğunu söyler.

Evliya, Amasya'nın çarşı pazarı hakkında bazı bilgiler verir. Tamamının 10.060 dükkân ve 160 çeşitli esnaf olduğunu, çoğunlukla çarşısının, Bursa pazarı gibi kârgir kemerli çarşılar olduğunu, kale gibi tamamen kubbelerle bezenmiş dört demir kapılı bedesteni bulunduğunu, çarşılarının çoğunluğunun kurşunlu ve baştan başa kaldırım döşeli olduğunu ve bütün Pazar ve bedesteninin Bayezid Han Camii tarafında olduğunu belirtir (2005: 218).

Amasya'da her esnafta marifet erbabı çoktur, ama bunlardan iğne tutan becerikli, usta terzisi ve hallacı meşhurdur. Hallacı yayını eline alıp etek toplayıp yirmi dört usulde tokmak vurduklarında insan hayran olur. Berber civanları, helvacı civanları ve gazzaz civanlar, gayet meşhur civanları olur

(2005: 220).

Hanların ekonomik açıdan rolünü de unutmamak gerek. Örneğin Evliya Çelebi (2005: 218), Amasya'daki bekâr hanlarını anlatırken orada çalışan kapıcıbaşı ve odabaşılardan söz eder. Dışardan gelenler bu hanlarda kalırlar. Bu durum, Amasya'nın ekonomik hayatına katkı sunar.

DEMOGRAFİK YAPI

Evliya Çelebi, gezdiği yerlerin demografik yapısıyla ilgili bilgiler de verir. Örneğin Çorum'un demografyası bağlamında şunları söyler (2005: 493):

Bu şehir toplam 42 mahalle ve 42 mihraptır. Ve hepsi 4.300 bağlı ve bahçeli, kiremitli ve temiz toprak ile örtülü bakımlı hanelerdir.

Evliya, yerleşim yerinin Müslüman olup olmadığını, kaç haneli olduğunu ve tek inançtan veya farklı inançlardan insanların yaşadığı yerlerde inanç sahiplerinin nüfusunu belirtmeye çalışır. Meselâ Kırkdilim köyünden bahsederken şöyle demektedir (2005: 493):

Kırkdilim Köyü menzili: Çorum sancağı toprağında 200 haneli Müslümanlardır.

Evliya Çelebi ziyaret ettiğinde Amasya şehrinin toplam 48 Müslüman mahallesi ve 5 Hristiyan mahallesi vardır (2005: 215). Bu mahallelerden bir kısmı, Şamlar Mahallesi, Bayezid Paşa Mahallesi, Mehmed Paşa Mahallesi, Saray Mahallesi, halkı Ermeni olan Savaca Mahallesidir (2005: 218-219).

Bazen Evliya Çelebi, gördüğü yerlerin etnik yönüyle ilgili bilgiler de verir. Meselâ şu ifadelerinde (2005: 496) bu durumu görmek mümkündür:

Karakeçili Köyü menzili: Bu da Çorum sancağı toprağında iki yüz hanelik Etrâk köyüdür.

SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

Evliya-yi âlem, Çorum ve çevresi hakkında bazı sosyo-kültürel bilgiler verir.

Örneğin Amasya'da ziyafet evi imaretlerden bahseder. Bilindiği gibi bu merkezler, Osmanlı toplumunda sosyal yardımlaşma ve dayanışma açısından önemli işlevler görürler. Seyyah, Amasya'da 10 adet aş evinin olduğunu söyler. Bunların en donanımlısı olan Sultan Beyazıd-ı Velî İmareti'nde her gün iki öğün fukaraya kusursuz nimetler dağıtılmaktadır. Mevlevihane İmareti'nde dervişlerden başka fakirlere de hizmet etmektedir. Pir İlyas Dede İmareti, Mehmed Paşa İmareti, Beyazid Paşa İmareti, Yörgüç Paşa İmareti, Gök İmareti,

Hatuniye ve Çöplüce İmaretî de fakirler için hizmet vermektedir (2005: 217-218).

Evliya, hamamlardan ve hamam kültüründen de söz eder. Çorum hamamlarından şöyle bahseder (2005: 494):

Ulama Paşa Hamamı ve Beyler Çelebi Hamamı ve kul hamam da saraylarda vardır.

İskilip hamamlarına da işaret eder (1999b: 148):

Ve cümle (—) aded hammâm-ı rûşenâsı vardır.

Amasya'daki hamamlardan da söz eder. Sinanoğlu Hamamı, Kumacık Hamamı, Mustafa Bey Hamamı, Saray Hamamı, Ilıcahamam gibi hamamlardan bahseder (2005: 218).

E. Çelebi, gezip gördüğü yerlerin şehir yönü üzerinde de durmaktadır. Meselâ Çorum'u anlatırken şunu söyler (2005: 493):

Bu şehir toplam 42 mahalle ve 42 mihraptır. Ve hepsi 4.300 bağlı ve bahçeli, kiremitli ve temiz toprak ile örtülü bakımlı hanelerdir.

Örneğin İskilip'ten bahsederken şöyle demektedir (1999b: 148):

Ammâ aşağı şehri bir dereli ve bağlı ve bğçeli yerde vâki' olmuş cümle aded hâk-i pak ile mestur haneli ma'mûr şehirdir, amma ol kadar müzeyyen ve kebîr değildir. Cümle (—) aded mihrâbdır.

Şehircilik çerçevesinde değerlendireceğimiz şu bilgileri de Çorum bağlamında verir (2005: 494):

Ve hepsi yedi hanı var ve on sekiz yerde âb-ı hayat can bağışlayan çeşmeleri vardır. Bir konak yerden Süleyman Han getirip şehre sebil edip Deşt-i Kerbelâ şehitleri ruhlarını şad eylemiştir.

Burada han ve su, şehircilik açısından önemlerine binaen Evliya tarafından zikredilmektedir.

Amasya'nın suyu hakkında da yararlı bilgiler verir (2005: 220)

Seyyah (2005: 209), Çorum'a bağlı Osmancık'ın Yedi mahalle ve yedi mihrap olduğunu, dükkânlarının az, ama yine her eşyanın mevcut olduğunu, üç hanı ve ırmak kenarında bir küçük hamamı bulunduğunu, suyu dolap ile Kızılırmak'tan çekildiğini ve şehrin üç tarafının kumsal olduğunu, asla çamur olmadığını söyler.

Hanların Osmanlı toplumundaki önemli rolü bilinmektedir. Nitekim Evliya, Amasya'da bekar hanlarından söz eder. Bu han, bekar ve memleketinden ayrı iş sahibi insanların kalabileceği odalardan oluşmaktadır. Kapıcıları ve odabaşlıları vardır (2005: 218).

Evliya Çelebi (1999b: 148), şehircilikle bağlantılı olarak kalelerin ve diğer bazı yapıların mimari yönü üzerinde de durur. Örneğin İskilip kalesini anlatırken mimari yönünü güzel ifadelerle tasvir etmektedir:

Eşkâl-i kal'a-i İskilib: Evce peyveste olmuş bir kûh-ı bülendin tâ zirve-i a'lâsında cemî'i ebrâcları ve dendân-ı bedenleri seng-tırâş ile mebnî şekl-i müseddes bir kapulu kal'a-i âlîdir.

Çorum kalesinden şöyle bahsetmektedir (2005: 494):

Ama kalesi şehir kiblesi tarafında celâlî ve cemali haşeratından emin olmak için dört köşe taş yapı güzel bir kaledir, ama küçüktür. Bir demir kapısı var.

Amasya kalesini anlatırken de mimari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler verir (2005: 213-214). Ayrıca Amasya'da evlerin pencerelerinin batı ve kuzey tarafına baktığı bilgisini verir (2005: 220).

Çelebi, gittiği yerlerde halk kültürü veya dininin önemli parçalarından olan ziyaretlerden bahsetmeyi ihmal etmez. Babasının nasihatına uyarak büyük şeyhlerin ve diğer dinî şahsiyetlerin medfun bulundukları yerleri ziyaret eder ve onları kitabına kaydeder. Bu çerçevede örneğin İskilip'in (1999b: 148), Osmancık'ın (2005: 210-211), Çorum'un, Amasya'nın vs. önemli ziyaretgahlarından söz eder.

Evliya Çelebi, zaman zaman gezdiği yerlerin genel bir fotoğrafını da vermeye çalışır. Bu bağlamda Çorum halkını şöyle tanıtır (2005: 494):

Gerçi Türkistan şehirlerindendir ama yine maarif erbabı, nükteci çelebileri, âlimleri, sâlihleri, şeyhleri, kadıları, yarandan gönül ehli gurbete düşmüş adamları, temiz hâl ile bilinen mü'min ve Muvahhid kimseleri vardır. Suyu ve havasının tatlılığından halkının yüzlerinin renkleri kırmızıdır, orta boylu iri adamlardır. Ve mahbub ve mahbubesi meşhurdur.

Bu ifadelerde, Çorum insanlarının farklı toplumsal tabaka ve katmanlarına, farklı özelliklerine, inanç durumuna, kadın-erkek ilişkilerine (aşka) işaret edilmektedir. Ayrıca iklim ile insan teni arasında ilişki kurulmaktadır.

Aynı şekilde Amasya halkı hakkında da şöyle der (2005: 219):

Bütün halkı zevk ve şevk ehli olduğundan yüzlerinin renkelri daima kırmızımsıdır. Halkının bir bölümü paşa, bey, zaim, zeamet, ve tımar sahibi ve hizmet ehlidir. Bir bölümü, alim, kadı, şeyh, imam, hatip ve Kur'an okuyucusudur. Bir kısmı da tüccar, halk, hizmet ehli ve sanat sahipleridir.

Burada Evliya'nın, halkı, bir bütün olarak statü, rol, zevk, meslek ve ekonomik durumlarıyla anlatmakta olduğu söylenebilir.

Seyyah, bazen kadın ve erkeklerin güzellik ve yakışıklılık durumları

hakkında da bilgi verir. Örneğin Amasya kadınlarının güzellikleri hakkında şunları söyler (2005: 219):

Gerçi Türkistandır ama gençlik ve tazeliklerinden güzelleri yerinde, latif, kelimeleri düzgün, dişleri inci gibi, edeplice car bürünüp gezerler.

Seyahatnâme'de mesire ve dinlenme yerlerinden de bahsedilir. Örneğin Amasya'da 70 adet mesire yeri vardır (2005: 220).

Evliya Çelebi, gördüğü yerlerde yaşayanların dil durumları hakkında da bilgiler verir: Örneğin Amasya halkının lehçesi hakkında şunları söyler (2005: 219):

Maarif erbabı ve nükteci çelebileri gayet çoktur. Düzgün ve seçik bir şekilde konuşurlar. Diğer halkı, "Şuna çokuşarak iş kayıralım, şu işi alatlayı görelim, onatca er imiş" diye buna benzer lehçeleri var.

E. Çelebi, gördüğü yerlerin yiyecek, içecek ve kıyafet kültürü hakkında da birçok yerde rastlayamayacağımız bilgiler verir. Yiyecek ve içecek bağlamında Çorumlular, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre (2005: 494) üzüm ve çeşitli meyveler yerlerdi.

Osmancıklar sirke ile turşu yaparlardı. Gayet faydalı olan bu turşu, o civarda çok meşhur olmuştu (2005: 209-210).

Amasya'da has ve beyaz lavaşa, kirde ve çakıl ekmeği, kırk çeşit armut, al renkli kiraz, yedi çeşit sulu üzüm, dut, yedi renkte ekmek ayvası, ayva perverdesi başlıca yiyeceklerdir (2005: 219). Pekmez şerbeti, şiddetli sıcaklarda ve sıtma hararetine tîn-i mahtum kadar faydalı ayva perverdesi şerbeti, bedene kuvvet verici kırmızı üzüm sırası, dut şarabı, hardaliye, bulduklu şarabı ve beyaz şarap, başlıca içeceklerdir (2005: 219-220).

Kılık kıyafet bağlamında Seyahatnâme'de Çorumluların kılık kıyafetleri hakkında şöyle denilir (2005: 194):

Halkı genellikle çukalar giyip salınırlar. Kadınları beyaz çarşaf bürünürler.

Evliya Çelebi gördüğünde Amasya'da kadınlar çarşaf giyerek geziyorlardı (2005: 219).

Evliya Çelebi, gezdiği yerlerde yaşayan insanların zaman zaman önemli bir boyutunu, zulme uğramışlarsa, ölmüş büyük dinî şahsiyetlerin huzurunda dua etmeleri sonucunda zalimlerin bu dünyada iken İlahî bir müdahaleyle cezalarını çecekleri inancını ve kendisinin gördükleriyle gerçekten de zulmedenlerin belaya uğradığını kitabının değişik yerlerinde çeşitli vesilelerle ele alır. Çorum bağlamında 1648 yılında Çorum'dan İstanbul'a doğru giderken şiddetli kışta uğradıkları Karakeçili Köyünde özellikle sekban ve sarıca haşeratlarının köylülere yaptıkları zulümlerden dolayı, Kızılırmak'tan karşı

tarafa geçerken çok büyük zayıatlar verdikleri ve birçoğunun boğularak öldüğü, bir çoğunun donma tehlikesi geçirdiği vb. durumları uzun uzun anlatır. Bu konuları anlatırken, halkın ziyaret yerine giderek beddua ettikleri ve ondan sonra da zulmedenlerin cezalandırıldıklarını söyler⁷ (Evliya Çelebi, 2005: 491-492; 496-502).

7 "Karakeçili Köyü menzili: Bu da Çorum sancağı toprağında iki yüz hanelik Etrâk köyüdür. Kızılırmak'a bir saat yakındır.

Bu köyde o gece yine çok çok karlar yağıp, tipi ve boranlar oldu. Sekban ve sarıca haşerâtları bütün çoluk çocukları hanelerinden çıkarıp beşikleri masum bebekleriyle kar üzere bıraktılar, kuyularını kazıp ve kapı eşiklerini kırıp atları seyishanelerin re'aya tandırlarının başına çektiler. Merzifon'dan beri Gümüş'te ve Dankaza'da olan alçaklıkları ve zulümleri Haccac Yûsuf etmemiştir.

Her ne hâl ise sabahleyin bu Karakeçili Köyü'nden kalkıp Kızılırmak'ın Çaşnigir köprüsüne gitmeyip Karakeçili geçidine geldik. Tedbirsizlik edip karşı tarafa geçmek isteyip bir kaç menzil uzaklıktaki Çaşnigir köprüsüne gitmediler. Meğer amansız geçit imiş. Gerçi kar dindi ama kışın şiddeti o derecede idi ki insan at üzerinde ve atlar zemin üzerinde durmakta güz yaprağı gibi tir tir titrer. Ne hâl ise bütün askere alay çavuşları tenbih edip önce paşanın otak develeri, mutfak, dış kilar ve ahır ocağı ağırlığı yirmi adet yarar belde halkından kılavuzlar ile şehir vaktinde bazı atlar da geçtiler.

Kızılırmak Nehri'nde başa gelen belânın anlatılması

Paşanın bütün 200 katar devesi ve 100 katar katırları geçti. Hakir de katarımla ve kethüdanın katarıyla "Allah Allah" diyerek geçti.

Bütün ağırlıklar Kurtсарayı kasabasına gitti. Hakir ve paşa kethüdası Kızılırmak kenarında diğer ağaların ağırlıklarının geçmesini beklemeye başladık.

Şehir vaktinde yüklenen Paşa hazinesi katarı ve diğer ağaların ağırlıkları, yükleri ve yük hayvanları Kızılırmak kıyısına gelip nehre girince Tanrı'nın emriyle bir tipi, boran, karanlık, şimşek, yıldırımlar çıktı.

İrmağın dalgaları coşunca paşa katarı ve bu kadar at, deve ve seyishaneler nehir yüzüne yayılıp "Allah! Allah!" diye yüz bin belâ ve sıkıntı ile geçerken kantarın kemerini nehir toparlayıp kimi yukarı, kimi aşağı ve kimi suya batıp geçerken Tanrı'nın hikmeti Kızılırmak, Kızıldenizler gibi dalgalanıp coşarak harman büyüklüğünde buz parçaları akmaya başladı.

Meğer Çaşnigir Köprüsü yakınında bir kaç gün önce ırmak donup kapanmış. Tanrı'nın emriyle bu mahalde boşanıp bu kadar hayvan ve bu kadar insanoğlunu birbirine karıştırıp çerçöp gibi bu kadar nüfusu torlayıp toplayıp götürmede.

Böyle iken yine karşı tarafta ağırlıklar nehre girmedi. Beri tarafta olan mal sahipleri can ve başla çalışan şehbazlara;

"Aman ey ümmet-i Muhammed, aman" diye feryat ederler, Paşa bu mahalde karşı taraftan mehterhanesini döğerek gelip bu hali gördüğünde Kurtсарayı kasabası reayalarına ve askerın eli ayağı tutanlarına bağışlar ve hediyeler dağıtıp;

"Bre Gaziler! Katar, deve ve seyishane kurtarana! Ve mal u menâl kurtarana!" diye bol vaatlerde bulundu.

E. Çelebi, bu zulümler arasında bebek, çocuk ve kadınları karda dışarı atma, kadınlara ve oğlanlara eziyet etme, cinsel tacizde bulunma gibi davranışları saymaktadır. Bu zulümlerin gerçekleşmesinde de yöneticilerin yanlış ve zamansız görevlendirme ve azletmelerinin rolünün büyük olduğunu düşünmektedir. Bundan dolayı da perişan olan reyanın, suda boğulan hayvanların ve insanların günahlarının yönetenlerin üzerine olduğunu söylemektedir (2005: 498) (2005:

Askerin kimi beri taraftan, kimi karşı tarafta nehir kenarınca yaya ve atlı bağırarak seğirdirler. Nice cür'et sahibi yiğitler dalgıç gibi o şiddetli kışta buz parçaları içinde yüzerek yüz- (2005: 497) geçlik, erlik ve hünerli yiğitlik eder, kimi boğulup gider, devî katar ve insanoğlu birbirlerine karışıp kimi boğulup kimi yükün den kurtulup bir kenara çıkar. O mahalde bir yiğit gördüm Vekilharç Ağa;

"Baban ruhiyçün olsun bana bir kupa rakı ver. Soyunup suya gireyim" der.

Ama bazı Kürt ve Türkmenin cesur yiğitleri o şiddetli kişi, soyunup yüzerek nice deve katar ve seyishaneler kurtarıp iki tarafa geçirdi. Ama karşı tarafa geçirenin esvabı beri tarafı kalıp yanında esvabını verir adam bulunmadığından çok adamı buyup dondu. Ve nice şehbazlar atından ayrılıp suda boğuldu. Ancak buz parçaları gelmeden ve Kızılırmak derya olmadan önce geçen ağırlıklar kurtulup daha sonra geçenlerden çok can, çok at ve hesapsız katır yüküyle kayboldu. Develerin çoğu kurtulup a. boğuldu. 160 adam kayboldu. Diğer hayvan cinsi kaybolan binden fazla idi.

Sözün kısası, seher vaktinden tâ ikinci vaktine kadar bun çok mal suya gömülüp bu kadar insan kaybolup gitti. Bu kadar m, u menâlden, kul ve karavaştan ayrılıp kızıl akçeye muhtaç oh: yaya kalmış ağanın haddi hesabı yoktu.

Genellikle boğulanlar karakullukçu, katırcı, sekban ve sari' idi. Akarsu ile akan ruhları firdevs cennetine, kimi cehennem gidip yeryü/ündeki cehennem kışından kurtuldular. Ama Tanrı'nın hikmeti bu kadar mal, hayvanat ve insanlar boğulup ikinci vakti olunca, kışın şiddeti, nehrin dalgaları ve buz parçaları kalmayıp ikindiden sonra geçen tatar, deli, gönüllü ve saygın ağalar korkmadan çekinmeden esenlikle geçtiler.

Belâ ve sıkıntının sonunu bildirir: Evvelâ Yüce Devlet kapısında işbaşında olan vezirler ve vekillerin, iyi niyetli kimseler olması gerektir ki nefsinin isteği için bir veziri, bir sancak beyini ve diğer beylerbeyilerini şiddetli kış zamanında sebepsiz yere senesi dolmadan, o sert mevsimde azl edip bu kadar askeriyle o vezir Devlet kapısına gelem derken, gelme denilip ve bir mansıp verilmeyip başına kast edeler. O da canının korkusuna düşüp bu kadar bin haşerâtı başına toplayıp beş on ay re'aya ve beraya üzere konup göçerek, yiyip içerek sığınacak yer arar. Bir vezir de onun mansıbına o kışta gider. O yol üzerinde perişan olan re-yanın, suda boğulan hayvanların ve insanların günahları insanları yönetenlerin üzerinedir.

Hattâ alimallah, şehidallah ve kefâ billah Muhammeden Resulallah [Allah'ın bildiği ve şahitlik ettiği ve kafi olduğu Hz. Muhammed'in de onun Resulü olduğu] şahit olduğumuz nice bin maddeler vardır. Ama bunlardan biri bu uğursuz senede kış aylarında Erzurum'dan çıktığımız sıralarda Çardaklıbeli adlı mahalli bu kadar haşerât yüz bin elem ve sıkıntılar çekerek aşip Kurtderesi Köyü'ne girdiler, bu köy insanlarının

İLİM ve EĞİTİM

Seyahımız (2005: 494), Çorum şehrinin ilmi durumuyla ilgili şunu söyler:

Ve bütün ders yerleri yedi mahallededir. Ama Murad Han Gazi Medresesi ma'murdur. Ve on bir sıbyan mektebi var.

Dârülkurrâ ve Dârülhadisi yoktur. Lâkin yine her camide hadis ilmi ve tecvid ilmi şeyhleri vardır.

çocuk çocuklarını kapıdan dışarı çıkarıp beşikleri içindeki bebekleriyle kar üzerine fırlattılar, üç masum bebek öldü. Nice evleri de yıkıp ateşe verdiler.

İnsanların suda boğulmasının sebebi: Bu Kızılırmak'ta boğulan Tanrı yaratıklarının aslı, Allah bilir bedduaya uğramışlardır. Zira bir gün Gümüş Kalesi'nden kalkıp Dankaza adlı mahalde Köse Şaban Paşa Çiftliği adlı köyde konaklandığı gün Direklibel'de eli ayağı donup testereyle kesilen adamları sıcak odalara komak için kırk elli hanenin kadınlarını evlâd u lyalleri ve kundaktaki masumlarıyla kar üzere bıraktılar.

Nice hane sahipleri razı olmadıkları için sekban, sarıca ve karakullukçu haşerâtları reaya, beraya ve hane sahiplerine öyle balta vurdular ki nicesi yaralandı. Yetmiş seksen adet reaya fukaralarını şartlayıp dine aykırı çirkin teklifler edip bir kaç edepli kadınlara eziyet edip masumlarını kundaklarıyla kar üzerine bıraktılar.

Bu içler acısı hâli beldenin halkı görüp kanlı gözyaşı ile ciğer dağladılar. Derhâl paşaya gelip yanıp yakılıp ağladılar. Ne çare paşa da onlara muhtaç, bir alay eli ayağı donmuş sekban ve sarıca mel'unlarıdır. Sonunda göz yumdu. Kusuru çok hakir bu hâli görüp;

"Aya! O Aziz ve intikam sahibi Allah, bir gün bu askere ne bir belâ gönderir" diye korkumdan ve sakınmamdan;

Şeyh Hazret-i Bardaklı Baba hikâyesinin tamamlanması

Adı geçen beldenin yakınında Bardaklı Baba adlı bir aziz ziyareti var. Hacı Bayram-ı Velî, Alah sırrını kutlu etsin, müritlerinden imiş. Nice keşifleri ve kerametleri görülmüştür. Bunlardan biri, kendileri geçimlerini sağlamak için bardak yaparlarmış ve daima abdest yenilemek için bir bardak taşırlarmış. Bütün fukaraları o bardaktan abdest alırlar, ancak yine bardak tatlı su ile dopdolu dururmuş. Hâlâ o bardak mübarek kabrinin içinde asılı durur. Bundan dolayı Bardaklı Baba derler.

Hakir türbedarın izniyle bardağı indirip su ile doldurup teberrüken abdest yenileyim derken, onu gördüm, ibrik tatlı su ile dolu. Ama üzerinde kırk yıllık toz var. Tekkenin şeyhi, paşa imamı ve nice paşası bu ibriğin bu kadar seneden beri dopdolu durduğuna hayran kalıp türbedara ve diğer fukaralara yemin verdiler ki;

"Siz bu ibriğe su komadınız mı?" diye yemin ettirdiler. Onlar;

"Hâşâ ve kellâ, kırk elli seneden beri bu türbede asılı durur. İşte bu Evliya Ağa indirip teberrüken abdest alam derken Tanrı'nın hikmeti ve pîrin sırrı ibriği dolu buldu." İmam İbrahim Efendi ve diğer dostlar;

"Evliya Çelebi, gel imdi, bu ibriği suyile yine yerine asalım" dediler.

Taraf taraf "makuldür." dediler. Hakir tazelik dolayısıyla inat edip;

İskilip şehrinin ilmi ve eğitim durumunu şu ifadelerle ortaya koymaktadır (1999b: 148).

Ulemâsı gayet kesret üzre olmak ile her câmi'de medrese ve müderrisini ve talebe-i musannifini vardır. Zîrâ hevây [u] heves kânı değildir, ilm [u] hilm kânıdır, zîrâ reşîd u necîb sıbyânı ve üç yüz aded hâfız-ı Kur'ânı vardır. Ve cümle kırk aded mekteb-i sıbyân-ı ebcedhânı vardır.

Seyyah (2005: 217), Amasya'da tamamı 10 adet ilim öğretilen medreseler olduğunu ve bunların en bakımlısı, donanımlısı ve süslüsünün Sultan Beyazıd-ı Veli Medresesi, Mehmed Paşa Medresesi, Kadı Medresesi, Gök Medrese ve Büyük Ağa Medresesi olduğunu söyler. Adı geçen medreseler, kurşunlu yapı, dut ağaçlı ve bahçeli öğretim yuvalardır. Ayrıca Amasya'da 9 adet Kur'an öğretilen Dâru'l-Kurra bulunmaktadır. Bunlardan Bayezid Han Kurrasının 300'den fazla hafız-ı Kur'an talebesi ve her biri İbn Kesir kıraatı ve Seb'a ve Aşere ve Takrib kıraatı sahibi hamele-i Kur'an alimleri vardır. Peygamber'in hadislerinin öğretildiği Dâru'l-Hadisler vardır. Bunların dışında ilk öğretim okulları, sıbyan mektepleri bulunmaktadır. Bunlar, tamamı 200 adet çocuk mektepleridir. Amasya'nın 48 Müslüman mahalesinin ve camii ve mescitlerin yakınında birer sıbyan mektebi bulunmaktadır ki nicesi kurşunlu imar mektepleridir (2005: 216-217).

DİN

E. Çelebi, gezdiği yerlerde yaşayan insanların inançları ve dinî hayatları konusunda bilgiler vermeyi ihmal etmez. Bu bağlamda Çorum'un camilerden de bahseder (2005: 493):

"Elbette bu azizin ibriğinden abdestimi yenilerim." diye Bismillah ile şartları ve usulüyle abdest adabı üzere Resûlullah'ın sünneti ve bize farz edilen şeklini yerine getirip ibrikten abdesi aldım. Kullanılmış suyu leğen içinde burcu burcu zemzem suyu gibi kokardı. Ama ibrik öncesi gibi dopdolu durup hayrette kaldım Paşa imamı da cür'et edi;

"Evliya Çelebi! Ben de teberrüken (bereket ve uğur sayarak) abdest alayım" deyip o da abdest yeniledi.

Kısacası dört kişi o bardaktan abdest aldık. Yine ibrik temi su ile dopdolu durup hepimiz şaşırdık ve hayretler içinde kalıp yine dua ve sena ile anılan ibriği kubbede yerine astık.

Leğen içindeki kullanılmış suyu Şeyh Bekir Dede alıp sakladı. Ama anılan ibrik bir kırmızı renkli temiz topraktan yapılmış. İbriğin karnında; hâk-i pâkden inşâ olunup ibriğin karnında (...) suresinden "Allah gökten yağmur indirmiştir, vadiler kendi miktarınca (sel olmuştur)" [Ra'd, 17] âyeti yazılmış olup altında da rakamlarla 66622 ve üç kâf, iki cim, bir mim, bir kadeh resmi ve bir bardak resmi var idi.

Hepsi dokuz hutbe okunur camidir. Bunların içinde mamur ve eski padişah camii olan Sultan Murad Camii, kurşun kubbeli aydınlık camidir. Lâkin bir minarelidir. Onu da yıldırım vurup yıkmıştır.

Ama Sultan Alâeddin Camii'ni Süleyman Han tamir etmiştir. Mimar Sinan Ağa eliyle.

Seyyahımız (2005: 216-217), Amasya cami ve mescidleri hakkında da önemli bilgiler verir: Sultan Beyazid-i Veli Camii, Küçük Ağa Camii, Beyazıt Paşa Camii, Mehmed Paşa Camii, Hızır-İlyas Camii, Mahkeme Camii, Fethiye Camii, Yörgüç Paşa Camii, Gökmedrese Camii'nden ve Saraçlar Mescidi, Büyük Ağa Mescidi, Temenna Mescidi, Kılıcı Mescidi, Kadı Köprüsü Mescidi, Dere Mahallesi Mescidi gibi 21 aded mescitten bahseder. Bu mescidlerin tamamının kurşun bakımlı olduğunu da belirtir.

Tekkeler konusu da Evliya'nın ilgisindedir. Çorum'un tekkelerine işaret eder:

Toplam üç adet derviş tekkesi vardır (2005: 494).

Ayrıca Çorum'dan Tokat'a giderken Çorum toprağı içinde kalan bir tekkeden bahseder (2005: 496):

“Seydîm Sultan Tekkesi menzili: Büyük bir tekkedir. Hepsi yalın ayak ve başı kabak Bektaşî tarikatının sadık âşıklarıdır.”

Amasya derviş tekkelerinin özelliklerinden bahsederken hepsinin 40 adet tarikat ehli zaviyeleri olduğunu, sema ve safahane olan Celaleddin Rumi Tekkesi, Hızır-İlyas Tekkesi, Gök Medrese Tekkesi, Pirlar Tekkesi, Şamiler Tekkesi, Gülabizade Tekkesi, Müftizade Ahmed Efendi Tekkesi, Kadiri Tekkesi ve Miskinler Tekkesi'nin bunlardan olduğunu belirtmektedir (2005: 217).

Dinî şahsiyetlerin mezar ve türbeleri de Seyahatnâme'nin içinde yeterli ilgiyi görmektedir. Evliya, Çorum ziyaretlerinden bahseder (2005: 494):

Çorum'un ziyaret yerleri: Şehir yakınında Şeyh Âşık Paşa oğlu Ulvan Çelebi: Orhan Gazi şeyhlerindendir. Pek çok te'lifleri vardır.

Seyahatnâme'de “Der-beyân-ı ziyâretgâh-ı İskilip” başlığı altında İskilip'in ziyaret yerlerinden de şöyle söz edilir (1999b: 148):

Mazhar-ı envârî't-tarîka kâşif-i esrârî'l-hakîka gavvâs-ı bahr-i dîn ve deryâ-yı dürr-i yakîn eş-Şeyhü'l-kebîr Hazret-i Muhyiddîn el-İskilibî. Kuddise sırruhı. Aşağı şehir hâricinde medfûndur kim ziyâretgâh-ı hâss [u] âmindir. Yine maskat-ı re'sleri şehir-i İskilib'dir. Ve ziyâretgâh-ı hazîne-ı ilm u hikmet yegâne-i hilm [u] mahrem-i esrar [u] makdem-i ebrâr eş-Şeyh Hazret-i Muslihiddîn ibn Attâr. Bu azîz hazretleri Akşemseddîn halîfesinden-dir ve

Keskin nevâhisinde medfûndur. Eş-Şeyh Hamza-yı Şâmî ve Karahisâr-ı Sâhib'de medfûn eş-Şeyh Abdurrahîm-i Mısırî, eş-Şeyh İbrâhîm-i Ten-nûrî. Bu dörd halîfe Akşemseddîn'in izn-i şerîfle-riyle halvete girüp evvel İbrâhîm-i Tennûrî sâhib-i seccade oldu. Ba'dehû bu Muslihuddîn-i İskilib: pîşvâ-yı tarîk oldu. Andan Şeyh Hamza-yı Şam: andan Abdurrahîm-i Mısırî sâhib-i irşâd oldu Amma bu Şeyh Muslihuddîn-i İskilibî kırk br mürîde mâlik kutbiyyete kadem basmış kümmelindendir. Hâlâ bu İskilip şehri içre medfûn olur ziyâretgâh-ı hâss [u] âmmdır. Eş-Şeyh Fahreddin-i İskilibî Yavsî derler. Alî Kuşcu'nun damadıdır ve Ebussu'ûd'un ecdadıdır. Sene 903. Merhum olup bu İskilib'de medfûndur. Kuddise sırruhı'l-azîz Seyyahımız, gidip gördüğü yerlerde geçerli mezhep, tarikat vs. hakkında da bilgiler verir. Örneğin Osmancık'ta Bektaşiliğin güçlü varlığına işaret eder (2005: 210-211). Ora halkının Bektaşî fukaraları olduğunu ve Osmancık'ın batı tarafında Hacı Bektaş Velî'nin müridi olan Şeyh Hazret-i Koyun Baba'nın türbesinin bulunduğunu belirtir.⁸ Bu türbeyi, Sultan Beyazid-i Velî Kadir gecesini gördüğü bir rüyada Koyun Baba'nın vasiyeti üzerine yaptırmıştır. Türbe, tam bir külliye

8 Evliya Çelebi (2005: 210-211), bu ziyaret hakkında şöyle bilgi vermektedir:

"Dünyanın kandili, zahir ve bâtının biricigi, sevinçler tşığı, hazır ve gaib misafiri, evliyâlar seçkini, asfiyalar dayanağı Şeyh Hazret-i Koyun Baba

Allah sırrını aziz etsin

Bizzat Hazret-i Hacı Bektaş-ı Velî mürididir. (---) tarihinde Allah muhabbeti ile vefat edip orada defnedilmiştir. Daha sonra (---) tarihinde Sultan Bayezid-i Velî, anılan azizi Kadir gecesinde rüyasında görmüş, azizin vasiyeti ile kabrinin üzerine yüksek bir türbe, bir cami, dervişleri için bir meydan, yaşlı genç herkes için bir aşevi, gelen geçen yolcular için misafirhane, pek çok odalar, mutfak, kiler ve meydan yapmıştır. Bütün bu hayrat ve hasenatlar baştan başa kursun ile örtülü bakımlı bir yapıdır. Bir fersah uzak yerden kurşunları gömgök denizler gibi dalgalanır şeklinde belli olur. Çivit renkli kubbeleri ve nur dolu mezarının kubbelerinin altın alemlerinin parıltısından sanoğlunun nergis gözleri kamaşır. Aşevinde gece ve gündüz nimeti ateş üstünden inmeyip gelen geçenlere bol bol dağıtılmaktadır.

Hakir ilk defa bu şehre girdiğinde yüksek bir yerd' türbesine ziyaret adabı üzere varıp kapısının eşigini öperek esselâmualeyk ile kabrine girip mübarek ruhu için bir hatme başladım. Tanrı'ya şükür ziyareti nasip oldu. Nurlu türbesi misk ve anber kokusuyla dolu olup bütün ziyaretçilerin dimağları kokulanır. Her gelen ziyaretçiye inkara ve tîrbedarları gülsuyu dağıtırlar.

Mübarek naası üzere Bektaşî sikkesini (tacını) tekki lisi vaizi ve fukaraları elbirliğiyle bu fukaralar dostu Evliyâ'nın başına tekbîr ve tezkîr ile geçirip bütün âşıklar hayır dua edip;

"Görme kuvvetin, beden sağlığın ve seyahatin fazla fazla olup iki dünya saadetinde aziz ve keremli olup düşman şerrinden emin olasin" diye bütün sadık âşıklar ve gönüllü yaralı dervişler hayır dua ile gülbang-ı Muhammedi çekip Fâtîha-i şerif okudular.

özelliği taşımaktadır; külliyyede bir cami, dervişler için bir meydan, yaşlı genç herkes için bir aşevi, gelen geçen yolcular için misafirhane, pek çok odalar, mutfak, kiler ve meydan bulunmaktadır (2005: 210-211).

Evliya (2005: 210-211), bu türbeyi ziyaret adabına göre ziyaret ettiğini, Koyun Baba'nın mübarek ruhu için hatme başladığını, oradaki müritlerin kendisine hayır dualar ettiğini söyler. Hatta Orada Bektaşî sikkесinin, yani tacının başına geçirilmesiyle daha önce 1050'de (1640) Karadeniz'de soğuk kışta denizde yaşadığı faciada azalan görme kuvvetinin yeniden fazlalaştığını belirtmektedir.

Evliya Çelebi (2005: 211), Osmancık Bektaşîlerinin halk arasında yerilen diğer Bektaşîler gibi olmadıklarını, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat namaz kılan insanlar olduklarını da belirtir.

Seyyahımız (2005: 220-223), Amasya'daki ziyaretler hakkında da önemli ve ayrıntılı bilgiler verir. Osmanoğlu şehzadelerinin ziyaret yerleri, Şeyh Hazreti Zekerriyya-yı Halvetî, Şeyh Hüsameddin Oğlu Abdurrahman, Yakup oğlu

Hemen o azizin mübarek sikkесini başıma giyince Allah'ın emriyle iki kulağımdan bir rüzgâr ve iki gözlerimden irinli (2005: 210) yaşlar bir saat akıp gözlerim Arap çarası gibi aydınlık oldu. Zira bu hakir 1050 (1640) (--) tarihinde Karadeniz'e battığımız zamanı üç gün üç gece deniz üstünde çıplak yüzgeçlik ederken kışın şiddetinden görme kuvvetim azalmış idi. Hemen o kutlu tâc ki başıma kondu, görme kuvvetim fazlalaştı. Sevinç ve safâmdan hatm-i şerifi A'râf sûresine kadar indirmeyince Kur'ân okumaktan vazgeçmedim.

Daha sonra kutlu türbesini seyredip fukaralarıyla dostluklar edip baba nimetlerini yedik. Hâlâ nur dolu türbesinde Sultan haz-ı-rinin Hacı Bektaş-ı Velî'den kabul ettikleri fakirlik cihazından hırkası, seccadesi, sancağı, davulu, kudümü, seccadesi, lûrîndi, asası, taç u kabası hâlâ saklı durur. Türbesinin duvarı yüzünde nice seyyahların ve âşıkların birer çeşit hatlarıyla türlü türlü beyitler ve şiirler yazılmıştır. Bu gönü yaralı hakir de küstahça çirkin hattımız ile kutlu başlarının tarafına iri sülûs hattı ile hatırimıza gelip yazdığımız beyttir:

Kıdve-i erbâb-ı tahkîk ü velî Âl-i abâ

Mahzen-i sırr-ı velâyet Hazret-i Koyun Baba

Koyun Baba lakabıyla lakaplanmalarının sebebi: Hacı Bek-ı Velî ile Horasan'dan tâ Anadolu'ya gelinceye, kadar gece ve gündüz yirmi dört saatte birer kere koyun gibi melermiş ki asla hareketi saatinden şaşmayıp her melemesi beş vakti açık seçik belli edermiş. Bundan başka nice bin hikâyeleri vardır.

Bütün Bektaşîler halk arasında yerilirler, ama bu Koyun Baba fukaraları koyun, kuzu gibi meler halim selim, yumuşak huylu, kötülüklerden kaçınan, Hakk'ı bilir, ehl-i sünnet ve'l-ce-maat namaz kılan insanlardır. Sözü'n kısası çok seyahatimiz yoktur ama Anadolu, Arap ve Acem'de böyle büyük türbe ve tekke yoktur."

Kasım Hatib, Mevlana Alâeddin el-Yegânî, Mevlana Abdülcebbar-ı Acemî Molla Abdurrahman, Münir Efendi, Mihrimah Hatun ve Şeyh Hazret-i Pir İlyas-ı Amasyavî ziyaretleri, Kılıç Arslan Sultan ve Mevlevîhane şeyhleri ziyareti, Ferhad ziyareti, söz konusu ziyaretlerdendir.

Evliya, gerek ziyaretler, gerekse buralarda insanların yaptıklarını kendi inanç, düşünce ve davranışlarını da katarak anlatmak suretiyle popüler dindarlığın önemli boyutunu gözler önüne sermektedir. Ziyaret yerlerinin insanların toplanarak belli ruhsal ihtiyaçlarını giderdiklerine, ayrıca aşevi ve hanı ile maddi ihtiyaçlarını da belli ölçülerde karşıladıklarına işaret etmektedir.

ÖYKÜ, KERAMET VE MİTOLOJİ

Seyyah, gördüğü yerlere özgü öykü, menkıbe ve mitolojilerden bahseder, bazen çok uzun hikayeler anlatır, mitolojik anlatımlara başvurur (Okumuş, 2007). Örneğin Amasya'yı anlatırken Ferhat ile Şirin'den bahseder. Ferhad'ın Şirin'e aşık olup Tozanlı nehrini kayaları peynir gibi kesip şehre getirdiği ve o nedenle nehrin şehrin ortasından aktığını anlatır (2005: 220ü 223).

Ayrıca olağanüstü hallerden, kerametlerden söz eder. Evliyanın, büyük din önderlerinin, şeyhlerin kerametlerini anlatır. Örneğin Çorum'dan ayrılırken uğradığı yerlerden Bardaklı Baba'nın ziyaretgahında kendisinin de müşahade ve tecrübe ettiği bir kerameti şöyle anlatmaktadır (2005: 499-500):

Adı geçen beldenin yakınında Bardaklı Baba adlı bir aziz ziyareti var. Hacı Bayram-ı Velî, Alah sırrını kutlu etsin, müritlerinden imiş. Nice keşifleri ve kerametleri görülmüştür. Bunlardan biri, kendileri geçimlerini sağlamak için bardak yaparlarmış ve daima abdest yenilemek için bir bardak taşırlarmış. Bütün fukaraları o bardaktan abdest alırlar, ancak yine bardak tatlı su ile dopdolu dururmuş. Hâlâ o bardak mübarek kabrinin içinde asılı durur. Bundan dolayı Bardaklı Baba derler.

Hakir türbedarın izniyle bardağı indirip su ile doldurup teberrüken abdest yenileyim derken, onu gördüm, ibrik tatlı su ile dolu. Ama üzerinde kırk yıllık toz var. Tekkenin şeyhi, paşa imamı ve nice paşalı bu ibriğin bu kadar seneden beri dopdolu durduğuna hayran kalıp türbedara ve diğer fukaralara yemin verdiler ki;

“Siz bu ibriğe su komadınız mı?” diye yemin ettirdiler. Onlar;

“Hâşâ ve kellâ, kırk elli seneden beri bu türbede asılı durur. İşte bu Evliya Ağa indirip teberrüken abdest alam su ile Tanrı'nın hikmeti ve pîrin sırrı ibriği dolu buldu.” İmam İbrahim Efendi ve diğer dostlar;

“Evliya Çelebi, gel imdi, bu ibriği suyile yine yerine asahm” dediler.

Taraf taraf "makuldür." dediler. Hakir tazelik dolayısıyla inat edip;

"Elbette bu azizin ibriğinden abdestimi yenilerim." Diye Bismillah ile şartları ve usulüyle abdest adabı üzere Resûlullah'ın sünneti ve bize farz edilen şeklini yerine getirip ibrikten abdesi aldım. Kullanılmış suyu leğen içinde burcu burcu zemzem suyu gibi kokardı. Ama ibrik öncesi gibi dopdolu durup hayrette kaldım Paşa imamı da cür'et edi;

"Evliya Çelebi! Ben de teberrüken (bereket ve uğur sayarak) abdest alayım" deyip o da abdest yeniledi.

Kısacası dört kişi o bardaktan abdest aldık. Yine ibrik temi su ile dopdolu durup hepimiz şaşırdık ve hayretler içinde kalıp yine dua ve sena ile anılan ibriği kubbede yerine astık.

Leğen içindeki kullanılmış suyu Şeyh Bekir Dede alıp sakladı. Ama anılan ibrik bir kırmızı renkli temiz topraktan yapılmış. İbriğin karnında; hâk-i pâkden inşâ olunup ibriğin karnında (...) suresinden "Allah gökten yağmur indirmiştir, vadiler kendi miktarınca (sel olmuştur)" [Ra'd, 17] âyeti yazılmış olup altında da rakamlarla 66622 ve üç kâf, iki cim, bir mim, bir kadeh resmi ve bir bardak resmi var idi.

SONUÇ

Evliyâ-yı bîrîyâ, Çorum ve çevresinin tarihî, siyasi, idari ve askeri durumları hakkında temel kısa bilgiler verirken, toplumsal, dinî, kültürel, demografik ve ekonomik boyutları hakkında ayrıntılı bilgiler serdetmektedir. Verdiği bilgilerle, Çorum ve çevresinin sosyo-kültürel yapısı hakkında önemli veriler elde edilebilmektedir. Evliye Çelebi'nin verdiği bilgilerden, dinin o günün geleneksel Osmanlı toplum hayatında genel olarak sahip olduğu güçlü yerin, Çorum ve çevresi için de söz konusu olduğu anlaşılabılır. Evliya, camiler, mescitler, alimler, dinî şahsiyetler, tekkeler, ziyaret yerleri, tarikatler, inançlar, mezhep ve akımlar hakkında verdiği bilgilerle o zamanın Çorum halkının dünya görüşü ve zihniyetinin, olaylara bakış açısının ne olduğuna dair önemli ipuçları elde edilebilmektedir. O günün geleneksel toplum yapısının bir gereği olarak dinle iç içe olan ilim ve eğitim konusunda verdiği bilgiler de, Çorum ve çevresinin kültür, ilim ve eğitim düzeyinin anlaşılması bakımından kayda değerdir.

Seyyah'ın verdiği bilgilere göre Çorum ve çevresinde tarım alanında bağcılık ve bahçeciliğin ekonomik hayata katkısı bulunmaktadır. Ayrıca ticarî hayatta birçok alanda esnafılık ve önemli ticaret mallarının satıldığı bedesten söz konusudur. Gümüş madeni, son derece önemlidir. El sanatlarından

terzilik, hallaç atma ve at çulu ve torbası dikmeden bahsedilebilir.

Demografik durumla ilgili olarak daha çok mahalle ve hane ile inanç bilgisi verilir. Bu çerçevede Çorum'un 42 mahallesinin olduğu ve 4300 haneden oluştuğu, Amasya'nın 5'i Hristiyan 53 mahallesinin bulunduğu, Kırkdilim köyünün 200 haneli Müslüman köyü olduğu belirtilir. Bu bilgilerden hareketle kaba bir nüfus bilgisi elde etmek mümkündür.

Sosyo-kültürel yapı kapsamında imaretler, hamamlar, şehircilik, mimari, ziyaret yerleri, kılık kıyafetler, yiyecek ve içecekler, halkın genel karakteristiği, toplumsal tabakalaşma, mesire yerleri gibi hususlara ait bilgiler dikkati çekmektedir.

İlim ve eğitim kapsamında Çorum'un eğitim faaliyetleri açısından diğer yerlere göre zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Çorum'da birkaç medrese ve 11 sıbyan mektebi varken İskilip'te pek çok medrese ve 40 adet sıbyan mektebi, Amasya'da 10 adet medrese, 200 sıbyan mektebi ve Dârülkurrâ ve Dârülhadisler vardır.

Din konusunda camiler, mescitler, tekkeler, dinî şahsiyetler, dinî ziyaret yerleri, kerametler, akımlar, tarikatlar vs. ile ilgili bazen ayrıntılı denilebilecek bilgiler verilir. Bu çerçevede camilerin sayısı zikredilir; camilerin önemli özellikleri, örneğin Çorum'daki Sultan Murad Camii'nin kurşun kubbeli aydınlık oluşu veya Amasya'daki camilerin kurşun bakımlı olduğu belirtilir. Çorum ve çevresinde 44 adet tekkeden bahsedilir. Çorum ve çevresinde Bektaşiliğin etkisi, Osmanlı'daki Bektaşî varlığıyla anlatılır. Ayrıca Çorum ve çevresindeki ziyaret yerlerinden ayrıntılı olarak bahsedilir. İfade edilebilir ki Seyyah'ın din hakkında verdiği bilgiler, o günün Çorum ve çevresinde din-toplum ilişkilerini anlamamıza ciddi katkılar sunacak niteliktedir.

Bunların dışında Seyahatnâme'deki genel öykü, mitoloji ve keramet yaklaşımı, Çorum ve çevresi için de geçerli kılınır. Ferhat ve Şirin'den ve onların Amasya için ne anlam ifade ettiği anlatılır. Ayrıca din büyüklerinin kerametleri hakkında bilgiler verilir. Evliya Çelebi, Bardaklı Baba ziyaretinde kendisinin de tecrübe ettiğini söylediği bir kerametini, ibriğin oradaki dervişler tarafından doldurulmadığı halde suyla dolu olması kerametini anlatır.

Sonuç olarak Evliya Çelebi, Seyahatnâme'sinde kendi döneminin Çorum ve çevresini, özellikle gözlem tekniğini kullanarak kendine has üslûbuyla sosyal, kültürel, mimarî, dinî, ekonomik, siyasî-idarî, demografik, dilsel, askerî vs. boyutlarıyla hem yorumlar katarak hem de istatistikî bilgiler vererek bize aktarmıştır. Bu çalışmada Çelebi'nin gördüğü ve gezdiği Çorum ve çevresinin

bazı yönleri daha fazla öne çıkarılmış ve bu çerçevede onun gözlemlerine göre buraların özellikle sosyal, kültürel ve dinî yapısı ele alınmaya çalışılmıştır.

Son tahlilde denilebilir ki Seyahatnâme, 17. yüzyılda, Osmanlı Devleti ve Çorum'un siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, dinî vs. yönleri hakkındaki ilgi çekici çalışmalardandır. Evliya Çelebi, Çorum ve çevresini ele alış ve tasvir ediş biçiminde olduğu gibi Seyahatnâme adlı çalışmasıyla ne kadar iyi bir gözlemci olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- Ahmed Midhat (1314a). "Necib Asım'a Hitaben", *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1-2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. vav-mim
- Ahmed Midhat (1314b). "Necib Asım'a Hitaben", *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1-2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. fe-şın
- Evliya Çelebi (1314a). *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c.1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası
- Evliya Çelebi (1314b). *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c.2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası
- Evliyâ Çelebi (1996). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 1. Haz. O. Şaik Gökyay.. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (1999a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 2. Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (1999b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 3. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2001a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 4. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY
- Evliyâ Çelebi (2001b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 5. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin. İstanbul: YKY
- Evliya Çelebi (1993). *Tam Metin Seyahatnâme*. Cilt 1-2. Sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş. İstanbul: Üçdal Neşriyat
- Evliya Çelebi (1986). *Tam Metin Seyahatnâme*. Cilt 3-4. Sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş. İstanbul: Üçdal Neşriyat
- Necib Asım (1314a). "Bibliyografya -Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-", *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1-2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. elif-vav
- Necib Asım (1314b). "Ahmed Midhat'a Cevap", *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1-2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. mim-fe
- Necib Asım (1314c). "Ahmed Midhat'a Cevap", *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1-2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, ss. şın-the
- Okumuş, Ejder (2006). "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır". 2. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu. 15-18 Kasım 2006. Diyarbakır
- Okumuş, Ejder (2007). "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Tatvan ve Çevresi". Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumu. 31 Ağustos-2 Eylül 2007. Tatvan

ÇORUM'UN TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Atilla Alpay¹

Giriş

Bildirimiz Çorum'un "nev'i Şahsına münhasır" veya "özgün" niteliklerini, etnoğrafyasını, folklorünü bir kere daha tebarüz ettirmek; bunun Anadolu Medeniyeti içerisindeki yerini ve önemini ortaya koymak amacını taşımaktadır. Sözlerimize başlarken hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Öteden beri Antik Hitit Medeniyetinin gölgesinde kalarak son yıllarda artan turizm potansiyelinden de böylelikle istifade edememiş; öte yandan saf, duru ve yerel kültür değerlerini de daima içinde barındırmış olan Çorum'u bir kere tanımak ve tanıtmak arzusundayız.

Takdir edilmelidir ki bir bölgenin tüm yönleriyle araştırılması, tarih içindeki rolünün ortaya konması ve varsa onu diğerlerinden ayıran özelliklerin anlatılması pek kolay bir iş değildir. Yıllara ve ciltlere sığmayacak zengin bir kültürü tevarüs etmiş olan Anadolu'yu sadece kültürel olarak ele almak bile çok geniş ve kapsamlı araştırmalar ile olağanüstü çabalar gerektirecektir.

Yurdumuzda etnografya, dil ve edebiyat, sosyal adet ve ananeler, halk oyunları ve folklor, antropoloji, el sanatları, yaşayan adet ve gelenekler ile ve hatta Anadolu mimarlık ve sanat Tarihi üzerinde yeterli çalışmalar yapıldığı; arşivlerin gereğince incelendiği, mevcutların envanterinin çıkarıldığı, tasnife alındığı kanaatinde değiliz. Hatta ülkemizin tanıtımı ve turizm politikası bile Ege ve Akdeniz'deki iklim ve doğa güzelliklerimiz ile bizden önceki uygarlıkların antik medeniyetlerine odaklanmış bir şekilde seyretmeye devam etmektedir. Bütün bunların tabii bir sonucu olarak İç Anadolu Müslüman Türk Medeniyeti daima gölgede kalmış; yeterince aydınlatılamamış, anlatılamamış, öğretilmemiş hatta anlaşılamamış bulunmaktadır.

Antik Hitit medeniyeti üzerinde yeteri kadar çalışma yapılmıştır kanaatindeyiz. Belki kazılar ve yeni eserlerin ve yerleşim birimleri ile arkeolojik buluntuların ele geçirilmesi uzun yıllar alabilir. Hatta yurdumuzdaki müzelerin hemen pek çoğu antik çağlara ait malzeme ile dolu olmasına rağmen Anadolu'muz dünyanın en büyük canlı ve hala yaşayan bir açık hava müzesi olarak fark edilmeyi beklemektedir.

¹ Yüksek Mimar, Araştırmacı yazar.

Çorum' un ve Anadolu'nun yeni sahibi Müslüman Türkler' dir ve bu uğrunda kan dökerek ve büyük bir bedel ödeyerek sahip olduğumuz bir nimet ve aynı zamanda da anavatanımız ve yurdumuzdur. Bunu yeterince anlamak, tanımak ve tanıtmak, yeryüzü kültürleri arasındaki layık olduğu şanlı yerine ve "asrın idrakine" oturtmak borcumuz olmalıdır.

Böylece iddiamız odur ki :

Çorum ve havalisinde tevarüs eden bu iç anadolu medeniyeti;

Ülkemizdeki diğer bölgelere kıyasla çok daha saf ve bakir etnoğrafya unsurları ile Orta asyadaki anavatanımızdan gelen özgün ve nev'i şahsına münhasır değerleri ihtiva etmektedir.

Bu köklerin üzerinde taşıdıkları hususiyetler yeni yurdumuzun havası suyu ve toprağı ile yoğrularak şekillenmiş ve hem vatanımızın hem de dünyanın en doğru ve güzel uygarlığını ortaya çıkarmıştır. .

Ülkemizin diğer köşe ve bucaklarının kültür ve medeniyet adına tescili ve çıkış noktası hatta batıya uzanması hep orta ve iç anadolu eliyle olmuştur.

Bugünkü mesahamızın dört katı kadar büyük Devlet-i Ali Osmani medeniyetinin kalbi, acıları ve özü hep burada kalmış; onun devamı olan devlet yeniden burada kurulmuş; yeni Türk ve İslam Medeniyeti ;modern Türkiye Cumhuriyeti olarak burada şekillenmiştir.

İslamın potasında eriyen nice kabile, millet veya insan topluluklarının kültür cevherleri bizden önceki antik çağların kalıntılarıyla ve mirasıyla hem hal olmuş ve ortaya bugünkü özgün "Anadolu Medeniyeti" çıkmıştır. İşte bu medeniyet içesirisde Çorum saflığını daima korumuş orta asya cevherlerini ve asil doğrularını daima muhafaza etmiştir.

Bunun sebepleri şunlardır :

Orta asya oğuz boylarının doğrudan gelip yerleştiği son vatandır. 1071 de kapıları açılan ve 1096 da son haçlı seferinden sonra artık ebediyyen bizim olan ve dünya durdukça da bizim olacak olan "Ana Vatanımız" olmasıdır. Büyük göç yolları ve ticari güzergahlar üzerinde olmayıp sefer yolları üzerindeki askeri bir menzil de değildir. Ezici bir düşman hakimiyetinde uzun zaman kalmamıştır.

Bünyesinde gayrimüslüm unsurları fazla ve uzun zaman barındırmamıştır. (Bu unsurlar şehrin kültür, adet ve gelenekleri üzerinde hiç etkili olamamışlar; sadece ticaret, sanat ve zanaatla uğraşmışlardır.) Yakınında veya sınırlarında kültür etkileşimine gireceği farklı bir millet veya başka bir devlet yoktur. Lisanını, ibadetini, yaşantısını yasaklayacak bir dış tehdit almamıştır. Büyük göçler ve istilalarla demografik yapısı

değişmemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra da bu içe kapanık ve ketum halini sürdürmüştür. Yeni devletin başkentine bu kadar yakın olması nerede ise hiç bir avantaj sağlamamıştır. 21. yüzyılda havaalanı ve demiryolu yoktur. Ana karayolları bile hala tek şerittir. Devletin yegane yatırımı seksen yıldır iki fabrikadan ibarettir. (Şeker ve Çimento Fabrikası).

Okuma yazma oranı ülkemizin en yüksek seviyede olan ilidir. Cumhuriyetten önce en uzun askerlik yapanların (iskilip 9-14 yıl) ve en çok gidip de dönmeyenlerinin olduğu bir kahramanlar ve yiğitler şehirdir. Osmanlı'nın ve yeni cumhuriyetin bir sürgün yeridir. Isyancıların mesken tuttuğu ama aynı zamanda Milli mücadelenin kilit isimlerinin de yetiştiği bir fakir beldedir. Dünyaya asırlar boyu açılan tek kapısı Samsun vilayetidir. Bütün ihtiyaçlarını oradan karşılamıştır.

Bugün ise görünüşte büyük metropollerin herhangi bir semtinden farkı olmayan; en çok ortaklıklı şirketlerin bulunduğu, kendi yağı ile kavrulmaya çalışan, kendini sevenleri kendine aşık eden; Evliya Çelebi' nin dediği gibi "Güzelleri Bol Çelebileri Çok "bir Anadolu vilayetidir.

Bizde bu tezimizde tarihi Çevre birimleri olan Tarihi Çorum evleri ile onlardaki yaşamı mimari özellikleri ile anlatacak, kısmen, dil ve lisan üzerinde duracak birazda bir folklor değeri olan Yemek antropolojisinden bahsedeceğiz. İl geneli ile bazı ilçelerde otuz yıldır sürdürdüğümüz tarihi çevre araştırmalarımızın neticelerini ortaya koyacak; onlarda fark ettiğimiz ve nev'i şahsına münhasır özellikleri, doğruları ve hatta güzellikleri dile getireceğiz.

Bütün bu tesbitlerimizin sonucunda da büyük Anadolu uygarlığının yeniden ortaya konulması, tebarüz ettirilmesi, anlaşılması, gelecek kuşaklara zengin bir kültür mirası olarak devredilmesi, anlatılması ve sevdirmesi hatta sahip çıkılması için gereken çareleri önereceğiz.

TARİHİ ÇEVRE VE ESKİ KENT DOKUSU

1970'li yıllara gelinceye kadar sivil mimarlık tarihi örneklerinin en son ve özgün modellerine sahip ilimiz bugün bu özelliğini tamamiyle kaybetmiş bulunmaktadır.

Eskiden dar sokakları; kerpiçden tek katlı eski evleri, mescidi, çeşmesi, kabristanı, , damalı döşemeli yaşlı teyzeleri, bacalarında leylekleri, inekleri, tavukları, köpekleri ve taş döşeli sokaklarıyla tipik bir Anadolu kent dokusuna sahip ilimiz; ilk tarihi çevre katliamına kırklı yıllarda uğradı. Birçok tarihi mabed cemaatsizlikten dolayı satıldı. Kapatılan tekkelerin binaları cemaatleri de dağıldığı için harap olmaya başladı ve medreseler, mahalle mektepleri ile

hamamlar da kapandı.

Yine bu satış anında nice hüsnü hatt levhaları, kıymetli ahşap, minber ve mihraplar, kandiller, antika elyazması kitaplar, halı ve kilimlerde yağmalanarak müzayedelere gönderildi. Tekke ve medrese bahçelerindeki, camii hazirelerindeki kabirler de yıkıldı. Bütün ilimiz ve ilçelerinde iki yüze yakın tasavvuf ehli, derviş, ve ulemanın kabirleri de yok edildi. Sonra altmışlı yıllara gelindi. Yol genişletme çalışmaları başladı. Sokaklarından o zaman yeni çıkan kamyonların geçemediği gerekçesiyle bir çok evin cumbası kesildi. Yeni açılan ve bahçelerin içinden geçen yollar eski evlerin çoğunu ortadan kaldırdı. Asırlık dut ağaçlarını ve dibindeki "dedelerin kabirleri" de silip süpürüldü. (Yetmişli yıllarda yabancı ilim adamlarınca keşfedilen Safranbolu evlerinin açtığı çığır ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Tarihi Kürsüsü çevresinde oluşturulan Tarihi Türk Evleri' ne nihayet sahip çıkma anlayışı gittikçe kuvvetlenmiş bu makalenin yazarı tarafından yüzü aşkın eski Çorum evinin fotoğrafı çekilmiş amatörce arşivlemesi yapılmıştı.)

Hemen akabinde Anıtlar Yüksek Kurulu tescil komisyonunca eski Çorum evlerinin tesbiti yapılmış; bu tesbit esnasında da çok önemli yapılar gözden kaçırılmış; tarihi olmayan bazı yerler de tarihi kabul edilerek, kapı ve duvarlarına sarı plaketter çakılarak koruma altına alınmıştı.

Aradan geçen zaman içinde bu eski evler yani sivil mimarlık örnekleri zamanın tahribi ve atmosfer şartları ile yıkılmaya yüz tutmuş, bazıları yakılmış, bazıları da sahipleri tarafından iyice tahrip edilerek-bir şekilde(!)-tescilden çıkartılmıştı.

Dini ve askeri mimarlık örnekleri olan mescid, kale ve köprüler halen kullanıldıkları için tahribe karşı korunmuşlar ve işe yaradıkları için de sürekli onarılmışlardır. (Bunlardan eski sokak çeşmelerinin sayıları bir yirmi yıl önce 35 iken bugün birkaç tane kalmış olması bu işin en üzücü yanını teşkil etmektedir.)

O yıllarda tarafımızdan yetkililerin dikkatini çekmesi için "Tarihi Çorum Evleri" isimli bir fotoğraf sergisi hazırlanmış(1984) ve o zamanki Akbank Sanat Galerisinde sergilenmiş iki yıl sonra Belediye Sanat galerisinde bu sergiler tekrarlanmış ve daha sonra İstanbulda Alarko Holding galerisinde sergilenerek İstanbul Sanat çevrelerine tanıtılmıştı.

Bu çabaların ilk izdüşümü Alaybey sokağındaki Katipler Konağı'nın onarımı olmuştur. Sahipleri tarafından geleneksel Çorum Yemekleri lokantası olarak açılmış ve büyük de beğeni toplamıştır. (Yıllar sonra yeni sahipleri tarafından onarılan ikinci yapı da Çorum Mevlevihanesidir. Bugün özel bir mescid halinde bulunmakta ve arada bir kullanılmaktadır.)

Zamanın tahribine uğrayan bazı camilerin orijinal ahşap minareleri yıkılmak zorunda kalmıştır. (Kulaksız Camii ve yıkılarak yeniden ve tam anlamıyla inşa edilen Hamit camii de önemli mescidlerimizdendi.)

Mevcut diğer camilerimiz de zaman içinde değişik onarımlar görmüş, bu onarımlar ; yapıların sağlamlıklarını ve kullanılabilirliklerini artırmış olmasına rağmen ahşap kısımlarını tahrip etmiştir. Yenilenen bazı detaylar yağlıboya ile kaplanmış masif çam direkler ve çatkılar(kolon-kiriş) ve abanoz minberler iyice nahoş hale getirilmiştir.

Köy ve kasabalardaki durum da bundan farklı değildir. En çok tarihi evin bulunduğu İskilip'te müellif tarafından 1985 yılında benzer bir çalışma yapılmış ve ilçenin eski hali ile yurdumuzda ender bulunan sıvasız ve üç katlı evleri fotoğraflanmış ve arşivlenmişti. (Bu çalışma 1997 yılında tekrarlanmış ve aynı yıl İskilip'te tertiplenen tarihte İz Bırakan İskilipli Alimler''Sempozyumunda da tebliğ olarak sunulmuş;ertesı yılda Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmıştı.) 1

Son günlerde bu tarihi camilerin bahçelerinde bazı hayır sahipleri tarafından yaptırılan mozayik kaplamalı, zevksiz, nisbetsiz ve garip renklerdeki şadırvanlar ile ilimizin muhtelif yerlerine tarihi çeşme diye yaptırılan tuhaf çeşmeler birer kültür ve tarihi çevre kirliliği örneğidir. Buna son dönemin tüm camileri, minareleri, çeşmeleri, mezarlıklardaki taç kapıları da, kabir ve türbeleri de dahildir.)

Bugün ise birkaç korunmuş yapı, kale ve saat kulesi haricinde bir tarihi çevreden söz etmek artık imkansız hale gelmiştir.

ESKİ ÇORUM EVLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE YAŞAM

Tarihi Çorum Evlerinin bugün ayakta kalanları ve tarihi eser kapsamına alınanlar ancak ikinci kuşak yapılarıdır. Eski ve nevi şahsına münhasır Çorum evlerinden birkaç müstemilat(Tekkeli Hoca-Eşref Ertekin-evinden kalanlar ile-köyler ve bazı ilçelerdekiler hariç-nerede ise hiç bir şey kalmamıştır.

İkinci kuşak yapıların inşasına tanzimatın ilanı ile başlanmış, Ebniye nizamnameleri ve bina standartları belirlenmiş ve inşaat işleri fenni bir hale getirilmişti.

Bulundukları arsa üzerinde cadde veya yol kenarlarına yaklaşan bu binalar her ne kadar asri olmuşlarsa da Osmanlı'dan gelen kafes geleneğini uzun yıllar devam ettirmişlerdir. 2

(Bir müddet sonra bu cephelerde revizyona uğramışkafesler atılmış, cumbaları iptal edilmiş ve balkonlar eklenmiş ;arka bahçeleri küçülmüş, oda sayıları ve fonksiyonları da iyice azalmıştı.) Varlıklı ailelerin iki katlı büyük

konakları da bulunmakla birlikte üç katlı olanları nadirdi. (İlçelerimizden sadece İskilip üç katlı ve ikinci kuşak evleri ile maruftur.)

Gerçekte tarihi veya eski Çorum evleri denilen kavram; büyük ailelerin yaşadığı, harem ve selamlık esasına göre düzenlenmiş; toprağa dayalı kapalı bir ev ekonomisinin sürdürüldüğü, büyükçe bahçeler içinde münferit yapılarıdır.

Ahırları, haymalıkları, kış için mahsül veya erzak depolama yerleri, kilerleri, çamaşırhaneleri ve pekmez kaynatma mahalleri olan çok fonksiyonlu evlerdir. Genellikle açık sofalı(Hayat veya divanhane de denilir.) olan bu yapılar tek katlı olur;bütün odalar bu sofaya açılırdı. Her oda kendi ısınma ve temizlenme problemini kendi içinde çözerdi. Bir baş oda veya orta odada toplanılır, yemekler yer sofrasında ve birlikte yenilirdi.

En tipik olanları yanyana dizilmiş odaların önünde geniş ve açık sofanın, ahşap parmaklıklarla ve massif çam direklerle çevrildiği, zemini kırmızı pişmiş toprak tuğla, (karo) döşeli, bahçe içerisinde, etrafı toprak veya taştan yüksek bir duvarla çevrili ;sokakla hiç bir ilişkisi olmayan :geniş bahçeye ve atmosfere açık olarak inşa edilenleriydi.

Eski Türk evlerinin karakteristik özelliği olan tepe penceresi yani renkli camlı, vitraylı pencereler bazı varlıklı insanların evlerinde bulunurdu. (Bu tür yapılara Kastamonu, Bursa ve İstanbul'da sık rastlanmaktaydı.) Zeminden sekiz on basamak kadar yüksekti ve taş bir temel üzerine oturmaktaydı. Bazende su basman seviyeleri hizasında ahırları ve muhtelif depolama birimleri yer alırdı. Sofadaki sabit mobilyaları uzun ahşap sedirler, ahşap erzak dolapları ve ahşap merdivenler ile parmaklıklardı.

Mimaride ve fonksiyonda iklimin etkisi olduğu kadar sahibinin gelir etkisi de önemliydi. Ama ana fonksiyon şeması değişmezdi. İnancın etkisi gereği haremlik –selamlık (baş oda) kavramı çok uzun yıllar büyük ailelerle birlikte yaşadı.

Oda tavan yükseklikler birinci kuşak evlerde alçaktı. Odalar halılar, sofalar kilim ve yolluklarla kaplanırdı. Oda zeminlerini birkaç kat çeşitli (kırmızı ve beyaz toprak ve üstü hasır zeminleri) halı veya kilimler örterdi. Bunların varlığı insan ve yer ilişkisini belirlerdi ve aynı zamanda da birer de kültürel miras sayılmaktaydılar. Yemekler yerde yenir, yerde ibadet edilir, yerde yatılır ve uyunurdu. Sadece ahşap sedirler bu ilişkiyi bozardı. Bahçeli düzen yaşamı, toprak üzerinde geçen zamanı belki ahireti hatırlatırdı.

Binaların uygun yerlerinde üzerlik denilen kurutulmuş bitki manzumeleri sallandırılır bunların yakılması ile nazar ve cin etkisinin uzaklaştırılacağına inanılırdı. Kapıların üstüne at nalları takılır veya yüksek bir yerlere bazende

bina alınlarına, köşelerine geyik boynuzları asılırdı.

Camaltı tekniği ile yazılmış veya çini levhalarda “Maaşalah, Ya malik- ül Mülk veya Ya sahib-ül Mülk” yazılır görünecek bir yere ön cepheilerin en yüksek yerlerine takılırdı. (Bunlar daha sonra harf inkılabı zamanında tahrib edilecekti.)

Baş oda bahsettiğimiz gibi evin en önemli misafir odasıydı. Evin yaşlıları, erkekleri genellikle burada oturur ve toplanırlar; misafirler buraya kabul edilirdi. Ayrıca her ailenin birde kendi odası olurdu. Yine bu ilk kuşak evler bulunduğu cadde ve sokaktan görünmezlerdi. Tam mahremiyet kesbederler ve bulundukları arsanın en uzak köşesine inşa edilirdi. Yaşama mekanına ulaşmak için büyükçe bir bahçeyi geçmek gerekirdi. Bu bahçelerde demirbaş olarak dut, ayva, vişne ceviz vb ağaçlar olur; açık sofa önü ve çardaklar asmalar ile kaplanırdı. Bu evlerde son otuz yıla gelinceye kadar mutlaka-büyükbaş veya küçükbaş hayvanlar da hayvan beslenir; süt ve yoğurt gibi hayvansal gıdalar hep evde hazırlanırdı.

Ekmek yapımı başlıbaşına bir hadiseydi. Temel gıda maddesi olan ekmek yarı yarıya kepekli kara değirmen unundan yufka formunda açılır. Kurutulur, yenileceği zaman ıslatılarak, yumuşatılarak tüketilirdi.

Bağ bahçeye ulaşım ve her türlü nakliyat at arabaları ile olurdu. Evlerin pek çoğunun ahırları ve at arabaları vardı. Bahçesinde türlü çeşitli sebze ve meyva yetiştirilen bu yapıların birer de kuyuları mutlaka bulunurdu.

Yapı tekniği açısından ahşap karkaslama üzerine (iskedos) ve toprak tuğlalı kireç harcı ile örülerek inşa edilen bu binalar tatlı kireç sıva ile sıvanır ve toprak boyalarla boyanırdı. Masif çırallı çam taşıyıcı direklerinin bugünkü kolonlar yerine geçtiği bu yapıların yüzyılı aşkın yakın ömürleri olurdu. Elektrik olmadığı için önceleri zeytinyağı kandilleri ve sonraları da gaz lambaları ile aydınlanma temin edilirdi. Varlıklı aileler gazyağlı lüks lambası kullanırdı.

Isınma önceleri duvara gömülü ocaklarla sağlanır ve bunlarda aynı zamanda yemekte pişirilirdi. İlave olarak mangal kullanımı son derece yaygındı. Daha sonra sobalar kullanılmaya başlandı ve kömür tüketimi yaygınlaştı. Kapalı bir ekonominin hüküm sürdüğü eski yapılarda dışarıdan gazyağı, tuz, kelle şeker ve baharat haricinde pek bir şey satın alınmaz; herkes kendi yiyeceğini kendi hazırlardı.

Mimari tasarım olarak ortak özellikleri daima mütevazı bir ruh taşımalarıydı. Hele mahalle odaları denilen ve her mahallede bir veya birkaç tane bulunan-semtin ileri gelenlerinin akşam kahve sohbetleri yaptığı ve halledilmesi gereken meselelerin konuşulduğu özel yapılar da zamanın sosyolojik ve anlayışına çok uygundu.

Ege' deki yapılarda görülen ve antik Yunandan kalma cephe süslemeleri ile Karadeniz yapılarındaki ahşap detaylar Çorum evlerinde hiç görülmezdi. İkinci kuşak evlerde belirgin olan yabancı detaylar, (demir parmaklık ve şebeke işleri, kapı kilit ve bazı metal malzemeler) Ermeni ustaların elinden çıkardı. Pişmiş toprak tuğla ile ocak arkalarına örülerek yangına karşı koruma sağlayan kalkan duvarlar Çorum evlerinde birçoklarında yoktu. Yine bazılarında da pişmiş toprak borularla-pöğrek-ısıtma ve atık sular için gerekli fenni detayların da düşünülmüş olması hayret vericiydi.

Bir eski Çorum evi Anadolu Türk evinin ta kendisiydi. Bu eski evlerin yaşayan benzerlerini ancak Bursanın Selçuklu' dan günümüze intikal etmiş olan Cumalı Kızık köyünde görmekteyiz.

(Tarihi çevresiyle ün salan Safranbolu evleri, kozmopolit çizgiler ve her kültürden izler taşıyan İstanbul evleri, hatta Boğaziçi yalıları, kalın taş duvarlı Erzurum evleri bile Anadolu evi özelliği taşımamakta; ancak bulundukları yöreyi yansıtmaktadırlar.)

Eski Çorum Evleri mobilyasızdı. Yataklar yere serilir ertesi sabah dolaplara kaldırırdı. Oturma birimleri ot yastıklı ve ahşap divanlardan ibaretti. Bakırdan üretilmiş muhtelif kaplar; kalaylanarak kullanılır, mangal, rıhle, muhtelif günlük kullanım malzemelerinden başka bir şey bulunmazdı. Yaşam mütevazı ve az sayıdaki eşya ile sürüp giderdi.

Beton ve demir çağına gelinceye kadar bu tek katlı ev tipleri yakın ve uzak çevrede görülmeyen bir asma kültürüne de ev sahipliği yapmışlardır.

Birçok il ve ilçede sokağa asma dikme adetinin bulunmadığı; ancak arasta ve açık avlulu çarşılarda görebileceğimiz bu olayın şehrimizde son derece yaygın olması hayret vericidir. Evin dış duvarının kenarına dikilen bir asmanın bütün sokağa gölgelik yaptığı, gelen ve geçenlerin üzümlerinden istifade ettiği, kapı önlerinde oturan yaşlıları güneşten koruması gibi özellikleri bilhassa Yeniyol, Yavruturna ve Kale mahallelerinde hala görmek mümkündür. Eski insanların zarif yaşama kültürünü tarihi ve doğal çevreyi birleştiren bu düşüncesine böylece hayran olmamak elde değildir. Bugün ise bütün bunlardan bahsetmek artık imkansızdır.

(Gayrimüslümlerin eski Çorum' un hayatındaki rolleri-başka illerdeki gibi-Tarihi yaşama çevresini etkileyecek kadar uzun ömürlü ve etkin olmamıştır. Bu itibarla Çorum'daki hemen bütün yapılar, günümüze kalan ahşap minareli camiiler, hanlar, kale, köprüler, köy konakları, bağ evleri, sokak çeşmeleri, eski okullar binaları vb mimari unsurlar hep nev-i şahsına münhasırdır yani orijinal Müslüman-Türk Veya özgün İç Anadolu üslubu olmuştur diyebiliriz.)

KONUŞMA DİLİ VE ÇORUM AĞZI

Osmanlı Devletinin en geniş ve yaygın zamanlarını ele alacak olursak çok sayıda lisanın osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde konuşulduğunu ve bir dil birliğinden bahsetmenin mümkün olmadığını görmekteyiz. Gayet tabii karşılanması gereken bu hal mucibince de Çorum ve havalisi geldiği yerdeki lisanı konuşmaya devam ediyordu denebilir.

Ayrıca hiç bir dil konuştuğu gibi yazılmamakta ve yazıldığı gibi de konuşulmamaktadır. Bu itibarla konuşma ve yazı dili olarak ikiye ayrılan güzel Türkçemiz iç anadolu ve bölgemiz içinde aynı şekilde mütalaa edilebilir.

Yazı dili aynı zamanda bir milletin kültür dili demektir. Osmanlı Devletinin erken devirlerindeki lisan birliğini sağlama çabalarını saymazsak bir müddet sonra gelişen ve kabul gören yazı dilini İstanbul Türkçesi veya şivesi diye de tanımlayabiliriz. Fakat buna mukabil günlük konuşma dilinde bu birlik osmanlı coğrafyasının hemen hemen hiç bir yerinde sağlanamamıştır ama buna rağmen bölgesel ağızlar arasında hiç bir zamanda bir çatışma çıkmamış Anadolu insanı bütün bu farklılığa rağmen birbiri ile anlaşmaya yüzyıllar boyunca güzellikle edegelmıştır.

Buna sebep Türkmen ekseriyetin ve Oğuz boyları hakimiyetinin oluşturduğu bir milli birlik içinde olmaları ve geldikleri Orta Asya'da bir devlet geleneği içinde yaşamalarıdır.

Anadolunun Türkleşmesi ile gelenler lisanları, adet ve gelenekleri, töreleri ve kanunları ile gelerek burada yeni bir medeniyet kurdular. Bu itibarla lisan, dil ve edebiyat da kurallarıyla aynen taşınmış oldu.

Bu konuda ellili yıllarda araştırmalar yapan Çorumlu eski Dil'ciler oğuz boylarının, oba ve soy isimlerinin Orta Asya'dan aynen gelerek Selçuklular zamanında köy isimleri olarak kullanıldığını; yüzyıllar içinde de bu köylerden il merkezine gelenlerin hala bu isimleri kullanmaya başladıklarını söylemektedirler.

Cumhuriyetin ilanından sonra da yine bu isimler soyadı haline dönüşerek hala yaşamaya ve kullanılmaya devam edecektir. (Bunların burada sayılması çok yer kaplayacaktır diye zikretmiyoruz.)

Bu konudaki ilk akademik çalışmaları Türk Dil kurumunun 1930 lu yıllarda başlattığı çabalarda görüyoruz. Uzmanlar tarafından Çorum ağzının özgün kelimeleri derlenmiş ve kayda geçirilmiştir. Fakat bu arada Çorum'lu Dilci ve eğitimcilerin çalışmaları da bu çabaları takip etmiş; araştırmalar giderek zenginleştirilmiştir. Bunlar içinde en özverili çalışmaları Eğitimci Tayyar Kerman gerçekleştirmiş bu konuda detaylı bir eser vermiş; onu Nesrin Ayçam, Abdullah Ercan ve ismini sayamadığımız pek çok araştırmacı takip

etmiştir. (bu çabalara Hafız-ı Kütüp Eşref Ertekin Hocafendi'nin geniş ve uzun derlemelerini dahil etmiyoruz.)

Son olarak bu konuda öğrendiklerimiz ;bugün bile Türkçemizle birlikte Kırgız ;Çuvaş, Kazak türkçesi sözlüklerindeki pek çok kelimenin Çorum ağzı kelimelerle hala ve bire bir örtüşüyor olmasıdır.

Sonuç Olarak :

Bütün müellif ve dilcilerin ortak görüşü Çorum ağzı kelimelerin artık sadece literatürde kaldığı, medyanın, yazılı basın ve endüstriyel gelişmelerin Anadolu ağzındaki tarihi ve kültürel birikimleri de aşındırıp yok ettiği şeklindedir. Herne kadar artık sokaktaki Çorum insanı İstanbul Şivesiyle konuşuyor ve yazıyorsa da hala köylerde bu dil özelliklerinin kaybolmadığı ve yozlaşmanın ulaşmadığı bazı yerlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılacak iş; bu konudaki eksiklikleri bulmak ve halk edebiyatı ürünlerini hızla kayıt altına alarak Çorum Dili ve Edebiyatına hizmet etmek olmalıdır.

ÇORUM'DA YEMEK KÜLTÜRÜ

Bir antropolojik değer olarak ele alındığında bir yerin medeniyet ölçüsü biraz da yemekleri veya beslenme sanatı ile belirlenmektedir.

Yemek yapımında kullanılan malzemeler, oranları, servis sırası, mutfak adabı ve beslenme tarzının düzgünlüğü orasının ne kadar yüksek bir medeniyet seviyesinde olduğunu gösterir. İklima, inanca, geleneklere ve bölgeye göre de farklılıklar gösteren bu kültürün dengeli ve uyumlu olması demek ; evrensel lezzet değerlerini yakalaması; insana, sağlığına zevklerine ve hatta koruyucu tıbbı da uygun olması demektir.

Çorum yemekleri hemen hemen çevresindeki vilayetler gibi ortak çeşnilere de sahip olmasına rağmen elde ettiğimiz veriler bütün ana tariflerin, bazı yemek isimlerinin ve hazırlanış biçimlerinin Orta Asya menşeli olduğunu göstermekte ve zaman zaman halkın değişen alım gücü ile farklılaştığını ortaya koymaktadır.

Bizde burada yemek tariflerini değil onların muhteşemliklerini ve bunların kültürümüz içindeki yerini anlatacağız.

Çorum yemeklerinin hazırlama ortamının temel malzemeleri ;meşe odunu ateşi, koyun eti, soğan ve bakır tencere üzerine temellenmiştir.

Çorum yemeklerinin ortak özellikleri şunlardır:

Çorbalar daima başlangıç yemekleridir. Tarhana, mercimek, hamurlu türlü çorbalar Orta Asya geleneğinin devamıdır. Aş' lar denilen bu seri de arapaşı, tutmaç, çatalaşı vb gibi tarifler de hep bu malzemeleri görmektedir.

Hamur işleri ana yemeklerin altyapısını belirler. Bunların da türlü çeşitli tarifleri vardır.

Ekmek kültürü mayasız hamura temellenmiş yufka formundan ibarettir. Ekşi maya çok sonraları icad olunmuş ve bugünkü modern ekmek türleri 20. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Levha halinde, saçda ve odun ateşinde hazırlanan ekmekler kara ve bol kepekli undan yapılırlar. Mısır nu ekmeklere girmez ama bazen çörekler de kullanıldığı olur.

(Mayalı yegane hamur türü olan kızartma mayalı ramazana has ve tok tutması için yağda kızartılmış bir besin maddesidir.)

Çorbalardan sonraki ana yemek et yemekleridir. Onların da hammaddesi öncelikle kuzu ve sonra da tercihan dana etidir. Bunlarda genellikle daima haşlama olara kullanılır.

Öğünler sabah ve akşam olmak üzere iki çeşittir. Uzun yaz günlerinde ilkindi vakti pazar ekmeği denilen mayalı ve uzun bir tür pide yağlanarak, haşlanmış yumurta, çökelek ve üzümle yenir. Bu tarz ilkindi kahvaltısı genellikle arasta esnafının tercihiydi.

Sabah kahvaltısı bilinmez. Çay içme alışkanlığı Cumhuriyetin hediyesidir. Onun için Eskiden sabah "ekmeği adeti" vardı. Yufka dürümü içine tereyağında yumurta vs konulur, kış mevsiminde de kahvaltıda kırmızı mercimek ve paça çorbaları içilirdi.

Bazen ağır kış mevsimlerinde içyağları kızartılarak yemeklere konurdu. Hayvansal yağlar olarak tereyağı(sadeyağ) yenmiş, ekstradan kaz yağı, ceviz ve badem yağı gibi kıymetli malzemelerde kullanılmıştır.

Bulgur en önemli malzemeydi. Pirinç pilavı düğünler hariç pek yenilmezdi. Uzun bir süre de lüks ve pahalıydı. Buğday yarması da çorbaların ve birçok yemeğin ana hammaddesini teşkil ederdi.

Şekerin üretimi yoktu. Rusyadan kelle olarak (büyük parçalar halinde gelirdi). İnsanların şeker ihtiyacı hoşaf ve kompostolardan, kurutulmuş meyvalardan karşılanırdı. Ekşi pekmez şerbeti en gözde içecekti..

(Zaten pekmez hemen her evde kaynatılırdı. Beyaz, ak pekmez, kara pekmez ve ekşi pekmez denilen değişik şekilleri olurdu.)

Tavuk münferit bir yemek türü olarak fazla benimsenmemiştir. Aş'lara yani çorbalara etsuyu yerine katılmış, parçalara ayrılarak muhtelif yemeklerin içine karıştırılmıştır. Hindi ve kaz daha revaçtadır.

Et ve sebze yemekleri arasında daima iyi bir denge vardı. Kabak, ıspanak, karabakla, soğukluk denilen semizotu, lahana, fasüle kavurması, patlıcan yemekleri her zaman türlü olarak tercih edilirdi.

Baklava türleri o kadar zengin değildi. Has baklava bu yörenin baklavası olmayıp bol nişastalı ve hafif Burma türü (Çorum' baklavası denilen) modellerde dahil olmak üzere birkaç çeşit baklava bulunmaktaydı. Un ve irmik helvaları mevsimler ve özel günler içine yayılmışken baklavalara bayramlarda yapılırdı.

Mevsimlerinin üçte ikisinin kış olduğu Çorumda sebze ve meyva kurutma işleri de önemini hiç bir zaman yitirmemişti.

Sonuç Olarak :

Görülüyor ki Karadeniz bölgesinin Karalahana, mısır ekmeği ve hamsi kültürü iç ve orta anadoluya girememiş, Çorum ve havalisi hep kendi tercih ve tarifleri üzerine yaşamaya devam edegelmiştir. Ulaşım imkanlarının olmadığı yıllardan bugüne kadar da bu durum pek değişmemiştir. (Denebilir ki eski Çorumlu da Orta Asyadaki Ataları gibi beslenmekteydi.)

Ağır kızartmalar, baharatlar, acılı malzemelere, isot, kırmızı biber vb olan düşkünlük burada yoktur. Güneydoğu ve doğu anadolunun ağır ve zengin kebab kültürü hiç görülmez. Kuru baklagil ezmelerinden oluşan arap yemek tarifleri ile acem etkisi ile hazırlanmış safranlı, baharatlı içli pilav türleri ise hiç yoktur ve görülmez.

Yegane kebablar kuyu ve tandır kebabıdır. (9) Onlarında pişirme metodları son derece hafiftir. Bunu toprak kaplı güveç yemekleri olan keşkek ve benzerleri takip eder. Onlar da odun ateşinde pişerler. En ağır ve özgün yemeklerden olan İskilip Dolması bile et suyu buharında hazırlanmaktadır.

Göçmen unsurlarla gelen yemek tarifleri (arnavut ciğeri vb)genel kabul görmemiştir. Çerkes tavuğu gibi zor yemekler ise sadece etnik mutfaklarda kalmış halk arasına yayılamamıştır.

Hamur işlerinin ağır olmaması için bütün yemek çeşitlerinde bunlar haşlanmaktadır. Sadece çok küçük parçalı olarak çorbaların üzerinde kızarmış hamur garnitürleri görülebilmektedir.

(Mantılar, su böreklerinin hamurları dahi hep haşlanarak kullanılmaktadır. Bu da sindirimi kolaylaştırmaktadır)

Kullanılan baharatlar karabiber, kekik, kimyon vb gibi çok bulunan baharat türleridir. Tarçın ise tatlılar için kullanılır. Ağır bir baharat yelpazesi yoktur. Yemekler acılı çok tuzlu ve bol baharatlı değildir.

Yoğurt tam anlamıyla mutfağa, ayran ve sofraya egemendir.

Kuru fasulye ve bulgur pilavı, soğan ve turşu gerçekten Çorum ve havalisinin milli yemeği olarak bilinmektedir.

Domates salçası, tarhana, turşu, erişte, pekmez, pestil. Meyva kuruları

daima evde hazırlanır. Dışarıdan satın alınan mallara sebzeler hariç güvenilirmez. Etler bile etlik adı altında evde kesilerek kullanılır. Sucuklar evde doldurulur. Çemen çiğ olarak da yenilir.

Ege ve akdenizdeki bölgesindeki zeytinyağı kültürü orta ve iç anadolu'ya ulaşamamıştır. Bunların getirdiği dolma ve sarma kültürü de burada etli ve haşlama olarak devam eder. Balık yemekleri anadolu kültürüne 20. yüzyılın sonunda egemen olmuştur.

Osmanlı saray mutfağının dünya yemek kültürleri arasında özel ve üstün bir yeri olmasına rağmen yine de bilinenleri Anadolu yemek kültürüne uymamaktadır.

Saray yemeklerinin uzantıları olan ve tuzlu yemeklerde meyva parçaları (mesela kavun dolmaları, erikli pırasa çorbası. vb) kullanma alışkanlığı hiç kabul görmemiştir. Osmanlı sarayı Anadolu'dan sadece çorbaları ve bazı hamur işlerini almıştır. (Saray yemeklerinin de tarifleri çok özeldir ve bunlar ayrı bir tez ve araştırma konusudur.)

Özet olarak söylemek gerekirse "Çorum Yemekleri" Orta Asya kökenli ve öğünleri orta kalorili, hazmı kolay, yapımı fazla zaman almayan günümüzün hekim tavsiyelerine uygun tipik halk yemekleridir. Osmanlıdan beri il merkezinin tarifleri nerede ise (yeni sıvı yağlar ve margarinler ve yeni bazı malzemeler hariç) 1950' lere kadar nerere ise değişmeden gelmekte ve herkez atalarından gördüğü gibi yaşamaya ve besin maddelerini hazırlamaya devam etmekteydi.

Bakır kapların yerine alüminyumların sonrada teflonların girmesi, margarin denilen ucuz hidrojenli yağların yaygınlaşması, rafine beyaz undan ekmek ve sentetik mayaların kullanılması, toprağa dayalı kapalı ev ekonomisinin yerini alan marketçilik bütün yemek kültürümüzü altüst etmiş ve sağlığını da beslenme kültürümüzü de iyice yoketmiş durumdadır.

Fast foodların egemen olması, ab normları, Avrupalılaşma, globalleşme vb gariplikler neticesi bugün Çorum'un geleneksel Yemek Kültüründen bahsetmek artık mümkün değildir.

KÜLTÜREL KALKINMA VE TANITIM ÖNERİLERİ

1-Ortada henüz ciddi bir "Çorum Tarihi" yoktur. Mevcut eserler bugüne kadar yapılmış sempozyum ve panellerin tebliğlerinden ibaret olup eski derleme ve dergilerin bile sayısı çok sınırlıdır. Bu eksiklik uzun aralarla yayınlanan "yıllık'larla" giderilmeye çalışılmıştır.

Yeni, münferit, muhtelif ve dağınık konularda yazılmış eserler 20. yüzyılın başında yazılmış eski Çorum'lulara ait derlemeler ancak şahsi çabalarla ortaya

konabilmiş ; son beş yılda yazılanlar da Belediyemizin himmetleriyle bastırılabilmiştir. Kent arşivinde son birkaç yıldır toplanan belge ve bilgilerin de yardımıyla yeni bir Çorum Siyasi Tarihi, Sanat, Kültür, Musiki, Mimarlık, Ticaret, Spor, ve Belediye Hizmetleri tarihine ait eserler veya ciltler acilen vücuda getirilmelidir.

Bugün burada sempozyuma katılan ilim adamlarımızdan ve geçmiş sempozyumların katılımcılarından, diğer üniversitelerden ve yeni üniversitemizin araştırmacılarından da kendi alanlarında yeni araştırma ve makaleler istenebilir.

Yabancı ülkelerde yayınlanan eserlerin bile hemen hepsi "Hititl'er"lerden bahsetmektedir. Bunun için acilen bir akademik heyet teşekkül etmeli ve yapılacakları planlamalıdır. Çevre illerden en büyük eksiğimiz budur. Şehrimize yapılacak en büyük hizmet de bizce bu olacaktır.

2-Şehrimiz, Anadolu' da birçok ilde olmayan bir "Kent Arşivi'ne; alışkan, imkanları ve ufku geniş bir belediyeye sahiptir ve aynı zamanda da "Tarihi Kentler Birliği" Üyesidir. Başta "Kent Arşivi" nin oluşturulması; Velipaşa Konağının turizme kazandırılması gibi sırada bekleyen Velipaşa Hanı Kültür Merkezi ve Eğitim Tarihi Müzesi projeleri, bizim gibi insanların kırk yıldır beklediği müjdelerdir. Bütün bunlara emeği geçenlere özellikle de Belediyemize bir "Çorum Sevdalı' sı" olarak çok teşekkür ediyorum.

3-İlimiz iklim, deniz ve sahil turizmi ile tabiat açısından bir -mesela- Akdeniz bölgesi kadar cazip ve ve şanslı değildir. Antik çağlara ait görülmesi gereken mekanlar sadece eski çağ Hitit Uygarlığına aittir. Diğer Asur Şehri Şapinuva ise kent merkezine uzaktır. İncesu kanyonu ve milli parklarda ancak iç turizme hizmet etmektedirler. Belki otuz yıldır Anadolu da gezen yerli ve yabancı turizm turları Alacahöyük ve Boğazköy'ü ziyaret ettikten sonra il merkezine uğramadan Kapadokya' ya atlamaktadır. Hitit uygarlığının en önemli malzemeleri Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde diğer ikinci sınıf buluntular ise Çorum Müzesinde sergilenmektedir.

Bu itibarla bize kalan en büyük kültürel değerimiz ve mirasımız sadece etnoğrafik malzemelerimiz olmalı diye düşünüyor iç Anadolu' nun en büyük "Etnoğrafya ve Folklor Müzesi'nin" ilimizde kurulmasını arzu ediyoruz. Bu düşünce İskilip, Osmaniye gibi diğer ilçelerimiz için de geçerlidir. Çorum acilen bir müzeler şehri haline getirilmelidir.

İl merkezinde hala geçen yüzyıldan kalma metotlarla imalat yapan atölyeler-Yemeni imalatı, kalaycılar, dülgerler, gibi-esnaflar bulunmaktadır. Kapanan bir çok eski meslek ve teknolojiye yenilerek piyasadan çekilen hizmet erbabı olan-at arabaları ve canlı taşımacılık yapanlar gibi meslek mensupları-

vardır. Bu işyerleri böyle bir müzeye taşınmalı ve Anadolu insanının yüzyıllar içindeki yaşantısı yeniden canlandırılmalıdır.

Bugün olmayan eski evler, çeşmeler hatta sokaklar yeniden daha küçük ölçeklerde veya maketler halinde inşa edilmeli, halkın elinde kalan taşıt araçları, günlük kullanım eşyaları, araç ve gereçleri ile ;ilimize hizmet veren insanların, din ve devlet adamlarının, sanatkar ve zanaatkarların, her türlü meslek mensuplarının, loncaların saz aşıklarının ve şairlerin, sanayicilerin, belediye ve vilayet mensuplarının eski sporcu ve bilhassa güreşçilerin fotoğrafları, şahsi eşyaları, sanat eserleri ve madalyaları sergilenmeli ; bizi biz yapanları ve ilimize hizmeti geçenlere de vefa borcumuzu böylece ödemeliyiz.

(Bu tür bir müzenin en iyi örneği yurtdışında Norveç Oslo'da bulunan Norsk Folkenmuseum ile yurdumuzda da İstanbul Haliçteki Koç Sanayii müzesidir. Kurulalı birkaç yıl olmasına rağmen dünyanın sayılı müzelerinden birisi olmuştur.)

Çorum insanı aile yadigarlarına saygılıdır ve nostaljik malzemelerini hala saklamaktadır. İl merkezinde halkın elinde çok sayıda otantik, antika, eski eşya ve hatıra malzemesi bulunmaktadır. Sadece tanıdığım birkaç antikacı bile böyle bir müzenin yarısını doldurabilir. İnsanlarımız geçmişlerine daha da vefasızlaşmadan bu malzemelerin böyle bir müzeye bağışlanması için harekete geçilmelidir. (Bir kamyon antika etnoğrafik malzeme de bizde bulunmakta olup bağışlayacak yer aramaktayız.)

Böyle bir etnoğrafya müzesinin bulunduğu yere başka kültür müzeleri de eklemenebilir. Karikatür müzesi, otomobil müzesi, Türkiye Sinema ve Tiyatro Tarihi müzesi, Askeri müze, harp tarihi müzesi, silah müzeleri, uçak ve savaş gereçleri müzesi, Tıp Müzesi, mizah, oyuncak, Radyo-Tv Beyaz eşya müzesi gibi yurtdışında çok önem arzeden; bizim hala ciddiye almadığımız bir çok müze projesi ilimizi bir müzeler kenti haline getirecek ve Hititlerden de önemli kılacaktır. (Ayrıca herkez Arkeoloji'ye aşına olacak diye bir şey yoktur. Bu konuların da yeryüzünde meraklısı çoktur.)

İddia ediyoruz ki böyle bir tek müze bile bir tek meraklıyı en az bir günlüğüne bu şehre bağlayacaktır. Havaalanımızın hizmete girmesi ile ve bu internet çağında bunların duyurulması artık zor işler olmasa gerekir.)

4-İlimizin kütüphanelerindeki zamanın tahribinden korunan binlerce el yazması araştırmacıları beklemektedir. Bu güne kadar milli kültürümüze kazandırılan eser sayısı çok azdır. Üniversitelerimizdeki bitirme tezleri nedense lise dönem ödevi ayarına inmiş;bilgisayar başında yazılacak konular türünden basit geçiştirmeler haline gelmiştir. İslami, edebi ve milli çalışmalar yapan üniversite ve fakültelerimizde öğrencilere bu eserlerin tercümesi ödevi erken sınıflarda verilmeli; bir eseri kültürümüze kazandırmadıkça kimse bu

şehre ve bu medeniyete olan borcunu ödemiş hatta mezun olmuş sayılmamalıdır. (Mesela ilahiyat Fakültelerinde bu çalışmalar yapılabilir.) Yine bu eserlerden basılması gerekenler için her türlü imkan da araştırılmalı; eski ulema, filozof ve ilim ve din adamlarımızın hele eski Çorum'luların biz torunlarına ne gibi mesajlar bıraktıkları anlaşılmalı; bu eserler kültür hayatımıza katılmalı ve kitap raflarımız eski Yunan Klasikleri istilasından kurtarılmalıdır.

5-Çorum Kalesi yurdumuzda içinde iskanı olan-iskilip Kalesi gibi-sayılı birkaç kaleden birisi olup yüzyıllardır çevresi ile birlikte atıl bir vaziyette bulunmaktadır.

Sağlam taş dokusunun onarımına ihtiyacı nerede ise yoktur. Yeri ve konumu itibariyle kent merkezine uzak olmayıp iyi korunmuş bir durumdadır. İçerisinin istimlaki ve düzenlemesi yapılmalı ve bu yapı da ilimiz kültür tarihine kazandırılmalıdır. (Kale etnoğrafya müzesi, kültür ve seminer, gösteri merkezi, tarihi film platosu, pansiyonculuk gibi bir çok maksatla –acilen-kullanılmalıdır.)

6-Hititlerle birleşen Anadolu Medeniyeti ve etnoğrafya projeleri bölgemizin Kültür potansiyelini de artıracaktır. Amasya, Kastamonu ve Çorum üçgeni yurt dışı ve yurt içi ilim ve kültür çevrelerince artık önemsenecek, belki de şehrimiz bir kongre merkezi bile olabilecektir. Beş yıldızlı otellerimizin sayısı gittikçe artmaktadır. İlimizde konaklama büyük şehirlere göre ucuzdur. Çok sayıdaki öğrenci apartları yaz aylarında dahili turizm için pansiyon olabilir. Her panel veya ilmi sempozyum için büyük şehirlere koşuşanları artık ilimizde ağırlayabiliriz.

7-Her yıl yapılan ve büyük paralar harcanan Hitit Festivali böylelikle bir Anadolu Medeniyetleri Kültür ve Turizm şenliğine dönüştürülebilir.

Yukarıda saydıklarımızın ışığında bu durum yeniden gözden geçirilmelidir.

8-Şehrimiz adeta yaşayan şairler ve halk ozanları kentidir. Orta Anadolunun en güzel bağlamaları hala ilimizde imal edilmekte, saz çalan, yapan, bestekar, şair ve musikişinas çok sayıda insanımız bulunmaktadır. Kendi yağı ile kavrulan bazı şairlerimiz kitaplarını kendi bastırmakta ve pek çok aşığıımızın eserleri de Trt repertuarlarına girmiş bulunmaktadır. Musiki sanatı ve icrası hala usta çırak düzeni ile yürümekte, eğitim ve öğretim halk eğitimi merkezleri ve özel koro ve topluluklar eliye olmaktadır.

Hitit Üniversitesi bünyesinde veya Belediyemizin sahipleneceği bir konservatuara acilen ihtiyaç vardır. Musiki eğitimi ve öğretimi akademik hüviyet kazanmak zorundadır. Kaybolan bestelerin ve özellikle eski ve yeni

Çorum Türkülerinin ve mevcut notaların arşivi yapılmalı, envanteri çıkarılmalı, yaşayan ustaların yeni çıraklar yetiştirmesine imkan verilmeli ve bu aziz insanlar tanınmalı ve bilinmelidir.

9-Son yıllarda Hz. Mevlana ve Mevlevilik büyük kabul ve ilgi görmekte ve ülkemizin yükselen değerleri arasına girmektedir.

Şehrimiz yurdumuzun beş büyük Mevlevihanesinden birisine sahiptir(Galata, Yenikapı, Konya, Kütahya). Burada böyle bir Mevlevihane olduğu bütün dünyaya ilan edilmelidir. Mevlevihane çevresinde kazılar yapılmalı, Mevlevi dervişlerinin kabirleri ortaya çıkarılmalı, yanına da Çorum tasavvuf tarihi müzesi kurulmalıdır. Bu fikir birçok hayırlı çabanın başlangıcı olabilir. (İlimizde Mevlevilik kültürü yeniden canlanabilir)Mevlevihane eksenli birçok başka proje de üretilebilir.

10-Çorum dört veya daha fazla sahabenin kabri veya makamının bulunduğu ; Abdülhamit Han Zamanında kaleme alınan Tezküret-ül Makamat da da belirtildiği gibi yine iki yüze yakın mübarek insanın ve Hak dostunun kabirlerini barındırmaktadır. Bunun inanç turizmi gibi Hıdırlık ve Çevresinde merkezlenen bir fikir olarak değerlendirilebileceğini düşünüyoruz.

11-İlimizi ve değerlerimizi tanıtarak turistik ve ticari propaganda yapmak amacıyla bir uydu tv kanalı artık kurulmalı, potansiyelimiz, milli kültürümüz, Anadolumuz özgün yönleriyle bütün dünyaya artık tanıtılmalıdır.

12- Hıfzı Veldet Velidedeoğlu Parkı gerçekte içinde çiçekleri hariç kırk çeşit nadide orman ağacını ihtiva eden bir botanik bahçesidir. Çevre illerde böyle bir yer yoktur. Şu anda içinde otomobiller gezmekte ve perişan bir haldedir. Burasının acilen koruma altına alınması gerekmektedir. İnsanımızın tabiatla teması yeniden sağlanmalı;ağaçlarımızın Latince ve Türkçe isimleri plaketlere yazılmalı, mini bir hayvanat bahçesi veya akvaryumlar konarak cazip hale getirilmeli; çocukların ve gençlerin internet kafelerden, sigara dumanlarından kurtularak tabiatı tanınması ve doğal çevreyi öğrenmesi hatta sevmesi sağlanmalıdır.

13-Buraya aklımıza gelmeyen başka ve çok sayıda yeni projeler eklenebilir. Bunların hepsi Milli Kültürümüzün İç Anadolu ekolünün yeniden ihyası demek olacak ve belki biraz gecikmiş ulvi bir hizmet olarak daima anılacaktır.

Hizmeti ve emeği geçen ve geçecek olanlara ne mutlu...

Saygılarımızla...

7/KAYNAKLAR:

- A. ALPAY, "Sempozyum Tebliği", *Tarihte İz Bırakan İskilipli Alimler*, S:17, TDV Yay, 1997, Ankara
- Ö. Küçükerman, *Türk Evi*, S:147, 174, Akay Yay. 1995 Ankara.
- C. Tuncer, *Ankara Evleri*, S:14, ATO Yay, 2002 Ankara.
- T. Kerman, *Çorum Ağzı ve Şivesi*, S:3, Çekva Yay. 1995 Çorum
- N. Ayçam, "İğdeli Gelin", S:10, 1965, Çorum
- C. Tok(Dr.), "Türk Dilindeki Arkaik Lehçeler", *Osmanlı Sempozyumu Tebliği*, S:589, 2006 Çorum.
- Ö. Oğuz, *İmgesel Yemekler*, Hitit Üniv. Yay, S:19, 2006 Çorum
- S. Gürsel, *Çorum Yemek Tarifleri*, S:16, 2004 Çorum.
- M. Tezcan (Prof. Dr.), *Türk Yemek Antropolojisi*, S:65, Kültür Bak. Yay. 2000, Ankara.
- S. Yerasimos, Osmanlı Saray Mutfağı, S:85, YKY Yay. 1997 İstanbul.

ÇORUM'DA EĞİTİMİN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİHİ GELİŞİMİ

Yüksel KAŞTAN¹

Giriş

Cumhuriyetin başlangıcında ülkede okur yazar oranı oldukça düşüktür. Bu nedenle ülkede okullaşma oranı da bir hayli azdır. Ülkenin eğitim düzeyi ile ilgili bu durumundan dolayı daha Sakarya Meydan Savaşı bitmeden Ankara'da Maarif Kongresi düzenlenerek nelerin yapılması gerektiği görüşülmüştür. Bu görüşmede eğitimin önüne "milli" ibaresi getirilmiştir. Savaş sonunda Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra eğitim sistemi dini hüviyetten ve ülke içerisinde çok farklı amaçlarla eğitim öğretimlerini sürdüren yabancı ve eski azınlık okullarından arındırılabilmesi ve eğitimin ulusal hüviyette tek çatı altında toplanabilmesi amacıyla 3 Mart 1924 tarihinde "Tevhid-i Tedrisat" yasası çıkarılarak uygulamaya konulmuştur. Batı ve Batı kültürüne ülkeyi götürebilmek ve Arap kültüründen uzaklaşabilmek amacıyla 1928 yılında Arap harflerinin yetersizlikleri belirtilerek Latin alfabesine geçilmiştir. Böylece ülkede okur yazar oranının artmasında ve halkın eğitiminde kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. 1931 yılında Mustafa Kemal'in gayretleri ile kurulan Türk Dilini Tetkik Cemiyeti'nde ülkedeki okullaşmada büyük rol oynamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nden miras alınan okullarda eğitim ve öğretim sürdürülmeye çalışılmaktadır. Cumhuriyetle birlikte eğitim kurumlarında da yeniden yapılanmaya gidileceği için rüştiye ve idadi okulları kapatılarak yeni yapılanma doğrultusunda ancak belirli yerlerde tekrar açılabilmiştir. Fakat tüm ülke sathında yeniden yapılanma sonrasında okullaşmaya gidilemediğinden genel nüfus sayımı verilerinde de istenilen ölçüde veriye ulaşılamamıştır. Bu nedenle 1927 yılı genel nüfus sayımı verilerinde daha çok genel bilgiler ve bölge verileri ile bazı illerin verileri yer almıştır. Bu nedenle hangi ilde ne kadar öğretmen, okul veya öğrenci olduğu tam olarak belirlenememiştir. Bu durumun nedenleri arasında yerel yönetimlerin de eğitim görevini üstlenmesi ve çok farklı okul türlerinin yer almasıdır. Örneğin 1927-28 eğitim öğretim yılında ülkede 14 adet ilk yatılı, ilk erkek mektepleri 6060, ilk muallim erkek mektebi 15, ilk kız muallim mektebi 8, musiki muallim mektebi 1, muhtelit ana mektepleri 55 olmak üzere toplam

1 Yrd.Doç.Dr., K.Ü.K.T.E.F.- kastanyuksel@hotmail.com

6153 okul bulunmaktaydı. Bu okullarda 9991 erkek ve 3248 bayan toplam 13239 öğretmen görev yapmakta ve 426206 öğrenci eğitim ve öğretim görmekteydi (Aydemir,1998: 353).

A.ATATÜRK DÖNEMİ ÇORUM'DA OKULLAŞMA ÇALIŞMALARI

a.Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete Geçişte Çorum'da Eğitim Kurumları

Çorum ilinde eğitimin ne denli köklü ve eskiye dayandığı Evliya Çelebi'nin Seyahatnaması'nda Çorum'daki eğitim kurumlarını anlatırken Sıbyan okulları ile Medreselerden bahsetmesinden anlaşılmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı Dönemi öncesinde de mutlaka il çok önemli bir uygarlık merkezi olduğuna göre mutlaka önemli eğitim kurumlarına da sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geçişte Çorum'daki eğitim kurumları ile ilgili 19.Yüzyılın sonuna doğru Ali İzzet Efendi'nin Tezkire-i Makamat isimli eserinde önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre bu dönemde Çorum'da 10 Sıbyan, 1 Rüştîye, 10 Medrese ve 2 kütüphane yer almaktadır. Çorum'da 1871 yılında ilk Rüştîye Mektebi açılmış ve daha sonra 1902 yılında Kız Rüştîye Mektebi açılmıştır. Bu Kız Rüştîye Mektebi'nin 6 öğretmeni ve 72 öğrencisi bulunurdu. Bu dönemde Çorum merkezinde 6 İlkokul ve 6 Mahalle Mektebi yer almaktadır. II.Meşrutiyet sonrası yapılan düzenlemeler ile İptidai Rüştîye Mektepleri birleştirilerek Osmani, Mecidi, Mahmudi, Hürriyet erkek mektepleri ve Ravza-i Nisvan ile Numune-i Nezahat isimli iki kız mektebi oluşturulmuştur (Çorum İl Yıllığı,2003:114).

1922 yılında Çorum'da henüz Medrese eğitimi kaldırılmadan Camii Kebir IV.Murat Medresesi, Süleyman Fevzi Paşa Medresesi, Han Medresesi ve Kırklar Medresesi eğitim ve öğretimine devam etmekteydi. Bunun dışında bir kız ve bir erkek rüştiye mektebi, bir ana mektebi ve iki kız mektebi bulunuyordu. 1900 yılının başında Çorum'da üç sınıflı bir idadi açılmıştır (Çorum İl Yıllığı,2003:114).

Cumhuriyet öncesinde Çorum'da yazma eserlerin vakfedildiği 3 önemli kütüphane bulunmaktadır. Süleyman Fevzi Paşa Kütüphanesi bugün İstiklal İlköğretim Okulu bahçesinde yer alır. Müftü Hacı Ahmet Geyzi Kütüphanesi ise Kurdoğlu Medresesi'nde yer almaktaydı.

b.Atatürk Dönemi'nde Çorum'da Okullaşma Çalışmaları

Cumhuriyetin başında ülkede bulunan eğitim ve öğretim kurumları çok çeşitli şekilde yer almaktaydı. 1928-29 eğitim ve öğretim yılındaki ilkokullarda 6503 okulda 12881 öğretmen tarafından 306213 erkek ve 129697 kız olmak üzere toplam 435970 öğrenci okutulmaktadır. İlkokulların yanında yine bu

dönemde 66 ana mektebinde 136 öğretmence 6784 öğrenciye eğitim verilmektedir. "İkmal Okulları", "Şehir Yatı Okulları" ve "Köy Yatı Okulları" gibi değişik okul çeşitleri bu dönemde yer almaktadır. Ülkede 8 İkmal okulunda 51 öğretmen ve 513 öğrenci, 9 şehir yatı okulunda 75 öğretmen 2187 öğrenci ve 3 köy yatı okulunda 197 öğrenci bulunur (DİE,1935:76-77).

Cumhuriyetin hemen başlarında 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin çıkartmış olduğu Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ülke içerisindeki tüm eğitim kurumları tek çatı altında birleştirilmiş, Medrese eğitime de son verilmiştir. Bu kanunla birlikte Çorum'daki medrese ve mahalle mektepleri de kapatılmıştır. 1925 yılında Çorum merkezinde Merkez İlkokulu tamamlanarak eğitim ve öğretime açılmıştır. Ayrıca ilde bulunan Osmani, Mecidi, Terakki, Hürriyet, Ravza-i Nisvan ve Numune-i Nezahat okulları kapatılmış ve yerlerine kız- erkek karma eğitim yapan İstiklal, İnkılap, Albayrak, Cumhuriyet, Gazipaşa ve Tanyeri ilkokulları ve bir de anaokulu açılmıştır. 1928 yılında Çorum'da ilkokul eğitimini geliştirmek amacıyla bir İlkokullar Ders Aletleri Müzesi açılmıştır (Anakök,s.132).

Bu dönemde ülkede 61 adet ortaokulda 652 adet öğretmence 8956 erkek öğrenciye ve 10 adet ortaokulda 73 öğretmence kız 1421 öğrenciye ders verilmekteydi. Buna göre ülkede 71 ortaokulda 725 öğretmence 10377 öğrenciye ders verilmekteydi (DİE,1927:68-69). Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile mevcut rüştiyeler kapatılmıştır. 1924-25 yılında ildeki idadinin ortaokula çevrilmesi ve 1925 yılında bir de kız ortaokulu açılması ile ortaokul sayısı ikiye çıkmıştır. 1928 yılında bu iki ortaokul birleştirilerek karma öğretim yapan tek okula çevrilmiştir. 1936 yılında Bayındırlık Bakanlığı'nca bir ortaokul binası yapılmaya başlanmış ve 1937 yılında tamamlanarak eğitim ve öğretime açılmıştır (Uluç,2001:219.)

Eğitim kurumlarının yeniden yapılanma çalışmaları çerçevesinde Anadolu'daki bir çok idadi 1924-1925 yılında kaldırılmış ve yerlerine Cumhuriyetin ilkeleri doğrultusunda daha güçlü bir yapıda yeni liselerin kurulması yoluna gidilmiştir. Anadolu'da o dönemde istenen ölçüde az sayıda lise kurulabildiğinden Çorum ilindeki idadi kaldırılınca yerine yeni lise kurulamamış ve ortaokula dönüştürülmüştür.

1928 yılında ülkede bir okula 91 öğrenci ve bir öğretmene 7 öğrenci düşmektedir. 1937 yılında ilde bir ortaokul daha açılması sonrasında ilin ileri gelenlerince bir lise açılması içinde çalışmalar başlatılmıştır. Hatta bunun için 1941 yılında bir birlik dahi oluşturulmuştur. Bu birliğin 20 kişilik üyelerinin isimleri İhsan Sabuncuoğlu'nun eserinde yer almaktadır. 1946 yılında Maarif Cemiyeti'nin Çorum şubesinin açılması ve bu şubenin de yardımlarıyla 1946 yılında Çorum'da ilk lisenin açılması sağlanmıştır (Uluç,2001:219).

Ülkede cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra Ankara, Kastamonu, Sivas, İzmir, Balıkesir, Erzincan, Edirne ve Çorum illerinde ortaöğretim okulları düzeyinde eğitim veren ameli ziraat okulları açılır, fakat bu okullar ülkede ziraat alanında daha kapsamlı bir reform yapmak ve bu reforma göre okulları yeniden yapılandırmak amacıyla 1928 yılında kapatılır. Yeni düzenlemelerle 1930 yılında ülkede yeniden bu okullar açılrsa da Çorum 'da açılmamıştır. Çorum'daki bu okulun binasına Sivas'ta açılan Küçük Sağlık Okulu taşınmıştır (Yazıcıoğlu,1959:5).

1941 yılında bu Küçük Sağlık Okulu'nun kapatılması sonrasında 1941 yılında, Eğitim Araçları Merkezi Müdürlüğü'nün bulunduğu yerde, bugün mevcut olmayan bir binada Akşam Kız Sanat Okulu adıyla açılır ve 1942 yılında 243 öğrenci ile eğitime başlar. Aynı yıl okul Kız Enstitüsü'ne dönüştürülür. Kız Enstitüsü'nde 1959-1960 öğretim yılında Kız Sanat Ortaokulu adıyla ortaokul kısmı da açılır. Bu okulun adı 1974 yılında Kız Meslek Lisesi, daha sonrada Anadolu Kız Meslek Lisesi'ne dönüştürülmüştür. Yine aynı yıl 1942 yılında Bölge Erkek Sanat Okulu ve Akşam Kız sanat Okulu açılmıştır. Bir süre sonra Kız Sanat Okulu Kız Enstitüsü halini almıştır. Bu yıllarda okulda Tesviyecilik, Demircilik ve Marangozluk bölümlerinde eğitim ve öğretim devam etmiştir. 1947-1948 Öğretim yılında okulun adı Erkek Sanat Enstitüsü" olur. 1965 yılında Elektrik Bölümü de açılır. Bir süre sonra bu okullara kız öğrencilerin de devam etmeye başlamasıyla adı Sanat Enstitüsü halini alır. Zaman içinde ülkede Orta dereceli okulların ikinci devrelerinin lise kapsamına alınması ile bu okullar Endüstri Meslek Lisesi halini alırlar. Ülkede teknisyen yetiştirmek amacıyla 4 yıllık açılan Teknik Liseler Çorum'da da Endüstri Meslek Liseleri bünyesinde açılmıştır (Sabuncuoğlu,2005:58-72).

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete intikal eden Çorum'daki üç kütüphane vali Cevdet Beyin zamanında 1925 yılında birleştirilerek Belediye binasının üst katında Hacı Hasan Paşa Kütüphanesi ismiyle il kütüphanesine dönüştürülmüştür. Bu kütüphane 1960 yılında daha geniş bir şekilde bugünkü halk kütüphanesine dönüştürülmüştür. Bu kütüphaneye Gezginci Kütüphane ve Halk Evinin kütüphanesi de eklenmiştir (Çorum il Yıllığı,1969:193).

1928 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Maarif Eminlikleri'ne bağlı faaliyet gösteren Halk Dershaneleri'nin dağılımında Ankara, İstanbul, Edirne, Adana, İzmir, Erzurum, Antalya, Diyarbakir, Trabzon, Konya, Kastamonu, G.Antep ve Sivas illerinde Maarif Eminlikleri'nin bulunduğu ve bu merkezlerce yönetilen halk dershanelerince halk okur yazar haline getirilmeye çalışılmıştır. Halk mektepleri sadece belirli yaştaki kişiler için değil tüm ülkede okuma yazma bilmeyen kişilerin devam edebileceği, köylerde dahi faaliyet gösteren okullardır. Bu okullara 10 yaşından yukarıya doğru 41+ olmak üzere

esnaf, tüccar, amele, çiftçi, mesleksiz ve daha küçük öğrencilerden 892 köy ve 1791 köy olmak üzere 2633 okulda 56694 erkek, 2620 kadın olmak üzere toplam 59314 kişiye okuma ve yazma öğretilmiştir. Halk Dershaneleri konusunda Çorum halkı da duyarsız kalmamış ve hemen yetişkinlere yeni alfabenin öğretilmesi amacıyla Ulus Dershaneleri açılmıştır (DİE,1935:79). 1929-1938 yılları arasında bu dershanelerde Çorum ilinde 16-45 yaşları arasında 20 078 kişi faydalanmış ve bu kişilerden 9710 kişisi ise dershaneden belge almıştır (Çorum'da Cumhuriyetin 15.Yılı:43).

Millet Mektebi Talimatnamesi'nin 1. maddesinde amaç ; "TBMM tarafından Türk Dilinin ferdi ve umumi, hususi ve resmi bilcümle yazışmalarda Türk harfleriyle tespiti kanunen kabul edilmiş olmasından, buna müsteniden tatbikatta, Türk harflerinin, kısa bir zamanda ve kolay bir surette her ferde okuyup yazabilmek imkanı bahşeden mahiyetinden, Türk milletinin azami süratte istifadesini temin etmek ve büyük halk kitlelerini süratle okur yazar bir hale getirmek" olarak açıklanmıştı. Millet Mektepleri için kabul edilen örgüt, izlenen 2-8. maddeler de ayrıntılıca yer almıştı. Valiler, kaymakamlar, okul müdürleri, memurlar... bu alanda görev ve sorumluluklar yüklenerek Köy Odaları, kahvehaneler, Hükümet Konakları ve camiler Millet Mektepleri için seferber edilir. CHP'nin yürürlüğe koyduğu "Halkevleri" etkinlikleri içerisinde de okuma ve yazma seferberliğine yardımcı olmak en önemli amaçları içerisinde yer alıyordu. Bu etkinliklerde A Programı ile okuma yazma öğretilmesi, B Programı ile A'yı bitirenlere yaşamları ve işleri için gerekli temel bilgilerin verilmesi, C Programı ile de B'yi bitirenlere daha üst seviyede bilgi ve beceriler kazanması hedeflenmişti.

Türkiye'de cumhuriyetin o dönemde yapmaya çalıştığını halka anlatması ve halkı aydınlatması amacıyla Halkevleri kurulmuştur. Çorum ilinde de 1933 yılı Şubat ayında Çorum Halkevi açılmış ve aynı gayeye hizmet etmiştir. Çorum Halkevi belediye binasında kurulmuştur. Önceleri kütüphane sonraları Türk ocağı olan ve Türk ocaklarının kapatılarak Halkevlerine dönüştürülmesi ile bu bina artık Halkevine verilmiştir. Çorum Halk evi hizmetlerini bu binada sürdürmüştür. Burada Halkevi faaliyetlerini Dil, Tarih ve Edebiyat, Ar,Gösteri, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve kurslar, Kitap Sarayı ve yayın, Köycülük, Müze ve Sergi olmak üzere toplam dokuz kolda sürdürmüştür. 1947 yılında Çorum'da Halkevi çalışma kollarının 47'si kadın 921'i erkek olmak üzere toplam 968 üyesi bulunmaktaydı. Bu dönemde Çorum Halkevini'nin Çorum için büyük çalışmalar yaptığı, halkın aydınlanmasında ve kültürleşmesinde son derece katkıları olduğu düşünülmektedir. Örneğin 1938-1946 yılları arasında 61 sayısı çıkartılan Çorum Dergisi ile Çorum'un tarihi, coğrafyası, edebiyatı, folklorunu inceleyen

bir çok yazı kaleme alınmıştır. Bu incelemeler daha sonraki dönemde dönem ile ilgili önemli bir kaynağı oluşturacaktır (Uluç,2001:220).

Çorum ilinde basın ile ilgili çok önemli gelişme olmamıştır. 1921 yılında İl Özel İdaresi'nce İl Matbaası kurulmuş ve haftalık Vilayet Gazetesi yayımlanmıştır. İlde ikinci gazete olan siyasi içerikli Fikret Gazetesi'ni Suheyb Rumi (Karafakıoğlu) 1927 yılında yayımlamaya başlasa da Suheyb beyin 1929 yılında Çorum'dan ayrılması ile kapanmıştır. Bundan sonra Çorum'da 1948 yılında 2 ay kadar sürede haftalık Barış dergisi yayımlanmış ve kısa süreli olmuştur (Çorum İl Yıllığı,1967:195).

B. ATATÜRK SONRASI ÇORUM'DA EĞİTİMİN DURUMU

a.Çorum'da Okur Yazar Durumu

1928-29 eğitim-öğretim yılında Millet Mektepleri'nde Arap harflerini bilen 255780 erkek ve 172199 kız olmak üzere 427979 öğrenci olduğu, yine hiçbir dilde okuma bilmeyen 133055 erkek ve 418893 kız olmak üzere toplam 174948 öğrencinin olduğu tespit edilmiştir (DİE,1927:79).

Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal Atatürk'ün 1928 yılında gerçekleştirdiği harf inkılabı sonunda kısa zaman zarfında okuma yazma seferberliği başlatılmış ve bunun sonunda 1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre ülkede okuma yazma bilen kişi sayısı erkeklerde %10 ve kadınlarda da %3 olmak üzere genelde %13'dür. Bu tarihlerde Çorum ilinde okur yazar oranları erkeklerde % 11, kadınlarda % 2.5 şeklindedir. Buna göre erkeklerde ülke rakamının hemen üzerinde bir yüzde yer alırken, kadınlarda ülke değerinin altında bir yüzde yer almaktadır (DİE,1927:78).

Tablo 1: Okuma- Yazma Bilenler ve Bilmeyenler (%)

	Erkek		Kadın	
	Bilen	Bilmeyen	Bilen	Bilmeyen
1935	11	89	05	95
1965	48	52	20	80
1970	59	41	30	70
1990	83	17	67	33
2003	87	13	76	24

Tablo 1'de ülkede ve Çorum'da erkek ve kadınların kendi cinsleri içinde yıllara göre okuryazarlık yüzdeleri verilmiştir.1960 yılında Çorum'da toplam nüfus içinde erkeklerin % 30'u okur yazar durumda iken kadınların ancak %14'ü okur yazar hale gelebilmiştir. 1935 yılındaki okur yazar oranı 1965 yılına gelindiğinde geçen sürede yaklaşık dört katına ulaşmıştır. Yine erkeklerin okur yazar üç katına ulaşırken asıl gelişme kadınlardan gelmiş ve yaklaşık

dört katı bir orana varmıştır. Çorum'da 1965 yılında okur yazar oranı % 34'ün üzerine çıkmıştır; erkeklerin % 48'i, kadınların % 21'u okur yazar olmuştur. 1970 yılında ise Çorum ilinde nüfusun % 45'i okur yazar olur, erkeklerin % 59'u, kadınların % 31'i okur yazar haline gelir.

Ülkede 1935 yılında erkeklerin % 10'u okur yazarken 1990 yılında erkeklerin % 44'u, kadınların % 35'i okur yazar hale gelir. Buna göre erkeklerde yaklaşık dört katlık, kadınlarda ise on bir katlık bir iyileşme olduğu görülür. Çorum ilinde ise 1935'de erkeklerin % 11'i, kadınların % 2,5'u okur yazarken 1990 yılında erkeklerin % 39'u, kadınların % 35'i okur yazar olur. Toplam erkek nüfusu içinde okur yazar olanların oranı % 83, toplam kadın nüfus içinde okur yazar olanların oranı ise % 68 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre Çorum ilinin erkeklerde okur yazar gelişimi ülke ortalamasının altında iken kadınlarda ülke ortalaması değerindedir. Ülkede 2003 yılı verilerine göre Çorum ili okuryazar oranları ülke değerlerine yaklaşmıştır. Artık ülkede okuryazar meselesi kalmamış, sadece çok yaşlı olanlarda okuryazar olmayanlar kalmıştır.

İlde matbaa sayısı 1946 yılında 2 iken, 1975'te 12'ye ve 1980 yılında 16'ya çıkmıştır. Buna göre matbaa sayısı yıllara göre artma göstermektedir. Bu matbaa sayısının Ankara'ya ilin yakın olması ve ilin devamlı göç vermesi nedeniyle bu şekilde bir artma göstermiştir. İlde bulunan kütüphane sayısında ise yıllar itibarıyla önemli bir gelişme olmamıştır. 1950 yılında ilde 3 kütüphane bulunurken bu sayı 1980 yılına gelindiğinde değişmemiştir. Ancak son zamanlarda ilde kütüphane sayısı artma eğilimindedir.

b.Çorum'da İlköğretim

Tablo 2'de görüldüğü gibi 1928-29 yılı istatistiki verilerine göre ülkede Anaokuluna giden 6784 öğrenci bulunmaktadır. Bu dönemde bir Anaokuluna 102 ve bir öğretmene 49 öğrenci düşmektedir (DİE,1927:76-77). Çorum ilinde bu dönemdeki bir Anaokulu bulunmakta,fakat öğretmen, öğrenci sayılarına ulaşamamıştır. 1964-1965 öğretim yılında Kız Enstitüsü bünyesinde Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Bölümü öğrencilerinin uygulama yaptığı bir Uygulama Anaokulu açılır. Son zamanlarda okulöncesi eğitim de önemini hızla arttırmaya başlamıştır. Çorum'da 2000 yılında 58 okul, 83 öğretmen ve 1338 öğrenci bulunmaktadır (DİE,1960:143-147). 2003-2004 öğretim yılında merkezde 2, İskilip'te 1 ve Sungurlu'da 1 olmak üzere toplam 4 Anaokulu bulunmakta ve Anaokullarında 217 öğrenci bulunmaktadır. Yine il içinde toplam 94 Anasınıfında 2017 öğrenci bulunur. İlde bulunan okulöncesi 60'a yakın kurumda, öğretmen sayısı 96 öğretmen ve 2234 öğrenci bulunmaktadır. Buna göre bir okula 37 ve bir öğretmene 23 öğrenci düşmektedir (DİE,2003).

Ülkede 1963 yılı ilköğretim verilerine göre Türkiye'de öğrencilerinin okullara

oranlarında bir okula yaklaşık 130 öğrenci düşmektedir. Bu dönemde ilkokul öğrenci sayılarının öğretmenlere oranında, bir öğretmene 45 öğrenci düşer. Çorum ilinde 1960 yılında bir okula yaklaşık 98 öğrenci ve bir öğretmene 46 öğrenci düşerken 1963 yılında bir okula 102 öğrenci düşerken bir öğretmene 31 öğrenci düşer. Buna göre Çorum da okula göre öğrenci sayısı artarken öğretmene düşen öğrenci sayısında bir gelişme olmuştur. Çorum'un bu yıllardaki değerleri ülke değerlerinden daha iyi durumdadır. İlkokul öğrencileri arasında erkek öğrenciler % 61 oranı ile daha fazladır. Ülke ortalamasına göre kız öğrencilerin okumasına fazla önem verilmediği ve daha çok erkek öğrencilerin okula gönderilmektedir (DİE,1960:143-147)

Tablo 2: İller Resmi ve Özel İlkokulları

Türkiye	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam	Çorum	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam
1923-24	70	33	341941	1922	58	26	4046
1928-29	67	33	435910				
				1923		22	3660
1940/41	90	46	955957	1943		53	10073
1960	130	45		1960	98	46	41051
1963	901	318	2866501	1963	102	31	48434
1993	134	28	6853273	1993	80	27	75204
				2000	143	26	99361
2003	131	28	10331645	2003	136	22	88933

1990'lı yıllara gelindiğinde ilkokullarda okullaşma oranı 1991-1992 verilerine göre yüzde 96.1 olarak gerçekleşmiştir. Okullaşma oranında bölge ve iller arasında çok büyük uçurum yoktur. Buradan da anlaşıldığı üzere doksanlı yıllarda ilkokullaşma meselesi ülkede halledilmiştir. 1993 yılında okul başına 134 öğrenci, öğretmen başına 28 öğrenci düşer. Öğretmen başına öğrenci bakımından bölgeler arasında büyük fark kalmamıştır. Çorum'da okul başına 80, öğretmen başına 27 öğrenci düşer hale gelmiştir. Tablo 2 de görüldüğü gibi 2000'li yıllarda Çorum ilinin değerleri ülke değerlerine yakındır. Zaten süreç içerisinde de bu değerler tabloda görülmektedir (DİE,1993:167-169).

1963 yılında ilkokullarda okul başına düşen öğrenci sayısı ile 1993 yılında okul başına düşen öğrenci sayısı oranlandığında 1.03 kat daha kötüye gittiği, bir diğer değişle okul başına düşen nüfus bir kattan daha fazla arttığı, yine buna göre ülkede ilkokullaşma oranının da artmış olduğu görülmektedir. 1963 ve 1993 yıllarındaki öğretmen başına düşen öğrenci oranları ortalaması yarıdan biraz az azalır. Çorum'da 1963 yılında okul ve öğretmen başına düşen öğrenci sayıları ile 1993 yılı öğrenci sayıları karşılaştırıldığında daha iyiye

doğru gidildiği görülür.

Tablo 3'de görüldüğü üzere 1922 yılında ülkede Ortaokul başına 146 ve öğretmen başına 14 öğrenci düşerken Çorum ilinde 2 Ortaokul olduğu, fakat öğrenci ve öğretmen sayısı belirlenememiştir, ancak 1926 yılında 2 okulda 124 öğrencinin olduğu belirlenmiştir. Türkiye'de 1928 yılında bir Ortaokula 254 öğrenci ve bir öğretmene 25 öğrenci düşmektedir. 1949-50 eğitim öğretim yılına gelindiğinde ülkede Ortaokul başına 171, öğretmen başına 15 öğrenci düşer. Bu dönemde Çorum ilinde Ortaokul başına 87 ve öğretmen başına 9 öğrenci düşmektedir. Buna göre ilin Ortaokul düzeyinde durumu oldukça iyidir. Orta okula devam eden öğrenciler içerisinde erkek öğrencilerin oranında ülke ortalaması yaklaşık % 72'dir ((DİE,1950:189).

Tablo 3: Ortaokullar

Türkiye	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam	Çorum	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam
1922	146	14	10377	1922	2		
1928	254	25	19858	1926	2		124
1950	171	15	65168	1950	87	9	
1963	411	22	337816	1963	431	20	
1993	338	47		1993	226	33	18781

1993 yılında ilköğretimlerin ortaokul kısmında okul başına 338 öğrenci düşer. Ortaokullarda öğretmen başına 47 öğrenci düşer. Çorum ilinde okul başına 187, öğretmen başına 33 öğrenci düşer. Çorum'un değerleri ülke değerlerine göre oldukça iyi durumdadır (DİE,1993:169). Ortaokulların 1949-1950 yılı ile 1993 yılı sayıları karşılaştırıldığında yaklaşık iki kata yakın bir artış olmuştur. Türkiye'de 1950 yılındaki öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ile 1993 yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayıları oranlandığında 3.35'lik bir oranın olduğu görülür. Buna göre öğrenci sayısı arttığından öğretmen başına düşen öğrenci sayısı da artmıştır. Buna göre ortaokullarda öğrenci sayılarının artmış olduğu, buna nazaran okul sayısının yetersiz kalırken, Çorum'da böyle olmamış okul ve öğretmen sayısı öğrenci sayısına göre uygun olarak artmıştır. İlköğretimin ilk kademesinde okullaşma oranı hızla artarken ikinci kademesinde maalesef % 58.8 oranında kalmıştır.

Türkiye'de sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçince tüm Ortaokullar İlkokullarla birleşmiş ve İlköğretim Okulu adını almıştır. Bu nedenle bu tarihten sonra İlköğretim Okullarının istatistiki verileri dikkate alınmaya başlamıştır. 1999 yılı Çorum İlköğretim kurumları içinde 3 adet yatılı Bölge Okulu, 647 öğrenci ve 45 öğretmen ile 8 adet Pansiyonlu İlköğretim Okulu, 177 öğretmen ve 4389 öğrenci de dahil edilmiştir. İlköğretim okullarından 66 tanesi normal, 32 tanesi ikili öğretim yapmaktadır. Normal öğretim yapan okullarda

51397, ikili öğretim yapan okullarda ise 22439 öğrenci bulunur. İlköğretim okullarında kız ve erkek öğrencilerin sayıları birbirlerine yakın durumdadır.

2003 yılında 652 ilköğretim okulu içinde Çorum'da 10 pansiyonlu ilköğretim okulu, 6 yatılı ilköğretim okulu, 4 özel ilköğretim okulu da yer alır. İlköğretim okullarında derslik başına 29, pansiyonlu ilköğretim okullarında 32, yatılı bölge okullarında 29, şehir ilköğretim okullarında 36, köy ilköğretim okullarında 21 öğrenci düşmektedir. İldeki ilköğretim okullarının % 52'si erkek öğrencidir. İlde öğretmen başına 24 öğrenci düşmektedir.

c. Çorum'da Ortaöğretim

c.1.Genel Liseler

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede 15 adet lisede 402 adet öğretmen tarafından 5447 öğrenciye eğitim verilmektedir. 1928 yılında 42 lisede 594 öğretmence 3819 öğrenciye ders vermeye başlanmıştır. Bir süre sonra ülkede lise öğretimi yeniden yapılandırılınca lise sayısında önemli bir azalma olmuştur.

Tablo 4'te görüldüğü gibi 1949-50 eğitim ve öğretim yılına gelindiğinde ise lise başına yaklaşık 243 öğrenci ve öğretmen başına 11 öğrenci düşer hale gelir. Çorum'da ise bir okula 131 ve bir öğretmene 16 öğrenci düşer. Zaten ilde bir lise bulunmaktadır. 1963 yılında ülkede bir okula 475 öğrenci ve bir öğretmene 17 öğrenci düşerken Çorum'da ise bir okula 415 öğrenci ve öğretmen başına 21 öğrenci düşmektedir. Zaten ülkede ortalamanın pek üzerine çıkmadığı görülünce, bu yıllarda liseye giden öğrenci sayısının devletin yaptığı okullar ve görevlendirdiği öğretmen sayısına göre daha az kaldığı ortaya çıkar. Bazı illerde lise olmadığı, olanlarda ise öğretmen başına düşen öğrenci sayısı oldukça düşüktür. Lisedeki öğrencilerin % 80'nini erkek öğrenciler oluşturmaktadır (DİE,1950:190).

Tablo 4: Liseler

Türkiye	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam	Çorum	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam
1928	91	7	3819				
1950	243	11	21440	1950	131	16	131
1963	475	17	101387	1963	415	21	415
1993	490	15	1162189	1993	170	9	7232
2003	494	20	3034439	2003	404	12	14847

Çorum'da ilk Anadolu Lisesi 1983-84 Eğitim ve Öğretim yılında 72 öğrenci ve 3 öğretmen tarafından Sakarya İlköğretim Okulu bünyesinde eğitime başlar. 1993 yılına gelindiğinde lise başına 490, öğretmen başına 15 öğrenci düşer. Çorum'da ise okul başına 404, öğretmen başına 12 öğrenci düşer. Bu değerler ülke değerlerine yaklaşıktır. Türkiye'de 1950 yılında lise başına düşen

öğrenci sayısı ile 1993 yılında düşen öğrenci sayılarının oranına göre iki katın üzerinde bir artış olmuştur. Ülkede hızlı nüfus artışı ile iş imkanı için tahsilin önem kazanması en önemli nedenler arasında yer alır. Zaman içerisinde artık erkek ve kız ayrımı yapılmadan her vatandaş evladını liseye göndermeye başlamıştır. 1950 tarihi ile 1993 yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayısı oranlandığında öğrenci sayısı dörtte bir oranında azaldığı görülür. Bunda artan öğrenci sayısına rağmen devletin gerekli önlemleri alarak öğretmen yetiştiren yüksekokulların sayısını arttırması ve hızla öğretmen ihtiyacını karşılamaya çalışmasının önemi büyüktür. 1999 yılındaki öğrenci sayıları içinde erkek öğrenciler kız öğrencilerden yüzde altmış daha fazla durumdadır (DİE,1993:171).

c.2.Mesleki ve Teknik Okullar

1928 yılında ülkede 41 orta dereceli meslek okullarında 698 öğretmen tarafından 7482 öğrenciye ders verilmektedir. Burada okul başına 182 ve öğretmen başına 11 öğrenci düşer. Çorum'da 1940 sonrası meslek okulları açılmaya başlamıştır. Bu nedenle ilk veriler 1950 yılın aittir. 1949-50 yıllarında orta dereceli teknik okul başına 241 öğrenci düşer. Bu dönemde henüz teknik okullara büyük rağbet yoktur. Teknik okullarda öğretmen başına ortalama 19 öğrenci yer alır. Orta dereceli teknik okullarda erkek öğrenciler yaklaşık % 79 oranıyla daha çoktur. İlkokullardaki erkek kız öğrencilerin durumundan sonra en fazla kız öğrencilerin devam ettikleri okulların teknik okulları olduğu, zira bu okullardan mezun olan öğrencilerin iş bulma şanslarının ve hemen hayata atılma şanslarının daha yüksek olduğu bir dönem olmasından kaynaklanmaktadır (DİE,1950:193).

Tablo 5: Mesleki ve Teknik Okullar

Türkiye	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam	Çorum	Okul Baş. Düş. Öğr. Say.	Öğret. Baş. Düş. Öğr. Say.	Toplam
1928	182	11	7482	1949	3	25	195
1950	241	19	55522	1950	105	15	210
1993	339	13	909466	1993 (Ortaokul)	176	10	5564
				1993 (Lise)	428	9	7335
				2000	397	13	10325
2003	176	9	6528	2003	218	15	6982

Tablo 5'te Mesleki ve Teknik Okulların ülke ve Çorum'daki gelişmeleri açıkça görülmektedir. Türkiye'de 1993 yılında meslek liselerinde okul başına düşen öğrenci sayısı 339 iken, öğretmen başına 13 öğrenci düşmektedir. Türkiye'de 1950-1993 yıllarında teknik okullardaki öğrenci sayılarının oranında 1.4'lük bir artışın olmuştur. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısında ise 0.6'lık bir oranla artar. Lise ve meslek liselerindeki okullaşma

oranı % 37.7'dir (DİE,1993:167-169). 2000 yılında Mesleki ve Teknik Lise öğrencileri arasında erkek öğrencilerin sayısı kız öğrencilerinin iki katını oluşturmaktadır.

Ülkede sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçilince tüm meslek okullarının orta kısımları kapanmıştır. Bu nedenle hem bu tür okulların öğrenci sayıları, hem de önemi yıl geçtikçe azalmaya başlamıştır. 2003 yılında Mesleki ve Teknik Ortaöğretim okul sayısı 37, öğretmen sayısı 720 ve öğrenci sayısı 6528 olmuştur. Genel liselerdeki öğrenci sayıları yıllar itibari ile artarken Meslek liselerindeki öğrenci sayıları azalmaktadır. Bu okullardan en faz azalma çok programlı liselerde gerçekleşmektedir. İllerde bulunan eski adıyla Çıraklık Eğitim Merkezleri yeni adıyla Mesleki Eğitim Merkezleri de bu sayılara dahil edilmiştir.

Çorum'da 1998-1999 Eğitim öğretim yılında Anadolu Teknik Lisesi ve Anadolu Meslek Lisesi eğitime başlamıştır. Ülkede Çıraklık Eğitim Merkezlerinin eğitim ve öğretime girmesiyle birlikte 30 Mayıs 1983'de Çorum'da 19 meslek dalında Çıraklık Eğitim Merkezi açılmıştır. Çıraklık Eğitim Merkezleri Mesleki Eğitim Merkezleri adıyla yeniden yapılandırılmış ve ilde de merkez ve ilçelerde yerini almıştır. Ülkenin genel meselesi olan çırak yetiştirmek amacıyla yapılandırılan bu okullar beklentilere cevap verememiştir. Bunun temel nedeni bina ve öğretmen değil öğrenci profilidir. Bu tür okullara ilköğretim sonrasında öğrenciler devam etmemekte, yetişkinler ise işe girmede karşılaşılan güçlükler nedeniyle göstermelik gelmeye çalışmaktadır.

Çorum'da 1992-1993 Eğitim-Öğretim yılında "Eğitilebilir Çocuklar İş Okulu" adı altında bir okul açılmıştır. Daha sonra okulun adı "Anadolu Meslek Okulu" olarak değiştirilmiş, temel eğitim 8 yıl olunca okulumuzun statüsü ve adı değişerek "Anadolu Mesleki Eğitim Merkezi" ve 2004 yılında da "Anadolu İş Okulu" olmuştur. Okulu İlköğretimini tamamlayan, 21 yaşından gün almamış, orta düzeyde zihinsel öğrenme yetersizliği olan bireyler veya ilköğretimlerini tamamlayıp genel ve mesleki orta öğretim programlarına devam edemeyecek özel eğitim gerektiren bireylerin; temel yaşam becerilerini geliştirmek, öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak, topluma uyumlarını sağlamak, iş hayatıyla ilgili bilgi ve beceriler kazandırmak amacıyla eğitim ve öğretim vermektedir. Bu okulun öğrencileri çeşitli alanlarda okul ve illerini yurtiçi ve yurtdışında bir çok etkinlikte başarı ile temsil etmiş ve çok önemli başarılar elde etmiştir.

Çorum'da 1998-1999 Öğretim yılında 49 öğrenci ile Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi açılır. Okulun hızla öğrencisi artmış ve ilde çok önemli bir yer almıştır.

d.Çorum'da Yükseköğretim

Cumhuriyetin kuruluşundan planlı döneme kadarki süreçte ülkede özellikle eğitim ve öğretimin tüm kademelerinde ancak 1930 yılından sonra önemli çalışmalar başlamış ve özellikle 17 Nisan 1940 tarihinde "Köy Enstitüleri" nin açılma kanununun yürürlüğe girmesi sonucunda Anadolu'nun bir çok yöresinde enstitüler açılmış ve ülkedeki ilkokullaşma düzeyi ile okur yazarlık düzeyinde bir çığır açılmıştır. Çorum ili Pazarören Köy Enstitüsü'nün öğrenci kapsamında yer almıştır. Bu okulların neticesinde 1950'li yıllara gelindiğinde nüfus sayımlarında artık tüm eğitim ve öğretim kurumlarının verilerine yer verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Daha önceki veriler bölgeleri ve tüm illeri ayrıntılıca kapsamamaktadır. Pazarören Köy Enstitüsü'nün bölgedeki önemi 1950 sonrasındaki okuryazar ve ilkokullaşma oranlarından açıkça görülmektedir.

Yükseköğretimin ülkedeki gelişimine bakıldığında 1950 yılında sadece Ankara ve İstanbul'da üniversite yer alırken 1955 yılında Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi, İzmir'de Ege Üniversitesi, 1957'de Erzurum'da Atatürk Üniversitesi, 1966 yılında Dicle Üniversitesi'ni oluşturan Diyarbakır Tıp Fakültesi (Ankara Üniversitesi'ne bağlı), 1970'de Fırat Üniversitesi'ni oluşturan Elazığ Veteriner Fakültesi, 1973 yılında Cumhuriyet Üniversitesi'nin temelini oluşturan Sivas Tıp Fakültesi açılarak bölgelerde hizmete başlamışlardır.

03.07.1992 tarih ve 3837 Sayılı Kanunla Gazi Üniversitesi'ne bağlı Çorum İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ve Çorum Mühendislik Fakültesi kurulmuştur. 1998-1999 eğitim öğretim yılında İşletme Bölümü'ne alınan 70 öğrenci ile Çorum Mühendislik Fakültesi Binasında öğretime başlamıştır. Zaman içinde fakültede diğer bölümler de açılmış ve giderek öğretim elemanı ve öğrenci sayısını arttırmıştır. Mühendislik Fakültesi 07.09.1999 tarihinde Dekan atanmasıyla faaliyetine başlamıştır. Mühendislik Fakültesinde de Kimya Mühendisliği ve Makine Mühendisliği Bölümleri'nin açılması sonrasında 2001 yılında öğrenci alınmıştır. Fakültenin zamanla öğretim elemanı ile öğrenci sayıları artmıştır. 15.7.1992 tarihinde yine Gazi Üniversitesi'ne bağlı Çorum İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve 17 Kasım 1993 tarihinde geçici binasında hizmete açılmıştır. Fakülte ilk mezunlarını 1998 yılında vermiştir.

Çorum'da Fen- Edebiyat Fakültesi Gazi Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı Bakanlar Kurulunca 25.08.2003 tarihinde kurulması kararlaştırılmış ve 28 Ağustos 2003 tarihinde Resmi Gazetede Yayınlanarak kurulmuştur. 2003 yılı Ekim ayında kurucu Dekan atanmış ve Ek yerleştirme ile Biyoloji Bölümüne 30, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne 40 öğrenci alınarak eğitim ve öğretime

başlamıştır.

Çorum Sağlık Yüksekokulu 2 Kasım 1996 tarih ve 22805 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 10.10.1996 tarih 96/8655 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile açılmıştır. Yüksekokul 1997-1998 yılında Hemşirelik Bölümü ile Gazi Üniversitesi'ne bağlı olarak Eğitim-Öğretime başlamıştır. Öğrenim süresi 4 yıl olan yüksekokul bünyesinde Hemşirelik Bölümü bulunmaktadır. Okulun 2006-2007 yılı itibariyle 175 öğrencisi vardır.

Meslek Yüksekokulu, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak branşlarında ara eleman yetiştirmek, öğrencilerine teknik bilgiler vermek amacıyla Makine Meslek Yüksekokulu olarak 1975-1976 öğretim yılında kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda teknik program sayısı artırılmış ve bunlara ilaveten İktisadi ve İdari Programlar Bölümü açılmıştır. Meslek Yüksekokulu, 1982 yılında çıkartılan 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Samsun 19 Mayıs Üniversitesi'ne bağlansa da daha sonra 11.07.1992 tarih ve 21282 sayılı Resmi gazete de yayımlanarak yürürlüğe giren 3837 sayılı kanunla Gazi Üniversitesi Rektörlüğüne bağlanmıştır. Bu okullara ilaveten Sungurlu Meslek Yüksekokulu 2002-2003 öğretim yılında faaliyete başlamıştır. Gazi Üniversitesi'ne bağlı olarak Osmancık Meslek Yüksekokulu 2005 yılında kurulmuştur.

Çorum'da Gazi Üniversitesi'ne bağlı İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi olmak üzere 4 fakülte ile, 1 Sağlık Yüksekokulu, Çorum Meslek Yüksekokulu, Sungurlu Meslek Yüksekokulu ve Osmancık Meslek Yüksekokulu olarak da 3 meslek yüksekokulu 2006 yılında Bakanlar Kurulu ve Yüksek Öğretim Kurulu kararı ile resmen kurulan ve Hitit Üniversitesi'ne devredilmiştir. Üniversite bu kurumlara ilaveten yeni kurumlar ekleyecektir.

C. DPT SONRASI İLLERİN SOSYO- EKONOMİK GELİŞMİŞLİK SIRALAMASINDA ÇORUM'UN EĞİTİM GÖSTERGELERİ

Türkiye'de Planlı döneme kadar ülke içerisinde bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları ve ülke içerisinde illerin birbirleriyle gelişmişlik farklarını ortaya koyan planlı bir çalışma yapılmamıştır. DPT'nin kuruluşu sonrasında 1963'ten sonra artık bazı yerlerin gelişmişlik açısından diğer illere göre geride olduğunun farkına varılarak bu farkın ne ölçüde olduğu tespit edilmeye uğraşmıştır. 1960 yılı sonlarına doğru il ve bölgelerin gelişmişlik derecesini ölçmede dünyada kullanılmaya başlayan "Taksonomi Yöntemi" ile 1963-70 yılları verilerine göre Türkiye'de illerin sosyo-ekonomik açıdan gelişmişlik düzeyleri 1968 yılı program kararnamesiyle DPT tarafından 8 ayrı ana başlık

ve 53 değişken kullanılarak incelenmiş ve elde edilen sonuçlara göre illerin sıralanışı yapılmıştır. Bu sıralamada diğer illere göre daha az gelişme göstermiş olan illere "Kalkınmada Öncelikli İller" adı verilerek gelişmeleri için programda daha çok yer verilmeye çalışılmıştır. KÖY (Kalkınmada Öncelikli Yöreler)'in tespiti yapılırken illerin nüfusu baz alınmış ve tespit edilen illerin nüfuslarının toplamının ülke nüfusunun yarısını geçmemesine dikkat edilmiştir.

Bu Türkiye'nin ilk sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasını belirleyen eğitim göstergeleri arasında Okur yazar nüfus, 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus, 7-11 yaş nüfusu/ İlkokul öğretmen sayısı ve Eğitim yatırımları/ toplam nüfus ele alınmış ve buna göre illerin eğitim gelişmişlik durumları tespit edilmiştir. Burada Çorum ili Okuryazar nüfus, 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus ile ilgili kısımdan 47.000 değerini, 7-11 yaş nüfusu/ İlkokul öğretmen sayısı ile ilgili kısımdan 35.300 değerini ve Eğitim yatırımları/ toplam nüfus ile ilgili kısımdan ise 108000 değerini almıştır. Buna göre Çorum ili eğitim göstergelerinden toplamda 0.80729 değere ulaşır ve Türkiye'de 53.sırada yer alır. Ülkede Eğitim göstergesi 0.12068 değeri ile Ankara ilk sırada, 0.42118 değeri ile İzmir ikinci, 0.46110 değeri ile İstanbul üçüncü sırada bulunur. Bu değerlere göre Çorum ili eğitim göstergelerine göre 67 il içinde 53.sırada yer aldığı için oldukça geride kalmıştır. Çorum ili genel göstergeler içinde ise -0.338263 değeri ile 44.sırada yer almıştır. İl bu gelişmişlik değeri ile 6.grup gelişmiş iller arasında girmiştir (DPT,1973).

Ülkede 1996 yılında gerçekleştirilen sosyo ekonomik gelişmede eğitim göstergeleri arasında Okuryazar nüfus oranı, Okuryazar kadın nüfusun toplam nüfusa oranı, üniversite bitirenlerin okul bitirenlere oranı, ilkokullar okullaşma oranı, ortaokullar okullaşma oranı ve liseler okullaşma oranı temel alınmıştır. Buna göre ülkede ve Çorum'da okuryazar nüfus oranı 80.46/75.26, okuryazar kadın nüfusun toplam nüfusa oranı 71.95/67.83, üniversite bitirenlerin okul bitirenlere oranı 4.72/2.75, ilkokullar okullaşma oranı 97.10/ 96.57, ortaokullar okullaşma oranı 68.65/ 57.85 ve liseler okullaşma oranı 46.52/ 35.21 oranına sahip olmuştur. Bu değerlere göre Çorum ili ilkokullaşma oranında ülke değerinin altında, fakat ortalamaya yakın iken diğer değerlerde ülke orta almasının oldukça altında kalmıştır. Çorum ili bu eğitim göstergelerine göre genel olarak ülke sıralamasında 44.sırada yer almıştır. Ülkede ilk sırada İstanbul, ikinci sırada Ankara ve üçüncü sırada İzmir yer almıştır (DPT,1996).

2003 yılındaki ülkenin sosyo- ekonomik göstergeleri içinde eğitim göstergelerine bakıldığında ülkenin ve Çorum ilinin yüzde olarak Okuryazar nüfus oranında 87.30 /83.11 değeri ile ülkede 60.sırada, okuryazar kadın

nüfusunun toplam kadın nüfusuna oranında 80.62/ 76.40 değeri ile 55.sırada, üniversite bitirenlerin okul bitirenlere oranında 8.42/ 4.83 değeri ile 70.sırada, ilköğretim okullaşma oranında 98.01/ 100 değeri ile 34.sırada, liseler okullaşma oranında 36.92/ 36.59 değeri ile 35.sırada ve mesleki liseleri okullaşma oranında 20.49/ 17.73 değeri ile 48.sırada yer alır. Bu eğitim göstergelerine göre Çorum ili okuryazar, ilköğretimleşme ve ortaöğretimleşmede ülkeye yakın değerlere sahip olmasına karşın diğer göstergelerde ülke değerlerinin altında kalmıştır. 2003 yılı illerin sosyo-ekonomik gelişme sıralamasında Çorum ili genel olarak -0,32761 değeri ile 46.sırada yer almıştır. Buna göre Çorum ili yıllar geçtikçe sosyo- ekonomik gelişmede daha geriye gitmektedir (DPT,2003).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geçişte Çorum'da her eğitim kurumlarının her kademesinde okulun olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin eğitimde yeniden yapılanma çalışmaları aşamasında Çorum'da ortaokul, lise ve meslek liselerinde önemli bir gelişme olamamıştır. Bu gelişme daha çok 1940 sonrası dönemde ivme kazanmıştır. Bunun en büyük nedenlerinden biri ildeki nüfusun çoğunluğunun kırsal alanda yaşamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum sadece Çorum ile sınırlı değildir, ülkede geneli bu şekildedir.

Çorum ilinin 1927 yılı nüfus sayımı verilerine göre 60 752 nüfusa sahiptir. Bu rakamın 19 739'u merkez ilçede 41013'u köylerde yaşamaktadır. 1950 yılında il genelinde 88056, merkez ilçede 22833 ve köylerde 65223 kişi yaşar. 1980 yılında ilin nüfusu 168985, merkez ilçenin 75726, köylerin 93259 olur. 2000 yılı verilerine göre ise 221699 ilin, 161321 merkez ilçenin ve 60378 köylerin nüfusu vardır. Buna göre 1927 yılında ilin nüfusunun yaklaşık üçte ikisi köylerde (%82.27) yaşarken 2000 yılında ise il nüfusunun üç buçuk da biri (%47.76) köylerde yaşamaktadır. Buna göre il nüfusu zaman içinde üç buçuk kat artarken il içinde şehirleşme oranı da köye göre yaklaşık üç buçuk kat artmıştır. Bu rakamlardan anlaşıldığına göre ilde köyden kente doğru göç giderek artmıştır. Ayrıca bu tarihler arasında ülke nüfusu beş kat arttığına göre Çorum'dan diğer illere doğru önemli bir göç hareketinin olduğu da açıktır.

Tablo 6'da görüldüğü gibi bugün ilde her kademedede eğitim kurumları yer almaktadır. Bu eğitim kurumları ildeki öğrenci, öğretmen sayısına oranlandığında ülke ortalamasının altında kalmaktadır. DPT'nin ülkeyi planlama çalışmalarında rehber olmak üzere 2003 yılında gerçekleştirdiği illerin sosyo- ekonomik gelişmişlik sıralaması eğitim göstergelerinin her

birinde Çorum ortalamanın üzerinde, daha kötü bir değere sahip durumdadır. Zaten genel olarak il 53.sırada yer almış ve her sektör gibi eğitim alanı da ilin sosyo-ekonomik sıralanmasında geride kalmıştır.

Tablo 6. Çorum'da Eğitim Kurumları

	İlköğr.	Lise	Anaoku.	Y.Okul		İlköğr.	Lise	Anaoku.	Y.Okul
Sungurlu	90	6	1	1	Mecitözü	45	1		
Alaca	45	3			Laçın	15	1		
Osmancık	54	4		1	Kargı	22	2		
İskilip	71	4	1		Oğuzlar	11	1		
Bayat	59	2			Dodurga	10	1		
Boğazkale	11	1			Uğurludağ	21	1		
Ortaköy	17	1			Merkez	159	22	2	6

Buna göre ilin nüfus gelişimi ile orantılı olarak bundan sonra okul ve öğretmen ihtiyacı ülke ortalamasının üzerine çıkarılması için gereken çalışma yapılmalıdır. Bu çalışma sadece devlet eliyle olmamalı ilin il içinde ve dışında yaşayan ileri gelenleri teşvik edilerek gerçekleştirilmelidir. İlin eğitim düzeyi ve üniversiteleşme seviyesi yükseldikçe süreç içerisinde ilin ekonomik, sosyal ve kültürel düzeyi de artacaktır. Eğitime yapılan yatırımın insana, insana yapılan yatırımın da geleceğe yapıldığı unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Anakök, Tayyar, *Alaçam Tarihi*, İstanbul.
- Aydemir, Ş. Süreyya, (1988); *İkinci Adam*, C.I, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Yazıcıoğlu, Turgut, (1959); "Memleketimizde Ziraat Eğitiminin Tarihçesi ve Bugünkü Zirai Öğretim Kurumlarımız", *Ziraat Dergisi*, Yıl XIX, Sayı 176-177, Aralık-Ocak.
- Çorum İl Yıllığı, (1967).
- Çorum İl Yıllığı, (1969).
- Çorum'da Cumhuriyetin 15. Yılı, (1938).
- Çorum İl Yıllığı, 2003.
- DİE, (1927); *Genel Nüfus Sayımları Verileri*.
- DİE, (1935); *Genel Nüfus Sayımları Verileri*.
- DİE, (1950); *Genel Nüfus Sayımları Verileri*.
- DİE, (1960); *Genel Nüfus Sayımı Verileri*.
- DİE, (1993); *İl ve Bölge İstatistikleri*.
- DİE, (2000); *Genel Nüfus Sayımı Verileri*.
- DPT, (1973); *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması*, Ankara.
- DPT, (1996); *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması*, Ankara.
- DPT, (2003); *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması*, Ankara.
- Sabuncuoğlu, M. İhsan, (2005); *Çorum'a Ait Derlemelerim II*.
- Uluç, Sevim, (1981); "Çorum ve Çevresi", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali, Ankara.

ÇORUM'DA ERMENİLER VE ERMENİ TEHCİRİ

Ömer Turan¹

16. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar bir sancak olan Çorum, 1856-1894 yılları arasında kaza yapılmış, daha sonra tekrar sancak haline getirilmiştir. Uç asrı aşkın bir süre Sivas'a, Osmanlı'nın son döneminde ise Ankara'ya bağlanmıştır. 1907 yılı itibariyle Çorum Sancağına bağlı kazalar Sungurlu, Osmancık ve İskilip'tir. Takip eden yıllarda Mecitözü de bu kazaların arasına katılmıştır. Fatih döneminden 19. yüzyıl ortalarına kadar Çorum nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşmuştur. Sanayileşen Avrupa'nın daha fazla gıda ve hammaddeye ihtiyaç duymasına bağlı olarak 19. yüzyılda Orta Anadolu'nun tahıl ürünleri ve hammaddeleri Samsun limanından Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Orta Anadolu'yu Samsun'a bağlayan yol üzerinde bulunması sebebiyle, Çorum, bu dönemde bir ticaret şehri olmuştur. 1831 yılı nüfus sayımı sonuçlarında Çorum'da gayri Müslim nüfus görünmemekle birlikte, 1837 yılına ait cizye muhasebe defterinde 55, 1839 yılına ait şeriye sicilinde 51 gayri Müslim tüccarın kaydı bulunmaktadır. Söz konusu gayri Müslim tüccarlar ticaret için Çorum'a gelmişlerdir ve hanlarda yaşamaktadırlar.²

1830'lu yıllarda hanlarda yaşayan gayri Müslim tüccarlar 19. yüzyılın ortalarından itibaren aileleri ile birlikte gelerek şehre yerleşmeye başlamışlardır. Bunların hemen tamamı Ermenidir. Kesin bir tarih verebilmek zor olsa da, 1845 Temettuat defterinde gayri Müslimlerden bahsedilmediği, 1858 yılında ise kilise yapmak için Padişah'tan izin aldıkları göz önüne alınırsa Ermenilerin bu iki tarih arasında Çorum'a geldikleri söylenebilir. Aşağıda eserinden daha ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Çorum Ermenilerinden Vahram Dadrian, To the Desert isimli hatıralarında, 1915 yılı itibariyle Çorum'u, Ankara vilayetine bağlı 30.000 nüfuslu bir ticaret şehri olarak tanımlar; şehrin Ermeni cemaatinin 60-70 yıllık olduğunu, dolayısıyla 1845-55 yıllarında Çorum'a geldiğini belirtir. Büyük bir kısmı Kilikya ve Yozgat civarından, diğerleri Merzifon ve Amasya'dandır. Vahram Dadrian'ın ailesi,

1 Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi

2 İstisnai olarak 16. yüzyıl başlarında Çorum'da 14 hanelik bir Yahudi topluluğu tesadüf edilmiştir. Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat – II. Meşrutiyet)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.174-175.

örneğin, bugün Kayseri'nin bir mahallesi olan Germir'dendir.³

1874 yılında Çorum Ermenileri adına Ankara valiliğine yapılan bir başvuruda, Çorum'da 600'e yakın Ermeni'nin yaşadığı iddia edilirken, yapılan inceleme sonucunda üç mahallede 21 hanede 60 kişilik bir Ermeni nüfusun bulunduğu bildirilmiştir.⁴ Ankara salnamelerinde, 1881 ve 1882 yıllarında Çorum'da 80 Ermeni görülmektedir. 1893 yılında 513 olan şehrin Ermeni nüfusu 1902 yılında 657'ye yükselmiştir. Dadrian 1915 yılı itibarıyla şehirde 150 Ermeni aile bulunduğunu bildirmektedir. Bu döneme ait nüfus hesaplamalarında bir hane beş kişi şeklinde düşünülmektedir. Bu durumda 1915 yılı itibarıyla Çorum'da 750 civarında Ermeni yaşadığı sonucu çıkmaktadır. Ermeniler Çorum'da Çömlekçi mahallesinde oturmaktadırlar. Bu mahalleye bazı kaynaklarda Ermeni mahallesi de denilmektedir.⁵

Çorum'da Ermeni Nüfusu

1874 ⁶	1881 ⁷	1893 ⁸	1900 ⁹	1902 ¹⁰	1915 ¹¹
82					
60	80	513	608	657	750

Ankara salnamelerine göre, 1881 ve 1882 yıllarında Çorum'da Ermenilerden başka yegane gayri Müslim topluluk olarak Rumlar görünmektedir, sayıları dört kişidir. 1893 yılında 146 olan şehrin Rum nüfusu 1900 yılında 135'e çıkmış, 1902 yılında ise 149'a yükselmiştir. 1893 yılında Ermeni ve Rumların yanı sıra Çorum'da Katoliklerin ve Protestanların da yaşadığını görüyoruz. Bu dönemde şehirdeki Katolik nüfusu 20 civarındadır. Protestan nüfusu 1893 yılında 33 iken 1902'de 14'e düşmüştür. Çorum'da Yahudi yoktur 12. Çorum'un en çok Hristiyan barındıran kazası Sungurlu'dur.

4 Korkmaz, s.175-176.

5 Korkmaz, s.88.

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (Bundan sonra BOA), Ankara Ayniyat Defteri, 810, s.22'den Korkmaz, s.176.

7 Salname-i Vilayet-i Ankara, 1299, s.163; Salname-i Vilayet-i Ankara, 1300, s.164.

8 Salname-i Vilayet-i Ankara, 1311, s.286, 321.

9 Salname-i Vilayet-i Ankara, 1318, s.259.

10 Salname-i Vilayet-i Ankara, 1320, s.251.

11 Dadrian, s.6

12 30 Aralık 1914 tarihli bir belgede, Çorum'a sevk edilmek istenen Musevilerin ya sevklerinden vazgeçilmesi ya da sinagog olan bir mahalle sevkedilmeleri istenmektedir. BOA, DH.EUM.5.Şb, 7/27..

1900 yılı itibarıyla Sungurlu'daki Ermeni sayısı 1511'dir¹³. Sungurlu'yu Mecitözü takip etmektedir. İskilip ve Osmancık'taki Hristiyan nüfus yok denecek kadar azdır.

Bilindiği gibi Ermeniler Gregoryan Ortodoks'tur. Eçmiyazın'deki Katogikosluk en üst dini merkezleridir. İstanbul'un fethinden sonra 1461 yılında kurulan Partikhane, millet sistemi içerisinde Osmanlı Ermenilerinin dini ve idari yönetim merkezi olmuştur. İstanbul'daki Patrikhanenin yanı sıra Sis (Kozan), Ahtamar (Van) ve Kudüs'teki Patrikhane Ermenilerin diğer dini merkezleridir. Çorum Ermenileri Sis'teki Ermeni Katogikosluğu'na bağlıdır. Çorum'da Ermeni Meclis-i Cismani Reisi'nin ve arkadaşlarının yerine ehil kişilerin seçilmesi ile ilgili olarak yapılan yazışmalarda, Çorum Ermenilerinin ruhani yönetim bakımından Yozgat murahhaslığı vasıtasıyla Sis Katogikosluğuna bağlı bulundukları yer almaktadır.¹⁴ Çorum'daki Katogikos binasının renovasyonu gerçekleştirilirken Vahram Dadrian'ın babası ciddi miktarda bir bağış yapmıştır.¹⁵ Çorum Ermenilerinin büyük çoğunluğu Gregoryan Ortodoks olmakla beraber içlerinde çok az sayıda Protestan ve Katolik de vardır.

Çorum'da Ermenilerin bir kilise inşa edebilmeleri için Padişaha müracaat edilmiş, 20 Ağustos 1858 tarihli bir fermanla kendilerine bu izin verilmiştir. Çömlekçi mahallesinde yapılacak olan kilisenin arazisinin vakıf malı olduğunu ileri süren Çorum halkının itirazları sebebiyle kilise inşasına uzun süre başlanamamıştır.¹⁶ Yapılan inceleme sonunda, 1861 yılında, söz konusu arazinin Suheyb-i Rumi'nin vakfına ait olduğu anlaşılmış, ayrıca arazinin Suheyb-i Rumi'nin türbesine çok yakın olması sebebiyle kilisenin daha önce alınan izne istinaden başka bir yerde kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁷ Kilisenin 1860'lı yıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir. Vital Cuinet 1892 yılında basılan *La Turquie d'Asie* isimli meşhur eserinde, Çorum'da Ermenilerin bir kilisesi olduğunu kaydetmektedir.¹⁸

İmparatorluğun başka yerlerinde olduğu gibi, Çorum'da da Ermenilerin

13 Salname-i Vilayet-i Ankara, 1318, s.270.

14 BOA, A.MKT.MHM, 618/50.

15 Dadrian, s.54-55.

16 BOA, A.MKT.UM, 451/85.

17 BOA, A.MKT.UM, 496/7; Korkmaz, s.116.

18 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Tome Premier, Paris, 1892, s.300. Keza 1907 yılına ait Ankara Salnamesi'nde ve bu çalışmada kendisinden bol bol bahsedeceğimiz V.Dadrian'ın hatıralarında şehirdeki Ermeni kilisesinden birkaç defa bahsedilmektedir. Dadrian, s.6, 19.

dini hayatı, kilisenin etrafında, ruhani bir meclis tarafından yürütülmüştür. Bunun yanı sıra Ermeni cemaatin dünyevi meseleleri ile ilgilenmek üzere bir Cismani Meclis vardır. Her iki meclisin yapısı, üyeleri, işleyişi ve yapıp ettikleri konusundaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır.¹⁹ 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Çorum İdare Meclisi'nde bazen bir bazen iki Ermeni bulunmuştur.²⁰ II. Meşrutiyet döneminde Armenag Dadrian İdare Meclisi üyeliğine seçilmiştir.²¹ 1900 ve 1907 yıllarına ait Ankara salnamelerinde, Çorum Belediye Meclisi'nin altı üyesinden bir tanesinin Ermeni olduğu görülmektedir.²²

Cuinet, 1892 yılında basılan eserinde, Çorum merkezinde 30 erkek öğrencisi bulunan bir Ermeni okulundan bahseder.²³ 1902 Ankara Salnamesi de Çorum'da bir Ermeni okulu bulunduğunu kaydetmektedir. Dadrian ise 1915 yılı itibarıyla Çorum'da biri kızlara diğeri erkeklere ait olmak üzere iki Ermeni okulunun bulunduğunu yazmaktadır. Muhtemelen kız okulu yakın bir tarihte açılmıştır. Erkek okuluna 1914-15 öğretim yılında bir sınıf daha eklenmiştir. Dolayısıyla 15 yaşına giren Vahram, bir önceki yıl ilkokulu bitirdiği halde eklenen yeni sınıf dolayısıyla yine aynı okula gitmektedir.²⁴

Çorum'da yabancı veya misyonerlik okulu olup olmadığı konusunda farklı bilgiler vardır. Cuinet, Sungurlu'da 150 erkek öğrencili iki Rum, 100 erkek öğrencili bir Ermeni ve 50 öğrencili bir Protestan okulu bulunduğunu bildirmektedir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri'nde, Çorum'da, 1905 yılında Protestanların erkek ve kız karışık bir okullarının bulunduğu yer almaktadır.²⁵ Osmanlı belgelerine göre ise, bu yıllarda Çorum'da Amerikalı, İngiliz, Fransız vs... Protestan veya Katolik okulu yoktur.²⁶ Muhtemelen 19. yüzyılın son çeyreğinde Sungurlu'da bir

19 BOA, A.MKT.MHM, 618/50.

20 Korkmaz, s.176.

21 Dadrian, s.6. Dadrian, babasının Çorum'da Hilal-i Ahmer'e, Donanma Cemiyeti'ne en çok bağlıta bulunanlar arasında olduğunu yazmaktadır. Bk. Dadrian, s.10.

22 *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1318, s.255; *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1325, s.290.

23 Cuinet, s.300.

24 Dadrian, s.6. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri'nde, Çorum'da, 1905 yılında Ermenilerin bir idadisinin bulunduğu iddia edilmektedir ki, yanlıştır. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, 1839-1924, C.6, Mehmet Alkan (Haz.), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s.128.

25 *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, s.76, 128-9.

26 Yozgat, Kırşehir ve Çorum dahilinde ecnebi müessese olmadığı, Ankara'da yalnızca Fransız tebaasından Frerler Mektebi binası bulunduğu... BOA, DH.EUM.5.Şb 21/61.

Protestan okulu açılmış ancak uzun ömürlü olamamıştır. Ancak bazı Ermeni çocuklarının Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde okuduklarını biliyoruz. Merzifon'daki Kolejde bulunan Bertha B. Morley isimli Amerikan misyoneri 17 Haziran 1915 tarihli günlüğünde beş Çorumlu kız öğrencinin bir gün önce evlerine döndüklerini yazmaktadır.²⁷

Çorum hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde uzun yıllar bir sürgün yeri olmuştur. Refi Cevat Ulunay, Refik Halit Karay, Hüseyin Cahit Yalçın bu meyanda Çorum'un misafir ettiği önemli edebiyatçı ve gazetecilerdir. Yazdığı mektup dolayısıyla Çorum'a sürgün edilen Osmanischer Llyod gazetesi muharrirlerinden Kaufman,²⁸ Harb-i Umumi ilanında uygunsuz davranan Gürcü İshak Nureddin ile İsmail Şemseddin,²⁹ sürülme sebebini bilemediğimiz İstanbullu Angilo,³⁰ Bandırma, Karesi, Sultançayır borasit madeni direktörlerinden Cayiz Yanın,³¹ Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Çorum'un sürgünlerinin birkaçıdır.

Fransız vatandaşı Antuan Teriko³² ve Gaston Laltan,³³ Rus vatandaşı Petro Pavlo³⁴ gibi savaş halinde bulunulan İngiltere, Fransa ve Rusya vatandaşları da Çorum'da sürgündürler. Sinop'taki Rusya Konsolosu Covvih'in Çorum'a sürgün edilmesi düşünülmektedir.³⁵ İngiliz, Fransız ve Karadağ vatandaşı 22 kişi Ereğli ve Zonguldak'tan Düzce'ye oradan Çorum'a sevk edilmişlerdir.³⁶ Muhasım Devletler tebaasına ait müesseselerin ilga ve tahliyesi kararı çerçevesinde Karesi'de bir İngiliz'e ait Protestan mektebi kapatılmış ve Bahçecik Amerikan mektebi müdürü James Macnot Çorum'a sürgün edildikten sonra İstanbul'a gönderilmiştir.³⁷

Morley'in hatıralarında, 20 Mayıs 1915 tarihinde Mr. McNaughton'un Çorum'a sürgün edildiğini öğreniyoruz. Daha evvel yine Çorum'da sürgün olarak bulunan üç İngilizin yerlerinin değiştirilmesi sonucunda 17 Haziran'da

27 Marzofan 1915, The Diaries of Bertha B. Morley, (Bundan sonra Morley), Hilmar Kaiser (ed.), Gomidas Institute, Ann Arbor, Michigan, 2000, s.6.

28 BOA, DH.EUM.5.Şb, 10/57.

29 BOA, DH.EUM.5.Şb, 6/2.

30 BOA, DH.EUM.ADL. 15/6.

31 BOA, DH.EUM.5.Şb, 13/2.

32 BOA, DH.EUM.5.Şb, 28/18.

33 BOA, DH.EUM.5.Şb, 11/21.

34 BOA, DH.EUM.5.Şb, 9/4.

35 BOA, DH.EUM.5.Şb, 4/44.

36 BOA, DH.EUM.5.Şb, 6/9.

37 BOA, DH.EUM.5.Şb 12/29, 14/33..

Merzifon'a geldiklerini öğreniyoruz.³⁸ Muhasım devletler tebaasından Çorum'da ikamete memur edilenlere Merzifon Koleji ve Amerika konsolosluğu tarafından para gönderilmektedir.³⁹ Çorum'da ikamet ettirilmekte olan İngiliz ve Fransız vatandaşlarının sağlık durumunun kontrol edilmesi ve gerekli yardımın yapılması için Merzifon'dan Doktor Mardiri Çorum'a çağırılmıştır.⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, kalebentlik cezasına çarptırılan mahkumlar da cezalarını çekmeleri için Çorum'a gönderilmişlerdir. Dahiliye Nezareti'nin Hüdavendigar Vilayeti'ne gönderdiği 22 Şubat 1916 tarihli yazı ve eklerine göre, Bandırma Divan-ı Harbi Örfisi tarafından Gemlik kazasında işledikleri adi suçlardan dolayı onbeşer sene müddetlerle küreğe konulmalarına karar verilen efrad-ı askeriyyeden Mehmed oğlu Niyazi ve Kayapalı Halil oğlu Murad bin Ali isimli şahısların ve Ermeni ihtilal komitesi üyesi mensubu olduklarından dolayı muhtelif müddetlerle kalebentliğe mahkum edilen Gülpazarı nahiyesinin Gölbaşı köyünden Ermeni okulu öğretmeni Zeytinli Neckiyan, Kirkor Haçin ve Bilecik kasabasından Bağdesar Artin oğlu Tarus ve Gülpazarı'nın Timurhanlar köyü okulu öğretmeni Aleksan oğlu David Papasyan ve Bilecikli Karakaşyan, öğretmen Serkez oğlu Agop ve Gölbaşı köyünden Papasyan Aleksan Bedrus'un geçici olarak kelebentlik yeri kabul edilen Çorum'a gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.⁴¹

1890'lı yılların başlarında Çorum'da sükunet hakimdir. Türk-Ermeni ilişkilerinde bir anormallik gözlenmemektedir. 1891 yılında Sadaret'e gönderilen bir yazıda, Müslüman olup Çorum'da zabtiyelik yapan İbrahim ile evlenen, daha sonra ondan boşanıp bir Ermeni papaz tarafından evine kapatılan İfakat Hatun isimli kadın hakkında ne gibi bir işlem yapılacağı sorulmaktadır.⁴² Osmanlı yönetimi suçun şahsiliği prensibini benimsemekte, suç işleyen Ermeniler dolayısıyla bütün Ermenilerin cezalandırılmayacağını düşünmektedir. 1892 yılına ait bir başka yazışmada, Sivas'ta posta soymak isteyip başarılı olamayınca kaçtığı Çorum'da bir zabtiye şehid eden Gürcü başlığı takmış bir şakinin yakalandığı ancak bu durumun suçsuz Ermeni halkına kötü muamele yapmayı gerektirmediği ifade edilmektedir.⁴³

19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ayrılıkçı Ermeni hareketi kısa bir süre

38 Morley, s.3, 6.

39 BOA, DH.EUM.5.Şb, 21/6, 22/49; DH.EUM.ECB. 4/27.

40 BOA, DH.EUM.5.Şb, 7/34.

41 BOA, DH.MB.HPS, 106/4, 106/5.

42 BOA, DH.MKT, 2003/87.

43 BOA, DH.MKT, 2003/87.

içerisinde İmparatorluğun her tarafında etkisini göstermeye başlamıştır. Hınçak ve Taşnak örgütlerine mensup ihtilalciler İstanbul dahil pek çok yerde isyanlar çıkartmışlar, askerlerle çarpışmışlar, sivil ahaliyi katletmişlerdir. Bölgedeki Hınçak faaliyetinin yönetim merkezi Merzifon'dur. Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi burada kurulmuştur. Komitenin başkanı Karabet Tomayan, sekreteri Ohannes Kayayan'dır. Her iki şahıs da Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmenlik yapmaktadırlar. Her ikisi de Protestandır. 1892'de toplanan komite meclisi toplantısında, beylik silah sağlanması, isyancıların Gürcü elbisesi ve başlığı giymesi, komitecilerin kendi silah ve cephanelerini kendilerinin satın almaları, fakir komitecilere silah sağlanması, komitecilerin bölüklere ayrılması, Hınçak gazetesine abone temini kararlaştırılmıştır. Komitenin başkanı Tomayan, sekreteri Kayayan ve Protestan vaiz Mardiros, Çorum, Yozgat, Tokat, Amasya, Kayseri, Sivas gibi civar yerleri gezerek Ermenilere telkinlerde bulunmuşlardır. Vaazler ve konferanslar vererek 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Ermenileri kıldığını, Geregoryan, Katolik, Protestan demeden Ermenilerin birleşmesi gerektiğini, yabancı devletlerin müdahalesini temin için eylemlere girişilmesini savunmuşlar, şubeler açarak idare heyetleri seçmişlerdir.⁴⁴

Bu telkinler doğrultusunda Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi'ne bağlı çeteler Merzifon, Çorum, Yozgat ve Kayseri civarında eylemler gerçekleştirdiler. Çorum çevresinde Osmanlık postasının yolunu kestiler, posta sürücüleri ve zaptiyelere saldırdılar. Çorum-Merzifon arasındaki Derbent karakolunu basarak zaptiyeleri öldürdüler. Yapılan soruşturma sonucunda eylemlerin Tomayan ve Kayayan tarafından planlandığı ortaya çıktı. Bu iki şahsın tutuklanması Merzifon'da bir karışıklığa sebebiyet verdi. Ankara'da yapılan muhakemede bu iki şahıs ve başkaları idam dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldılar. Tomayan ve Kayayan'ın affı için İngiltere'de Protestan çevreler ve gazeteler İstanbul'a başvurdular. Sonuçta bu iki şahıs affedildi. Tomayan Londra'ya gitti. Mağdur ve mazlum bir Ermeni olarak düzenlenen toplantılarda boy gösterdi.⁴⁵

İstanbul'dan Sir Clare Ford'un İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 27 Mayıs 1893 tarihli raporun ekindeki, Sir A. Nicholson'un hazırladığı gizli muhtıra, Merzifon'daki Ermenilerin faaliyetleri konusunda önemli bilgiler içermektedir. Merzifon'dan Dr. Smith, Kayseri'den Dr. Fransworth ve operatör Dodd'un verdiği bilgilere göre, Ermeniler arasında gizli cemiyetler

44 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İkinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s.464-466.

45 Uras, s.466-467.

kurulmuştur. Bunlar milliyetçi değil korkunç kimselerdir. Silah sağlamışlar, para toplamışlardır. Amaçları ihtilal çıkarmaktır. Emir alınca gözlerini kırpmadan yerine getirmektedirler. Kendi halindeki Ermenilere karşı da tedhiş uygulamaya başladıklarından kaygı duyulmaktadır. Fesat ve isyan hareketleri Gregoryanların yanı sıra Protestanlar arasında da yayılmaktadır. Komite üyeleri yazın dağlara çıkacaklarını, eşkiyalık yapacaklarını, zaptiyelerin canlarını burunlarından getireceklerini, Ermeni meselesine yabancı devletlerin dikkatini çekmek için uğraşacaklarını söylemektedirler. Müslümanlar telaş içerisinde. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında ciddi bir gerginlik vardır. Rus ajanları, Merzifon, Amasya ve diğer yerlerde bu hareketleri teşvik ve himaye etmektedirler. İhtilalciler Avrupa ülkelerinde kendilerine gösterilen alakadan da cesaret alarak cüretlerini arttırmaktadırlar. Kendilerine ilgi göstermeyenleri öldürmekte, kendi halinde yaşayanlar korkutmakta, gizlice para vermeye zorlanmaktadırlar. Ermenilerin özel bir sıkıntıları yoktur. Her halükarda Rumlardan daha kötü durumda değildir. Bazı durumlarda Müslümanlarla aynı sıkıntıları yaşamaktadırlar.⁴⁶

1892 yılında Tomayan ve Kayayan tarafından başlatılan eylemler, adı geçen şahısların yakalanmalarından sonra da devam etmiştir. Osmanlı yönetimi askeri ve mülki tedbirlerle olayları önlemeye çalışmıştır. Mamafih bölgedeki Ermeni ayrılıkçı hareketi ve gerçekleştirdikleri eylemler azalmamış hatta artmıştır.⁴⁷ 27 Şubat 1893 tarihli bir belgede, Çorum kazasının liva yapılması ve mutasarrıflığına Vilayet Mektupçusu Mustafa Rükneddin Beyin tayini önerilirken, Merzifon'daki Ermeni bozgunculuğuna karşı da bir sed çekeceğine işaret edilmektedir.⁴⁸

4 Mart 1893 tarihli bir başka belgede, Ermeni fesadçılara karşı bir tedbir olmak üzere Redif Taburu Merkezi bulunan Merzifon, Gümüşhacıköy, Çorum ve Aziziye'deki depolarda bulunan askerlerin sayısının arttırılması dile

46 Uras, s.467-469.

47 Gemerek, Burhan, Yozgat ve Merzifon'da Ermeni bozguncu hareketleri devam etmiştir. Merzifon'daki Amerikan Koleji öğrencilerinin sebep oldukları olaylar başlı başına bir araştırma konusudur. Bk. BOA, Y.PRK.UM, 26/67. Merzifon'daki Ermeni ayaklanması konusunda bk. Ali Tuzcu, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", Belleten, S.220, 1993, s.795-826. Bu dönemde Merzifon, Kayseri ve Yozgat bölgesindeki olaylar konusunda bk. Ahmet Kolbaşı, Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları (1892-1893), Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri, 2005. Bu dönemde Yozgat Ermeni ayaklanmaları konusunda bk. Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

48 BOA, DH.MKT, 2056/34.

getirilmektedir.⁴⁹ 13 Haziran 1893 tarihli bir belgede ise Çorum kazasına Merzifon'un ilhaki ile bir mutasarrıflığın kurulmasının Ermeni şekavetini önleme bakımından uygun olacağı bildirilmektedir.⁵⁰

1890'lı yıllarda Orta Anadolu'daki Ermeni olayları ile ilgili Osmanlı belgelerinde, Çorum ve civarı "Ermeni eşkiyasının cevalangahı" olarak nitelendirilmektedir. Çorum civarındaki Ermeni ayrılıkçı hareketi 1894 ve 1895 yıllarında çeteler marifetiyle yürütülmüştür. 1894 yılında Ermeni komitelerinin hareket ve planlarını Çorum'da iken yetkililere bildiren Merzifonlu Zelaya oğlu Ohannes isimli bir Ermeni, memleketine dönerken öldürülmüştür.⁵¹ 1895 yılında bir takım Ermeniler, Osmancık postasına saldırmışlar ve Şişli Bel Karakolhanesi efradından İbrahim'i öldürmüşlerdir.⁵² Ankara Valisi, Yıldız Sarayı'na çektiği 10 Kasım 1895 tarihli telgrafta, Amasya'nın Medye, Tosya ve Hacıköy kasabalarından 30-40 Ermeni müfsidinin atlı ve silahlı olarak Çorum'un Osmancık kazası civarında dolaştıklarını vurgulayarak bir an evvel Çorum'a muktedir bir zatın tayinini istemiştir.⁵³ Takip eden günlerde, Osmancık kazasının Derbendçi Dağlarında atlı ve silahlı olarak 26 nefer delikanlı Ermeni eşkiyasının görünmesi, Merzifon, Gümüşhacıköy, Amasya gibi Ermeni fesatçıları bulunan mahallerin merkezi ve Ermeni eşkiyasının cevalangahı olması sebepleriyle Çorum'da bir zabtîye taburunun kurulması kararlaştırılmıştır.⁵⁴

Ermeni ihtilalci örgütleri Çorum içerisinde büyük eylemler yapamamaları da bir şekilde kendilerini göstermişlerdir. 27 Mayıs 1893 tarihli bir belgede, Çorum, Merzifon ve Sivas'tan bir grup Ermeni'nin, şüpheli bir şirket kurarak yasak olan Hınçakyan gazetesini getirdiklerini itiraf ettikleri bildirilmektedir.⁵⁵ Yine o günlerde bazı Ermeniler, Kayseri, Develi, Yozgat,

49 BOA, Y.MTV, 75/113.

50 BOA, Y.PRK.ZB, 11/74.

51 Öldürülen Ohannes'in muhtaç bir haldeki karısına ve oğluna üçyüz kuruş maaş bağlanması ve bir defaya mahsus otuz lira verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT, 158/40.

52 Suçlular daha sonra yakalanarak Ankara'da vilayet mahkemesinde yargılanmışlar, idam ve kürek cezalarına çarptırılmışlardır. BOA, Y.PRK.AZN, 11/43.

53 BOA, Y.MTV, 131/93.

54 Tahmin edileceği gibi o dönemde söz konusu eylemler Sivas ve Ankara vilayetlerinin pek çok yerinde gerçekleştirilmekte, pek çok yerde benzer tedbirler alınmaktadır. Biz burada sadece Çorum ile doğrudan ilgili olan eylem ve tedbirler üzerinde duruyoruz. BOA, A.MKT.MHM, 618/4.

55 BOA, Y.MTY, 78/88.

Çorum, Merzifon ve Aziziye kasabalarında ilanlar asarak Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine isyana teşvik etmişlerdir.⁵⁶ 1890'lı yılların sonlarında ayrılıkçı fikirlerin Çorum'daki Ermeni temsilcileri ve memurları arasında da taraftar bulabildiği görülmektedir. Çorum'da, 1898 yılında, Ermeni Meclis-i Cismani Reisi Mihran ile Kara Maniyan Artin ve diğer üyelerin fesat içerikli konuşmalarından dolayı, Mihran'ın başka bir yere gönderilip cezalandırılması ve diğerleri hakkında yapılacak işlemler ile ilgili olarak Ankara valiliği ile haberleşilmiş, adı geçen kişilerin söz konusu meclis üyeliğinden çıkarılmaları ve ehil insanların seçimiyle söz konusu meclisin yeniden oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁵⁷ Çorum aşî memurluğuna tayin olunan Andriyas hüküm giymiş bir insandır.⁵⁸

1910'lu yıllara gelindiğinde Ermeni ayrılıkçı hareketi artık Ermeni gençleri ve çocukları arasında da taraftar bulmaya başlamıştır. Dadrian'ın hatıralarında görebildiğimiz kadarıyla, kendisinin de aralarında bulunduğu bazı Ermeni gençleri ve çocukları arasında Ermeni komitecilere büyük bir sempati duyulmakta, maceraları efsaneleştirilerek anlatılmaktadır. İhtilalci marşları ve resimleri Çorum'da ilk ısmarlayan kişi olan kuzeni Parshag, Ermeni ihtilalci hareketine büyük bir heyecan ve sempati ile bakmaktadır. Fotoğraflarını göstererek fedailerin yapıp ettiklerini övünçle anlatmaktadır. Çevresindeki çocuklar, nasıl Antranik'in düşmana kılıç çaldığını, nasıl Mourad'a düşmanın kılıcının işlemediğini, nasıl Serop'un ateşten etkilenmeden geçebildiğini, nasıl Cheylo'nun Türk polisini dehşete düşürecek bir şekilde yedi köyde birden ortaya çıkabildiğini huşu içerisinde dinlerler. Buradaki düşman tabii ki Türkler, Müslümanlar, Türk asker ve polisidir.⁵⁹

Bu meyanda, Dadrianların evinde, Ermeni komitecilerin yayınları takip edilmekte, ihtilalcilerin fotoğrafları saklanmaktadır. 1915 Temmuz ortalarında⁶⁰ bazı Ermenilerin evleri aranır. Babası eve haber göndererek sakıncalı yayınların imha edilmesini ister. Vahram bunun üzerine kütüphanesindeki 30 kadar kitabı yok eder. Mamafih çekmecesinin en alt gözünde ihtimamla muhafaza ettiği Bir Zindandan Diğerine, Kıvılcımlar, Budala, Ermenistan'ın Yarası isimli kitaplarını ve Ermeni fedailerinin

56 BOA, Y.PRK.UM, 27/35.

57 BOA, A.MKT.MHM, 618/50.

58 BOA, DH. MKT, 2149/45.

59 Dadrian, s.285.

60 Dadrian'ın hatıralarının konumuzla ilgisi bakımından bilhassa kullandığımız baş kısmında tarihler Rumi tarihe göre verilmiştir. Bu çalışmada söz konusu tarihler miladiye çevrilmiş, hatıralardaki orijinal tarihler parantez içerisinde gösterilmiştir.

fotoğraflarını yok etmeye kıyamaz ve küçük bir kutunun içerisine koyarak bahçenin bir köşesine gömer. Akşam babası eve gelip durumu öğrendiğinde çok kızar. Söz konusu resim ve kitaplar gece gömüldükleri yerden çıkarılarak ocakta yakılır.⁶¹

Herhalde sayılarının azlığı sebebiyle, Çorum'da Ermeni siyasi partilerinin şubesi yoktur. Dadrian'ın ifadesiyle "dışarıya yansıtmamakla birlikte Ermeni milletinin iyiliği için çalışan herkesi desteklemiş, elinden geldiği şekilde yardım etmiş" bir kişi olan babası, Ermeni Yardım Cemiyeti'nin Çorum'da şubesini açmıştır. O dönemde Bogos Nubar Paşa'nın kontrolünde olan cemiyete, "Küçük çocukların kumbaralarına para atıp büyüyünce kendilerine sermaye yapmaları gibi, bizler de iyi zamanımızda Ermeni Yardım Cemiyeti'ne bağışta bulunalım ki zor günlerimizde kullanabilelim" diyerek cemiyete üye temini ve yardım toplamak için gayret göstermiştir.⁶²

Çorum Ermenileri tarımdan ziyade ticaret ve el sanatları ile meşgul olmuşlardır. Dokumacılık 19. yüzyıl Çorumu'nun en önemli iş koludur. Belgelerde bezzazlık, kazazlık ve terzilik yapan Ermenilerin varlığı dikkati çekmektedir.⁶³ Vaham Dadrian'ın babası hakkında verdiği bilgiler, Çorum'un varlıklı ve nüfuzlu bir Ermeni ailesinin ekonomik ve sosyal konumunu ve ilişkilerini de ortaya koymaktadır: Zengin bir tüccar olan Armenag Dadrian, Türk ortağı ile birlikte mısır, yün ve afyon toptancılığı yapmaktadır. Fırını, bağı, üç katlı ve elektrikle işleyen değirmeni vardır. O dönemin varlıklı Çorumlularının yaptığı gibi kışları şehirdeki evlerinde, yazları ise şehre yarım saat mesafede bulunan bağdaki evlerinde geçirmektedir. Şehirdeki evleri dokuz odalıdır. İkiisi Çorum'da ve ikisi de Alaca'da olmak üzere dört evleri daha vardır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Çorum İdare Meclisi üyeliğine seçilmişse de şahsi sebeplerle ayrılmıştır.⁶⁴

Armenag Dadrian Çorum'dayken Rus savaş esirlerine ve Rus-Ermeni sürgünlerine yardım etmiştir. Samsun'daki Rus konsolosu, Türk-Rus ilişkileri kesildikten sonra Rusya'ya dönerken Çorum'da Dadrianların evinde kalmıştır. Sürgün edilen Merzifon'daki Cizvitler Çorum'dan geçerlerken babasından maddi ve manevi yardım görmüşlerdir. Samsun, Kayseri, Adana ve İstanbul ile irtibatlıdır. Fransa'da arkadaşları vardır. Bir önceki yıl Avrupa'ya gitmiştir. Dönüşünde Türkiye'deki işlerini tasfiye edip ailesi ile

61 Dadrian, s.13-14.

62 Dadrian, s.9-10, 340.

63 Korkmaz, s.292, 302, 370.

64 Dadrian, s.6. Dadrian, babasının Çorum'da Hilal-i Ahmer'e, Donanma Cemiyeti'ne en çok bağışta bulunanlar arasında olduğunu yazmaktadır. Bk. Dadrian, s.10.

birlikte Fransa'ya gitmek arzusunda olduğunu söylemiştir. Oğlunun Fransa'da iyi bir okula giderek elektrik okumasını istemiş, hatta Marsilya'daki bir arkadaşının tavsiyesi üzerine bir okula kaydını yaptırmışsa da, Türkiye'ye dönüşünden bir ay sonra savaş başlayınca plan gerçekleştirilememiştir.⁶⁵

Armenag Dadrian'ın Çorum Mutasarrıfı Galip Bey ve diğer yöneticilerle yakın ilişkileri vardır. Seferberlik ilan edildikten sonra ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamaktadır. Cepheye gönderilen askerlerin uğurlanması münasebetiyle kışlada yapılan törende Mutasarrıfın yanında oturmuştur. İttihat ve Terakki'nin lideri genç bir subayın konuşmasını, "Savaşacağız ve Allah'ın izniyle inancımızın ve vatanımızın düşmanı olan bütün gavurların ve kafirlerin kafalarını ezeceğiz" şeklinde bitirmesi üzerine, Mutasarrıfa dönerek bu tür konuşmalara izin vermemesi gerektiğini söylemiş, Mutasarrıf da kendisine hak vermiştir. Bu durum Mutasarrıf Galip Bey ile Dadrian arasındaki karşılıklı güven ilişkisini göstermektedir. Tehcir öncesi gelişmelerle ilgili olarak o günlerde hemen hergün Mutasarrıf ile görüşmüş, Mutasarrıf kendilerine her türlü garantiyi vermiştir.⁶⁶

1915 Baharında İmparatorluğun her tarafında olduğu gibi Çorum bölgesinde de sıkıntılı günler yaşanmaktadır. 1913 – 1916 yılları arasında the American Board'un misyoneri olarak Merzifon'da bulunan Bertha B. Morley'in hatıralarından aşağıda aktardığımız bilgiler, o günlerde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşanan olayların Merzifon ve civarına nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır: Nisan ayında Ermenilerin Van'da ayaklanarak şehri evvela Müslümanlardan "temizlemeleri" ve daha sonra Haziran ayında Ruslara teslim etmeleri sonucunda bütün Van vilayetinin kaybedilmesi her tarafa büyük bir endişeye sebebiyet vermiştir. Çanakkale'ye dayanan İtilaf Devletleri Donanması büyük kayıplarla durdurulmuştur. Sadece İstanbul'da 50.000 Çanakkale yaralıları vardır. Doğu'da ilerleyen Rus ordularının önünden kaçan Rus muhacirler Anadolu'nun her tarafına perişan bir şekilde dağılmışlardır. Merzifon'daki muhacir sayısı 600 civarındadır. İçlerinde tifo, tifüs ve diğer salgın hastalıklar kol gezmektedir. Bölgede asayiş tam olarak sağlanamamaktadır. Merzifon civarındaki dağlarda jandarmalara ateş açılmaktadır. Sadece Merzifon ile Köprü arasındaki dağlarda 300 kaçak bulunmaktadır. 16 Haziran günü Samsun bombalanmıştır. Katliam korkusu sebebiyle bütün erkekler Amasya'ya çağırılmışlardır. Şehirden şehire gitmek için tezkere gerekmektedir. 50'si Çorum'dan olmak üzere Merzifon'da toplanan 100 jandarma silah ve cephane araması yapmaktadırlar.⁶⁷

65 Dadrian, s.6, 10.

66 Dadrian, s.8.

67 Morley, s.1-6.

1915 yılında 15 yaşında bir çocuk olan Vaham Dadrian da, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, seferberlik ilanı ve diğer olayların Çorum'da, en azından kendi çevrelerinde, yansımalarını ve algılanışını şu şekilde anlatır: 1915 Mayıs sonlarında yeni yaptırdıkları bağ evinde yazı geçirirlerken babası akşam her zamankinden farklı bir atla eve döner. Seferberlik ilan edildiğini ve aynı gün atının alındığını, asker kaçakları vs... sebebiyle bağda kalmalarının doğru olmayacağını, şehre dönmeleri gerektiğini söyler. Ertesi gün şehre dönerler. Şehirde hayat her zamankinden farklıdır. Davullar çalmakta, tellallar 21-45 yaş arasındaki bütün erkeklerin askere alınacaklarını duyurmaktadırlar. Daha sonra Çorum'dan asker sevkiyatı dolayısıyla Kışlada ve Ulu Cami'de yapılan toplantılara babası ile birlikte katılır.⁶⁸

Bilindiği gibi, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Ermenilerin Ruslar, İngilizler ve Fransızlarla işbirliği yapmaları, cephedeki ordunun hareketini zorlaştırmaları, isyanlar çıkararak Müslümanları katletmeleri ve iç kesimlere göç etmeye zorlamaları ve bağımsız bir devlet kurmaya kalkışmaları sonucunda, Osmanlı hükümeti, 24 Nisan 1915'te İstanbul'daki Ermeni ayrılıkçı hareketinin elebaşılarını tutuklamış ve arkasından savaş bölgesindeki Ermenilerin İmparatorluğun iç kesimlerine gönderilmeleri kararını almıştır. Zeytun ve Van'daki ayaklanmalar, İstanbul'da yapılan tutuklamalar, büyük şehirlerde savaş mahkemelerinin kurulması ve Ermeni ileri gelenlerinin yargılanması Çorum Ermenileri arasında bir tedirginliğe yol açmıştır.

Takip eden günlerde Çorum'da Ermeni ayrılıkçı hareketi ile ilişkisi olduğundan şüphelenilen insanların tutuklanmasına başlanır. Vaham, bir Pazar günü babasının ve Parsegh Tabibian isimli bir memurun tutuklandıklarını öğrenir. Hapishaneye giderek babasını ziyaret eder. Bir komitecinin evinde yapılan aramada ele geçirilen listede babasının adı da geçtiği ve geçen yıl Avrupa'ya Bogos Nubar Paşa ile görüşmeye gittiği şüphesiyle tutuklanmıştır. Babası ertesi gün Kayseri'ye gönderileceklerini söyler. Tutuklu olduğu halde yargılanmak için Kayseri'ye gönderilmeden evvel geceyi evinde geçirebilmek için izin alarak hapishaneden çıkar. 7 Haziran (25 Mayıs) günü babası ve arkadaşı Çorum'dan iki atlı polisin eşliğinde bir faytonla ayrılırlar. Kayseri'deki babasından yakında salınacaklarını umduğuna dair bir mektup alırlar. Yapılan yargılama sonucunda beraat eder ve 30 Haziran (17 Haziran) günü aynı faytonla evine döner.⁶⁹

⁶⁸ Dadrian, s.7-9.

⁶⁹ Dadrian, s.10-12

Temmuz ortalarında, Çorum Ermenileri, tehcirin sınırlarının genişletilmesi ve diğer yerlerdeki olaylarla ilgili gelen abartılı haberlerden dolayı kaygı içerisindeyler. 19 Temmuz (6 Temmuz) günü Dadrianların evinde gizli bir toplantı yaparlar. Babası Mutasarrıf Galip Bey ile hergün görüşmektedir. Galip Bey Çorum Ermenilerinin tehlike içerisinde olmadıklarını, altı vilayette tehcirin kararlaştırıldığını ve gerçekleştirildiğini, Çorum'daki Ermenilerle ilgili bir emir geldiği takdirde elinden geleni yapacağını ve en kısa zamanda onları tehlikeden uzak tutacağını garanti eder.⁷⁰ Temmuz ortaları itibariyle Çorum'da sükunet hakimdir. Merzifon'daki Protestan misyoner Morley, günlüğünün 17 Temmuz Cumartesi tarihli kısmında, Çorum'daki Mr. Compton'dan bir not aldığını, tehciri kastederek Merzifon'dakiler gibi bir olayın Çorum'da vuku bulmadığını yazar.⁷¹

Mamafih 7 Ağustos (25 Temmuz) günü Çorum'un ileri gelen Ermenilerinin tutuklanmasına başlanır. Mutasarrıf Galip Bey kendisi ile görüşen Ermenilere Ankara'dan gelen telgrafi göstererek erkekleri tutuklamaya mecbur olduğunu ancak gücü yettiği müddetçe hiçbir Ermeni'nin acı çekmemesi için elinden geleni yapacağına bildirir. Vaham'ın babası da tutuklanmıştır. Mobilyalarını 10 liraya satarlar. Yataklarını sattıkları için o gece yerde yatarlar. Ertesi gün erkeklerin aileleri ile birlikte tehcir edileceklerini öğrenirler. Aynı gün yani 10 Ağustos (28 Temmuz) 1915 tarihinde yola çıkacaklardır. Hükümet eşyalarını satmalarına izin verir. Öğleden sonra eşyalarını almaya kapılarının önünde 600 kişi birikir. Dokuz oda dolusu eşyayı 20 liraya satarlar. Armenag Dadrian, bir Türk arkadaşından 100 lira ödünç almıştır. Kendi arabaları Samsun'da olduğu için yanlarında çalışan Türk yardımcı üç kapalı araba kiralar. Kalabalık aile beraberlerinde götürecekleri eşyaları ile birlikte arabalara yerleşirler. Kışının önüne vardıklarında yüzlerce arabanın beklediğini görürler. Yarım saat içerisinde hazırlıklar tamamlanır ve hareket ederler.⁷²

Çorum'dan Ermeni tehcirinin hangi tarihte ve hangi şartlarda gerçekleştirildiğine dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir belge ve bilgiye ulaşamadım. Çorum'daki mahalli arşivlerde bu konu ile bir belgenin var olup olmadığını bilmiyorum, araştıramadım. Şu aşamada Çorum'dan Ermeni tehciri konusunda elimizdeki iki kaynaktan birisi Dadrian'ın hatıraları, diğeri ise Merzifon'daki Amerikan misyoneri Bertha B. Mosley'in hatıralarıdır. Mosley Çorum'dan Ermeni tehcirini bizzat görmemiştir. Ancak 10 Ağustos günü Çorum'dan Ermenilerin tehcir edilişlerini gören Miss.Gage, Mr.Getchell

70 Dadrian, s.14-15.

71 Morley, s.30.

72 Dadrian, s.14-18.

ve Mr.Compton, 11 Ağustos günü akşamı Merzifon'a gelerek Amerikan Koleji'nde Mosley'i ziyaret etmişler ve gördüklerini anlatmışlardır. Adı geçen kişilerin ne münasebetle Çorum'da bulunduklarını bilmiyoruz. Muhtemelen İngiliz veya Amerikalı olan adı geçen kişiler yine muhtemelen sürgün olarak Çorum'da bulunmaktadır. Kafilenin büyük çoğunluğunun dört tekerlekli, yaylı tabir edilen arabalarla Çorum'dan ayrıldıklarını nakletmişlerdir. Anlatılanların etkisiyle, Mosley, pek çok yerde tehcirin Merzifon'dakinden daha iyi şartlarda yapıldığı notunu düşmüştür.⁷³

Dadrian'ın anlattıklarına göre, çeteler soygun ve katliam yapabilmek ümidiyle kafiye bir müddet takip ederlerse de sonra vazgeçerler. Muhafızlarla birlikte seyahat etmektedirler. İlk akşamlarını Tütüncüoğlu Hanı'nda geçirirler. Kafileden 20 aile hanın odalarına yerleşir. Gerisi dışarıda yatar. Ertesi geceyi Alaca'da bir handa geçirirler. Alaca'nın kaymakamı ziyaretlerine gelir, onları rahat ettirmeye çalışır. Yüzlerce arabadan oluşan büyük bir kafiye halinde seyahat etmektedirler. Alaca'dan da 25-30 aile kafilelerine katılır. Etraflarında 30 polis vardır. 12 Ağustos (30 Temmuz) gecesi de Arap Seyfi'de kalırlar. Takip eden günlerde nerede hava kararırorsa orada geceleyerek yollarına devam ederler. 20 Ağustos (3 Ağustos) günü Yozgat'tan sonraki Sırçalıtekke isimli yerde yine Çorum Ermenilerinden oluşan 20 ailelik bir kafiye kendilerine katılmıştır.⁷⁴

Dadrian'ın hatıralarında anlatıldığına göre, Çorum Ermenileri kafiləsi, Yozgat, Boğazlıyan, Kayseri yakınlarında Dipsiz, Niğde, Ulu Kışla, Pozantı, Tarsus, Adana, Hamidiye ve Hasanbeyli yoluyla 19 Eylül (6 Eylül)'de Halep'in giriş noktası olan Katma'ya varırlar. Dadrian'ın ailesi Halep'e geçerek bir ayı aşkın bir süre burada kalır. Halep'ten Hama, Humus, Şam yoluyla 14 Kasım 1915 (1 Kasım 1915)'de Jeresh'e ulaşırlar. Arapların da yaşadığı bu Çerkez köyünde üç yıl kadar kalırlar. İngilizlerin bölgenin kontrolünü ele geçirmeleri ve İtilaf Devletlerinin galibiyeti ve savaşın bitmesi sonucunda 15 Kasım 1918'de Jeresh'den ayrılırlar. Birkaç ay Kudüs'te kaldıktan sonra Hayfa'dan gemiye binerler. Beyrut, İskenderun, Mersin, Larnaka, Antalya, Rodos, İzmir yoluyla 1919 Haziranı sonunda İstanbul'a ulaşırlar.

Çorum'dan Ermenilerin tehcir edilmeleri ve takip ettikleri güzergahla ilgili yukarıda aktardığım bilgiler Vahram Dadrian'ın hatıralarına dayanmaktadır. Kitabı İngilizce olarak yayına hazırlayan Ara Sarafian'ın verdiği bilgilere göre, Vahram Dadrian 15 yaşında bir çocuk iken, daha sonra olacakları biliyormuş

⁷³ Morley, s.57.

⁷⁴ Dadrian, s.18-26.

gibi, 6 Haziran 1915 (24 Mayıs 1915) tarihinde hatıralarını kaleme almaya başlamıştır. Bazen her gün, bazen birkaç günde bir hatıralarını yazmıştır. Haziran 1919'da, yani hatıralarını kaleme almaya başladıktan dört yıl sonra, altı küçük defter ortaya çıkmıştır. Orijinal hatıralar çok kısa notlar şeklinde kaleme alındığı için, yazarı tarafından İstanbul'da 1919 – 1922 yılları arasında basılması niyetiyle genişletilerek bugünkü şekline getirilmiştir. Kitap evvela Ermenice olarak yazılmış ve 1945 yılında Amerika'da basılmıştır.⁷⁵ Daha sonra bu kitap Agop J. Hacikyan tarafından İngilizce'ye çevrildikten sonra Ara Sarafian tarafından edit edilerek son şekline sokulmuştur. Kitabın çekirdeğini teşkil eden olayların geçtiği dönemde alınan kısa notları içeren defterlerin kesin olarak nerede olduğu belirtilmemekte, Vahram'ın özel belgelerinin 1950'li yıllarda Sovyet Ermenistanı'na gönderildiği bildirilmektedir. Sonuç olarak, kitapta asıl günlükte yazanlar ayrıca gösterilmediği gibi günlüğün aslını görme imkanımız da yoktur.

Tarih biliminde hatıralar subjektif kaynaklar arasında değerlendirilir. Tarihçi hatıraları alır, diğer kaynaklarla karşılaştırarak ihtiyatla kullanır. Hatıraların objektif olmaları beklenmez. Bununla beraber peşin bir önyargı ile kaleme alınmış, tarihsel gerçeklerle uyuşmayan, abartılı ve kendi içerisinde çelişkilerle dolu hatıraların kredibiliteleri de o nisbette zayıf olur. Vahram Dadrian hatıralarında her vesile ile bütün Türklere olan kinini ve öfkesini ortaya koymaktadır. 27 Nisan 1919 tarihli günlüğünde tehcir suçlusu oldukları iddiası ile yargılanıp idam edilenlerden bahsederken “On veya bin kişi cezalandırılrsa ne farkedecek! Bütün Türk milleti kıyımdan dolayı suçlu” demektedir.⁷⁶

Dadrian, 18 Temmuz 1915 (5 Temmuz 1915) tarihli günlüğünde, Van ve Zeytun'da Ermenilerin katledildiklerini, Hükümetin bütün Ermenileri imha kararı aldığını ve altı vilayette bu kararını yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın uyguladığını, Sivas vilayetinde ve bilhassa Sivas şehrinde de bütün Ermenilerin öldürüldüklerini kesin ifadelerle yazar. İddiasının dayanağı muhasebecilerinden Merzifonlu bir kadındır! Dadrian, aynı tarihli günlüğünde, yine aynı muhasebeci kadına dayanarak, önce kadınlar sonra erkekler olmak üzere Merzifon Ermenilerinin tamamının nasıl imha edildiklerini anlatır.⁷⁷ 21 Temmuz 1915 (8 Temmuz 1915) tarihli hatıralarında ise, yanlarında çalışan ve Samsun'a un götürüp dönen dört araba sürücüsüne

⁷⁵ Vahram Dadrian, *Tebi Anabad* (Prtsvadz echer orakres), Gotchnag Press, New York, 1945.

⁷⁶ Dadrian, s.339.

⁷⁷ Dadrian, s.14.

dayanarak yine Merzifon'daki Ermenilerin tamamının nasıl imha edildiğini anlatır. Yalnız muhasebeci kadının anlattığı katliam şekli ile arabacıların anlattığı katliam şekli birbirinden çok farklıdır! Arabacıların versiyonunda önce erkekler Zile civarında öldürülmüşlerdir. Sonra kadınlar, yaşlılar ve çocuklar Musul'a gitmek üzere yola çıkarılmış, fakat Vezirköprü'ye varmadan öldürülmüşlerdir. Aynı şeyler Zile, Amasya ve Urfa'da da olmuştur.⁷⁸ Dadrian 19 Temmuz (6 Temmuz)'a ait hatıralarında da altı vilayetteki Ermenilere ilişkin daha evvel duyduklarını teyid eden yeni raporlar aldıklarını, Malatya, Harput, Diyarbakır, Erzincan ve Erzurum'da Ermeni kalmadığını öğrendiklerini yazar.⁷⁹ 4 Ekim 1915 (21 Eylül 1915) tarihli günlüğünde Halep'te rastladığı Diyarbakırlı bir Ermeni'nin anlattıklarına göre, altı vilayetteki Ermenilerin %10'unun bir şekilde sağ kalmayı başardığını aktarır.⁸⁰

Van'da Ermenilerin isyan edip katliama uğramadıkları, fakat katliam yaptıkları, şehri Türklerden ve Müslümanlardan temizledikten sonra burada bağımsız bir Ermeni devleti kurduklarını ilan ettikleri ve iki ay sonra şehri Ruslara teslim ettikleri bilinmektedir.⁸¹ Altı vilayet olarak adlandırılan bölge, bugünkü Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tamamı ve İç Anadolu bölgesinin doğusundan oluşmaktadır. Neredeyse yüzölçüm olarak bugünkü Türkiye'nin yarısıdır. Böylesine geniş bir bölgedeki bütün Ermenilerin imha edildikleri bilgisinin kaynağı ve kanıtı Merzifonlu bir muhasebeci kadındır! Merzifon'dan Ermenilerin tehciri ile ilgili iki farklı versiyon, her biri mutlak hakikatmiş gibi anlatılmaktadır. Muhasebeci kadının anlattıklarına göre, önce yaşlı, kadın ve çocuklar yola çıkarılıp öldürülmüşler, daha sonra erkekler öldürülmüşlerdir. Arabacıların anlattıkları ise bunun tam zıddıdır. Önce erkekler, daha sonra yaşlı, kadın ve çocuklar öldürülmüşlerdir. Merzifonlu muhasebeci kadının anlattığı tutuklamaların ve iki ayrı katliamın 18 Temmuz (5 Temmuz) tarihli günlükte yer bulabilmesi için en azından birkaç hafta evvel vuku bulmaları gerekir. Arabacıların anlattıkları ise 21 Temmuz (8 Temmuz) tarihli günlükte kaydedilmiş. Bir hafta önce erkeklerin tutuklanması, gruplar halinde yola çıkarılmaları, Zile civarında öldürülmeleri, sonra kadınların yola çıkarılıp Vezirköprü'ye varmadan öldürülmelerinin gerçekleşmesi ve bütün bu olayların haberinin arabacılar

⁷⁸ Dadrian, s.15-16.

⁷⁹ Dadrian, s.15.

⁸⁰ Dadrian, s.62.

⁸¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.

vasıtasıyla 21 Temmuz tarihli günlüğe yetişmesi mümkün görünmemektedir. İlâveten Merzifon'dan Musul'a gidecek kabile Vezirköprü'den geçmez! Her halükarda Temmuz ortalarına varmadan Merzifon'da Ermeni kalmamış olması gerekir. Halbuki bu olaylar esnasında Merzifon'da bulunan ve hatıralarını yazan misyoner Morley, 12 Temmuz tarihinde 600 kişilik bir kafilenin o gün yola çıkarıldığını bildirmektedir,⁸² ve bu son kabile değildir. Daha sonraki tarihlerde de sevkiyat yapılmıştır. Üstelik bu hatıralar da Dadrian'ın bu hatıralarını yayınlayan Gomidas Enstitüsü'nün yayını olarak çıkmıştır.

Dadrian, Çorum Ermenileri kafilesi 13 Ağustos (31 Temmuz)'ta Yozgat'a ulaştığında, kesin bir ifade ile "Yozgat Ermenilerinin hepsi şehir dışında öldürüldü" der. Halbuki Jeresh'deki Yozgatlı Ermenileri anlatırken, bunların çoğunun kadın olduğunu, kocalarının savaştan önce Amerika'ya gittiğini, dağlardan odun getirerek ve su taşıyarak geçimlerini temin ettiklerini yazar.⁸³ Keza, Ankara Vali Vekili Atıf Bey, 17 Eylül 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretine çektiği şifreli telgrafında, Yozgat'ta 10.916, Sungurlu'da 576 Ermeni bulunduğunu bildirmektedir.⁸⁴ Yani tamamının öldürülmemesi bir yana, bu iddianın ifade edildiği tarihten birbuçuk ay sonra bile Yozgat'ta 10.000'i aşkın Ermeni yaşamaktadır.⁸⁵

Görüldüğü gibi, Dadrian'ın hatıraları gerçeklerle çeliştiği gibi kendi içinde de tutarlı değildir. Hatıralarının başında, babasının bir yıl önce Avrupa'dan dönüşünde kendilerine buradaki işlerini satıp ailesi ile birlikte Avrupa'ya gitmeyi planlıyor olduğunu, hatta kendisini orada bir okula kaydettirmiş olduğunu yazar. Birkaç sayfa sonra ise babasının değirmenine yeni makineler almak için Avrupa'ya gittiğini, hatta başlayan savaş sebebiyle makinelerin yarısının geldiğini yarısının ise gelemediğini belirtir.⁸⁶ İşlerini tasfiye edip Fransa'ya yerleşmeyi planlayan bir insanın değirmenleri için Avrupa'dan yeni makineler alıyor oluşu tutarlı bir tavır değildir. Yine hatıraların baş tarafında Çorum Mutasarrıfı Galip Bey'e ne kadar güvendiklerini, Galip Beyin

82 Morley, s.24.

83 Dadrian, s.23, 111.

84 BOA, DH, EUM, 2.Şb., 68/66.

85 Ankara Vali Vekili, 27 Ağustos 1919 tarihli telgrafında, Yozgat'ta tehcirden dönen 150 Ermeni'nin ikametleri ve geçimleri ile ilgili bilgi vermektedir. BOA, DH, KMS. 50-2/46. Yozgat'ta Ermeni tehciri konusunda bk. Taha Niyazi Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri", *Atatürk Dergisi*, S.4, 2003, s.99-134.

86 Dadrian, s.6, 12.

kendilerini korumak için nasıl samimi olarak çalıştığını anlatır. Takip eden sayfalarda ise çıkarılan bir kanunla Yusuf isimli başına ödül konmuş bir çete reisinin ve benzerlerinin affedildiklerini, Mutasarrıfın Yusuf'a çok itibar ettiğini, Yusuf'un liderliğinde oluşturulan çetenin cezalandırılma korkusu olmadan Hristiyanlara her türlü hakareti ettiğini, dövdüğünü, Ermeni okulunun etrafında dolaşarak çocukları korkuttuğunu yazar.⁸⁷ Ermenilere bir zarar gelmemesi için samimi bir gayret gösteren Mutasarrıfın aynı zamanda Ermenileri dövüp, hakaret ve tehdit eden bir çete reisini himaye etmesi mantıklı değildir. 8 Ağustos 1915 (26 Temmuz 1915) tarihli günlüğünde, o gün yataklarını sattıkları için ilk defa olarak yerde yattıklarını yazar. 27 Eylül 1917 (10 Eylül 1917) tarihli günlüğünde, Jeresh'deki günlerini yazarken ise paraları tükendikçe yataklarının yününü sattıkları için yataklarının iyice incelendiğini anlatır.⁸⁸

Hatıralarda sürekli olarak kendilerine refakat eden polislere rüşvet verdiklerinden bahsedilmektedir. 14 Ağustos 1915 (1 Ağustos 1915) günü 200 lira, 15 Ağustos 1915 (2 Ağustos 1915) günü 150 lira, 20 Ağustos 1915 (7 Ağustos 1915) günü 200 lira vermişlerdir... ve bu böyle devam etmekte, her bir polis grubunun değişiminde eski grup yeni gruba ne kadar para aldığını bildirmekte, yeni grup da o kadar parayı kafileden istemekte ve almaktadır. Dadrian'ın yazdıklarına göre, genellikle kafileden çok az para çıkmakta, kararlaştırılan miktarı babası ve babasının arkadaşları tamamlamaktadırlar. 27 Ağustos 1915 (14 Ağustos 1915) günü paralarının kalmadığını, annesinin mücevherlerini satmaya başladıklarını, 11 Eylül 1915 (29 Ağustos 1915) günü annesinin gümüş eşyaları koyduğu torbasının çalındığını yazar. 29 Eylül 1915 (16 Eylül 1915) tarihli günlüğünde ise "Bugüne kadar babamın parasını harcadık ve bitirdik. Şimdi ise annemin mücevherlerine sıra geldi. Satmaya başladık..." demektedir.⁸⁹ Babasının Samsun ve İstanbul'daki Ermeni ve Rum arkadaşları 100'er lira göndermişlerdir. Bu arada tamamının kendilerinden önce tehcir edilip öldürüldüğünü yazdığı Samsun'daki Ermenilerden bir tanesinin babasına 100 lirayı hangi dünyadan ve hangi vasıtalarla gönderebildiği de anlaşılamamıştır. Fakat her yerde her vesile ile canlarını kurtarabilmek ve işlerini yürütebilmek için rüşvet vermektedirler. Ayrıca yollarda ve gittikleri yerlerde hanlarda ve otellerde kalabilmek, kendilerine ve hayvanlarına yiyecek alabilmek için de normal değerinin çok üzerinde bir para

87 Dadrian, s.11.

88 Dadrian, s.18, 210.

89 Dadrian, s.60.

ödemek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Bazen at satın almakta, bazen ev kiralamaktadırlar. Bu paralar nereden gelmektedir? Ya Çorum'dan belirttiğinin çok çok üzerinde bir para ile yola çıkmışlardır, ya daha sonra kendilerine belirttiğinin çok üzerinde para havale edilmiştir, ya da bu kadar çok rüşvet vermek zorunda kalmamışlardır. Her halukarda bir yerlerde, belki de hepsinde birden, ciddi abartı vardır.

19. yüzyılda bir ticaret şehri olarak önem kazanan Çorum'a, Ermeniler, 1850 civarında gelerek yerleşmişlerdir. Çorum Ermenileri ziraatten ziyade ticaret ve el sanatları ile geçimlerini temin etmişlerdir. Osmanlı belgeleri ve Dadrian'ın hatıraları, Çorum Ermenilerinin İmparatorluğun çok uluslu yapısı içerisinde bir ayrımla karşılaşmadan varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ayrılıkçı Ermeni hareketi, 1890'lı yıllarda Çorum civarında etkisini göstermiştir. Ermeni çetelerinin taşkınlıkları, Osmanlı yöneticilerini asayiş sağlama bakımından kaygılandırmış, çeşitli tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. Hareket, Çorum Ermenileri arasında belli bir derecede taraftar bulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın en kritik bir döneminde ortaya çıkan Ermeni isyanları karşısında, Osmanlı yönetimi, Ermenileri İmparatorluğun başka bölgelerine göndermeye mecbur kalmıştır. Gerek Amerikalı misyoner Morley'in, gerekse Ermeni Dadrian'ın hatıraları, Çorum yöneticilerin Ermenilerin tehcirini en insani bir şekilde gerçekleştirme konusunda azami gayreti gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Osmanlı arşiv belgeleri, Ermenilerin ve misyonerlerin hatıraları ve literatüre dayanarak Çorum Ermenilerinin Osmanlı'nın son dönemindeki durumunu ve tehcir edilmelerini konu alan bu çalışma, bu alandaki ilk teşebbüstür, ve daha uzun soluklu, daha ayrıntılı çalışmalara ne kadar çok ihtiyacımız olduğunu ortaya koymaktadır. Çorum Ermenilerinin tehcirine dair bir tane bile Türkçe belge bulunamaması kabul edilemez. Mutlaka bir yerlerde birşeyler vardır. Mahalli ve şahsi arşivlerdeki belgelerin araştırmacıların hizmetine sunulması gerekmektedir. Çorum'da sürgün olarak bulunan yerli ve yabancıların Çorum'un o dönemine ilişkin yazdıkları/bıraktıkları birşey olup olmadığı da araştırılmalıdır. Eğer çok geç değilse sözlü tarih çalışmaları yapılmalıdır. Bu meyanda, Çorum tarihine ait her türlü bilgi, belge ve hatıranın gün ışığına çıkarılması ve bir merkezde toplanması amacıyla kurulan Çorum Kent Arşivi'ni önemli çalışmaların beklediğini ifade etmek isterim.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA ÇORUM'DA BAZI POLİSİYE OLAYLARI VE EŞKİYALIK (1919)

Ahmet HALAÇOĞLU¹

Giriş

Güvenlik ve asayiş her devletin en önemli meseleleri arasında yer almıştır. Osmanlı Devletinde 1826 yılına kadar güvenlik işlerinden Yeniçeriler ve Sipahiler sorumlu olmuşlardı. 18 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla özellikle taşrada güvenliğin sağlanması için 1834'te Anadolu ve Rumeli'nin bazı eyaletlerinde Asâkir-i Redife adıyla yeni bir askerî teşkilat kurulmuştur. Teşkilatın yeni olması, beraberinde güvenlik konusunda karışıklığın yaşanmasını getirmiş ve bu karışıklık 1846'da Zaptiye Müşirliği'nin kuruluşuna kadar sürmüştür. Zaptiye Müşirliğinin kuruluşundan sonra, bu karışıklığın giderilmesine çalışılmış ve bunun için tımarlı sipahilerin tümü emekliye sevk edilmiştir. Böylece eyaletlerin tamamında Asâkir-i Redife güvenliği sağlamaya başlamıştır.

1879 yılında yeni bir düzenleme yapılarak Zaptiye Müşirliğinin yerine Zaptiye Nezareti kuruldu. Yeni nezaret polis işleriyle yükümlü hale getirildi. Vilayetlerde de, jandarma nizamnamesi hazırlanarak bazı güvenlik yetkilerinin jandarmaya devredilmesi gündeme geldi.

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Zaptiye Nezareti'nin tekrar düzenlenmesine çalışılmış, ancak II. Abdülhamit döneminde hafiye karargâhı haline gelen bu kurum, 31 Mart Vak'asının ardından II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle lağvedilmiştir. Bundan sonra polis işlerinin yönetimi Hareket Ordusu komutanlarından Galip Bey'e verildi. Galip Bey, Polis ve Jandarma Genel Müfettişi unvanıyla memleketin güvenlik işlerini yönetmeye başladı. Yine onun faaliyetleriyle Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak 4 Ağustos 1909 günü Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kuruldu. Daha sonra bazı düzenlemelere rağmen Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bu kurum varlığı ve faaliyetleriyle memleketin asayişinden sorumlu oldu.²

Eşkiyalık hususuna gelince, hemen her devirde sosyal bir olay olarak karşımıza çıkan eşkiyalık ve eşkiyalar üzerine çeşitli araştırmacı ve yazarlar

¹ Doç.Dr.

² Bkz. Hasan Babacan, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Antalya'da Bazı Polisiye Olaylar", *Son Bir Yılda Antalya Sempozyumu*(18-19 Aralık 2003), Antalya 2006, s.159-160.

tarafından değişik görüşler ortaya atılmıştır. Eşkîya, Türkçe'den Arapça'ya geçmiş bir kelimedir. Kelime anlamı olarak, sözlüklerde farklı tanımlara rastlasak da genel olarak "dağda, kırdan yol kesen, hırsızlık yapan, fesatçı" kimse anlamında kullanılmaktadır. Eşkîyalık, kanun dışı kalmaktır, yani mevcut düzenin meşru kanunlarının tersine davranışlarda bulunmaktır. Bu tanıma göre eşkîyalığın mahiyeti daha da genişlemektedir. Elbette kanun dışına çıkışın pek çok sebepleri vardır. Hâkim olan görüşe göre, iktisadi zorluklardan dolayı geçim sıkıntısına düşen veya haksızlığa uğrayan bir kişi dağa çıkmakta ve eşkîya olmaktadır. Eşkîyalığın oluşumunda genel olarak, devlet mekanizmasındaki bozukluk, yönetim gücü, ekonomik yapısının sağlamlığı, ülkenin coğrafi yapısı ve iklimi, üretim mevsimi gibi olgular birinci derecede önemlidir.

Ancak bu izahlarda, her nedense meselenin ahlakî ve psikolojik yönünün ya ihmal edildiği veya da unutulduğu görülür. Gerçekten de olayın bir de ahlakî ve psikolojik yönü vardır. İnsan, her devirde aynı özelliklere, aynı endişe veya korkulara veya da ihtiraslara sahiptir. Daha kolay kazanmak, kısa zamanda ve zahmetsiz yoldan zengin olmak, meşhur olmak, herkesin kendisinden söz ettiği bir kişi olmak her insanın benliğinde vardır. İnsandaki bu benliğe, sözü edilen kolaylaştırıcı sebepler de eklenince, kişi eşkîya olmaktadır. Onun bu davranışı, öteki insanların sosyal ve psikolojik durumuna da uyduğundan, eşkîya halkın gözünde büyür, bir kahraman olur ve kendisine gıpta edilen bir kişi durumuna gelir. Böyle olunca halktan her türlü yardım ve desteği görür, hatta adına efsaneler uydurulur ve türküler yakılır. Bu durumda eşkîyalığın sebepleri sadece iktisadi kriz olmadığı anlaşılır. Eğer sadece iktisadi kriz olsaydı, aynı şartlarda yaşayan herkesin eşkîya olması gerekirdi. O halde burada ahlakî değerler söz konusudur. Ahlakî değerleri zayıf olan kişiler, uygun zemin buldukça, kanun dışı hareketlere başvururlar. Elbette iktisadi krizin ahlak üzerinde olumsuz etkileri vardır. Ancak bu genellenemez ve bütün ahlaksızlıkların ve kanun dışı davranışların haklı ve asıl sebebi olarak kabul edilemez.

Eşkîyalığı, daha önce yapılmış araştırmalara bakılacak olursa, çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflandırmayı leventlerin eşkîyalıkları, aşiret eşkîyalıkları, aileler arasında adi suçlardan dolayı düşmanlığın meydana gelmesi ve tarafların giderek eşkîyalığa başlamaları ve kişisel ve toplu eşkîyalık olayları şeklinde belirtebiliriz.³

³ Bunun için bkz. Mustafa Öztürk, "XVIII.Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkîyalık Olayları", *Belleten*, c.LIV, S.211, Ankara 1991, s.963-986. Ayrıca bkz. Fahrettin Tızlak, "XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısı ile XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Eşkîyalık Hareketleri", *Belleten*, LVII/220, Ankara 1994, s.751-780.

Bu arada Çorum'un Osmanlı Devleti zamanındaki durumuna kısaca değinmek gerekirse, 1841'e kadar Sivas eyaletine bağlı olan Çorum, bu tarihte Ankara eyaletine bağlandı. 1916 yılına gelindiğinde de Çorum yine Ankara vilayetine bağlı bir sancaktı ve Osmancık, İskilip, Sungurlu ve Mecitözü kazaları Çorum Sancağına bağlıydı. Alaca da yine Çorum'a bağlı bir bucak merkeziydi. Bu yıllarda Çorum sancağının nüfusu da 200 binin biraz üzerindeydi. Osmanlı döneminde Çorum siyasî olaylardan çok eşkıya saldırılarının hedefi halindedir. Celalî isyanları, medrese öğrencilerinin çıkardığı isyanlar, merkezî otoritenin yerel temsilcisi olan güçlerin neden olduğu isyanlar bunların başlıcalarıdır.

1) Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Çorum'da Meydana Gelen Polisiye Olaylar

Yukarıda bahsettiğimiz Zaptiye Nezareti'nin kuruluşunun ardından Osmanlı Devletinin son dönemlerine kadar devam eden bir uygulama başlatılmıştı. Bu uygulamaya göre her vilayete telgraflarla tebliğler gönderilmiş, buna göre, vilayetlerde işlenen suçlar, suçluların durumu, verilen cezalar vs gibi birçok teferruatı ve bilgiyi içeren ortak bir cetvel tanzim edilmesi ve her ay muntazam bir şekilde bu cetvellerin merkeze gönderilmesi emredilmişti. Hatta hiçbir polisiye olay meydana gelmemiş olsa bile bu durumun dahi bir raporla tespit edilmesi istenmiştir. Bu istekleri yerine getirmeyenlerin ise cezalandırılması kararlaştırılmıştır.⁴

İşte çalışmamızın bu ilk kısmında Birinci Dünya savaşının hemen sonrasında, 1919(1335) yılının Mayıs ve Eylül ayları arasında Ankara'dan Emniyet-i Umumiye Merkezine gönderilen bu raporlar doğrultusunda Çorum'da meydana gelen polisiye olaylar hakkında istatistikî bilgiler verilecektir.

Ankara Polis Müdürü imzalı ve "Emniyet-i Umumiye Müdüriyet-i Aliyyesi'ne" başlıklı raporlarda 1919(1335) yılının Mayıs,⁵ Temmuz⁶ ve Ağustos⁷ aylarına ait Ankara, Çorum, Kırşehir ve Yozgat'ta meydana gelen suç unsurları verilmektedir. Bu suçlar incelendiğinde genellikle darb, cerh,

4 Hasan Babacan, a.g.m., s.160.

5 BA, Dâhiliye Asayiş Kalemi(DH.EUM.AYŞ.), Dosya nu.11, Gömlek nu.95, 9 N. 1337/8 Haziran 1335(8 Haziran 1919).

6 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya nu.15, Gömlek nu.72, 16 L. 1337/15 Temmuz 1335 (15 Temmuz 1919).

7 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya nu.21, Gömlek nu.33, 15 Za. 1337/11 Ağustos 1335 (11 Ağustos 1919).

sirkat(hırsızlık), nafaka meselesinden çocuk katli, sarhoşluk, silah atılması ve teşhiri, yankesicilik, iskât-ı cenîn(çocuk düşürme), memura hakaret, adem-i ita'at(itaatsizlik), haneye taarruz ve dühûl, hayvan sirkati, tehdid, karı rakısı, dinamit sirkati, bir Ermeni'nin dükkanından silah sirkati, sahtekârlık, kadın kaçırma gibi suçlar olduğu görülmektedir. Bu suçların failleri büyük çoğunlukla emniyet güçlerince ele geçirilmişlerdir. Bu da, savaşa rağmen bölgede emniyet güçlerinin etkinliğini ve suçların cezasız kalmadığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak işin ilginç yanı söz konusu suçların hemen hemen tamamen vilayet merkezi Ankara'da, Kırşehir'de ve Yozgat'ta işlenmiş olmalarıdır. Rapora göre, Çorum sancak merkezinde "emniyet ve asâyiş ber-kemâl" olup, herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Bu da Çorum'un Osmanlı Devleti'nin en güvenli yerlerinden biri olduğunun ispatıdır. Kaldı ki Çorum bu güvenliğinden dolayı, Osmanlı Devletince genellikle sürgün yeri olarak kullanılmıştır.

Bu raporlardan başka, yine 1919(1335) yılının Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarına ait, meydana gelen suçlar hakkında Ankara vilâyetinin istatistikî cetvelleri çıkarılmıştır. Bu cetvellerde Vilâyet Merkezi, Kırşehir sancağı, Yozgat sancağı ve Çorum sancağı ve bağlı olan yerlerde meydana gelen suçların cinsini ve sayısını bulmak mümkündür.

Bu cetvele göre Çorum Sancağı ve sancağa bağlı İskilib, Sungurlu, Osmançık ve Mecidözü kazalarında meydana gelen olaylar ve suçlar aşağıdaki tablodaki gibidir:

1919 yılı Haziran ayı:⁸

Suçun cinsi	Çorum Sancağı	İskilib Kazası	Sungurlu Kazası	Osmançık Kazası	Mecidözü Kazası
Katl	3	1	1	2	1
Darb ve Cerh	4	6	4	1	1
Sirkat-i cebriye			3		
Sirkat-i adiye	9		5		
Adiyyen hayvan hırsızlığı			5		
Ahz ü gasb	7		2		

8 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya nu.19, Gömlek nu.101, 30 Za 1337(27 Ağustos 1919), Lef 1.

Şekâvet			3		
Fi'l-i Şeni'			5		
Teşhîr-i silâh			1		
Cerâ'im-i mütenevvi'a	1		1		
Yekûn	24	7	30	3	2

1919 yılı Temmuz ayı:⁹

Suçun cinsi	Çorum Sancağı	İskilib Kazası	Sungurlu Kazası	Osmancık Kazası	Mecidözü Kazası
Katl		3		2	
Darb ve Cerh	8	2			
Sirkat-i cebriye	1	1		1	
Sirkat-i adiye	10				
Adiyyen hayvan hırsızlığı					
Ahz ü gasb	1	1	1		2
Şekâvet					1
Fi'l-i Şeni'					
Teşhîr-i silâh					
Cerâ'im-i mütenevvi'a	3	1		3	
Yekûn	23	8	1	6	3

9 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya nu.19, Gömlek nu.101, 30 Za 1337(27 Ağustos 1919), Lef 2.

1919 yılı Ağustos ayı:¹⁰

Suçun cinsi	Çorum Sancağı	İskilib Kazası	Sungurlu Kazası	Osmancık Kazası	Mecidözü Kazası	Vilâyete merbûtt kurâ
Katl	2	1		3	4	2
Darb ve Cerh	3					3
Sirkat-i cebriye	1					
Sirkat-i adiye	3			3		2
Adiyyen hayvan hırsızlığı	1					1
Ahz ü gasb	2	2	1			1
Şekâvet						
Fi'l-i Şeni'						1
Teşhîr-i silâh	2					
Memûrin-i zâbıtaya hakaret	1					
Cerâ'im-i mütenevv i'a	7	1			1	2
Yekûn	22	4	1	6	5	12

10 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya nu.24, Gömlek nu.111, 30 M 1338(26 Ekim 1919), Lef 1.

1919 yılı Eylül ayı: ¹¹

Suçun cinsi	Çorum Sancağı	İskilib Kazası	Sungurlu Kazası	Osmancık Kazası	Mecidözü Kazası
Katl	3	3		1	4
Darb ve Cerh	4	1	1	1	
Sirkat-i cebriye	2				
Sirkat-i adiye	3				
Adiyyen hayvan hırsızlığı	1				
Ahz ü gasb	2	2	1		1
Şekâvet					
Fi'l-i Şeni'	1				
Teşhîr-i silâh	1				
Memûrin-i zâbitaya hakaret					
Cerâ'im-i mütenevvi'a	3				
Yekûn	20	6	2	2	5
Dört aylık yekûn	89	25	34	17	15

Tablolarda da görüleceği üzere, bu dört ay içerisinde Çorum'da toplam 8 adam öldürme, 19 darp ve yaralama, 4 zor kullanarak hırsızlık, 25 adi hırsızlık, 2 hayvan hırsızlığı, 12 gasp, 1 fi'l-i şeni'(tecavüz), 3 silah teşhiri ve 14 çeşitli suçlar işlenmiştir(Toplam 89 suç). Bunun yanında listede yer alan kundakçılık, sahtekârlık, me'mûrin ve zâbitaya hakâret, serserilik ve telgraf muhâberâtını ihlâl suçları hiç işlenmemiştir.

İskilib kazasında toplam 8 adam öldürme, 9 darp ve yaralama, 1 zor kullanarak hırsızlık, 5 gasp ve 2 çeşitli suçlar işlenmiştir(Toplam 25 suç).

11 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya nu.24, Gömlek nu.111, 30 M 1338(26 Ekim 1919), Lef 1.

Sungurlu kazasında toplam 1 adam öldürme, 5 darp ve yaralama, 3 zor kullanarak hırsızlık, 5 adi hırsızlık, 5 hayvan hırsızlığı, 5 gasp, 3 şekâvet, 5 fi'l-i şeni'(tecavüz), 1 silah teşhiri ve 1 çeşitli suçlar işlenmiştir(Toplam 34 suç).

Osmancık kazasında toplam 8 adam öldürme, 2 darp ve yaralama, 1 zor kullanarak hırsızlık, 3 adi hırsızlık ve 3 çeşitli suçlar işlenmiştir(Toplam 17 suç).

Mecidözü kazasında ise toplam 9 adam öldürme, 1 darp ve yaralama, 3 gasp, 1 şekâvet ve 1 çeşitli suçlar işlenmiştir(Toplam 15 suç).

Ayrıca vilâyete bağlı köylerde de toplam 12 suç işlenmiştir. Buna göre Çorum ve kazalarında aylık vukuat 35 ile 66 arasında değişmektedir. Suçlar arasında en çok işlenenler ise, adam öldürme, dövme ve yaralama, adi hırsızlık, gasb ve çeşitli suçlar yer almaktadır.

2) Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Çorum'da Eşkîyalık Hareketleri

Birinci Dünya savaşı sonunda Çorum ve çevresinde meydana gelen eşkıyalık olaylarını incelediğimizde, bunların çoğunun içinde bulunan savaş ve işgaller nedeniyle genellikle devlet otoritesinin zayıflamasından ve böylece iktisadi krizin baş göstermesi sebeplerine dayalı olaylar ile her savaş sonunda olduğu gibi, asker kaçaklarının çıkardığı olaylar olduğunu söyleyebiliriz. Aslında asker kaçaklarının oluşturduğu tehlikeye, Osmanlı Devletinin gerileme ve yıkılış dönemindeki her savaş halinde rastlanmaktadır. Birinci Dünya savaşı sırasında da bu duruma hemen hemen her bölgede rastlanmıştır.¹²

Çorum'daki eşkıyalık olaylarının, Karadeniz bölgesine yakın olmasından dolayı, ayrı bir özelliği daha olup, Dünya Savaşının kaybedilmesiyle bölgede bulunan Rum çetelerinin de zaman zaman faaliyet alanına girdiği görülmektedir. Yani, bu durumdan Çorum ve çevresindeki eşkıyalık

12 Daha önce yaptığımız bir araştırmaya göre, Birinci Dünya Savaşı esnasında Antalya ve çevresinde de asker kaçaklarının sebep olduğu eşkıyalık hareketleri halka korku vermiştir. Bu konuda bkz. Ahmet Halaçoğlu, "İşgal Yıllarında Antalya ve Çevresinde Eşkîyalık Hareketleri(1919)", Son Bir Yılda Antalya Sempozyumu (18-19 Aralık 2003), Antalya 2006, s.199-216.

Ayrıca Ali Emîrî Efendi, "Osmanlı Vilâyât-ı Şarkîye" isimli eserinde, "Asker diye gönderilenlerin bir kısmı, açlık ve perişanlık karşısında cephane ve silahlarıyla birlikte kaçarak, eşkıya çeteleri teşkil ettikleri gibi, kaçmayıp görevi başında kalan aç, çıplak hamiyetli çaresizler de hastalıklara ve bilhassa lekeli hummalara tutuldu." şeklinde Birinci Dünya savaşı sırasındaki asker kaçaklarının nasıl eşkıya olduklarını anlatmaktadır. Bkz. Ali Emîrî, Osmanlı Şark Vilâyetleri(Osmanlı Vilâyât-ı Şarkîyyesi), Yay.Haz. Ahmet Halaçoğlu-A.Yuvalı, Kayseri 1992, s.31.

olaylarının etnik ve siyasi mahiyette olanları olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bundan dolayı Çorum ve çevresinde meydana gelen olayları daha çok kişisel ve toplu eşkıyalık olayları, asker kaçaklarının sebep olduğu olaylar ve Rum çetelerinin çıkardığı etnik olaylar şeklinde kısımlara ayırmak mümkündür.

Eşkıyalık olayları da, aynı polisiye olaylarda olduğu gibi, Ankara vilayetince düzenlenen raporlarla Dahiliye Nezaretine bildirilmektedir. Nitekim incelediğimiz dönemde Çorum'da meydana gelen bu tür eşkıyalık olayından ilkinde, Çorum'un 'Uclâ-i(?) sâni mahallesinde Kubat oğlu Ali ve birâderi Cemal ile İnebolulu Hasan oğlu Aziz isimli kişiler silahlı oldukları halde 20 Mart günü, öğle saatlerinde kasabaya bir saat mesafede bulunan Sıklık Boğazı isimli yerde Merzifon'dan Çorum'a gelmekte olan altı yolcunun önünü kesmişler ve 192 liralık nakit, 6 aded Osmanlı lirası ve üç batman şeker, pirinç vesair gıda maddesini gasp ederek kaçmışlarsa da, jandarmalar tarafından üçü de yakalanmıştır.¹³

Mayıs'ın 13. günü Çorum'a zahire almak üzere giden Sorgun'un İsmail ve Camili köyünden Hasan oğlu Ahmed, Musa oğlu Derviş ve Mehmet oğlu Bekir isimli kişilerin önlerine bölgenin meşhur eşkıyalarından Kel İhsan oğlu İsmail nam-ı diğer Çerkez, 6 kişilik yandaşıyla çıkarak merkep, eşya ve zahirelerine el koyarak kaçmışlardır. Ancak söz konusu eşkıya reisinin arkadaşlarından Savaş Obasından Telli Hamo oğlu Musa ve Sarayözü'nden Kulaksız Bekir oğlu Mustafa, takip müfrezeleri tarafından el koydukları mallar ve merkeple yakalanarak adli makamlara teslim edilmiştir. Asıl elebaşı Çerkez ve diğer arkadaşının da takibine devam edilmiştir.¹⁴

Yine 13 Mayıs Salı günü sabahleyin saat 11.00 sıralarında yaylı ile Alaca'dan Çorum'a gelmekte olan Erzurum muhacirlerinden Çorum'da sakin Mustafa Efendi'nin Hatab Boğazında önüne birisi çavuş, birisi onbaşı ünvanlı ve diğeri asker elbiseli üç silahlı şahıs çıkarak 135 altın lirasıyla, yanındaki eşya ve sırtındaki elbisesini ve bir aded Alman piyade tüfeğiyle 150 fişegini almışlardır. Eşkıyalar daha bazı yolcuların özel eşya ve ticaret mallarını gasp edip kaçacakları sırada, arkadan gelmekte olan postaya da saldırmışlar, ancak postayı koruyan jandarmalarla yaptıkları çatışma sonucunda posta kurtarılmıştır. Bu çatışma sırasında şakilerin kaçtıkları ve bu şakinin birinin

13 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya nu.1, Gömlek nu.24, 11 C. 1337/13 Mart 1335 (13 Mart 1919).

14 Eşkıyaların yakalanmalarının an meselesi olduğu tabur kumandanlığından bildirilmektedir. Bkz. BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya nu.9, Gömlek nu.15, 20 Ş. 1337 (20 Mayıs 1919).

Alaca'nın Kara Hisar karyesinden Çerkez ve diğer ikisinin de asker oldukları tamamıyla anlaşılabilir takiplerine hemen başlanmıştır.¹⁵

Çorum ve çevresinde buna benzer yolcu ve muhacirlerden başka, posta arabasının yolunu kesme eylemleri de eşkıyanın sıkça başvurduğu eylemlerdir. Mesela, Nisan'ın 21. günü İskilib'den Çorum'a gelmekte olan postanın önüne Tuna Deresi isimli yerde kim oldukları bilinmeyen silahlı üç şaki çıkararak, ateş etmeye başlamışlardır. Ancak postayı koruyan muhafızların karşı koyması üzerine silahlı çatışma çıkmış, mesafenin uzaklığından yararlanan eşkıyalar kaçmaya muvaffak olmuştur. Bunun üzerine posta salimen Çorum'a gelmeye muvaffak olmuştur.¹⁶

Bir başka belgeye göre ise, 3 Mayıs Cumartesi günü Çorum'un üç saat mesafesinde bulunan Mahzuresi(?) isimli mevkide kimlikleri meçhul 20 kişiyi aşkın eşkıya çetesi İskilib takımından Dersaadet'e atanan ve ardından firar eden 3 jandarmayı İskilib'den Çorum'a götürmeye memur edilen jandarma eri Himmet oğlu Mehmed'i kurşunla öldürerek, silah ve cephaneleri ile elbiselerini ve bir çok yolcuların eşya ve nakitlerini gasbederek Köse Dağına doğru kaçmışlardır. Takip edilmeleri ve yakalanmaları için 20 kişilik bir müfreze çıkarılmış, ancak firari jandarma erleri de bu olay sırasında tekrar kaçmışlardır.¹⁷ Bu belgede de görüldüğü üzere, bölgede eşkıya sayısı yer yer 20'nin üzerine çıkmaktadır.

Sayıları az da olsa eşkıyaların bazen köy bastığı da görülmektedir. Nitekim Çorum'un Ezil köyünü basan Çorum'un Harmancık karyeli İbrahim oğlu Satılmış ve Muhacir Bayram gasb ettikleri eşya ve bir çift tüfeği ile birlikte, Kargacı ismiyle bilinen Tepe köylü Hasan oğlu İsmail isimli bir başka şaki de Çorum merkezince ele geçirilmişlerdir. Yol kesen, katır ve merkep gasp eden Kara Burun Köylü Köpekçi Ahmed de İskilib kazasınca yakalanmıştır. Bunlardan başka Mecitözü'nün Kozviran köyü değirmeninde Muhtar Mustafa'yı öldürüp, iki arkadaşını yaralayan Kifoca(?) köylü Kara Veli oğlu Ali ile arkadaşları da Mecitözü kazasınca yakalanarak, adli makamlara teslim edildiği Çorum mutasarrıflığına bildirilmektedir.¹⁸

Bölgedeki önemli eşkıyalardan biri de Çorum, Yozgat ve Zile taraflarında eşkıyalık yapan Yunus isimli şahıs ve dört arkadaşdır. Adı geçen şaki, Kal'acık'ın bir köyündendir ve jandarma firarisidir. Bu eşkıya gurubu bölgeye

15 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 8, Gömlek 97, 18 Ş.1337/19 Mayıs 1335(19 Mayıs 1919).

16 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya nu.6, Gömlek nu.46, 27 B. 1337/28 Nisan 1335(28 Nisan 1919).

17 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 7, Gömlek 119, 10 Ş.1337/11 Mayıs 1335(11 Mayıs 1919).

18 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 9, Gömlek 14, 20 Ş.1337(20 Mayıs 1919).

korku salmış ve köy basma, adam öldürme, yaralama ve çok önemli hırsızlıklarda bulunmuşlardır. Nitekim bu eşkiya gurubu Çorum Merkez Bölüğü süvari onbaşlarından Mehmed onbaşı ve yine onları takip eden Mülâzım Süleyman Efendi müfrezeleri tarafından Sungurlu'nun Karan(?) Kışla köyünde eşrâfdan Haydar Efendi'nin evinde saklandıklarının haber alınmasıyla, abluka altına alınmış ve beş saat süren çatışmadan sonra eşkiya reisi Yunus ölü olarak, Alaca'nın Kuyluc köyünden Rıf'at oğlu Süleyman sol omzundan yaralı ve Refâhiye muhacirlerinden Mehmed oğlu Hamdi ve Zile'nin Cirözü köyünden Mehmed oğlu Şükrü ve yine Alaca'nın Çatak köyünden İbrahim Çavuş oğlu Ali silahlarıyla birlikte yakalanmışlardır.¹⁹

Bunlardan başka Çorum ve çevresinde meydana gelen ve Ankara vilâyetinden merkeze yazılan olaylar şu şekildedir:

1) İskilib'in Revkani Viran köyünden Kadir oğlu Hasan'ın iki baş öküzü ve Kaya Ağzı köyünden Hacı oğlu Şaban'ın bir baş ineği Mayıs'ın 8. günü çalınmış ve ayın 17. günü jandarmaya haber verilmesi üzerine hırsızlar yakalanarak, adli makamlara teslim edilmişlerdir.²⁰

2) Alaca'nın Sulu Alan köyünden Çerkez Çopur Yusuf altı kişilik arkadaşıyla ayın 18 Mayıs Pazar günü Yozgat'ın üç saat doğusunda Çalanlı değirmenini basarak birçok zahire ve orada bulunan ahalinin para ve eşyalarını gasp ederek Alaca taraflarına kaçmışlardır. Yozgat Tabur Kumandanlığı ve Çorum Tabur Kumandanlığı ortaklaşa eşkiyayı takibe başlamışlar ve yakalanmalarının an meselesi olduğu bildirilmiştir.²¹

3) Mayıs'ın 23. gecesi saat 3 civarında Çorumlu Mustafa oğlu Hüseyin, Ali oğlu Mustafa ve İbrahim'in otlatmakta oldukları hayvanlarından bir baş katır ile bazı eşyalarını kimliği meçhul 5 kişi gasp ederek kaçmışlardır. Yakalanmaları için hemen bir müfreze çıkarılmıştır.²²

4) Yine aynı ayın 24. günü saat 10 sıralarında Çorum'a dört saat mesafede Şeyh Hazma köyünün Alac yaylasından geçmekte olan Çorum'un Karaman Çavuş mahallesinden Gasbar oğullarından İbrahim oğlu İbrahim ile arkadaşlarının önünü kimliği meçhul altı kişi kesmiş ve iki aded Revolver ve

19 Maden kazasının Peyk nahiyesindeki Kesir Obası isimli köy bu eşkiya tarafından basılmıştır. Bkz. BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 9, Gömlek 78, 24 Ş. 1337/26 Mayıs 1335 (26 Mayıs 1919). Bunun için ayrıca bkz. BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 9, Gömlek 56, 23 Ş. 1337(23 Mayıs 1919).

20 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 9, Gömlek 78, 24 Ş. 1337/26 Mayıs 1335(26 Mayıs 1919).

21 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 9, Gömlek 78, 24 Ş. 1337/26 Mayıs 1335(26 Mayıs 1919).

22 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 10, Gömlek 55, 28 Ş. 1337/29 Mayıs 1335(29 Mayıs 1919).

10 liralарını gasp etmişlerdir. Bu sırada ellerinde bulunan silahlarını ateşlemeleri sonucu İbrahim oğlu İbrahim'i sol bacağından yaralayarak, bilinmeyen bir tarafa kaçmışlardır. Bunların da yakalanmalarına çalışılmaktadır.²³

5) Çorum'un Hacı Hazma köyünün Zeynel mahallesinden Berber Abdullah iki gün önce kimliği meçhul biri tarafından köyünde katledilmiştir.²⁴

6) Mayıs'ın 18. günü Amasya'dan Mecitözü'ne kiraz götürmekte olan Mecitözü'nün Sarı Dede mahallesinde Berber Mahmud oğlu Hasan Mecitözü kasabasından beş arkadaşıyla beraber Mecitözü'ne girmekte iken Zara nahiyesine yarım saat ve Kal'a Boğazı'na çeyrek saat mesafede cadde üzerinde Kal'a Boğazı köyünden Hacı Bey oğlu ile köyden ismi meçhul bir kişi ve Çavuş köyünden Molla Bekir oğlu Cemal'in önlerine çıkarak yolcuların kiraz ve diğer eşyalarını gasp ettikleri gibi Sarı Dede mahallesinde Berber Mahmud oğlu Hasan'ı Hacı'nın oğlu üzerindeki mavzerle katlederek kaçtıklarını kurtulan arkadaşları tarafından haber verilmiş ve olayın faillerinin yakalanması için Mecitözü Kumandanının bizzat çıkıp takip etmeye başlamıştır.²⁵

Aynı şekilde Sivas vilâyetinden merkeze yazılan tahriratta da Çorum ve çevresinde meydana gelen asayiş bozucu bazı olaylar yer almaktadır. Bunları sıralayacak olursak;²⁶

1) Mart'ın 20. günü saat 11 sıralarında Çorum kazasına dört saat mesafede bulunan Pelit köyünün Kızıl Günü(?) isimli dere de bir kişinin öldürülmüş olduğu bildirilmektedir.

2) Yine aynı gün saat 6 sıralarında Alaca'ya üç saat mesafede Ca'mili köyünden Gülsüm isminde bir kadın kimliği meçhul biri tarafından katledilmiş olarak bulunduğu, ancak failinin anlaşılamadığı, tahkikata devam edildiği bildirilmektedir.

3) Yine 20 Mart günü Çorum'dan Yozgat'a gitmekte olan Çorumlu Elvan Efendi'nin arabası ve hayvanları Göreme isimli mevkide meçhul biri tarafından gasp edilmiştir.

4) Mart'ın 9. günü gündüz saat 10 sıralarında Çorum postasıyla çıkarılan jandarma süvari neferi İsmail hayvanını Yassı mahallesindeki Ahmed Kâhya'nın evine bağlamakta iken dolu olan silahını zevcesine vermiş ve zevcesi de silahı odasına götürürken kazaen ateş alması sonucu odada bulunan Karaağaç köylü Süleyman'ın zevcesi Elife'ye isabet etmesi sonucu vefatına sebep olmuştur.

24 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 11, Gömlek 68, 6 N. 1337/5 Haziran 1335(5 Haziran 1919).

25 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 11, Gömlek 68, 6 N. 1337/5 Haziran 1335(5 Haziran 1919).

26 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 5, Gömlek 8, 13 B. 1337/14 Nisan 1335(14 Nisan 1919).

5) Mart'ın 28. günü Çorum'a altı saat mesafede Türkler köyünden Ateş oğlu Mustafa'nın hizmetkârı Halil oğlu Arif Hamamözü'nün Firuz dağında odun kesmekte iken katledildiği ve katil olaydan sonra kaçmışsa da, yapılan soruşturma neticesinde Marin köyünden Beyaz Ali oğullarından Sadık oğlu Sadık olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine katil olay esnasında gasp ettiği kısrak ve merkeple yakalanmıştır.

Görüldüğü üzere, burada verilen haberler Çorum sancak merkezinde değil, Çorum'un dışında geçen suçlara ait olup, daha çok münferit ve faili meçhul olaylardır.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Çorum'da meydana gelen olaylar sadece eşkıya çetelerinin sebep olduğu veya münferit bazı olaylardan müteşekkil olmayıp, siyâsî ve etnik mahiyette olanlar da vardır. Bunlar tamamen Rum çetelerinin veya Rumlara karşı bir tepki olarak meydana gelen olaylardır. Ancak aşağıda görüleceği üzere, Rum çetelerinin çıkardığı olaylarda şakilerin sayıları oldukça yüksek rakamlara ulaşmaktadır.

Meselâ Samsun ve Köprülü taraflarında icrâ-yı şekâvet iden Rum çeteleri birleşerek 3.000 kişilik büyük bir kuvvete ulaşarak, etraf köylere hücum etmesi üzerine, cezalandırılmaları için Amasya'dan 100 kişilik bir askerî birlik gönderilmiş, ancak meydana gelen çatışmada bir binbaşı, bir yüzbaşı ve 25 asker şehit olmuştur. Rum çetelerinin Çorum'a tecavüzlerinin önlenmesi için iki yüz kişilik bir askerî müfrezenin tek makineli tüfekle beraber Çorum'a yerleştirilmesi Çorum mutasarrıfının telgrafında bildirilmektedir.²⁷ Ancak şakilerin Çorum sancağına tecavüzlerinin önlenmesi için şu an için herhangi bir tedbir alınmasına imkân olmadığı, çünkü isterse asayişî sağlamak için olsun, bir tek askerin bile mütareke-name gereğince istihdam edilemeyeceği Harbiye Nazırlığınca bildirilmektedir.²⁸

Bundan da anlaşılacağı üzere, Rum çetelerinin Çorum mıntıkasına tecavüz etmeleri önlenememiştir. Nitekim Mayıs'ın 2. gecesı saat iki sıralarında Çorum'un Laçın karakolu mıntıkasında bulunan Yeni Çamlıca köyü değirmeni 18-20 kadar silahlı Rum Çetesi tarafından basılmıştır. Bu baskında

27 Askerî birliğin Sivas'ta bulunan 15. fırka kumandanlığından istenmesinin uygun olacağı 5. Kolordu tarafından Çorum mutasarrıflığına cevâben bildirilmiştir. Bkz. BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 3, Gömlek 60, 5 B. 1337/6 Nisan 1335(6 Nisan 1919). Bu konuda ayrıca bkz. BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 8, Gömlek 92, 18 Ş. 1337(18 Mayıs 1919), Lef 2(6 Nisan 1335/6 Nisan 1919).
28 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 8, Gömlek 92, 18 Ş. 1337(18 Mayıs 1919), Lef 11(14 Şa'ban 1337/15 Mayıs 1335/15 Mayıs 1919).

Rum çetesi 4 merkeb ve yirmi çuval kadar buğday gasp ederek, hayvanlarına binerek, kaçmışlardır. Durumun Laçın karakoluna bildirilmesi üzerine, karakol kumandanı şakileri takip etmek ve yakalamak için Yeni Çamlıca ve Narlı köylerinin güvenilir ahalisinden silahlı 20-30 kişilik bir kuvvetle Gümüş Hacı köyünün Hamam nahiyesinden geçerek Boğacık Rum köyüne kadar takip etmiştir. Şakilerin köyde olduklarını kesin olarak anlayan komutan, yakalanmaları için mahallî Hamam nahiyesi müdüriyetine müracaat ederek bir kısım kuvvet daha istemişse de, müdür gidemeyeceğini ve yeterli jandarmasının da olmadığını müfreze kumandanına beyan etmiştir. Bunun üzerine, şakilerin saklandıkları yerin özelliği ve mevcut Rum çetelerinin kalabalığına kendi kuvvetinin azlığı da eklenince, askerî müfrezeyi köye girdirmemiş ve bu saldırı sonuçsuz kalmıştır.²⁹

Yine Mayıs'ın 30. Cuma günü saat on buçukta Gökçebel(?) ve Sarı Hasan köyleri bekçileriyle ve Koca Hasan köyünden Hasan oğlu İbrahim isminde biri müracaat ederek, kardeşleri İskilib kazasından Mustafa, arkadaşı Mustafa, Sarı Hasan köyünden Halil oğlu Şükrü, Alaca nahiyesinden Sâdık, Erzurum muhâcirlerinden Mevlûd ve Çankırlı Şükrü ile asker dönüşü Merzifon'un Mahmudlu köyünde önlerine 20 kişiden oluşan Rum çetesi çıkarak kendilerini Mahmudlu köyüne getirdiklerini belirtmişlerdir. Söz konusu Rum çetesi bu kişilerin üzerlerinde bulunan eşya vesaireyi aldıktan sonra, "sizi hükûmete teslim edeceğiz" diyerek ellerini ipe bağlamışlar ve köye yarım saat mesâfedeki bir dereye getirmişlerdir. Daha sonra üzerlerine yaylın ateşi açarak ismi sayılan altı kişiyi katletmişlerdir. Bu bilgiyi veren kişiye her nasılsa kurşun isabet etmemiş ve elleri bağlı olarak kaçıp yarım saat mesafede davar otlatmakta olan Gökçebel köyü bekçisinin yanına sığınmıştır. Bunun üzerine olay yerine müfreze gönderildiği Çorum merkez bölüğünden bildirilmektedir.³⁰

Bölgedeki Rumların bu şekilde çetecilik faaliyetleri üzerine, mütareke gereği yeterli askerin de olmaması üzerine, haklı olarak bölge halkının infialine sebep olmuş, yukarıda gördüğümüz üzere, çetelerin takibinde gönüllü halkın kullanılması yanında, Rumlara karşı münferit çete saldırıları da meydana gelmeye başlamıştır. Meselâ, Merzifon'dan Çorum'a gitmekte olan dört Rum, Gürcü Hafız çetesi efrâdı tarafından katledilmiştir. Ancak söz konusu çete içinde bulunulan ayın 12. gecesı Dıb Hacı köyünü basıp köy

29 BA, DH.EUM.AYŞ, Dosya 7, Gömlek 119, 10 Ş. 1337/11 Mayıs 1335(11 Mayıs 1919).

30 Bu kişinin bütün maişeti Rumların eline geçmiş ve kendisi canını zor kurtardığını bildirmiştir. BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 11, Gömlek 68, 6 N. 1337/5 Haziran 1335 (5 Haziran 1919).

halkıyla aralarında başlayan çatışmada sırasında üyelerinden birisi öldürülmüş, ikisi yaralanmış ve kaçan üyeleri takip edilmiştir.³¹

Bölgede Rum çeteleriyle mücadelede, mütareke gereği olsa gerek, zaman zaman İngiliz subayların engel olması üzerine,³² siyasî ve etnik boyutu olan bu hareket, Anadolu'da millî devletin kurulmasına kadar devam etmesine sebep olmuştur.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, hükümet kuvvetleri, olaya sebep olanlardan bazılarını yakalayıp adli makamlara teslim etmişler, yakalayamadıkları için ise, takibe devam ederek, olayı sonuçlandırmaya çalışmışlardır. Yine burada verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, civar illerde bulunan Rumlar Mondros Mütarekesinin kendilerine tanıdığı ayrıcalık ve işgal kuvvetlerinin de teşvik ve destekleriyle bölgede çetecilik faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Kaldı ki Mondros Mütarekesiyle birlikte Çorum'la başka birçok ili içine alan bir Pontus Rum Devleti kurma çabalarını artıran bölge Rumları İtilaf Devletlerinde de silah ve cephane yardımı görmekteydiler. Buna karşılık tabii olarak da civarda yaşayan Rumlara karşı da ufak tefek de olsa bazı hareketlerin icra edildiği de görülür. Bunda da incelediğimiz bu yıllarda Rumların işgal amacıyla Anadolu'ya çıktıkları ve Anadolu'da Müslüman Türklere karşı iblise rahmet okutacak derecede icra ettikleri mezalimin etkisi olduğunu söylemek mümkündür.³³ Dolayısıyla, söz konusu olaylarda siyasi bir mahiyet aranması yanlış olmasa gerektir.

Burada bir bilgi olması açısından, incelediğimiz dönemde Yozgat, Kayseri, Kırşehir, Ankara ve Çorum hapishanelerinde tutuklu ve hükümlü sayısının çokluğu nedeniyle izdiham olmakta ve hapishanelerin tamiri de

31 BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 13, Gömlek 77, 27 N. 1337/26 Haziran 1335 (26 Haziran 1919).

32 Meselâ Sivas vilâyeti dahilinde Gümüşhacıköy kazasına bağlı Karaköy köyü ahalisinden Vangel isimli kişinin başkanlığında 18 kişilik bir çetenin yakalanması için Çorum'dan Gümüşhacıköy'üne gelen Binbaşı Rüşen Bey'in yanına asker ve subay verilmesi için 9.Kolordu Kıta'atı Müfettişi Mustafa Kemâl Paşa'dan alınan telgraftan anlaşılmaktadır. Durum Çorum mutasarrıflığına yazılmış ve toplanan müfrezi livâ sınırından ayrılırken Merzifon'dan gelen iki İngiliz subayı tarafından men edilmişlerdir. Bkz. BA, DH.EUM.AYŞ., Dosya 11, Gömlek 99, 9 N. 1337/3 Haziran 1335(3 Haziran 1919).

33 Yunanlıların Ege bölgesinde yaptıkları mezalim hakkında bkz. Ahmet Halaçoğlu, Aydın ve Nazilli Çevresinde Yunan Mezâlimi ve Tepkiler", Millî Mücadele'de Alaşehir Kongresi ve İç Ege Bölgesi Sempozyumu, 30-31 Ekim 2003 Manisa.

yapılmadığından firar ve firar teşebbüslerinin çoğaldığını söyleyebiliriz. Bunun için bu hapishanelerin tamiri için tahsisat talebi olmuştur.³⁴ Ancak burada şunu da belirtelim ki, Osmanlı Devletinde güvenli görülen, suç unsurunun az olduğu bazı bölgeler sürgün yeri olarak kullanılmaktadır. İşte Çorum ve Yozgat gibi şehirler de güvenli olduğu için, Osmanlı Devletince sürgün yeri olarak kullanılmıştır. Bunlardan Çorum sadece içinde bulunan savaş sebebiyle İtilaf Devletleri vatandaşlarının sürüldüğü yer değil, siyasî ve adi suçluların da gönderildiği merkez konumundadır.³⁵ Bu yüzden hapishanelerdeki izdiham, bölgedeki suç oranının fazlalığından değil, bu sebeplerden dolayıdır. Kaldı ki suçları nüfus oranına vurduğumuzda, Osmanlı Devletinin diğer bölgelerindeki suçlardan daha az olduğu görülür.

Çorum'daki eşkıyalık olayları bir bütün olarak incelenirse, eşkıya çetelerinin büyük bir yekûna baliğ olmadığı görülür. Belki de bu yüzden bu dönemde Çorum ve civarında çok büyük olaylar patlak vermemiştir. Bölgedeki eşkıya sayısı 4 ilâ 20 arasında değişmektedir. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, ayrılıkçı olarak hareket eden Rum çetelerinin sayısı büyük yekûnlara ulaşmıştır.

Çorum ve çevresindeki eşkıyalık Millî Mücadele döneminde de daha büyük boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde sayısı 30-40 bin kişilere ulaşan Çapanoğlu ayaklanması denen ayaklanmadan başka Rum

34 BA, Dâhiliye Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti(DH.MB.HPS.), Dosya 17, Gömlek 43, 16 C. 1338(19 Mart 1919); BA, DH.MB.HPS., Dosya 17, Gömlek 35, 28 Ca. 1338(1 Mart 1919). Çorum ve Mecitözü hapishanelerinin tamiri için tahsisat itası hakkında bkz. BA, DH.MB.HPS., Dosya 16, Gömlek 10, 28 Za. 1337(25 Ağustos 1919); BA, DH.MB.HPS., Dosya 42, Gömlek 21, 13 B. 1338(14 Nisan 1919); BA, DH.MB.HPS., Dosya 17, Gömlek 60, 15 B. 1338(16 Nisan 1919).

35 Çorum'un sürgün yeri olduğu hakkında Osmanlı Arşivi'nde pek çok belge bulunmaktadır. Çorum'da sürgünde bulunan kişilerin isim ve sanatlarını gösteren liste için Çorum'da sürgünde bulunanların isim, sanat ve memleketlerini bildiren cetvel için.bkz. BA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 1. Şube (DH.EUM.1.Şb.), Dosya 5, Gömlek 8, 29 M. 1335(26 Kasım 1916). Çorum'daki siyasi sürgünlerin isimleri için bkz. BA, DH.EUM.1.Şb., Dosya 10, Gömlek 11, 15 Ca. 1336(27 Şubat 1918). Çorum'a sürgün edilen ve misilleme suretiyle bulunan düşman devletlerin tebaasıyla, burada önceden ikamet eden hasım devletlerin tebaasının miktar ve isimlerini gösteren cetvel için bkz. BA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Ecânib Kalemi(DH.EUM.ECB.), Dosya 33, Gömlek 34,29 R. 1341(19 Aralık 1922). Kalebend mahkumlarının Osmanlı Devletindeki muhtelif kalelere sevklerinin düşünüldüğü, bunun için de Sinop, Akka ve Diyarbakır'ın uygun görüldüğü, ancak sonradan harp durumu dolayısıyla buraların da mahzurlu olduğu, mezkur mahkumların Çorum ve Yozgat'a sevk edilmeleri hakkında bkz. BA, DH.MB.HPS., Dosya 97, Gömlek 36, 29 Ra. 1338(22 Aralık 1919).

çetelerinin, diğer bir deyimle Pontusçuların bölgedeki faaliyetleri artarak devam etmiştir.³⁶

SONUÇ:

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyılın başlarında içinde bulunulan savaş hali nedeniyle devlet otoritesinde oluşan zaaf ve iktisadi çöküntü asayiş bozan amillerden olmuştur. Ayrıca İngiliz işgal güçleri tarafından da bu bölgede özellikle ayrılıkçı eşkıyalık hareketlerinin desteklendiği ve bu şekilde işgalin kolaylaşacağı düşüncesi de hâkimdi Bunun için Birinci Dünya Savaşı sonunda Çorum ve çevresinde meydana gelen olayların hepsi adı sebeplere dayalı olaylar olmayıp, etnik ve siyasî mahiyetli olanları da vardır.

Hangi türden olursa olsun, bir toplumdaki eşkıyalık hareketi her zaman için bir devletin asayişini ve güvenliğini önemli ölçüde tehdit eden unsurlardan olmuştur. Her ne kadar eşkıyalık yapan veya suç işleyen bir kimsenin haklı bir sebebinin olduğu kanaati yaygınsa da, incelediğimiz dönemdeki belgelerden bir eşkıyanın niçin eşkıya olduğu hakkında açıklayıcı bir bilgiye rastlanamamıştır. Bunun nedeni ise, daha önce söylediğimiz gibi, devlet düzenindeki genel bozuluş, otorite zayıflığı, bunun sonucunda devlet-halk ilişkilerinde bazı olumsuz gelişmeler ve ahlaki çöküntünün olması muhtemeldir.

Eşkıyalık ve eşkıyalar günümüzde daha değişik şekillerde ortaya çıkmakta ve eskilerden daha tehlikeli olaylara sebebiyet vermektedirler. Zira eskiden eşkıyalar dağda ve yerleşim yerindeki kişilere zarar vermekte ve hareketleri de kontrol edilebilmekteydi. Günümüzde eşkıya dağda değildir. Bunun için kontrolleri de sağlanamadığı gibi, sadece insanlara değil, devletin bekasına da zarar vermektedir. İnsanları sadece dağda soymak değil, onları aldatmak, haksız kazanç sağlamak, kazanç uğruna insanların sağlığıyla oynamak, çete ve mafya oluşturmak da bir tür eşkıyalıktır. Çünkü sonuç itibarıyla yapılan iş aynıdır. Bunusa yegâne sebebi, günümüzde insanlarımızın manevi ve ahlaki değerlerini kaybedip, çok para kazanmak hırsları ve meşhur ve herkesin kendinden söz ettiği bir kişi olmak düşüncesidir.

³⁶ 1920 yılı içerisinde bölgede Çapanoğlu isyanından başka Aynacıoğlu ayaklanması

Da Kuvâ-yı Milliye karşıtı bir ayaklanma olarak karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta 6-7 bin silahlı kuvvetlerle başlayan Rum çetelerinin sayısı da, 1920 yılı içerisinde 25 binlere ulaşmıştır. Bu çeteler, Çorum ve bağlı köylerine, kuracakları devletin sınırları içerisinde olduğu gerekçesiyle sürekli saldırmışlardır. Bu konuda Söylev'de ayrıntılı bilgiler vardır. Bkz. Mustafa Kemâl Atatürk, Söylev, c.II, s.459-461.

XVIII. YÜZYILDA ÇORUM VE ÇEVRESİNDE EŞKİYALIĞI ÖNLEMENE YÖNELİK NEZRE BAĞLAMA

Özen TOK(*)

1. Giriş:

Bu tebliğde, Çorum'un idari ve sosyal durumu ana hatlarıyla ele alındıktan sonra eşkıyalık konusu üzerinde durularak, XVIII. yüzyılda Çorum ve çevresinde eşkıyalığı önleme ve asayiş sağlamaya yönelik alınan tedbirler çerçevesinde ahalinin nezre bağlanması hususunda bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Bilindiği üzere Çorum'un diğer Anadolu kentleriyle ortak özelliği, denizden kopuk olmasıdır. Ayrıca, tarih içinde Anadolu'nun karayolu sistemi içinde hakim noktada da yer almamıştır. Ancak Osmanlıların ilk dönemlerinde şehzadelerin çoğunun Amasya'da yaşaması, Ankara-Amasya yolu üzerinde bulunan Çorum'un önem kazanmasını etkilemiş olmalıdır. XVI. yüzyılda şehirde bir çok cami, hamam vb. kamu yapılarının yapılması bu yüzyılda şehrin nüfus kazandığını kanıtlar niteliktedir.¹ Hiçbir zaman ana ticaret yollarının önemli bir kavşak noktası olmayan Çorum sancağının XV. ve XVI. yüzyıllarda gelişmesini buraya tabi kasabaların çevrelerindeki kırsal kesim için pazar fonksiyonu ifa etmeleri ve idari merkez olmalarıyla izah etmek mümkündür.² Nitekim İskilip ve Osmancık XVI. yüzyılda stratejik konumları ile güçlü ve önemli yerleşim merkezi olma özelliğini göstermişlerdir.³

XV. ve XVI. yüzyıllarda Çorum sancağında yaşayan nüfusun tamamen Müslüman Türklerden oluştuğu görülmektedir. Bu yüzyıllarda gözlenen nüfus artışının tabii artışın yanında bölgeye konar-göçerlerin iskânı ve doğudan yapılan göçlerin de etkili olduğu söylenebilir.⁴ Artan nüfusa karşılık

* Yrd.Doç.Dr.,Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi KAYSERİ.

1 Şerif Korkmaz, Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik yapısı (Tanzimat- II. Meşrutiyet), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 26, 31.

2 Öz. "15. ve 16. Yüzyılda Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadi Hayat", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri, 26-27 Temmuz 1991, Ankara, tarihsiz, s. 15

3 Üçler Bulduk, "16. Yüzyılda Çorum Sancağının İdari Yapısı", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri, 26-27 Temmuz 1991, Ankara, tarihsiz, s. 23.

4 Öz, a.g.m., s. 10.

ekilebilir toprak miktarının bu orana paralellik arz etmediği gözlenmektedir. Gerek Osmanlı merkezî yönetimin artan taleplerinin gerekse nüfus baskısının Çorum sancağında ve Anadolu'nun diğer yörelerinde, kişi başına düşen üretimdeki azalmanın da etkisiyle, bazı sosyal ve sıkıntılara yol açtığı ve XVI. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'yu saran Celâlî isyanlarının doğuşunda rol oynadığı söylenebilir.⁵

Çorum'un bir özelliği de, Sivas, Samsun, Kastamonu, Sinop, Çankırı, Niğde, Akşehir, Şarkikarahisar gibi ikinci dereceden şehzade sancakları arasında yer almasıydı. Bu sancaklarda sancakbeyliği yapan şehzadelerden tahta çıkan olmamıştır. Bunlar daha ziyade padişahın oğullarının çocuklarının (oğul torunları) bulundukları yerlerdi.⁶ Mesela, 1558'de Şehzade Bayezid'e Amasya tevcih olunduğunda, oğlu Orhan'a da Çorum sancağı tevcih edilmişti.⁷

2. Osmanlı Dönemi Çorum'un İdari ve Sosyal Durumu

Çorum yöresi, 1398'de Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra Osmanlıların eline geçmiş Fetret Devri'nde mahallî beylerle Osmanlıların çatışmalarına sahne olmuş, nihayet Rum beylerbeyisi Yörgüç Paşa'nın 1427 civarında mahallî beylikleri tasfiyesinden sonra Osmanlıların idaresine girmiştir.⁸

Vilayet-i Rum adıyla anılan ve Amasya, Sivas ve Tokat'ın alınması ile kurulan bu eyaletin adının Anadolu'nun tamamı için söylenilen Rum'dan ayırmak için Vilayet-i Rumiye-i Suğra şeklinde belirtilmiştir. Bu beylerbeyiliğin merkezi ilk devirlerde Amasya sonra Tokat sonra da Sivas olmuştur. Eyalet yeni fethedilen yerlerin katılmasıyla iki kısma ayrılmıştır. Canik, Çorum, Amasya, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar ve Karahisar-ı Şarkî livaları Rum eyaletinin "Vilayet-i Rum-I Kadim" adı verilen birinci bölümünü oluşturmuştur. Trabzon, Malatya, Kemah, Bayburt, Gerger ve Divriği

⁵ Öz, a.g.m., s. 14

⁶ Kenan Ziya Taş, "Klasik Dönem Devlet İdaresinde Osmanlı Şehzadeleri ve Şehzade Sancakları", Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan, Ankara 2003, s. 660.

⁷ Üçler Bulduk, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)", OTAM, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 44. Ayrıca torun şehzadelelerden II. Mehmet'in torunu Şehzade Ahmet'e ve II. Bayezit'in torunu Şehzade Süleyman'a Çorum sancağı tevcih edilmişti (Haldun Eroğlu, Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu, Ankara 2004, s. 124).

⁸ Öz, a.g.m., s. 5-6.

bölgelerinin eyalete katılmasıyla da eyaletin “Vilayet-i Rum-i Hadis” denilen ikinci bölümü teşekkül etmiştir.⁹

1521'de Rum (Sivas) eyaletine bağlı bir sancak olarak görülen Çorum, bu tarihte beş kazadan oluşmaktadır. Bunlar: Çorumlu, İskilip, Osmancık, Demirli Karahisarı (Karahisar-ı Demirli) ve Katar'dı. XVII. yüzyılda da Rum eyaletine bağlıdır. Bu yüzyılın ortalarında kaza sayısı daha da artmıştır. XVIII. yüzyılda da aynı eyalete bağlı sancaklık durumunu koruyan Çorum, 1831'deki nüfus sayımında yine aynı konumdadır. Ancak bu sayımdan sonra Ankara sancağına bağlı bir kaza olmuştur. 1836'da ise tekrar sancak durumuna getirilmiştir. 1856'da tekrar Bozok sancağına bağlı bir kaza olmuş ve 1893'te sancak olan Çorum, Cumhuriyet döneminde de il olmuştur.¹⁰

XVIII. yüzyıl ortalarında Çorum sancağına bağlı idari birimler: Çorum, İskilip, Hacıhamza, Katar, Karahisar, Osmancık, Saz ve Mihmadselem kazalarından oluşmaktaydı.¹¹

Tayin edilen sancak beylerinin maiyetinde bulundurdıkları kapı halklarının zaman zaman sancağın besleyebileceğinden fazla durumda olması halkı sıkıntıya sokmaktaydı. Nitekim 31 Mart 1756 tarihli belgeye göre, Çorum mutasarrıflığına tayin edilen Çolak İbrahim Paşa'dan halkın tahammüllerinden ziyade kapı halkı besleyerek ahaliye yük olmaması istenmişti.¹² XVIII. yüzyılda Çorum sancağının diğer sancaklarla birlikte vezir rütbesindeki paşalara tevcih edildiği görülmektedir. Nitekim Vezir Hasan Paşa'ya Çorum ve Kayseri sancakları birlikte tevcih edilmiştir. Zira, XVIII. yüzyılda vezir rütbeli kişilerin çoğalması nedeniyle bunlara uygun görev tevcihi mümkün olmadığından yürüttükleri bir göreve ek olarak kendilerine bir veya birkaç sancak tevcih edilmekteydi. Çorum da bu uygulamalara sahne olan sancaklardan biri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılda iskân teşebbüslerinin devam ettiğine şahit olunmaktadır. Özellikle uzun süren savaşlar sebebiyle meydana gelen iktisadi buhranlar, çeşitli iç karışıklıklar ve devlete yeni gelir kaynakları elde etme gayesi ile harap ve boş alanların ziraata açılmasının sağlanması için bu

9 Korkmaz, a.g.t., s. 30.

10 İlhan Şahin, “Çorum” maddesi, *TDİA*, C.8, s. 374. Rumiye-i Suğra Eyaleti de denilen Rum eyaletine paşa sancağı olan Sivas sancağı ile Amasya, Çorum, Bozok (Yozgat), Divriği, Canik (Samsun) ve Arapkir livalarını içine almaktaydı (Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, Haz. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s. 141).

11 Korkmaz, a.g.t., s. 37.

12 BOA, C. DH. 98/4868. 29 C 1169.

yüzyılda da aşiretler iskân edilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1759'da Çorum'da meskun Lek, Araplı, Dedesli, Salmanlı ve Kavli gibi aşiretlerin "emlak ve arazi sahibi, hars ve zer' yapan çift sahipleri olup, yerli ve yurtlu misülli" bulundukları görülmektedir. Buna göre XVIII. yüzyılın ortalarında Çorum'da aşiretlerin çoğunun köyler kurarak yerleştikleri ve çiftçilik ile uğraştıkları söylenebilir.¹³

3. XVIII. Yüzyılda Eşkialık Hareketleri ve Çorum'un Durumu

Eşkialık Osmanlıların dahil bulunduğu Akdeniz dünyasında özellikle XIV. yüzyıldan itibaren etkisini hissettirmeye başlamış ve XVI. yüzyılda giderek tırmanma eğilimi göstermiştir. XVII. yüzyılda ise büyük bir mesele haline gelmiştir. Bu eğilimin tırmanmasında Akdeniz havzasında görülen nüfus artışı, iktisadi zorluk, ticari faaliyetlerin yoğunlaşması, halkın fakirleşmesi, siyasi iktidarların zayıflaması gibi nedenler önemli rol oynamıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise çoğunlukla otorite boşluğundan kaynaklanan eşkialık hareketlerinden dolayı sıkıntılı günler yaşamıştır.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da savaşların devam etmesi, bir çoğunda yenilmemiz, dirlik mutasarrıflarının savaşlarda bulunmaları, öldürülen veya azledilen idareci kapularının bir kapuya sığınmaya kadar başıboş dolaşmaları, seferlere ve memuriyetlerine gitmemeleri veya gidip de kaçmaları, idarenin zayıflaması, bir çok sancakların malikâne olarak zapt edilmesi, halktan sefer masraflarını karşılamak için ağır tekliflerin alınması eşkialığın baş sebepleri olarak ileri sürülebilir. Ayrıca halkın idarecilerden nefret etmesinden, eşkialara olan korkusundan, eşkialardan maddi ve manevi yardım görmek düşüncesinden ve buna benzer sebeplerden dolayı onlara kolaylık ve hatta yardım etmesini de ilave etmek gerekir.¹⁵

Ehl-i örf zümresi, kendi güçlerini koruyabilmek için daha fazla levent barındırmak, onları koruyup kollamak ve bunların yaptıklarına göz yummak zorunda kalmışlardır. Bunun yanı sıra Ehl-i örf mensubu da leventlerin askeri güçlerinden istifade ederek halktan kanunsuz vergiler toplamağa

13 Şerif Korkmaz, "Tanzimat'tan Sonra Çorum'da Aşiretler", Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan, Ankara 2003, s. 368.

14 Müteba İlgürel, "Osmanlılarda Eşkialık Hareketleri", TDİA, C. XI, s. 467.

15 Çağatay Uluçay, 18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkialık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 56

başlamışlardır. Bu durum ehl-i örf ile halkın arasını açmıştır.¹⁶

Eşkıyalar, genellikle memleketin savaş içinde bulunduğu yahut hükümetin çok zayıf olduğu zamanlarda etkili olmuşlardır. Zira Anadolu askerleri ve paşaları sefere giderken, şehirlerin ve dirliklerin muhafazasına az sayıda asker bırakmaktaydılar.¹⁷ Diğer taraftan eşkıya türeyince, yalnız halk değil aynı zamanda hükümette zarar görmekteydi. Eşkianın türediği zamanlar daha ziyade harp ve sefer zamanları olduğundan, bir kısım askerler eşkıyanın takibine, bir kısmı da şehirlerin muhafazasına ayrılmak durumunda kalmıştır.¹⁸

Eşkıyaların, genellikle sarp dağlarda yuvalanmaları, belli bir gücün desteğine ihtiyaç duymalarını gerektirmiştir. Zira, yiyecek temini, haber alma ve lojistik destek gibi uzun süreli faaliyetleri için bu gerekli olmuştur. Bu durumda, kendilerine bazen köylüler, bazen de bulundukları yörenin zengin ağası yardımcı olmuştur. Ehl-i örfün halkı ezdiğini gören eşkıya zulmünü daha da arttırmıştır. İki ateş arasında kalan köylü tehlikenin daha çok geldiği eşkıya tarafına meyletmek durumunda kalmıştır. Böylece birçok eşkıya grubu taşrada köy ağaları, şehirlerde ise zabıt ve idarecilerle iş birliği içine girmişlerdir. Halk eşkıyaya para, yiyecek ve barınak vermek zorunda kalmıştır.¹⁹

Bu bağlamda, XV. yüzyıl sonları ve XVI. yüzyıl başlarında Safevi tehlikeleriyle doğu bölgelerinde çıkan isyanların tesiri altına giren Çorum, 1509'daki Şahkulu İsyanı'nın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Ayrıca burası XVI. yüzyılın ikinci yarısında suhte ayaklanmalarının yoğun olarak ortaya çıktığı yerlerden biri durumundaydı. Ardından XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'yu kasıp kavuran Celalî isyanlarından oldukça etkilenmiştir. XVIII yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılda ise Çapanoğullarının nüfuz sahasında kalmıştır.²⁰ Mesela Çapanoğullarından Ahmet Paşa'ya 1763'te eşkıyadan temizlemek şartıyla Çorum arpalık olarak kendisine verilmişti.²¹

16 Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkialık Olayları", *Belleten*, Sayı: 211, Ankara 1990, s. 983-984.

17 Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkialık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 140.

18 Uluçay, a.g.e., s. 149.

19 İlgürel, a.g.m., s. 467-468.

20 İlhan Şahin, "Çorum" maddesi, *TDİA*, C.8, s. 374. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Bozok merkez olmak üzere Orta Anadolu'da hâkimiyet kuran Çapanoğulları hakkında bilgi için bkz. Özcan Mert, "Çapanoğulları", *TDİA*, C.VIII, s. 221-224.

21 Süleyman Duygu, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*, İstanbul 1953, s. 16.

XVI. yüzyılda medrese öğrencilerinin çıkardıkları isyanlar daha ziyade medrese ve imaretlerin çok ve kalabalık bulundukları çevrelerde yoğunluk kazanmıştır. Bu bölgeler arasında da Tokat - Amasya - Çorum üçgenini çevreleyen yöreler yer almıştır. Buraya Yeşilirmak çevresi de demek mümkündür. Bu bölgede birbirine yakın canlı şehir ve kasabaların bulunması ve her birinde zengin vakıflarca beslenen eski medreselerin varlığı kalabalık öğrencilerin buralarda birikmesini kolaylaştırmıştır.²²

Çorum'un tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi veren Nazmi Tuğrul da Anadolu'nun hemen ortasında yer alan Çorum'un bir çok eşkıya için yol uğrağı mesabesinde olduğunu ve tarihte "Celalî yatağı" adını aldığını ifade eder. Ayrıca Çorum'un servetini inkişaf ettirememesinin sebepleri arasında bu isyan bölgesinde olmasını gösterir. Bundan dolayı da servet sahiplerinin servetlerini korumak için zaviyeler tekkeler inşa ederek vakıflar tahsis etmesi ve bu suretle de evladına mütevellilik temini yolunu tuttuklarını ve bu durumun Anadolu'nun bir çok yerlerinde söz konusu olduğunu belirtir.²³

Özellikle savaş sıralarında sayıları bir hayli artan eşkıyalar 1683'ten sonra Anadolu'nun hemen hemen her yerinde ortaya çıkmıştır. Bunlardan fermanlarda zamanın diline göre celali, türedi, kapusuz ve bacaksız levendât, haramzade gibi isimlerle bahsedilmektedir. Sadrazam Kuyucu Murad Paşa ve Köprülüler zamanlarında kuvvet yoluyla Anadolu isyanlarının bastırılması cihetine gidilmiş ve bunda kısmen başarı sağlanmış ise de, bu gibi hareketler geçici olmuş, isyanları meydana çıkaran esas sebepler ortadan kaldırılamadığından bir müddet sonra Anadolu'da yine eşkıyalar türemiştir. Bütün XVIII. yüzyıl boyunca eşkıyalar eksik olmamıştır.²⁴ Ayrıca XVII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle 1683'ten sonra eşkıyalar, çeşitli mütegalibeler ve leventlerden başka iskânı bir türlü mümkün olmayan Türkmen ve Ekrad taifesi de hükûmeti meşgul eden başlıca meselelerden biri olmuştur. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kürt ve Türk aşiretlerinden ayrılıp eşkıyalık yapanlar devleti uzun süre uğraştırmışlar ve Anadolu'da karışıklığın artmasına sebep olmuşlardır. Aşiretler daha çok güney ve güney-doğu Anadolu civarlarında bulunduğu gibi aşiretlerinden ayrılanlar da Sivas, Çorum, Bozok, Çankırı, Yenil, Tosya, Balıkesir, Saruhan taraflarına yayılmıştı.²⁵

²² Korkmaz, a.g.t., s. 346.

²³ Nazmi Tuğrul, *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*, Çorum 1927, s. 55.

²⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, TTK, Ankara 1994, s. 67-68.

²⁵ Özkaya, a.g.e., s. 79-80.

Çorum sancak beylerinin idari ve askerî işlerin yanında bölgede meydana gelen eşkıyalık hadiselerini önlemek ve şehrin günlük sorunlarıyla da ilgilenmek durumundaydılar. Bunların başında eşkıyaların tedibi meselesi gelmekteydi. Mesela, 30 Haziran 1707 tarihli belgeye göre, Çankırı ve Ankara sancaklarının mutasarrıfları, Çorum mütesellimi, Bolu ve Beypazarı voyvodaları birbirleriyle haberleşerek bu havalide ortaya çıkan eşkıyaların ortadan kaldırılmaları istenmişti.²⁶ Benzer şekilde 23 Mart 1716 tarihinde Çorum sancakbeyine gönderilen hükümde, Anadolu taraflarında ortaya çıkan eşkıyaların takibine memur edildiği ve nerede eşkıya zuhur ederse üzerlerine varıp tenkil etmesi ve talep hâlinde de Rakka Valisinin yanına gitmesi emredilmişti.²⁷

XVIII. yüzyılda Çorum, iskândan kaçan aşiretlerin sebebiyet verdiği olaylara da sahne olmuştur. Mesela, 1714 yılında Halep ve Rakka yöresinde bulunan ve Kıbrıs'a gönderilmek istendiği hâlde bir kısmı yoldan, bir kısmı Kıbrıs'tan geri kaçmış olan ve sık sık bölge halkını rahatsız eden Mamalı, Cerid gibi bir kısım Türkmen aşiretleri Çorum'a gelerek Alaca ve Sungurlu civarına yerleşmişlerdi. Mamalı aşiretinin eşkıyalığı yüzünden reisleri Mamalı Ömer Paşa hakkında soruşturma yapılmış ve aşiretini suça tahrik ettiğinden dolayı 1725'te idam edilmişti. Yine Avusturya Harbi sırasında (1715-1718) Çorum, Zile ve Bozok taraflarında bulunan kapısız levendlerin şekavetleri haddi aşmıştı. Her ne kadar bunların tedipleri için bazı kuvvetler sevk edilmişse de asker muharebede olduğundan haklarından gelinememişti. Benzer biçimde, 1758 tarihinde İçel mutasarrıflığından Çorum sancak beyliğine tayin olunan Abidin Paşa ile bir müddet sonra yine Çorum sancak beyliğine tayin olunan Miktat Paşa Çorum'a gelmeden Amasya'dan şehri idare etmek zorunda kalmışlardı. Çünkü Abdülcembar adında bir kişiye Çorum'da malikane verilmiş olup mutasarrıfları istediği zaman Çorum'dan uzaklaştırabilmekteydi.²⁸

Merkezî otoritenin zayıflaması ile kuvvetlerini orantılı olarak arttıran ayânlar, devletin Anadolu'da pek çok konuda başlıca dayanağı ve önemli kuvvet kaynaklarından biri olarak görülmektedirler. Devlet hemen hemen her konuda, eşkıyaların tenkili, devlete isyan edenlerin cezalandırılması, orduya asker temini, bu askerlerin ihtiyaçlarının temini Anadolu'daki karışıklıkların

26 BOA, C.ZB., 45/2208. 29 RA 1119.

27 BOA, C.ZB., 33/1629. 29 RA 1128.

28 Ali İlica, *Çorum Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001, s. 38.

giderilmesi, vergilerin toplanması vb. konularda ayanlardan faydalanma yoluna gitmiştir.²⁹

Ayanların kuvvetlenmeleri ve etkinliklerini artırmalarında İstanbul'dan atanan kimselerin kuvvetli olmayışının büyük etkisi de söz konusuydu. Mal, eşya ve servet bakımından şehir hanedanına nazaran yok denecek kadar az bir kuvvete sahip olan şahıslar, devletin ve sancak beyinin gelirlerini toplayamıyordu. Bundan dolayı paşalar tarafından tercih edilmiyordu. Mesela, Çorum sancağı mutasarrıfı olan Hüseyin, Özü muhafazasına memur olup, buraya gitmek için hareket üzere olduğundan Çorum'a dışarıdan olan Dayal Ağa'yı mütesellim tayin etmişti. Dayal Ağa dışarıdan olduğundan halk ile anlaşamamış, halk nezdinde sözü geçmez olmuş ve bu yüzden de Çorum'un seferiye ve diğer gelirlerini toplayamamıştı. Bunun üzerine yerine Çorum halkından, eskiden beri hanedandan olup, mütesellimlik işlerinden anlayan, ahali ile uyuşabilen mühim işleri ve sancakbeylerinin gelirlerini kolayca toplayabilecek yetenekte olan Peyker oğlu Mustafa mütesellim olarak tayin edilmişti.³⁰

Ayânlık, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun büyük bir kısmında bir yayılma ve gelişme içerisinde olup, beraberinde de yeni sorunların çıkmasına sebep olmuştur. Bunların başında, ayanların servet edinmek için ehl-i örf ve ehl-i şer' zümresiyle anlaşarak halktan çeşitli vesilelerle para toplamaları olmuştur. Mesela İskilip kazası halkı İskilip'in sakinlerinden, ayan ve mütegalibeden olup, kendi adlarına tevzi defterine para ekleyen ve bunu zorla toplayan İkiz oğlu Hacı İbrahim ve kardeşinin oğlu Hacı İbrahim'den rahat ve huzur duymadıklarını bildirmişlerdi. İkiz oğlu Hacı İbrahim'den memnun olmayan halk, bunların zulmünden perişan olduklarını, evvelki dilekçelerine göre, mübaşir vasıtasıyla bunların duruşmalarının yapılıp, üzerlerindeki kanunsuz paraların ortaya çıkarılıp, fakir halka verilmesi gerektiğini, fakat, bunların bu gibi işlere katiyen yanaşmadıklarını tekrarlamışlardı.³¹

4. Osmanlılarda Nezr Uygulaması ve Çorum'a Dair Örnekler

Osmanlılar, toplum düzenini ve kamu otoritesini sağlamayı yalnız güvenlik kuruluşlarına havale etmemişler ve suçlu önleme sorumluluğuna

29 Özkaya, a.g.e., s. 141.

30 Özkaya, a.g.e., s. 149.

31 Özkaya, a.g.e., s. 206.

halkı da dâhil etme yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede devlet, asayişin sağlanması hususunda ahaliyi nezre bağlamakla hem onlara sorumluluk vermiş ve hem de eşkiyanın ahaliden bir yardım almasını önleme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda nezre kesme, Osmanlı idari alanında ahaliye veya şahıslara devletçe tasvip edilmeyen hâl ve hareketlerinin tekrarı hâlinde maddi bir kefaletin devlet hazinesine veya herhangi bir kamu kurumuna bir miktar para ödetilmesi şeklinde ve bir cezalandırma yöntemi olarak uygulanmıştır. Nezr konusu, taşra-merkez ilişkisi çerçevesinde şekillenmiş ve taşradan merkeze iletilerek işlem gören konular arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti, suçu önleme ve suçluların adalete teslim edilip cezalandırılmalarında ahaliye birtakım sorumluluklar yüklemiştir. Bu bağlamda konumuz olan nezr uygulamaları önemli bir yer tutmuştur. Bu cümleden olmak üzere nezre kesmek, bir yer halkının idarece hoş görülme hareketlerinin tekerrürünü önlemeye yönelik tatbik olunan ceza anlamında kullanılmıştır. Bu ceza nakdî olabildiği gibi, aynı şekilde de olmuştur. Nezr akçesi de nezre kesilen kişi veya halktan ceza olarak tahsil olunan para anlamında kullanılmıştır.³²

Geniş halk kesiminin iştirak ettiği isyan hareketlerinin bastırılıp elebaşlarının ortadan kaldırılmasından sonra, ahalinin bir daha isyana tevessül etmemesi, asayiş ve güvenliğin tesis ve devamının sağlanması maksadıyla müteselsil kefaletle de bağlanmışlardır.³³

Bir mıntıkada eşkıya türeyince ya bütün sancak veya eşkiyanın türediği kısım, nezre bağlanmışdır. Bu suretle halk eşkiyayı yakalamaya, onunla mücadele etmeye ve haber vermeye mecbur tutulmuştur. Bu şartlara riayet etmeyenlerden de derhal nezirlerinin tahsil edilmesi cihetine gidilmiştir.³⁴ Bu cümleden olmak üzere Çorum ve çevresinde de nezre bağlama ile ilgili uygulamalar söz konusu olmuştur. Nitekim bu konuyla ilgili olarak 27 Ocak

32 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB, İstanbul 1993, s. 692.

33 Kefaletin en geniş ölçüde tatbik edildiği alanların başında iskân politikasının hedefine ulaşmasını sağlayacak tedbir olarak görülmesi ve uygulama alanları hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 98-114; Kemal Çiçek- Abdullah Saydam, *Ferman ile Tebdil-i Mekân: Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti*", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998, s.1-42.

34 Uluçay, 18. ve 19. Yüzyıllarda..., s. 65.

1775 tarihli belgede Çorum sancağına tabi İskilip ve Kal'a ahalilerinin nezre bağlandıklarını görmekteyiz. Buna göre, Çorum ve Kayseri sancaklarına mutasarrıf olan Vezir Çerkes Hasan Paşa'nın İskilip kazasına nüzülleri esnasında tertip edilen divanda İskilip ve çevresinde meydana gelen eşkıyalık hadiselerine son verilmesi hususunda İskilip kazasının Ulaş, Hacı Pirî, Meydan, Cami-i Cedid, Zaviye-i Tahtanî, Zaviye-i Fevkanî, Kale Boğazı, Ali Bey vd. mahallelerinin imamları ve önde gelenlerinin yer aldığı geniş katılımlı mecliste bundan sonra kazalarına eşkıyaların tekrar girmesi hâlinde eşkıyayı yakalamaları ve teslim etmeleri hususunda taahhütte bulunmuşlar ve şayet bu konuda gevşeklik göstermeleri durumunda Hazine-i Amire'ye 8.000 kuruşu Kal'a ahalisi tarafından ve 52.000 kuruşu da İskilip ahalisi tarafından ödenmek üzere 60.000 kuruş nezre bağlanmışlar ve ayrıca birbirlerine kefil olmuşlardır.³⁵

Bazı gözü kanlı eşkıyaların, şehirlerin çevresinde yalnız soygunculuk yapmakla kalmadıkları, şehirlerin içine girerek adam öldürmek ve mal soymak cesaretini de gösteriyorlardı.³⁶ 12 Mayıs 1777 tarihli belgeye göre, Çorum ve çevresinde zuhur eden Hasircioğlu Deli Mustafa ve oğulları, Tekkeli Veli Bekir, Beşircioğulları Halil ve İsmail ve bunların avenelerinin şekavetleri öteden beri bilinmektedir. Bu kez de Çorum'da Sultan Murad Han Camisi'nin hatibi olan es-Seyyid Muhammed Mesud Efendi'nin hanesini basıp kendisini öldürmüşler ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Üstelik bunlar buna benzer fiilleri açıktan veya gizlice işlemekten geri kalmadıkları gibi ahaliye ve tüccar taifesine zarar vermekte ve günden güne de eşkıyalıklarını artırmaktadırlar. Bu durumdan dolayı, ahali perişan olmuş, emniyet ve rahatları ortadan kalkmıştır. Ancak eşkıyaların Amasya taraflarına firar etmelerinden dolayı ele geçirilmeleri mümkün olmamıştır. Eşkıyanın Çorum ve civarında ortaya çıkmaları hâlinde derhâl ele geçirilerek adaletle teslim edilmeleri ve bu hususta kesinlikle müsamaha gösterilmemesi ve hilafı bir harekette bulunulmaması hususunda Çorum ahalisi Matbah-ı Amire'ye verilmek üzere 25.000 kuruş nezre bağlanmıştı. Konuyla ilgili olarak 31 Mayıs 1777 tarihli ve Çorum kadısı es-Seyyid Muhyiddin imzasıyla düzenlenen hüccette Çorum ahalisi alimler, hatipler, şerifler ve asker zümresinin yanı sıra Çorum'un Turhan Kethüda, Şeyh Eyyüb, Yavru Turna, Tepecik, Hacı Kemal, Gülabi Bey, Çakır, Karaman Çavuş, Kubbeli, Şeyhler, Çepni, Nurullah, Accel-i Evveli, Accel-i Sanî, Sağrıçı

35 BOA, MAD 10377, s. 180, 25 ZA 1188.

36 Manisa ve çevresinde meydana gelen bu tür hadiseler için bkz. Uluçay, 18. ve 19. Yüzyıllarda..., s. 62.

ve diğer mahalle imamlarının da yer aldığı geniş bir kesim tarafından temsil edilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili olarak Çorum sancağı mütesellimi Haydarzade el-Hac Mustafa Bey ve Çorum kadısı es-Seyyid Muhyiddin'e hitaben gönderilen emr-i şerifte de söz konusu 25.000 kuruş nezrin Baş Muhasebe defterine kaydedildiği ve bu hususta gönderilen emr-i şerifin de Çorum kadı siciline kaydedilerek ahaliye tebliğ edilmesi ve ahalinin taahhütlerinin hilafına hareket etmeleri halinde taahhüt ettikleri nezrin iki katının tahsiliyle yetinilmeyeceği ve şer'an lazım gelen cezalarının dahi icra olunacağı bildirilmişti.³⁷

Yine 28 Kasım 1785 tarihli belgeye göre, İskilip'te eşkıyalık yapan Gökçe oğlu Kara Ahmet, Çiro oğlu Mehmet ve avenelerinin ele geçirilerek hükümete teslim edileceğine dair ahali taahhütte bulunmuş ve aksi bir durum söz konusu olursa 25.000 kuruş nezr vermeyi kabul etmişlerdi.³⁸ Benzer şekilde 17 Kasım 1800 tarihli belgeye göre, Osmancık kazasında fesatlık yapan ve ahaliden aldıkları paraları iade etmekte inat eden Halil Efendi oğlu Ahmet, damadı ve bazı aveneleri firar ettiklerinden bunların ele geçirilmeleri hususunda ahali nezre bağlanmıştı.³⁹

4. Sonuç

Şüphesiz Çorum ve civarında yaşanan eşkıyalık hadiseleri verdiğimiz örneklerle sınırlı değildir. Ayrıca Çorum ve civarında yaşanan bu hadiseler Osmanlı Devleti'nde hemen hemen bütün yerleşim yerlerinde görülen hadiselerin benzeri niteliğindedir. Gerek mahallinde tutulan kadı sicillerinde ve gerekse taşradan merkeze gönderilerek merkezdeki defterlere kaydedilen belgelerden hareketle, nezr konusunun, taşra-merkez ilişkisi çerçevesinde şekillendiği ve taşradan merkeze iletilerek işlem gören konular arasında yer aldığı görülmektedir. Biz bu tebliğimizde nezr meselesini eşkıyalığın önlenmesi, suçluların adalete teslimi ve asayişin sağlanması bağlamında Çorum örneğinde ele aldık. Bu konuyla ilgili farklı bölge ve tarihlerde yapılacak çalışmalar bize Osmanlı toplumunun sosyal hayatını daha yakından tanıma ve karşılaştıkları sorunları ve bunların çözümü yönünde alınan tedbirleri ve uygulamaların mahiyetini görebilme yönünde de önemli bilgiler sağlayacaktır.

37 BOA, MAD 10377, s. 302, 4 R 1191.

38 BOA, C.ZB., 67/3334. 25 M 1200.

39 BOA, C.ZB., 80/3975. 29 C. 1215.

BİBLİYOGRAFYA

BOA, MAD 10377.

BOA, C.DH. 98/4868.

BOA, C.ZB., 33/1629.

BOA, C.ZB., 45/2208.

BOA, C.ZB., 67/3334.

BOA, C.ZB., 80/3975.

BULDUK, Üçler, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)", OTAM, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 39-50.

_____, "16. Yüzyılda Çorum Sancağının İdari Yapısı", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri, 26-27 Temmuz 1991, Uluslar arası 11. Çorum Hitit Festivali, Ankara, tarihsiz, s. 19-55.

ÇİÇEK, Kemal - Abdullah Saydam, Ferman ile Tebdil-i Mekân: Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti", Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s.1-42.

DUYGU, Süleyman, Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları, İstanbul 1953.

EROĞLU, Haldun, Osmanlı Devletinde Şehzadeli Kurumu, Ankara 2004.

İLİCA, Ali Çorum Vakıfları, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001.

İLGÜREL, Mücteba, "Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri", TDİA, C. XI, s. 466-469.

KORKMAZ, Şerif, Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik yapısı (Tanzimat- II. Meşrutiyet), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

_____, "Tanzimat'tan Sonra Çorum'da Aşiretler", Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprman'a Armağan, Ankara 2003, s. 367-377.

MERT, Özcan, "Çapanoğulları", TDİA, C.VIII, s. 221-224.

Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, C. I-II, Haz. Neşet Çağatay, Ankara 1992.

ÖZ, Mehmet, "15. ve 16. Yüzyılda Çorum Sancağı: Nüfus ve İktisadi Hayat", Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyum Tebliğleri, 26-27 Temmuz 1991, Uluslar arası 11. Çorum Hitit Festivali, Ankara, tarihsiz, s. 5-17.

ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, TTK, Ankara 1994.

ÖZTÜRK, Mustafa, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", Belleten, Sayı: 211, Ankara 1990, s. 963-993.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, MEB, İstanbul 1993.

SAYDAM, Abdullah, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 98-114;

ŞAHİN, İlhan, "Çorum" maddesi, TDİA, C.8, s. 373-376.

TAŞ, Kenan Ziya, "Klasik Dönem Devlet İdaresinde Osmanlı Şehzadeleri ve Şehzade Sancakları", Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprman'a Armağan, Ankara 2003, s.656-669.

TUĞRUL, Nazmi, Çorum Tarihi ve Coğrafyası, Çorum 1927.

ULUÇAY, Çağatay, XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1944.

_____, 18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul

1892- 1893 YILLARINDA ÇORUM'DA ERMENİ FAALİYETLERİ VE DEVLET GENELİNDE ALINACAK TEDBİRLERE İLİŞKİN İKİ RAPOR

Emine ALTUNAYŞAM*

Giriş

XIV. yüzyıldan itibaren kendi asli unsurlarına dayalı orijinal bir oluşum içine giren Osmanlı Devleti, geçmişten devraldığı birtakım unsurlara rağmen dinamik ve gerçekçi olmuş, her türlü inanç ve yaşayış biçimine karşı hoşgörülü ve çevre kültürlerle diyaloga ve yeniliklere açık bir gelişim süreci izlemiş, kendine özgü bir kimliğe sahip olmuştur. XVII. yüzyıldan itibaren bu kimlik ve şahsiyetin dinamikleri körleşmeye ve yaratıcılığı kaybolmaya başlamıştır. Üst üste yığılan problemlere geçerli çözümler üretilmemiş, böylece iç bünyedeki tıkanmalar sonucunda bozulmalar artmış, dıştan gelen saldırılara da gereken cevap verilememiş, XIX. yüzyıldan itibaren istikrarsız ve güçsüz bir toplum haline gelmiştir. Osmanlı Devletinin altı yüzyıllık ömrünün iki ucundaki birbirinden oldukça farklı bu kimlikleri, diğer grup ve toplumların ona karşı tavrını belirleyecek en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Bir zamanlar güçlü ve üstün olanın dostluk ve himayesini kazanmak için çaba harcayanlar, dengeler bozulduğu vakit, içinde yaşadığı ülkeyi hedef alan yabancılarla işbirliği yaparak eski hamilerini yok etmeye çalışmıştır. XIX. yüzyılda Türk idaresinde yaşayan her topluluk gibi Ermeniler de devletin içinde bulunduğu söz konusu şartlarda aynı ihaneti göstermiştir.¹

Ermeni ve Ermenistan adı en eski tarihi belgeler olarak bilinen Herodot ve Darius yazıtlarında ve sonraki dönemlere ait kayıtlarda Anadolu gibi, Mezopotamya gibi sadece coğrafi bir ad olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla Ermenistan adı, bölgeye bugünkü Ermeni toplumu gelmeden önce de kullanılmıştır.² Bölgeye milattan önce VI. yüzyılda Anadolu üzerinden geldiği bilinen bu etnik gruba bölgenin adına izafeten Ermeni dendiği kabul

* Yrd.Doç Dr. Amasya Üniversitesi, Amasya Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi

1 Bahaeddin Yediyıldız, "XIV ve XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumu içindeki Yeri" *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum Atatürk Üniversitesi), s. 141-142.

2 Yavuz Ercan, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu* Atatürk Üniversitesi 18-12 Ekim, Erzurum 1984, s.35

edilmektedir.³ Perslerin ve Makedonya Krallığının hakimiyeti altında yaşayan Ermeniler, milattan önce 95-66 yılları arasındaki bağımsız olarak yaşadıkları otuz yıllık dönemin dışında muhtar prenslikler halinde, bölgeye hakim olan devletlerin egemenliği altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ermenilerin yaşadıkları bölge, Anadolu ve Fırat Havzası 'na geçiş sağlayan bir coğrafi konuma sahip olduğu için, bölgeye gelen güçler tarafından dağıtılmışlardır. Bölge hakim olan Sasaniler ve Romalılar arasında el değiştiren Ermeniler, Sasaniler zamanında göçe zorlanmışlardır. Müslüman Arap hakimiyeti döneminde çoğunluğu Bitlis Bölgesinde oturan Ermeniler Batı Anadolu'ya göç etmişlerdir. X. yüzyılda Selçukluların Doğu Anadolu'ya gelmesiyle Kilikya ve Toros Dağlarına yeni bir Ermeni göçü başlamıştır. 1375'te Memlükler Kilikya'ya gelince binlerce Ermeni; Kıbrıs, Rodos, İzmir ve diğer Bizans topraklarına göç etmişlerdir.⁴ Ermeniler sonraki dönemlerde, dağınık olarak yaşadıkları Anadolu topraklarında, Selçuklular, İlhanlılar, Timur Devleti, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin egemenliği altına girmişlerdir.⁵

V. yüzyıldan itibaren Gregoriyen kilisesine ve mezhebine bağlı olan Ermenilerin, Osmanlı yönetiminde, Bursa'nın fethinden sonra ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmalarına izin verilmiş, Kütahya'da bulunan ruhani merkezleri Bursa'ya taşınmıştır. Fatih Sultan Mehmet ise, 1461'de Bursa'da bulunan Ermeni piskoposu Ovakim ile Anadolu'dan bir miktar Ermeni'yi İstanbul'a getirtmiş, Ovakim'i kendilerine Patrik tayin etmiştir.⁶ Devlet Ermeni halkı ile olan ilişkilerini İstanbul Patriği ile yürütmüş, onu en büyük idari makam kabul etmiştir.⁷ Ermenilerden Doğu Anadolu'nun bazı kasaba ve köylerinde yaşayanlar genellikle çiftçilikle uğraşırken şehirlerde yaşayanlar kuyumculuk, ticaret ve bankacılık gibi işlerle meşgul olmuşlardır.⁸ Devletin çeşitli kademelerinde görev yapan Ermeniler de olmuş, devletçe kendilerine

3 Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s.35

4 Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşından Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya 2003, s.19

5 Ercan, s.210

6 Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s.3-4

7 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.63

8 Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB, İstanbul 1992, s.33

tanınan hoşgörüyü karşılık verdikleri hizmetten dolayı "millet-i sadıka"⁹ ünvanını almışlardır. Osmanlı idaresinde dini vecibelerini tam bir hürriyet içinde yerine getirirlerken kendi din adamlarını da yine kendilerinin tayin etmelerine izin verilmiştir.¹⁰ Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren sınırları içinde yaşayan tüm azınlıklara olduğu gibi Ermenilere karşı da ırk, din, kültür ve inanç ayrımı yapmadan hoşgörü içinde yaklaşmış, onlara hayat, özgürlük ve mülkiyet güvenliği, sosyal, eğitim ve dil özerkliği tanımıştır.¹¹

Ermeni Sorunu Neden ve Nasıl Çıktı?

Osmanlı toplumunda gayri müslim halkın genel nüfusa oranı %18.90'dır. Bu oranın 6.23'ünü Ermeniler teşkil etmektedir.¹² Osmanlılardan önce, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar ve Ruslar tarafından göçe zorlanan Ermeniler, başka ülkelere sürüldükleri gibi, Osmanlı topraklarının da hemen hemen her yerine dağılmışlar, ancak hiçbir yerde ve hiçbir zaman Türklere nazaran çoğunluk oluşturmamışlardır.¹³

Osmanlı yönetimi içinde devletten her zaman birinci sınıf vatandaş muamelesi gören, askeri hizmetten muaf olan ve özellikle ticari hayatta kilit noktaları ellerine geçirmek suretiyle toplumda ön plana geçen Ermeniler bu sayede zengin olmuşlardır. Osmanlı Devleti ve iç içe yaşadığı Müslüman Türk ve diğer unsurlarla iç içe barış ve kardeşlik duygularıyla yaşayan Ermeniler için bu durum, XIX. yüzyılda İngiliz, Fransız ve Rus entrikaları ile değişmiştir. Osmanlı Devletinin çağa ayak uyduramayışı ise Avrupalılar'ın Osmanlı devletini parçalama sürecini hızlandırmıştır.¹⁴ Çeşitli fikir akımlarının hızla yayıldığı, devlet ve imparatorluk yapılarını etkilediği dünya şartlarında

9 Osmanlı dönemi Türk idaresinde her din bir millet statüsüne sahipti. Bu milletlerden her biri kendi öz otoritelerinin hukuku altındaydılar. Dini liderlerinin aracılığı ile belli ölçüde devlete bağlı olarak yaşamışlardır. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s.9

10 Hallaçoğlu, s.4

11 Salahi. R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, cilt:XLIX, sayı:195, Ankara, 1985, s.648

12 Hallaçoğlu, s.10

13 Metin, s.28,33

14 Yücel Özkaya, "Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu* (8 -12 Ekim 1984 Erzurum Atatürk Üniversitesi), s. 149-150.

milliyetçilik fikrinin imparatorluklar üzerindeki yıkıcı etkisi Osmanlı Devleti'ne de doğrudan yansımıştır. Avrupa'nın planını hayata geçirmesine büyük katkı sağlamıştır. Sözü edilen gelişmeler, Ermeni meselesinin kaynağını oluşturur. Bununla birlikte bu kaynaktan beslenen Ermeni kilisesi, **misyonerlik faaliyetleri ve eğitim kurumları**, **komite ve cemiyetlerin** propaganda faaliyetleri, meseleye ivme kazandıran faktörlerdir.

Avrupa Devletleri ve Amerika, menfaatleri yönünde Ermenileri kışkırtırken, mezhep faktörü önemli rol oynadı. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun olduğu bir döneme sahne oldu. Osmanlı Devleti bu kurumları, kapitülasyonlardan dolayı dış devletlerin müdahaleleri sebebiyle denetliyemiyordu. Dolayısıyla misyonerlerin etkisiyle açılan dini eğitim ve kültür kurumlarında İslam ve Türk aleyhtarlığı işleniyordu.¹⁵ Osmanlı imparatorluğuna akın etmeye başlayan Katolik ve Protestan misyonerler Osmanlı Hristiyanlarına yalnız kendi tarih, dil ve edebiyatlarını öğretmekle kalmayıp aynı zamanda onlara liberal ve ihtilalci fikirler de aşılayarak onları kendi etkileri altına almaya çalışıyorlardı. Böylece Hristiyan azınlıklar büyük devletlerin misyonerlik faaliyetleri ile kendi maksatları için bu devletlerce bölündüler.¹⁶ Ermeniler de Amerikan, Fransız ve İngiliz misyonerlerin gayretleri ile üç ayrı mezhebe ayrıldılar. Katolikler Fransa'nın, Protestanlar İngiltere ve A.B.D.'nin,¹⁷ Gregoryanlar ise Rusya'nın nüfuzuna girdi. Adı geçen devletler, bu dini bağlılıktan istifade ederek Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhinde istedikleri gibi kullanmaya başladılar.¹⁸

Kilise, Ermeni meselesini aşılayan en önemli odaklardan biri oldu. Ermeni dili ve milliyetçiliğinin doğuş ve yayılış merkezi haline geldi.¹⁹ Ermeni Patrikliğinin özellikle Anadolu'da yerleşmesi en küçük kasabalara kadar uzanan bir ağ biçimindedir. Buralardaki Ermeni kiliseleri, kütüphane, okul, hastane v.s. sosyal ve kültürel tesisler, daha sonraki dönemlerde Ermeni komitecilerinin kalesi haline getirilerek, dışardan yapılan para ve silah yardımlarıyla Türk güvenlik güçleri ve birçok Türkün kanı dökülecekti.²⁰

15 Tuncay Kortantamer, *Ermeni Dosyası*, İzmir 2002, s.28

16 Sonyel, s.651-652.

18 Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s.38

19 Selvi, s.25

20 Burhan Göksel, "Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasına Ait Resmi Devlet Yayınlarına Göre Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu* (8 -12 Ekim 1984 Erzurum Atatürk Üniversitesi), s.164.

Ermeni meselesine ivme kazandıran unsurlardan bir de hiç kuşkusuz azınlık okulları olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sınırları içindeki okulların ve gazetelerin sayısı artmaya başlamıştır.²¹ XVII. yüzyılın sonlarından itibaren azınlıkları birer devlet yapma sevdasına düşen misyonerler dikkatlerini bu okullar vasıtasıyla önce Rumlara ve Bulgarlara sonrada Ermenilere çevirdiler. Açılan okullar büyük ölçüde Ermeni davasına yoğunlaştı.²² Misyoner papazların üzerinde en çok durdukları zümre Ermeni gençleri idi. Onları okullarında eğitiyorlar ve Avrupa'ya gönderiyorlardı. Avrupa'da eğitime devam eden Ermeni gençler Ermenistan için en önemli unsurlardı.²³ 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Ermenilerin de içinde bulunduğu azınlık sorunlarını tırmanışa geçirdi. 1856 Paris Antlaşmasında yer alan Hristiyanların tüm büyük devletlerin koruyuculuğu altında olması hükmü, diğer devletlere Osmanlı sınırlarında yaşayan hristiyanların çıkarlarının gözetme hakkı tanıyordu.²⁴

Bâbîâli'nin 1863'de ilan ettiği "Ermeni Milleti Nizamnamesi"; Ermeni patrikhanesine Ermeni cemaatini yönetmede geniş yetkiler tanırken, Ermeniler sanki "bağımsız bir milletmiş gibi" bu azınlığa bir genel meclis kurma hakkı da tanıyordu.²⁵ Bununla da yetinmeyen Ermeni kiliseleri ve din adamları Batı ülkelerinin kiliselerinden aldıkları yardımlar ile Türkiye aleyhtarı faaliyetlerini yürütmeye başladılar.²⁶ Ermeni meselesi, Berlin Konferansı ile uluslararası politikanın bir parçası haline geldi. Batılı güçler, Balkanlı Hristiyanlara bağımsızlık veren bu antlaşmalara Ermeniler ile ilgili ıslahat maddelerini de ilave ettiler. Böylece Şark Meselesi içinde bir Ermeni konusu yaratılmış oldu. Böyle bir konuyu kendi menfaatleri doğrultusunda istismar eden devletlerin başında Rusya ve İngiltere geliyordu. Berlin Antlaşmasının 61. maddesi ile Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş olduğu bölgelerde, özellikle Doğu Anadolu'da gerekli ıslahatı vakit geçirmeden yapacağını taahhüt ediyor ve yabancı devletlerin kontrolünü kabul

21 Selvi, s.22.

22 Robert Koleji, Gaziantep'de Merkezi Türkiye Koleji, Gedikpaşa Ermeni Okulu, Merzifon Anadolu Koleji v.b. okullar . Kortantamer , s.26-29

23 Selvi, s. 24.

24 Sonyel, s. 649

25 Erdal İlter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara 1998, s.32-36

26 Saray, s.38

ediyordu.²⁷ İslahat kararının geçici olarak askıya alınması²⁸ üzerine, Ermeniler Avrupa devletlerinin dikkatlerini üzerlerine çekmek ve Osmanlı Hükümeti üzerindeki baskısını artırmak için faaliyetlerini hızlandırdılar. Meselenin devletlerarası bir hüviyete bürünmesi Ermenileri cesaretlendirmişti. Yurt içinde ve dışında ihtilalci Ermeni partisi ve dernekleri kurmaya başladılar. Başlangıçta hayır işlemek amacıyla kurulan bu dernekler kısa süre sonra Ermenistan Kurma planı için birer tedhiş yuvası haline dönüştü.²⁹ Sayıları pek çok olan ve büyük bir kısmı Türkiye'de kurulan bu derneklerden en etkili olanları; 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak Komitesi ve 1890 yılında Kafkasya'da kurulan Taşnak Komitesi idi.³⁰ Hınçaklar Türkiye'deki teşkilat ve çalışmaları için merkez olarak İstanbul'u seçtiler, yedi ay içinde örgüte yediyüz üye kayıt oldu. Ermenileri organize edebilmek için Anadolu'ya Cenova ve İstanbul'dan üyelerini gönderdiler. Bunlar Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon bölgelerinde çalışmaya başladılar.³¹ Ermeni isyanlarından ilki, 1890'da Erzurum'da çıktı. Bunu takip eden isyanların başlıcaları ise şöyleydi: 1890 Kumkapı gösterisi, 1892-1893'de Kayseri, Yozgat Çorum ve Merzifon Olayları, 1894'de Sasun İsyanı 1895'de Bâbüâli gösterisi ve Zeytun İsyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın İşgali 1903'de İkinci Sasun İsyanı, 1905'de padişah II. Abdülhamit'e karşı suikast girişimi ve 1909'da Adana isyanı.³²

Çorum'da 1892 ve 1893'de Ermeni Faaliyetleri

1831 nüfus sayımına göre, Sivas Eyaleti'ne bağlı Çorum Sancağı'nın nüfusu 33.775'tir ve tamamı Müslümandır. 1881/82- 1893 nüfus sayımı döneminde ise idari yapılanmada Yozgat Sancağı'na bağlı bir kaza olarak geçen Çorum'un nüfusu 49.057 'dur. Nüfusun 48.38'i (%98.62) Müslüman, 497'si (%1.01) Ermenidir.

1906/7 nüfus istatistiklerine göre, Ankara Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak

²⁷ Saray, s.34.

²⁸ İngiltere, Berlin Antlaşmasından hemen sonra 19 Ağustos 1878'de Bâbüâliye bir nota verdi. Osmanlı Hükümeti içinde bulunduğu mali sıkıntıları öne sürerek Doğu Anadolu'da bir ıslahata hemen başlayamayacağını İngiltere'ye bildirdi.

Hallaçoğlu, s.17-18

²⁹ Hallaçoğlu, s.16

³⁰ Ercan, s.214

³¹ Selvi, s.27-28

³² M. Kemal Öke, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, İstanbul 1986, s.97

yapılanan Çorum Sancağı'nın nüfusu 197.798 olmuştur. Nüfus dağılımına bakıldığında Müslümanlar nüfusun %97.62'sini oluştururken, Ermeniler 3.540 kişi ile nüfus içinde %1.74'lük bir oran teşkil etmektedir.³³

1892- 93 yıllarında Çorum'da Ermeni nüfusu oldukça az olmakla birlikte, bağlı bulunduğu Yozgat Sancağı'nın Ermeni olayları yönünden faal bir bölge olması sebebiyle Çorum'da faaliyet alanları içinde yer almıştır.

Pek çok yerde olaylar çıkaran Ermeniler, Çorum, Merzifon, Sivas ve Yozgat civarında da faaliyetlerini artırmışlardır. Hınçak Komitesi'nin faaliyetlerinin yaygın olduğu bölgelerin başında Merzifon, Kayseri ve Yozgat geliyordu. Bölge merkezi Merzifon'du. Burası "Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi" adını taşıyordu.³⁴ Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde hocalık yapan ve Hınçak üyesi olan Karabet Tomayan bölge sorumlusu olarak Kayseri ve Yozgat Sancakları dahilinde yaşayan Ermenileri teşkilatlandırmakla görevli idi. Aynı okulda görevli Ohannes Kayayan ile birlikte bölge ileri gelenlerinden zorla para toplayan bu iki Ermeni bazen postaları soymuş ve resmi görevlilere silahlı saldırılar tertip etmiştir.³⁵ Komite üyesi Ermeniler, sakin Ermeni halkını da kışkırtarak Müslümanları katletmek ve postaları vurmak amacıyla talimat ve emirlerin yazılı olduğu ihtilali körükleyen ilan ve yaftalar düzenlemişlerdir. Fesat cemiyetinin üyelerinde olduğu anlaşılan Aşçı Parsih Oğlu Gülbenk ve Keniz Gürünlü Toros'un Çorum Derbendi Zabtiyesi İbrahim'i katleden ve Osmancık Postasına saldıran eşkiya çeteleri olduğu anlaşılmıştır.³⁶ 1892 yılında Van Valisine suikast teşebbüsünde bulunan Ermeniler eş zamanlı çıkardıkları olaylarda, Amasya, Merzifon, Ankara, Çorum, Tokat, Yozgat ve Diyarbakır'da da II. Abdülhamit aleyhine pankartlar asıp isyanlar çıkarmışlardır. Bu isyanlarda İngiltere'deki "Anglo Armenian Komitesi" 'nin de parmağı vardı.³⁷ Avrupa'nın dikkatlerini bölgeye çekmek istiyorlardı.

Yozgat ve civarında meydana gelen olaylarda kilise ve din adamlarının da büyük rol oynadığı anlaşılmıştır. Yozgat olayının tertipleycilerinden olan Papaysan Hamparsum ve arkadaşı Moruk diğer adı ile Jirayir Yozgat bölgesine gelmeden önce Kara Yakup, Bebek ve Terzi köylerine giderek

33 Tuğrul Özcan, *II. Abdülhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Ermeni Tedhişi*, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2003, s.69

34 H.Mustafa Genç, "Dünden Bugüne Ermeni Olayları ve Soykırım Yalanı" Gazi Belediyesi Yayınları, Samsun 2005, s. 68

35 Saray, 44-45

36 Ermeni Komiteleri, *T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1891-1895) Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, Ankara 2001, s.32

37 Hallaçoğlu, s. 19

Ermenileri kiliseye toplamış ve “Biz artık Osmanlı Devleti'nin idaresinden çıkarak bundan sonra bağımsız olup rahat edeceğiz. Tüm Ermeniler hatta Rusyadakiler dahi bizimle ittifak kurdu. İstanbul'dan emirler alıyorum, Ermenileri bizim sancağımız Yozgat da da ben ittifak ettiriyorum. Bütün devletler özellikle İngiltere bizden taraftır. Bu uğurda kanımız dökülsün, büsbütün mahvolalım boş durmayalım. Bu size söylediğim sırrı kimseye söylemeyeceğinize yemin ediniz” diye papazlar ve âyinler vasıtasıyla toplanan tüm Ermenilere yemin ettirip imza attırmış ve sonra da “yürekli olunuz, korkmayınız, size verilecek emre itaat ediniz. Sizden asker tertip olunup silah temini için para toplanırsa veriniz” diyerek tembihde bulunmuştur. Ayrıca bu sırta ve emirlere itaat etmeyenlerin öldürüleceğini belirterek tehdit etmiş, Moruk adında büyük bir adamın geleceğini ona itaat etmelerini tembihlemiş, kilisede toplanan kadınlara da Süvari komitelerinin geleceğini, onlar geldiklerinde onlara itaat etmelerini, misafir olduklarında onları en iyi şekilde ağırlayıp hürmet etmelerini, ağızlarını pek tutarak kimseye sır vermemelerini öğütlemiştir. Bu olayın peşinden Moruk Jirayir Yozgat'a gelerek liva dahilindeki kaza ve köyleri tahrik ve fesada davet için Bebek Köyünde Bagdasar Kethüda'nın odasına bir gece Ermenileri toplamış ve “ Ben büyük adamım. Pek büyük yerlerden elimde emrim vardır. Benim geleceğimi Hamparsum Ağa size söyledi mi? diye sorunca “Evet”cevabını almış ve “Korkmayınız, yürekli olunuz, bir şey olma ihtimali yoktur. Ben ne emreder isem emre itaat edip uygulayınız. İngiltere'den size silahlar gelip dağıtılacaktır. Hamparsum Ağa'nın size söylediklerini şimdiye kadar kimseye söylemediğinize ve bundan sonra olacakları da söylemeyeceğinize yemin ediniz”, diyerek yemin ettirip gitmiştir. Silahların sağlanması için tüm Ermeni köylerinden para toplanmış ve Moruk'a verilmiştir. Silahlar geldikten sonra dağıtılmıştır. Alınan karara göre, silahını alan herkes hükümete karşı gelerek İslam köylerini basmaya ve cinayet işlemeye teşvik edilmiştir. Bu düzeni bozan, alınan kararları ifşa eden ve amirlerine karşı itaat etmeyenlerin de idam edileceği tehditleri sık sık tekrarlanmıştır. Mayıs ayında ortalığın karışacağını, gayet düzenli hareket etmeleri gerektiği belirtmiştir. Bu açıklamalar yakalanan Ermenilerin ifadeleriyle sabit olunmuştur.³⁸

1892 yılının Haziran ayında üçü Çorum, on üçü Merzifon ve Sivas olmak üzere onaltı kişi çeşitli sebeplerden gözaltına alınmıştır. Sorguları sırasında bunların bir kısmının, şüpheli bir şirkete üye oldukları, bir kısmının ise içerdikleri yazılarla Ermeni halkını Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtan

38 Ermeni Komiteleri, s.21-22.

Hinçakçıyan gazetesini getirtip okudukları ortaya çıkarılmıştır. Sorgulamaları tamamlandıktan sonra da salıverilmişlerdir.³⁹

Komite başkanları ve üyeler tarafında hazırlanan ilanlar, Müslüman halk ve Ermeniler arasında devlete karşı bir başkaldırıyı hedef alıyordu. Bu maksatla biri; "Vatanperver İslam Komitesi", diğeri "Ahâliyi İslâmın Selâmetini Arayan Hindistanlılar" imzalarıyla düzenlenen yaftalar Yozgat'da bazı müslüman mahallelere asıldığı gibi, çoğaltılarak Çorum ve Kayseri'de de bazı yerlere asılmıştır. Sadece Ermeni tebâyı değil Müslüman ahaliyi de devlete karşı topyekün kışkırtmayı hedefleyen bu ilanların bir karışıklığa sebep olmaması için gerekli tedbirlerin alınması yönünde hemen harekete geçilmiştir. Yozgat Kaymakamlığınca gerekli görülen iki bölük askerin silah altına alınması talebi Ankara Valiliğince uygun görülmüş ilgili emir verilmiştir. Kayseri ve Çorum'da şekavetlerini tırmanışa geçiren Ermenilerin faaliyetlerini dindirmede bölgedeki asayiş ekiplerinin yetersiz kaldığı düşüncesiyle buralarda da birer bölük ihtiyat gücünün silah altına alınması uygun görülmüştür.⁴⁰

6 Ocak 1893 tarihinde Kayseri, Yozgat, Çorum, Merzifon, Sivas, Aziziye, Gemerek kazalarıyla bazı kasaba ve köylerde cami kapılarıyla bazı yerlere zararlı ilan ve yaftalar asıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu ilanların Osmanlı Devlet sınırlarında yaşayan Ermenileri devlete ve millete karşı kışkırtmak, isyana tahrik ve teşvik etmek, postalara saldırı tertip etmek maksadı taşıdığı ve bu yolda talimatlarda bulunulduğu anlaşılmıştır. Eş zamanlı çıkan şekavet ve gasbetme eylemleri sırasında cinayetle yargılanan otuz beş-kırk kadar zanlının yedişer sene süreyle kalebent olmalarına, bir Ermeninin gözaltında tutulmasına ve onbeş kadarının da beraatına Ankara Vilayeti İstinaf Mahkemesince karar verilmiştir.⁴¹

8 Haziran 1893 tarihinde Çorum Binbaşılığından alınan telgrafa göre, Yozgat ve Samsun Caddesi civarında bulunan binaların uygun ve rahatça görülebilecek taraflarına bazıları yapıştırılmış ve bazıları da zarf içinde olmak üzere sabit mürekkeple yazılmış ve kopya edilerek çoğaltılmış yirmi beş adet hükümet aleyhinde zararlı ilan ele geçirilmiştir. O andan itibaren ilanların tahrip edilmesine karar verilmiş ve bu lanetlenecek harekete cüret eden hainlerin mutlak surette canlarını bile feda edecek derecede gayret ettikleri anlaşılmıştır.⁴²

39 Y.MTV. 78/88 Ankara'dan şifreli telgraf H. 11/Za /1310 (6 Haziran 1892)

40 Y. MTV. 73/134 H. 19 Ca. 1310(9 Aralık 1892)

41 YA.RES. 65/23 Resmi Sadaret Tezkire Sureti

42 Y.MTV.73/134 Çorum Binbaşılığından H. 19 C. 1310 (8 Ocak 1893)tarihinde alınan telgraf.

Sivas Vilayetinin bazı yerlerinde ve Ankara Vilayetine bağlı Kayseri, Yozgat ve Çorum kasabalarında, Ermenilerin yazdıkları ve çoğaltarak astıkları ilan ve yaftaların Ermeni komitelerinin maksatları çerçevesinde ve onların talimat ve mühürleriyle hazırlandığı anlaşılmıştır. İlanların karışıklığa meydan vermesini önlemek amacıyla alınan âcil tedbirlerden başka, mesele, gerek idare gerekse önemli görevlerde hizmeti bulunan şahıslarca daha derin bir çerçevede ele alınmış, sebepler, bölge ve memleket genelinde alınabilecek tedbirler daha ayrıntılı ve köklü bir biçimde değerlendirilmiştir. Özellikle Sivas ve Ankara Vilayetine bağlı Yozgat ve Çorum kazalarındaki son gelişmelere bağlı olarak Osmanlı hizmetinde çalışmış ve Rumeli ile Anadolu'nun pek çok yerini gezerek, önemli memuriyetlerde bulunmuş bir zatin meselenin sebep ve alınacak tedbirlere ilişkin görüşlerini belirten imzasız raporu bu bakımdan dikkat çekicidir.

Raporun girişinde, Ermeni fesadına en fazla tatbik olunabilecek olayların yetmiş yıldan beri Yunan, Ulah ve Sırp komitelerinin isyanları olduğu, bunların Osmanlı Devletine karşı kullandıkları hile ve Avrupalı devletlerin müdahalelerinin incelenen birçok tebligatda geçtiği vurgulanmaktadır. Raporu kaleme alan zat, Ermenilerin fesat hareketlerine karşı, geniş çaplı araştırmalar çerçevesinde alınacak tedbirler ile ilgili olarak hazırladığı raporu bağımsız ve hür bir şekilde arz ettiğini bildirerek söze girmiştir.

Ermenilerin devam eden hareketlerinin kısa zamanda tamamen durdurulamamasından endişe eden Zat, çok önemli gördüğü meselenin arkasındaki isyanı besleyen yedi sebepten söz etmektedir. Bunlar:

1-Dini husumet,

2-Yabancıların teşvik ve müdahalesi,

3-Osmanlı Devleti ve diğer yerlerde bulunan zengin Ermenilerin istiklal fikri uğrunda kazançlarını ve nüfuzlarını kullanmaları,

4-Parasız ve yoksul zavallı olan Ermenileri zengin Ermenilere itaat şartıyla bir araya toplama teşebbüsleri ve bu sayede onlara her türlü yardımın yapılacağı sözü,

5-Avrupa dillerinde ve kendi dillerinde yazılan şiir, yazı ve gazete gibi yayınlarla zihinleri bulandırmaları,

6-Saf ve iyi niyetli olan ya da sıradan Ermeni halkını Müslümanlar ve İslamiyet aleyhinde bulunup Ermenistan fikri ve hayalleri peşinde koşturarak uhrevi olarak nail olacakları sevapla mükafatlandıracaklarına dair kendi papazları tarafından gizlice örgütlemeye çağrılmaları,

7-Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Ermeni ve Protestan milletlerin

hoca, müdür ve misyonerler tarafından fesat fikirlerle kandırılarak çıkardıkları karışıklıklardır.

Raporda bu sebepler mevcut olduğu sürece, Ermeni soruna devam edeceği Osmanlı Devleti'nin bu sebepleri ortadan kaldırmak için ciddi surette harekete geçmesinin köklü bir tedbir olacağı vurgulanmaktadır. Ermenilerin kullanacakları silah ve kuvvetlerden endişe edilmemektedir. Çünkü, en yoğun olarak bulundukları İstanbul, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamurâtül-aziz, Sivas, Trabzon, Adana, Ankara'nın nüfusuna bakıldığında %80'den fazlasının Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Kalanları ise dağınık bir şekilde bulunmasından başka Müslümanların cesaret ve silahşörlüğüne göre Ermeniler hiç birşeydir. Ermenilerin galip gelmesi imkansızdır. Bununla birlikte korku ve endişenin sebebi, Ermenilerin devlet kurma fikirlerinin alevlenmesi ve silaha sarılmaları sonucu o bölgede bulunan Müslümanlar da galeyana gelip, Ermeni mallarını da yağma ederlerse ve bu karmaşada sözgelimi yüz Ermeni telef olursa, Ermeniler ve bazı yabancılar bu durumu abartarak on bin Ermeni ve o kadar da kadın ve çocuk öldüğünü gazete ve sair yayınlar aracılığı ile Avrupa ve Amerika'ya ilan ederler. Bu şekilde yabancıların da düşüncelerini çelebirlirler. Onlar da Ermenileri korumak maksadıyla fiilen müdahaleye kalkışır. Raporda, bu açıklamada sonra, Ermenilerin ve yabancıların fesathıklarına ve bu yönde faaliyetlerine mümkün olduğu kadar bir set çekilmek ve sözü edilen durumlara fırsat yaratmamak için Ermenilerin astıkları zararlı ilan ve evrakın Osmanlı topraklarına girişine engel olmak ve Ermenilerin hareketlerine daima dikkat etmek ve şüphelilerin durumlarını gizlice araştırmak gibi tedbirlerin faydalı olabilecek hususlar olduğu belirtilmiştir. Ancak bunların %25-30 oranında işe yarayacağı belirtilerek çok daha etkili olabilecek tedbirler üzerinde durulmuştur. Buna göre şu tavsiye ve tedbirler teklif edilmektedir:

1-Öncelikle İstanbul olmak üzere, daima yeterli miktarda asker bulundurmak önemlidir.

2- Ermenilerin bulunduğu yukarda geçen dokuz vilayette duruma göre ikişer,üçer, dörder bölük ve dört-beş mühim bölgede birer tabur asker bulundurmak gerekir. Bu şekilde adı geçen dokuz vilayette toplam yirmi tabur Osmanlı askeri daimi surette bulundurulur ise o bölgelerdeki Ermeniler, askerî kuvveti gözleriyle görecekler, isyan ve bölücülüğe dair emel ve hayallerini zihinlerinden çıkaracak, komiteci ve kışkırtıcı yabancıların da teşvikleri etkisiz hale gelecektir. Bu şekilde Müslüman ve Ermeniler arasında olası bir savaşın da önü alınmış olacaktır.

3- Sözü edilen dokuz vilayette bulunup bölücü faaliyetlerini en ileri seviyeye taşıyan Ermenilerin daima uygun koşullarda takip edilerek, adliye

memurlarına verilecek özel tenbihlerle Osmanlı sınırları dışına gönderilmesi,

4- Dokuz vilayet içinde özel dikkate alınacak vilayet ve kazalarda posta v.s. her ne kadar mektup ve yazı gönderilirse gönderilsin hükümet tarafından tayin edilecek güvenilir memurlar tarafından iyi niyetle açılarak içerik hakkında inceleme yapılması,

5- 9 vilayet içinde Ermeni meselesinden dolayı en fazla öne çıkan vilayet ve kazalarda Osmanlı okullarına önem verilerek arzu eden Ermenilerin Osmanlı okullarına kabul edilmesi ve zihinlerinin Osmanlı'ya sadâkate yönlendirilmesi. Diğer yandan Ermeni okulları daima teftiş edilerek zararlı kitap ve resimlerin yasaklanması için duruma hakim olabilecek yetenekte maarif müdürlerinin atanması.

Belirtilen bu tedbirlerin merkezce de uygun görülüp uygulanması halinde hiçbir müdâhaleye meydan verilmeden, Ermeni niyet ve faaliyetlerinin önüne geçilebileceği raporda belirtilmiş ve gereği Padişahın iradesi ve takdirine arz edilmiştir.⁴³

Ermeni faaliyetlerinin şiddetini artırdığı bu dönemde, meseleyi daha etraflıca tetkik etmek daha kalıcı ve ileriye dönük tedbirler almak yönündeki çabalar da devam etmiştir. Buna ilişkin bir başka örnek yine meselenin sebeplerinin sunulması ile söze başlayan ve alınacak kalıcı tedbirler üzerinde duran bir başka rapordur. Rapora göre;

Berlin Konferansına Ermeniler tarafından bir üye gönderilmesinden ve Anadolu'nun bazı vilayetlerinde ıslahat yapılması gereğinin karar altına alınmasından dolayı Ermenilerin asırlardan beri sönmüş olan milliyet ve istiklâl fikirleri birdenbire alevlenmiştir. Ermenilerin çoğunlukla vatan olarak bildikleri mevkiler Rusya ile sınır olan Osmanlı Eyaletler dahilinde idi. Bölücü fikir ve hayallere kapılarak kurmak istedikleri Ermenistan Devletini kısa bir zamanda gerçekleştirmek için Rusya'nın yardımlarının yetersiz olduğundan hareketle Rusya ile din ve soy açısından hemcins olan Bulgarların milliyetçilik fikirleri ile kendi kendilerine harekete geçtiklerini Ermenilerin dahi bu yolda Bulgarları örnek aldıkları ve bir devlet teşkili için harekete geçtikleri âşikardı. Buna ilişkin hazırlıklarını önceden beri yapa gelmişler İstanbul'da bulunan ve önemli nüfuzları olan Ermenilerin de büyük desteği ile bağlılık ve sadâkat sözlerini yerine getiren bölgelerdeki soydaşlarının kıskırtmaktan ve kullanmaktan geri kalmamışlardır. Faaliyetlerini gizlemeye önem vermişler soydaşları tarafından yapılan ve yaptırılan bazı âdi olayları dahi ihbar ederek emniyet güçlerinin etraflı bir araştırmaya gidip kendi

43 Y.PRK. AZN. 6/99 H.1310(1893)

üzerlerine şüphe çekilmesini engellemeye çalışmışlar ve güvenilir bir izlenim bırakmaya gayret etmişlerdir. Diğer yanda ise Osmanlı Devleti'nin esaslarına ve devletin menfaatlerini tamamen mahva uğratacak faaliyetlerden de geri kalmamışlardır. Osmanlı sınırları içinde, en güzide köşelerinde serbest ve hür bir şekilde yaşadıkları ve çalıştıkları halde, bölücü Ermenilerin faaliyetlerine karşı hükümetin aldığı tedbirleri, derhal ortaya çıkarıp alınacak güvenlik önlemlerinin önüne geçmişlerdir. İyi niyetli ve sâdık Ermeniler arasında milliyet ve istiklal fikirlerini yaymaya çalışmışlar, kurdukları heyetler, kilise ve sair ibadethânelerde halkı itaat ve istiklal yolunda ilerlemeye davet etmişlerdir. Bununla birlikte, Anadolu'nun pek çok yerinde 30-40 yıldan beri artan mektepler ve manastırların inşasıyla içlerinde gizlice matbaalar bulundurmak kaydıyla kafaları bulandıracak fikirleri yayma maksatlı çalıştıkları bilinmektedir. Eski Ermeni krallarının saldırı bölüklerini ve bölgelerini de uydurma ve mübalağalı hikayelerle halkı galeyana getirmek için kullanmışlardır.

Eğitmcileri ve öğretmenleri körpe dimağları istiklal, milliyet, ittifak fikirleri aşılacak üzere örgütlemişlerdir. Osmanlı Devleti'nden gördükler lütuf ve ihsana sadakatle karşılık verecekler yerde çıkmaz bir yola girerek devlete ihanete yeltenmişlerdir. Atina, Bükreş ve Marsilya, Paris ve Amerika ve Kafkasya ve sair yabancı ülkelerde bir takım komiteler teşkil etmişler, Osmanlı topraklarında kazandıkları paraları bu komitelerin mevcudiyeti ve faaliyetleri için harcamışlardır. Komitecileri saldırıya geçmek üzere Anadolu'ya sevk etmişler oralarda sakin ve huzurlu yaşayan ve sadık olmasalar bile ihanete cüret etmeyecek olan saf Ermenileri bölücü fikirlerine alet etmişlerdir. Ermeni ihtilal esaslarının kaydedildiği ilan ve yaftaların yapıştırılması için bu Ermenileri silah ve cephane de dağıtmak suretiyle kışkırtmışlardır. Raporda bu açıklamalardan sonra değinilen en önemli husus, elde edilen evrakların içeriği ile ilgili kısım olmuştur. Buna göre Merzifon, Çorum ve Yozgat kazaları ve köylerinden meydana gelen bölgeye Küçük Ermenistan adı verilmişti. Büyük Ermenistan teşkilinden başka henüz plan ve fikrî olgunlaşma aşamasında Küçük Ermenistan kurma hayaliyle de ortaya çıkmışlardır. Bölücü Ermeniler türlü yalan ve mübalağa ile Avrupa ile de bağlarını hiç gevşetmemişler, Avrupa matbaalarında yayınladıkları yazılarla coğrafi ve tarihi istatistik ve kayıtları dikkate almayıp kendi kendilerine bir sınır çizmişlerdir. Bu sınıra göre İskenderun limanından Karadeniz'e doğru düz bir hat belirlemişler, bunun doğusunda kalan bölgeye Ermenistan demişlerdi. Sivas, Mamurat'ül- aziz, Diyarbakır, Adana ve Erzurum ve Van ve Bitlis Vilayetleri tümüyle bu sınırın içindeydi. Bu vilayetler bir karışıklık halinde müdahaleye yetecek yeterli güce sahip değillerdi. Bu sebeple mevcut kuvvetlerin birkaç katı artırılmasına hiç olmazsı her kaza da bir komiser ile

birkaç polis bulundurulmasına gerek görülmüştür. Maarif müfettişlerinin ise sadece vilayete değil, her bir livada bulunması gerektiğine işaret edilmiştir. Ermeni ve Protestan okullarının teftişinin aralıksız devam etmesi Mülkiye ve Sultaniye ve Polis Okullarında Ermenicenin mecburi ders olarak okutulması için emir verilmesi, raporda tedbir olarak alınması öngörülen hususlardandı.

Diğer taraftan vilayet ve kazalarda meclis idaresine seçilmiş âzaların içinde birçok Ermeni bulunduğu ve bu âzaların ne yazık ki Müslüman âzalardan daha fazla Osmanlı devleti idare usulüne vakıf oldukları bilinmekteydi. Bu sebeple bu kişiler hükümetin zayıf noktalarını kısa zamanda öğrenerek kaza kaymakamları ve mutasarrıflarla bir türlü riyakarlık ve yalvarma gibi tavırlarla diyaloga girmişler, bütün emir ve gelişmeleri ilgili memurlar kadar süratle haber almışlar ve diğer Ermenilere durumu ihbar etmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin onlara karşı ciddî tedbirler almasını zarûri kılmıştır. Ancak hükümsüz bir şekilde salıverilecekleri delillerle, karşı müdahaleye geçmişlerdir. Raporu sunan zat taşrada görev yaptığı sırada benzer durumlara bizzat şahit olduğunu ve mümkün mertebe Ermenilerden aza seçilmemesini tavsiye etmiştir.

Raporda temas edilen bir başka önemli konu Müslümanlar ve Ermeniler arasında sosyal anlamdaki eşitsizlikti. Köy ve kasabalarda her ne kadar Müslümanlar çoğunluğu teşkil etse de Müslümanların askerlik görevi ile mükellef olmaları sebebiyle genç ve dinç erkekler silah altına alınmış durumda idi. Buna karşılık Ermeniler ise her mevsim köylerde ve kazalarda oturarak ve kış mevsiminde sağlıklarına dikkat etmek suretiyle işlerini bir paylaşım içinde yürütürler ve fazlaca yorulmaz kuvvetlerini ve sağlıklarını da yitirmezlerdi. Anadolu vâdilerinde şiddetli geçen kış mevsiminde ise genellikle işsiz uğraşsız boş kaldıkları için vakitlerini fesat fikirlere yönelerek geçirmişlerdi.

Son dönemde ortaya çıkan evraklarda ise Ermeni komiteleri Avrupa'daki yayın organları aracılığı ile Ermenistan sınırlarına dair hayali ve uydurma planlarını daha geniş bir kitleye yaymışlardı. Bu evrakta yukarda Küçük Ermenistan diye sözü geçen Zeytun, Kayseri, Yozgat, Çorum, Merzifon kaza ve livaları dahil olarak Ermenistan'ın batı sınırı çizilmişti.

Raporda bu olağanüstü durum karşısında alınacak tedbirler iki kısım olarak sunulmuştur. Buna göre: ilk olarak ele geçirilen evrakın fâillerinin süratle yakalanıp cezalandırılması öngörülmüştür. İkinci kısımda ise geleceği garanti altına alacak kalıcı tedbirlere yer verilmiştir. Bunlar:

1- Ermeni bulunan tüm vilayetlerde ciddi bir araştırma ve teftiş yapılarak gizlice faaliyette bulunan komitelere benzer Ermeni komitelerinin oralarda olup olmadığından haberdar olmaya çalışmak,

2- Ermeni okullarının ve manastırlarının tümünde ve kendi içlerinden olmak üzere bir hafiye temin edilip fesat maksatlardan daimi olarak haberdar olmak,

3- Ermenileri gayr-ı meşru ve akla ve mantığa ters düşen yollara saptıranlar başlıca ruhban ve papazlar olduğu için, bunların tavır ve durumlarında bir hıyanet belirtisi sezildiğinde ihbar etmezlerse doğrudan doğruya piskoposların ve Ermeni patrikhanesinin sorumlu tutulacağı uyarısında bulunmak,

4-Ermeni cemaatlerinin yaygın olduğu köy ve kasabalarda ileri gelenleri çıkabilecek olaylardan genel olarak mesul tutmak suretiyle çıkabilecek olayların önüne geçmek ya da merkeze ihbar edilmelerini sağlamak,

5-Ermeni okullarında Türkçe dilinin okutulması bahanesi ile her durum ve fikri teftiş etmek üzere maaşının Maarif Nezaretince karşılanacağı Müslüman bir hoca tayin etmek,

6- Açılmış ve açılacak olan Rüştîye ve İdadi okullarına Ermenilerin girmelerini ciddi manada teşvik etmek, gerek Rüştîye okulları ve gerekse İdadi okullarından mezun olanları bedelli askerlik vergisinden muaf tutmak,

7-Ermeni komitelerinin mevcut olduğu vilayet ve kazalara dirayetli, tecrübeli mutasarrıflar, mülkiye mektebinden mezun olmuş kaymakamlar ve dürüst ve çok çalışkan adliye memurları ve tüm bu özellikler ile birlikte güvenilir, ehliyet ve dirayet sahibi olmak üzere tüm memurları idare edecek valiler atamak,

8- Bedenen sıhhatli olan ve ilim ve eğitim yönünden de ileri olan Ermeniler, fesat fikirlerle donandıkları için Müslümanlarla rekabete gireceklerinden istihdam ve sevkîyat taburlarında istihdam olunmak üzere köylerde yaşayan Ermenilerden dahi asker alınması (Raporda bu uygulamaya gerekçe olarak Berlin Konferansında Prens Bismark'ın Osmanlı temsilcisi Karatodori Paşa'ya söylediği söz gösterilmiştir. Prens Bismark, Paşa'ya "Eğer sizin hükümetiniz Hristiyanları "Kan vergisi "ne tabi eylemez ise bir müddet içinde Şark Meselesi Hristiyanların sayıca artması ile Müslümanlara galebe çalmasıyla hal olunacaktır" demiştir.)

9- Çıkardıkları saldırı ve tecavüz olayları delilleriyle ispatlanmış ve fesatlıklarının derecesini gitgide artırmış olan Ermeniler çoğunlukla Osmanlı Devlet'inde önemli işlerde görevlendirile geldikleri için gece gündüz devlete nasıl zarar verebiliriz diye plan yapmaktan geri kalmamışlardır Bununla beraber yabancılarla doğrudan irtibata geçmişler, geçemedikleri ile de dış basın aracılığı ile iletişim kurmuşlardır. Bunların birdenbire azledilmesi uygun bir yöntem olmamakla beraber beca-yiş ve memuriyet nakli yoluyla

bulundukları memuriyet bölgelerinden alınıp yerlerine güvenilirliği ispatlanmış memurların tayin edilmesi,

10- Dışardan gelen gerek pasaportlu ve gerekse izinli Ermenilerin fotoğraflarının alınarak tezkere ve pasaportlarına iliştilmesi ve bu tedbirin sadece Ermenilere yönelik olduğu yönünde izlenim vermemek içinde aynı işlemin Osmanlı tebaasından Osmanlı sınırlarına gidip gelen herkes için uygulanması,

11- Dışardan gelen zararlı kitap, makale ve her türlü yazının basıldığı ve çoğaltıldığı yerlerde birer ikişer hafiye bulundurulması. Atina, Venedik, Paris ve Londra ve Manchester ve diğer temsilciliklerde bulunan ve bu matbaalara buradan gönderilen özel haberlerin kimlerden olduğunu ve oralardan dahi gönderilen gazete ve sair evrakın kimlere zarflanmış olduğunu tespit etmek suretiyle zararlı evraklar sebebiyle çıkabilecek olası tahrik ve karışıklığın önüne geçmek.⁴⁴ Raporu kaleme alan zat; alınmasını zaruri gördüğü tedbirleri bu şekilde sıraladıktan sonra rapor, gereği için padişahın irâdesine arz edilmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak, Çorum, Yozgat Sancağı'na bağlı bulunduğu 1881- 1906 yılları arasında Ermeni nüfusunun yok denecek kadar az olduğu bir kaza olmasına rağmen komitelerce düzenlenen ilanlarda, Küçük Ermenistan sınırları dahilinde anıldığı ve 1892-93 yıllarında bağlı bulunduğu Yozgat Sancağı'daki yoğun Ermeni faaliyetlerinden dolayı olaylara sahne olmuş bir bölgedir. Ermenilerin sayıca az olması bir tarafa Müslümanların da devlete karşı kışkırtılması ve Müslüman köylere saldırı tertipleme plan ve faaliyetlerinden dolayı alınan asayiş tedbirleri arasında Çorum da dikkate alınmış ve kazadaki güçlerin yetersiz kalabileceği endişesiyle asker takviyesine gidilmiştir.

44 Y.PRK.AZJ. 26/94 H. 29 Z. 1310 (13 Temmuz 1893)

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ)

Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı(Y.PRK.AZN)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Yıldız Mütenevvia (Y. MTV)

BOZKURT, Gülnihal; Alman –İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında

Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914),Ankara, 1989.

ERCAN, Yavuz; "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları" ,Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi 8-12 Ekim, Erzurum 1984.

Ermeni Komiteleri, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1891-1895) Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001.

ERYILMAZ, Bilal; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi, İstanbul 1996.

GENÇ, H.Mustafa; Dünden Bugüne Ermeni Olayları ve Soykırım Yalanı, Gazi Belediyesi Yayınları, Samsun 2005.

GÖKSEL, Burhan; "Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasına Ait Resmi Devlet Yayınlarına Göre Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri" ,Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, 8-12 Ekim Erzurum, 1984.

HALLAÇOĞLU, Yusuf ; Ermeni Tehciri ve Gerçekler(1914-1918), Ankara 2001.

İLTER, Erdal; Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880), Ankara 1998.

KODAMAN, Bayram; Ermeni Macerası, Isparta 2001.

KORTANTAMER, Tuncay ; Ermeni Dosyası, İzmir 2002.

METİN, Halil; Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, MEB, İstanbul, 1992.

ÖKE, M. Kemal; Ermeni Meselesi 1914-1923, İstanbul 1986.

ÖZCAN, Tuğrul; II. Abdülhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Ermeni

Tedhişi, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2003.

ÖZKAYA, Yücel; "Arşiv Belgelerine Göre XVIII. yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Durumu", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, 8-12 Ekim Erzurum, 1984.

SARAY,Mehmet; Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri,Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

SELVİ,Haluk; Birinci Dünya Savaşından Lozan'a Ermeni Sorunu,Sakarya 2003.

SONYEL, Salahi R.; "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama

Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü" , Belleten , cilt:XLIX, sayı:195, Ankara 1985.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin ;" XIV-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri" Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, 8-12 Ekim Erzurum, 1984.

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ÇORUM HAPİSHANESİ

Kemal DAŞCIOĞLU*

Giriş

Orta Karadeniz Bölümü'nün iç kısmında yer alan Çorum, doğal konumundan dolayı eski çağlardan beri önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Tarihi bir zenginliğe sahip olan Çorum, özellikle Hititlerin başkentinin bulunduğu il olması sebebiyle de ayrı bir tarihi değer taşımaktadır.¹

Çorum'un ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Şehrin Osmanlı öncesi dönemi yeterince bilinmemekle birlikte yapılan kazılardan bölgenin tarihinin antik çağlara kadar indiği anlaşılmaktadır. Çorumun Türklerin eline Malazgirt Savaşından sonra geçtiği ve Danişmendliler döneminde Türk yurdu haline getirildiği bilinmektedir. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra bir dönem Moğol nüfuzu ve ardından Eratnaoğulları'nın yönetimin altında kalan Çorum yöresi 1398'de Osmanlı idaresine girmiştir. Önceleri bir kale şehir olarak gördüğümüz ve birçok badire atlatan Çorum, Osmanlı idaresi altında hemen her yönden gelişen bir kent haline gelmiştir. İlk dönemlerde kale içinde bulunan şehir daha sonraları büyüyüp gelişerek şehrin dışına doğru taşmıştır.²

Osmanlı Devleti'nde Hapishaneler: Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan askeri, iktisadi, sosyal alanlardaki birtakım sıkıntılar XVIII. asırda giderek artmış, ve XIX. yüzyıla gelindiğinde ülkedeki koşullar daha da ağırlaşmıştır. Devletin içinde bulunduğu olumsuz koşullardan hemen her Osmanlı kenti gibi Çorum da etkilenmiş, sosyo ekonomik problemler, özellikle de asayiş ve güvenlik meselelerini halledebilmek için bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır.

Gerek ülkenin içinde bulunduğu ortam gerekse birtakım dış baskılar ve ıslahat hareketleri hapishaneleri gündeme getirmiştir. Anadolu'nun birçok yerinde hapishaneler inşa edilmiş veya hapishane olabilecek binalar elden geçirilerek hapishane haline dönüştürülmüştür. Çorum ve kazalarında da erkek ve kadın hapishanelerinin açıldığı anlaşılmaktadır.

Sözlükte bir yere kapatmak, engellemek, alıkoymak, men etmek, tutmak,

* Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, (kemdas@yahoo.com)

1 Yurt Ansiklopedisi, "Çorum", C. 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 2022.

2 İlhan Şahin, "Çorum", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 8, s.373-374.

tevkif etmek gibi anlamlara gelen hapis kelimesi bize Arapça'dan geçmiştir. Terim olarak bir kişinin zorla bir yerde tutulması; cezalandırılmak maksadıyla hukuki tasarruflarının engellenmesi, davası görülünceye kadar kaçmasına engel olmak için güvenli bir mekânda alıkonulmasıdır. Hürriyeti bağlayıcı cezaların başında gelen bu cezanın infaz edildiği yere Habs veya mahbes, hapsedilen kişiye de mahbus denilmektedir.³ Eskiden halk arasında daha çok dam ve mahpushane kavramları kullanılırken, günümüzde cezaevi ve hapisane kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Bireyleri işlediği suçlardan dolayı cezalandırmak ve tekrar suç işlemelerini engellemek için hapsedme, ceza hukukunun önemli araçlarından biridir. Bunu yanında hapisaneler iktidarda bulunanların muhaliflerini susturma ve saf dışı bırakmaları için de aracılık eden bir kurum haline gelmiştir.⁴ Hapis cezası, hem Batı hem de Osmanlı hukukunda XVIII. yüzyıl sonlarına kadar sıra dışı bir uygulama olarak devam etmiştir. Hapis bir cezalandırma yeri değil, kişinin cezasının belirlendiği zamana kadar tutulduğu bir mekân olarak görülmüştür.⁵

Osmanlı Devleti'nde hapis cezasının uygulandığı yerler kale ve hisarların içlerinde bulunan zindanlar idi. Bazı zindanların içinde kadınlar için de bölümler bulunmaktaydı. İstanbul'da bulunan Baba Cafer, Yedikule, Galata, Tersane zindanları en meşhurlarıdır.⁶ İstanbul zindanları 1831 yılında kaldırılmıştır. Ancak ülkenin diğer yerlerinde kale burçları ve hisarlar zindan olarak kullanılmaya devam etmiştir.⁷

Tanzimat döneminde diğer alanlarda olduğu gibi ceza hukuku alanında da yeni düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Bu dönemde kabul edilen 1840, 1851 ve 1858 ceza kanunlarıyla hapsin etkin bir cezalandırma yöntemi haline

3 Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:16, s. 54; Metin Hülagu, Hapis Cezası, Rey Yayıncılık, Kayseri 1996, s. 5-6; Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 11. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993, s. 304.

4 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkum Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s. 2

5 Şen, a.g.e., s. 6.

6 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 18 vd.

7 Yıldız, a.g.t., s. 161; Timur Demirbaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 29.

gelmesi amaçlanmıştır.⁸ Tanzimat kanunları ile hapishanelerin iyileştirilmesi ve düzenlenmesine yönelik bazı kararlar alınmıştır. Buna göre, Hapishanelerdeki fiziki ve sıhhi şartları iyileştirilecek, fakir olanlara beslenme ve giyim yardımı yapılacak ayrıca mahkûmların zaruri ihtiyaçları devlet tarafından karşılanacaktır. Ancak devletin içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullar buna engel olmuştur.

Islahat Fermanı'yla birlikte hapishanelerin olumsuz şartlarının giderilmesi konusunda ilk ciddi çalışmalar başlamıştır. Hatta modern anlamdaki ilk hapishane binaları da bu dönemde mevcut binaların tadilat yapılarak hapishaneye dönüştürülmesi ile meydana gelmiştir. Fermanda hapishaneler ile ilgili olarak, cezaevlerinde insan haklarından, bedensel eziyet ve işkencenin kaldırılmasından, tutuklulara sert davranışta bulunanların cezalandırılacağından bahsedilmektedir. Ayrıca hapishanelerde kötü uygulamalara izin veren idarecilerin de görevden alınacağı ve cezalandırılacağı yönünde maddeler konulmuştur. Hapishanelerin iyileştirilmesi ve düzenlenmesi ile ilgili olarak yurt dışından bu dönemde uzmanlar da getirilmiştir. Tanzimat döneminde başlayan Islahat Fermanı ile hız kazanan hapishaneleri ıslah çalışmaları Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir.⁹ 1880 tarihli Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi ve arkasından gelen bazı kanunlarla hapishanelerin ıslahı konusunda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Avrupalı devletlerin de istek ve etkilerinin olduğu bilinen hapishaneleri iyileştirme çabaları tüm iyi niyetli çabalara rağmen sınırlı kalmıştır. Aşağıda temas edilecek olan Çorum hapishanesi de kendi döneminin oldukça zor koşulları altında hizmet vermeye çalışan kurumlarından birisi olmuştur.

1. Çorum Hapishanesinin Fiziki Durumu

Osmanlı Devleti'nde hapishanelerle ilgili çalışmalar başladıktan sonra ülkenin hemen her vilayet ve kazasında hapishaneler yapılmaya başlanmıştır. Dönemin güç ekonomik şartları altında yeniden yapılandırılmaya çalışılan hapishaneler için bütçede yeterli para çoğunlukla bulunamamıştır. Bu sebeple ya hapishane olabilecek mevcut binalar kiralanmış ya da hükümet konaklarının yanında mütevazı binalar inşa edilmiştir. Çorum hapishanesinin de hükümet konağının yanında bulunduğu ve oldukça uygunsuz koşullara

8 M. Akif Aydın, "Osmanlı Ceza Hukuku", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, s. s. 481-482.

9 Demirbaş, a.g.m., s. 30; Alev Çakmakoglu Kuru, *Sinop Hapishanesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 14.

sahip olduğu yazışmalardan takip edilebilmektedir. Bu bağlamda aşağıda Çorum hapishanesinin fiziki durumuyla ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir.

Dahiliye Nezaretine gönderilen 06 Kasım 1888 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Çorum kazası hapishanesinin mevcut mahkumlara kâfi gelmediği için yeni bir hapishane inşasına ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Yapılacak yeni hapishanenin 41297 kuruşluk maliyetinin olduğu hazırlanan keşif defterinde belirtilmiştir. Daha sonra bu defter, yapılacak binanın hem mimariye uygunluğu hem de maliyet yönünden doğruluğunun tespiti için Ankara Vilayetine gönderilmiştir.¹⁰ Ancak defter üzerinde Ankara'da yapılan inceleme sonucunda inşa olunacak hapishanenin mimariye ve diğer şartlara haiz olmadığı beyan edilerek yeniden bir düzenleme yapılması istenmektedir.¹¹

Dahiliye Nezaretine gönderilen 15 Mart 1899 tezkereden anlaşıldığına göre, hapishanenin mahkum ve tutukluları muhafaza etmekte yetersiz olduğu bildirilerek bir an önce yeni bir hapishanenin yapılmasına müsaade edilmesi istenmektedir. Hatta ana binaya ek olarak bir bölüm hapishane yapılması için keşif defteri gönderildiği halde inşaata gerekli iznin verilmediği de anlaşılmaktadır.¹²

Dahiliye Nezaretine 28 Ekim 1903 tarihli gönderilen tahriratta, Çorum hapishanesindeki aşırı izdihamdan bahisle yeniden bir hapishane inşa edilmesi talep edilmektedir. Şayet yeni bir hapishane yapılamayacaksa mevcut hapishanenin tamir edilmesi istenmektedir. Fakat hapishanenin tamir edilemeyecek kadar eski olduğu da vurgulanmaktadır. Yeni hapishane için de 180 000 kuruş masraf gerekmektedir. Bunun 80 000 kuruşu usta yevmiyesi ve malzeme parası olarak hesaplanmıştır. Şayet seksenbin kuruş merkezden gelirse geri kalan meblağın halktan tedarik edilmesi düşünülmektedir. Sonraki yazışmalardan hapishanenin yapılması yönünde merkezden bir emrin gelmediği anlaşılmaktadır.¹³ Ancak daha sonra merkeze gönderilen keşif defterlerinin Dahiliye nezaretince incelendiği ve iki katlı olarak yapılması düşünülen yeni hapishanenin masraf kayıtlarının çıkarıldığı (186 413 kuruş olarak hesaplanmıştır) anlaşılmaktadır. Komisyonca yapılan tetkikler sonucunda hapishanenin inşası konusunda olumlu kararlar

10 BOA. DH. MKT. nr. 1564/7 (25 Teşrinievvel 1304/06 Kasım 1888)

11 BOA. DH. MKT. nr. 1579/39 (12 Kanunusani 1304/24 Ocak 1889)

12 BOA. DH. TMIK.S. nr. 24/80 (03 Kanunusani 1316/15.Mart 1899)

13 BOA. DH. TMIK.S. nr. 45/5 (15 Teşrinievvel 1319/28 Ekim 1903)

alınmıştır.¹⁴ Fakat hapishanenin yapımı için gerekli koşulların oluşturulmadığı ve bir türlü inşaaata başlanamadığı görülmektedir. 4 Şubat 1904 tarihli belgede ise Çorum hapishanesinin yıkılmaya yüz tuttuğundan yenisinin yapılması hususunda Dahiliye Nezaretinin olumlu cevap verdiği belirtilerek, inşaatın maliyetinin karşılanması için Maliye Nezareti ile yazışmaların sürdüğü ifade edilmektedir.¹⁵

11 Şubat 1911 tarihinde Dahiliye Nezaretine Çorum Mutasarrıflığına gönderilen tezkerede yine Çorum hapishanesinin yoğunluğuna dikkat çekilmektedir. Hapishanedeki izdihamı ve sıhhi koşulların düzeltilmesi ile ilgili olarak bir de öneri sunulmuştur. Buna göre, şu anda boş vaziyette olan ve hiç kullanılmayan, elli altmış bin lira kıymet taktir edilen, Çorum yakınındaki askeri kışlanın hapishaneye dönüştürülmesi teklif edilmiştir. Askeri kışlanın bin lira kadar bir masrafla hapishane haline getirilebileceği belirtilerek, böylece hem devlet büyük bir masraftan kurtulacak hem de mahkumlar için uygun bir ortam sağlanmış olacaktır. Ayrıca kışla arazisi büyük olduğu için üç beşbin kişi alabilecektir.¹⁶ Dahiliye darafından verilen cevapta ise, Çorum hapishanesinin yoğunluğunun bilindiği ancak mahkumların askeri kışlaya nakli için elde yeteri kadar personel bulunmadığı ve orada mahkumların muhafazası için gerekli olan jandarma sayısının da yetersiz olduğu belirtilerek öneri kabul edilmemiştir. Bunun yerine izdihamı azaltmak için cezası az kalan mahkumların kendi kaza hapishanelerine gönderilmeleri ve kalan

14 BOA. DH. TMIK.S. nr. 45/5 (19 Haziran 1320/2 Temmuz 1904); Aynı belgede komisyon Çorum hapishanesinin maliyetiyle ilgili olarak "... Ankara vilâyetinden irsâl idilen evrâk da yüz seksen altı bin dört yüz on üç gurus sarfla Çorum sancağı merkezinde bir hapishâne inşâsına dâir olub bunun nümûneye muvâfık bulunan resminin bi'l- hassa yüz yigirmi sekiz bin yedi yüz kırk beş santimetro merbûze ki iki katlı kısmının metrosi iki yüz yigirmi iki gurus hesâbıyla yigirmi sekiz bin yedi yüz otuz yedi gurus doksan santim ile ve altı yüz on altı metro yetmiş dokuz santimetro merbuze şâmil olan bir katlı cihetinin metrosi yüz elli iki gurus hesâbıyla doksan üç bin yedi yüz elli iki gurus ve yetmiş beş metro kırk altı santimetro merbuze bulunan hamam ve çamaşurhane ile ebniyesinin beher metrosi üç yüz seksen gurus hesâbıyla yigirmi sekiz bin altı yüz yetmiş beş gurus seksen santim ile inşâ ve bin yüz yetmiş dört buçuk metro mekiğini? Muhtevi olan harici muhâfaza ve duvarlarında mekiği otuz gurus hesâbıyla otuz beş bin iki yüz otuz beş gurus i'tâ kılınacağı anlaşılmış ve mesarîf-i mezkûre dahi rayic-i mahalliye nazaran mu'tedil bulunmuş ..." şeklinde ifadeler kullanmıştır.

15 BOA. DH. MKT. nr. 815/68 (17 Zilkade 1321/4 Şubat 1904)

16 BOA. DH. MB. HPS. nr. 41/5 (31 Kanunusani 1326/11 Şubat 1911)

mahkumlara da münasip bir yer bulunarak oranın kiralanması merkezce talet edilmiştir.¹⁷

Çorum hapishanesi, 30 Aralık 1913 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, vilayetin kaza halinde bulunduğu zamanlarda süvari jandarmalarının atlarına mahsus bir ahır olarak kullanılmaktayken, tamir edilerek hapishaneye dönüştürülmüştür.¹⁸ Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Çorum hapishanesinin inşası lüzumuna temas edilmiştir.¹⁹

Hapishanelerin temel sorunlarından biri, mevcut hapishane binalarının eski olmasından dolayı durumlarını muhafaza edebilmek için sürekli tamirata ihtiyaç duymalarıdır. Çorum hapishanesi ile ilgili de bu türden yazışmaların oldukça fazla olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili bazı bilgi ve belgeler aşağıda verilmiştir.

Dahiliye Nezaretine yazılan 30 Mart 1915 tarihli yazıdan hapishanenin pencerelerinden ikisinin kapağının bozulduğu beyan edilerek bunların tamiri için harcanan 72 kuruşun havale ile gönderilmesi talep edilmektedir.¹⁵ Nisan 1915 tarihinde gerekli havalenamenin tanzim olunduğu anlaşılmaktadır.²⁰

Dahiliye Nezaretine yazılan 10 Ağustos 1916 tarihli yazıda, Çorum hapishanesi dahilindeki çeşmenin su yollarının bazı aksamaları bozulduğu için çeşmeye su gelmediği bildirilmekte ve gerekli tamirat için 150 kuruşa ihtiyaç olduğu söylenmektedir. Tamiratın yapılabilmesi için istenen ödenğin 30 Ağustos 1916'da havale ile gönderildiği anlaşılmaktadır.²¹

19 Nisan 1916'da Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıya göre, Çorum hapishanesi helalarının lağımının bozulduğu, pis sularının hükümet konağı avlusuna yayılmakta olması hasebiyle birtakım hastalıkların zuhur edebileceğinden endişe duyulduğu bildirilmektedir. Ayrıca hapishanenin çatı tahtalarının çürümüş ve göçmüş olduğu da söylenerek bunların tamiri için 160,5 kuruş tahsisat talep edilmektedir. Tamirat için gerekli olan keşif için belediye mimarları görevlendirilmiştir. Hazırlanan keşif defteri Hapishaneler İdaresi tarafından uygun bulunmuş ve gerekli olan para fazla miktarda olmadığı için seri şekilde gönderilmiştir.²²

17 BOA. DH. MB. HPS. nr. 41/5 (13 Mart 1327/26 Mart 1911)

18 BOA. DH. MB. HPS. nr. 5/42 (16 Kanunuevvel 1329/30 Aralık 1913)

19 BOA. DH. MB. HPS. nr. 5/42 (29 Kanunuevvel 1329/11 Ocak 1914)

20 BOA. DH. MB. HPS. nr. 9/10 (07 Mart 1331/30 Mart 1915)

21 BOA. DH. MB. HPS. nr. 11/57 (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916)

22 BOA. DH. MB. HPS. nr. 11/26 (06 Nisan 1332/19 Nisan 1916)

15 Mart 1915'te Dahiliye ye gönderilen bir yazı, hapishanedeki izdihamın azaltılması için adliyenin altında bulunan iki koğuşun tamir edilmesi, hapishaneye eklenmesi ve badana edilmesi ile ilgilidir. Keşif defterine göre gerekli olan para 2673 kuruştur.²³ Aşağıda keşif defterleri ile ilgili birkaç örnek tablo verilmiştir.

Çorum Sancağı Hapishanesi İçin Tanzim Edilen Keşif Defteri (Örnek)

Yekun umûmî		Esmâ-nı		Fiatı		Mekâdîrî		Kemâliyyı	Aksî - i	Kadden		Arzen		Tulen		Nev'-i inşâat
Tan	Gun	Ti	Gunş	Tanz	Gl	Tanz	Gunş			Tanz	Gun	Tanz	Gu	Tanz	Gu	Fazla yekûn
		30	458			10	1835	sathen								
							16		1		4				4	Hamam divanının hedmiyle yeniden inşâatı
							12		1		4		3			
							40		8	50	2				2	Hela divanının
							30		8	50	2	50	1			
				1375		14	98									
				546	25	3	148		1				12		14	Hamam zeminine kireç tefrişi
				96		8	13		1				3		4	Hamam zeminini kiremid ile tefrişi
				300												Zemine darc tefrişi hela tathiri dikime ve amele üstadıye ki ta'mirât-ı masraf için maktu' en
			2 673	2 673												

Dahileye Nezaretinden verilen cevapta inşaat malzemesi için 1466 kuruş ve amele ücreti için de 351 kuruş olmak üzere toplam 1817 kuruş sarf edildiğinin anlaşıldığı bildirilmektedir. Bu durumda iki farklı keşif cetveli ortaya çıkmıştır. Daha sonra hem Hapishaneler İdaresi hem de Dahiliye nezareti ile

23 BOA. DH. MB. HPS. nr.49/26 (2 Mart 1331/15 Mart 1915)

yapılan yazışmalar sonucunda 2673 kuruş havale gönderilmesine karar verilmiştir.²⁴

Hapishaneler Müdüriyetine gönderilen 1 Eylül 1916 tarihli belgeden, Çorum hapishanesiyle hapishane hastahanesinin tamiri gereken kısımları için 8200 kuruş ödenek istenmektedir. Yapılan keşif ve tetkiklerden sonra 15 Ekim 1916 tarihinde havalenamenin gönderildiği anlaşılmaktadır.²⁵

Dahiliye Nezaretine gönderilen 14 Ekim 1916 tarihli yazıda, Çorum hapishanesi abdesthanesinin su yollarının bozulduğu belirtilerek, mahkumların sıhhatlerinin korunması için acilen bozuk kısımların tamir edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun için gerekli olan 249 kuruşun gönderilmesi istenmektedir. Ayrıca Çorum kadın hapishanesinde yeniden bir çamaşırhane ve gusulhane inşa edilmesi için 7907 kuruşluk bir keşif varakası hazırlanmıştır. Her iki talep merkezce uygun görülmüş ve gerekli

Ankara Vilayeti Çorum Sancağı Merkez Kazası Hapishanesi Tamir Keşif Defteri
(Örnek)

Yekûn umûmî				Esmâî				Fiyâtı				masârîfî				Keşif y.	Aksâ v.	Kadden				Arzan				Tulen				Nev-i inşaat
Ş	K	Ş	K	Ş	K	Ş	K	Ş	K	Ş	K	Ş	K	Ş	E			Ş	E	Ş	E	Ş	E	Ş	E	Ş	E			
								20 0	7	Cem an	2		80 0	0	50 0	0		9									Tei hasır			
								4			2		80 0	0	50 0	0		5												
		56				5	20 0	11																						
		67 3				80	30 0	11			1																Yağlı kırçlı harçlı yedek duvarlarının ta'mirâtının inşası			
							48 0	34			2		40 3	3	40 0	0		9									Yağlı kırçlı harçlı yedek duvarların inşaatı			
							60 0	13			2		40 3	3	40 0	0		5												
							08 0	38			2																			
							07 0	5																						
				40	26	80	01 0	33																			Tenzilî fazım gelen mikdarı 70 40x2x3.80x0.65x1.40x1.2x0.20x 1.40x1=5.07 metro galep			
				40	15	20		77	sathe n														7		11		Sakt inşaatı			
				39	5	7		77																			Yerli kiremitliyle tefişi			
				60	9	30		32															4		8		Zeminin çakıltısı? Harç ve yontulmuş taşla tefişi Ocak, kazgan, taş tekne için maktu en			
				00	15																									
7		79 0		07	79																									
Toplam: 7907 Kuruş																														

24 BOA. DH. MB. HPS. nr.49/26 (21 Mayıs 1331/03 Haziran 1915)

25 BOA. DH. MB. HPS. nr. 11/63 (19 Ağustos 1332/1 Eylül 1916)

olan paranın gönderilmesine karar verilmiştir.²⁶ Aşağıda bu keşif defterinin örneği verilmiştir.

Dahiliye Nezaretine 5 Mart 1919 tarihinde gönderilnen telgraf ile Çorum hapishanesinin acilen tamirat görmesi gereken kısımları için 565 kuruş ödenek istenmiştir. Mahkumlar tarafından firar etmek için çatı katında ahşap kısımlarının altına bir delik açıldığı görülmüştür. Hapishanedeki bu güvenlik zaafının giderilmesi için tahrip edilmiş yerlerin tamir edilmesi gerekmektedir. Devam eden yazışmalardan talep edilen paranın 10 Mayıs 1919 tarihli havalename ile gönderildiği anlaşılmaktadır.²⁷

2. Hapishanedeki Mahkumlar ve Suç Türleri

Osmanlı Devleti'ndeki hapishanelerde mevcut olan mahkum ve tutukluların sayılarını gösteren defterler, XX. yüzyıl başlarına kadar Zaptiye Nezaretine gönderiliyordu.²⁸ Daha sonra ise mahkumların sayılarını gösteren cetveller hazırlanmış ve bu cetveller Dahiliye Nezaretine gönderilmeye başlanmıştır. Yoklama cetvelleri Mart, Temmuz ve Teşrinisani aylarının ilk günü yapılmaktadır. Hazırlanan cetvellerin altında, "İşbu cedvel senenin her dört mah hitamında mahallince imla edilecek ve en seri' vasıta ile Dahiliye Nezaretine irsal olunacaktır. Yoklama tarihleri Martın Temmuzun ve Teşrinisani aylarının birinci günüdür. Zikr olunan günlerde bil'icra aynı günün tarihi cedvele vaz' olunacaktır." şeklinde açıklama yer almaktadır. Bu sayede hapishanelerde bulunan mahkum ve tutukluların sayıları, suç türleri vb. bilgiler tespit edilip kayıt altına alınarak merkezi idareye bildirilmektedir.

Çorum merkez ile kaza hapishanelerindeki erkek ve kadın hükümlü ve tutukluların sayısı ile işlemiş oldukları suçların türlerini gösteren cetveller de dörder aylık dönemler halinde hazırlanmış ve Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Tek sayfa halinde düzenlenen hapishanelerle ilgili kayıtlar, gardiyanlar tarafından imzalandıktan sonra vilayet merkezi Ankara'ya oradan da Dâhiliye Nezaretine gönderilmektedir. Yoklama cetvellerinde geçen suçlar

26 BOA. DH. MB. HPS. nr. 158/18 (1 Teşrinievvel 1332/14 Ekim 1916)

27 BOA. DH. MB. HPS. nr. 16/10 (5 Mart 1335/5 Mart 1919)

28 Ali Rıza Gönüllü, "20. Yüzyılın Başında Alanya Hapishanesi", *Zindanlar ve Mahkumlar*, (Editör: Emine Gürsoy-Naskali; Hilal Oytun Altun), Babil Yayınları İstanbul 2006, s. 61.

cinayet,²⁹ cünha³⁰ ve kabahat³¹ şeklinde tasnif edilmiştir. Mahkûm ve tutuklular erkek ve kadın olmak üzere iki gurup halinde cetvele yazılmıştır. Ancak zaman zaman cetvellerin hazırlanmasında ve düzenlenmesinde aksamaların olduğu da görülmektedir. Aşağıda Çorum merkez hapishanesindeki mahkûm sayılarıyla ilgili bazı örnekler verilmiştir.

18 Haziran 1900 tarihinde hapishanede 116 mahkumun bulunduğu anlaşılmaktadır.³² 4 Eylül 1903 tarihli, belgede Çorum hapishanesinde iki yüz elli mahkumun olduğu ve bunların taş ve toprak üzerinde ikame edildikleri bildirilmektedir. Yazının devamında yeni bir hapishane yapılması için daha önce müracat edilmesine rağmen bir netice alınamadığı da söylenmektedir.³³ 8 Ekim 1903'de hapishanede 150 mahkum bulunmaktadır.³⁴

23 Kasım 1913 tarihli tahrirata göre, Çorum merkez hapishanesinin her iki kısmında ne kadar mahkum bulunduğu ve diğer vilayetlerdeki mahkum adedine nispeten gardiyanların sayılarının sorulduğu anlaşılmaktadır.³⁵

1 Temmuz – 1 Kasım 1914 tarihli yoklama cetveline göre, cinayet suçundan 769'u erkek 14'ü kadın 773 kişi, cünha suçundan 178'i erkek 5'i kadın 183 kişi olmak üzere toplam 966 mahkum bulunmaktadır. Yine 988'i erkek 31'i kadın

Çorum Merkez Hapishanesinin Dört Aylık Yoklama Cetveli

Mevkufin Miktarı (Tutuklular)			Mahkumin Miktarı (Mahkûmlar)			Nev'i Cerâim
Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	Yekûn	İnas (Kadın)	Zükur (Erkek)	
1019	31	988	773	14	769	Cinayet
-	-	-	183	5	178	Cünha
-	-	-	-	-	-	Kabahat
1019	31	988	966	19	966	Yekûn

29 Cinayet: Adam öldürme ve zina gibi suçları içermektedir.

30 Cünha: Vurma, yaralama, hırsızlık gibi suçlardır. Bu tür suçlara, bir haftadan üç yıla kadar hapis, geçici olarak sürgün, memuriyetten men ve para cezası verilebilmektedir.

31 Kabahat: Kusurlar, çirkin hareketler, çirkin işler, suçlar anlamındadır. Hafif hapis ve para cezası verilebilmektedir.

32 BOA. DH. TMIK.S. nr. 24/80 (05 Haziran 1316/18 Haziran 1900)

33 BOA. DH. TMIK.S. nr. 45/5 (22 Ağustos 1319/4 Eylül 1903)

34 BOA. DH. TMIK.S. nr. 45/5 (25 Eylül 1319/8 Ekim 1903)

35 BOA. DH. MB. HPS. nr. 89/38 (10 Teşrinisani 1329/23 Kasım 1913)

toplam 1019 kişi de cinayet suçundan tutuklu vardır. Bu belge Çorum hapishane ve tevkifhane memuru tarafından onaylanmıştır.³⁶ Bu tarihler arasında hapishanedeki yoğunluk dikkati çekmektedir.

11 Ocak 1914 belgeden anlaşıldığına göre hapishanede yaklaşık 500 mahkum bulunmaktadır. Hapishanenin yoğunluğunu azaltmak için üst katında bulunan Ahz-ı Asker Heyetinin kasaba kenarında bulunan kışlaya tahliye edilmesi talep edilmektedir.³⁷ Ancak uygun yer bulunamadığından ve heyetin daima hükümetle temasta bulunması zaruri olduğundan bu tahliye yapılamamıştır.³⁸

3. Sağlık Koşulları

Osmanlı hapishanelerinde en büyük olumsuzluklardan birisi de sıhhi şartların yeterince uygun olmamasıdır. Dönemin şartlarına bağlı olarak mahkum sayılarının arttığı dönemlerde koşullara gereğinden fazla kişinin konulması, beraberinde ciddi sağlık problemlerini de getirmiştir. Hapishanelerde tifo, zatüre gibi solunum yolu ile bulaşan salgın hastalıklar artmıştır. Sağlıksız koşullarda kalan pek çok mahkum bu hastalıklardan etkinleşmiş, gerekli tedavileri yapılamadığı için de bazıları hayatını kaybetmiştir. Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunlarına da hapishanelerin sıhhi koşullarının iyileştirilmesi için kararlar almışsa da ülkenin içinde bulunduğu elverişsiz şartlar buna izin vermemiştir. Çorum hapishanesinde de sağlıkla ilgili benzer birçok problemin yaşandığı yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Dahiliye Nezaretine gönderilen 18 Haziran 1900 tarihli bir belgede, hapishanenin harap bir vaziyette olduğu ve sağlık şartlarına haiz olmadığı için pek çok hastalığın mahkumlarda görülmeye başlandığı ifade edilerek yeni bir hapishanenin yapılması talep edilmektedir. Ankara ve Konya Adliye müfettişleri bu konuda rapor hazırlamışlar ve belediye tabibinin de raporu eklenerek merkeze gönderilmiştir. Rapor hapishanenin sağlık şartlarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu tarihte merkez hapishanesinde 116 mahkum bulunmaktadır. Bunlardan 9'unun humma, zatüre ve kanlı basur

36 BOA. DH. MB. HPS. nr. 152/49 (8 Kanunusani 1330/21 Ocak 1915)

37 BOA. DH. MB. HPS. nr. 5/42 (29 Kanunuevvel 1329/11 Ocak 1914)

38 BOA. DH. MB. HPS. nr. 5/42 (11 Rebiulahir 1332/09 Mart 1914)

hastalığına yakalandıkları yapılan muayene sonucunda anlaşılmıştır.³⁹

Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Nisan 1903 tarihli yazıda, Çorum hapishanesinin darlığından bahsedilerek kırk elli kadar mahkumun tifo hastalığına tutulduğu, hapishanenin yanında hastahane olarak yapılan odanın da sadece altı kimse alabildiği bildirilmiştir. İzdihamı azaltmak için

Çorum Hapishanesinde Mevcut Hasta İsimleri	Mahkûmiyet Süreleri
Çorumlu Eskatçi oğlu Hüseyin	Kilid ihrâki meselesinden bilâ hüküm
Osman oğlu Ali	Bir buçuk sene mahkûmiyeti kaldığı
İskilip'in Ahmed Ağa çiftliğinden Ahmet	Üç sene
Çorum'un Seyyidim Sultan karyesinden Osman	Üç ay
Çorum'dan Kasab Kırkor	Üç gün
İskilip kazasından Hasan	Üç sene
Çorum'un Alpagut karyesinden Mehmet	Bir buçuk sene
Çorumdan Tabîbli zâde Rüştü	Kilid ihrâki meselesinden bilâ hüküm
İskilip kazasından Sadık	Bir buçuk sene mahkûmiyeti kaldığı
Toplam Hasta	9

39 BOA. DH. TMIK.S. nr. 24/80 (05 Haziran 1316/18 Haziran 1900); Rapor "Üç günden beru Çorum hapishânesinde mevcut yüz on altı nefer mahbûsinin dokuzu hummâ-yi midevi ve hummâ-i mütefetti'a ve zatu'r-riyye ve zatu'l-cenb ve kanlı basur gibi mütenevi'a hastalıklara giriftâr oldukları bi'l- mu'ayyene anlaşılmış ve bu hastlığın esbâb-ı zuhûri taharri ve tammül idildiğinde ecza-yi hapishâne şekline konulan büyük koğuşun evvelce süvârî zabtiyegânın hayvanatına mahsûs ahur olduğundan altı gübrelik olmak ve teneffuse sâhil hiçbir yerinden havâ nufûz idecek mahilli bulunmak hasebiyle mahbûsinin kalabalığı ve havânın mikdarini te'siratından bazı hâm ve haşerât şimdiden zuhûr iderek bi'z- zarûre rahatsız olan mahbûsin rahat etmek için çık ve çıplak oldukları hâlde yatmak ve gezinmek gibi halâtın mezkûr hastalıklara sebeb ve menşâ oldukları ve havâların böyle bir zamân-ı i'tidâlde zikr olunan hastalıklar baş gösterdiğine nazaran ma'âza'llâh Te'âlâ haziran temmuz ağustos gibi en ziyâde kesb-i hareret zamanlarında dahi teşeddud iderek hümmâ-i tebhûbibeyi? ve tebhûsi ve alel-i meşkûke ve belki kolera misillü dâhil-i muhlikete sirayet idecek alil-i müstevliye ve sâireyi zuhûri fenâ halen melhûzi bulunduğundan ber güzîde-i zât-i âli mutasarrıfleri nezdinde heyet-i mülkiye ve adliye berâber olarak keşfiyat-ı lâzime ba'idu'l-icrâ mezkûr hastalıkların refi' ve izâlesi her neye muvâfık ise şimdiden istihzâr ve ikmâl husûsi muhâfaza-yi sıhhat-ı umûmiye name-i rz ilounur ol bâbda emr ve fermân hazret-i min lehu'l- emrindir fi 13 nisan sene 316" şeklindedir.

hafif cezası olan mahkumların başka bir yere nakledilmeleri istenmektedir. Ayrıca olumsuzlukları gidermek için acilen yeni bir hapishane yapılması talep edilmektedir.⁴⁰

Yine 20.03.1913 tarihli belgeye göre, Çorum sancağı merkez hapishanesinin mevcudu çok fazla olduğu için kırk elli kişi tifo hastalığına yakalanmıştır. Gönderilen yazıda, sıhhi koşulların iyileştirilmesi için gerekli önlemlerin alınması istenmektedir.⁴¹

29 Aralık 1913 tarihli belgede, yine hapishanenin izdihamından bahisle ekseriyetle kış aylarında humma ve tifo gibi hastalıkların meydana geldiği, gerekli tıbbi tedbirlerin alınmasına rağmen mahkum yoğunluğundan dolayı hastalıkların arttığı bildirilmektedir. Soruna çözüm olarak cünha gibi hafif cezalı mahkumların tutuklanmaması ve kazalardan gelen mahkumların kendi kaza hapishanelerinde cezalarını çekmeleri önerilmektedir. Merkezden mutasarrıfa gönderilen yazıda, Çorum hapishanesinin önceden süvari askerlerinin atlarına mahsus ahırdan tamir edilerek hapishaneye çevrildiği bu yüzden de sıhhi şartlarının son derece kötü olduğunun bilindiği, hatta burada yüzlerce kişinin değil bir kişinin bile hapsedilmesinin uygun olmadığı itiraf edilmektedir. Ayrıca her sene kış mevsimlerinde meydana gelen tifo hastalığından birçok mahkum ve tutuklunun yanında gardiyan, mübaşir gibi memurların da öldüğü görülmektedir. Ancak dönemin şartları gereği bu duruma bir çare bulunamamaktadır.⁴²

Dahiliye Nezaretine gönderilen 1 Eylül 1916 tarihli tezkerede, Çorum hapishanesiyle beraber hapishane hastahanesinin de tamiri gerektiği belirtilerek sekizbin ikiyüz kuruş tahsisat istenmiştir. Keşif evraklarının hazırlanmasından sonra merkezce kabul edilmiş ve gerekli olan para 15 Ekim 1916 tarihli bir havalenam ile gönderilmiştir.⁴³

Görüldüğü üzere hapishanedeki gerek hastahanein gerekse sağlık koşullarının yeteri kadar iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Hapishanenin fiziki durumunun yetersizliği sağlık şartlarını da birinci dereceden etkilemektedir. Bir de bunlara sağlık personelindeki yetersizlik eklenince ortaya çok daha olumsuz bir tablo çıkmaktadır.

40 BOA. DH. TMIK.S. nr. 45/5 (10 Nisan 1319/23 Nisan 1903)

41 BOA. DH. MB. HPS. nr. 37/16 (11 Rebiülahir 1331/20 Mart 1913)

42 BOA. DH. MB. HPS. nr. 5/42 (16 Kanunuevvel 1329/29 Aralık 1913)

43 BOA. DH. MB. HPS. nr. 11/63 (19 Ağustos 1332/1 Eylül 1916)

4. Çorum Hapishanesindeki Asayiş ve Gündelik Hayat

Osmanlı hapishanelerinde asayiş ve güvenlik müdür ile gardiyanlar tarafından sağlanmaktadır. Çorum hapishanesindeki mahkûmların asayiş, güvenlik ve gündelik hayatlarına dair bilgiler sınırlıdır. Ancak hapishanede gelişen bazı olaylardan konuyla ilgili fikir sahibi olunabilmektedir. Aşağıda hapishane ve mahkûmların asayiş durumları ve hapishanedeki günlük yaşamlarıyla ilgili bazı örneklerle yer verilecektir.

Asayiş: Dahiliye Nezaretine yazılan 22 Eylül 1908 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Çorum hapishanesinde bulunan üçyüzden fazla mahkum daha önce ele geçirdikleri silahlarla hep birden hapishane kapısına hücum ederek firara teşebbüs etmişlerdir. Çıkan kargaşa esnasında bazı mahkumlar hayatını kaybetmiştir. Ayaklanma güç de olsa durdurulmuş ve olayda ihmali görülenler cezalandırılmıştır. Çorum merkez zabıtasının başına da merkez vilayet süvari yüzbaşılardan Faik Efendi atanmıştır.⁴⁴

Dahiliye Nezaretine 5 Mart 1919 tarihinde gönderilnen telgrafta mahkumların firar etmek için hapishanenin çatı katındaki ahşap kısımların bazı yerlerinde delik açtıkları yapılan kontroller sırasında tespit edilmiştir. Hapishanedeki güvenliğin sağlanması için tahrip edilmiş yerlerin kısa sürede tamir edilmiştir.⁴⁵

Nakiller: Osmanlı hapishanelerinde mahkumların bir yerden diğerine nakledilmelerinin başlıca sebepleri aşırı yoğunluk, güvenlik meselesi, olağanüstü durumlar (savaş gibi), bazende mahkumların kendi istekleri olarak sıralanabilir.

Ülkedeki sosyo ekonomik ve savaş şartlarına bağlı olarak hem Çorum hapishanesine hem de Çorum hapishanesinden başka yerlere mahkum nakillerinin olduğu görülmektedir. Mesela, 2 Kasım 1902 vesikada, Çorum hapishanesinde mahkum sayısının fazla olduğundan bahsedilerek, hapishanenin sıhhi ve fiziki durumunun da yetersizliği dikkate alındığında izdihamın giderilmesi için mahkumların bir kısmının kürek mevkilerinden birine sevkinin uygun olacağı yönünde bir talep Dahiliye'ye bildirilmiştir.⁴⁶ Yine 23 Ocak 1912 tarihli Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıdan Çorum hapishanesinden Bodrum ve Rodos kürek merkezlerine bazı mahkumların nakledilecekleri anlaşılmaktadır.⁴⁷

44 BOA. DH. MKT. nr. 1299/52 (25 Şaban 1326/22 Eylül 1908)

45 BOA. DH. MB. HPS. nr. 16/10 (5 Mart 1335/5 Mart 1919)

46 BOA. DH. TMIK. S. nr. 40/22 (30 Recep 1320/2 Kasım 1902)

47 BOA. DH. MB. HPS. nr. 104/1 (3 Safer 1330/23 Ocak 1912)

Af: Hapishanelerdeki izdihamı azaltmanın yollarından biri de belli dönemlerde çıkarılan af kararlarıdır. Özellikle cesasının üçte ikisini tamamlamış ve sağlık problemleri olan mahkumlar için af kararları çıkabilmektedir. Ayrıca padişahların culuş törenleri, doğum günleri, bayramlar, vs. günlerde de af kararları verildiği görülmektedir.

Örneğin, 8 Aralık 1909 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Çorum hapishanesinde bulunan sakat ve hastaların affedilmeleri için bir defter düzenlenmiştir. Ancak bu mesele hakkında herhangi bir malumat bildirilmemiştir. Bunun üzerine Dede Kardızade imzasıyla çekilen telgrafla Dahiliye Nezaretinden aflarla ilgili malumat istenmektedir.⁴⁸ Yine yedibuçuk sene kürek cezasına mahkum olan Çorum hapishanesinden Karasar Karyesinden İmam oğlu Mehmed'in kalan cezasının affedildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹

Çorum hapishanesinde kalan mahkumların gündelik hayatları ile ilgili yeterli bilgiler sınırlı kalmaktadır. Ancak devletin olanaklar ölçüsünde mahkumların günlük iâşe ihtityaçlarını karşıladığı, kılık kıyafet yardımı yaptığı söylenebilir. Bunun yanında diğer bazı Osmanlı hapishanelerinde görülen mahkumlar için atölye odaları ve eğitimleri ile ilgili olarak mektep odaları incelenen kayıtlarda görülmemektedir.

Çorum hapishanesinin bazı dönemlerde çok yoğun olduğu, fiziki durumunun yetersizliğinden kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle mahkumların gündelik hayatlarının zorlaştığı ve bu durumda asayiş ve huzursuzluklara yol açtığı söylenebilir.

5. Görevliler

Osmanlı Devleti'nin diğer kurumlarında olduğu gibi hapishanelerinde de belli görevleri yerine getiren memurlar bulunmaktadır. Osmanlı hapishanelerindeki ilk ciddi düzenleme olarak kabul edilen 1880 tarihli Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Lahiyası'nda, hapishanelerde görevlendirilecek kişilerin durumları da belirtilmiştir. Buna göre, Osmanlı hapishane ve tevkifhanelerinde Adliye nezaretinin tayin ettiği bir müdür, bir başkatip, yeteri kadar katip, bir başgardıyan, yeterli sayıda gardıyan, doktor, hastane hademesi, çamaşırcı, bir

48 BOA, DH. MB. HPS. nr. 108/58 (25 Teşrinisani 1334/8 Aralık 1909)

49 BOA. İ. AZN. nr. 114/1331-Za-01 (5 Zilkade 1331/6 Ekim 1913)

aşçı, kadınlara mahsus odalarda kadın gardiyan ve dini vazifeleri ifa etmek için imam bulunacaktır.⁵⁰ Ayrıca nizamnamede, hapishane müdürlerinin Adliye Nezareti tarafından atanacağı, yeniden atanacak gardiyan ve kapıcıların yirmi beş yaşından küçük, kırk yaşından büyük olamayacakları belirtilmiştir.⁵¹

Sonraki dönemlerde de memur alımlarıyla ilgili yeni düzenlemere gidilmiştir. Mesela, hapishanelere atanacak personelin sınavla seçilmesi, gardiyan seçiminde kişilerin okuma yazma bilmeleri, dürüstçe işini yapmayan memurların hemen görevden alınmaları gibi kriterler belirlenmiştir. Yine 1912 tarihli Nizamname, hapishane müdürlerinin ceza kanununa vâkıf, otorite sahibi ve ahlâklı olma şartını getirmiştir.⁵² Hapishane görevlilerinin sayıları hapishanelerin büyüklüğüne göre farklılıklar göstermektedir.

Dahiliye Nezaretine gönderilen Haziran 1319 tarihli yazıda, Çorum merkez hapishanesinde altı gardiyan bulunduğu bildirilmiştir. Ancak maaş havalesi beş gardiyan için gönderilmiştir. Bu yanlışlığın düzeltilmesi için merkezden diğer gardiyan için altı aylık 1800 kuruş tahsisat talep edilmektedir. Belgeden anlaşıldığına göre hapishanedeki baş gardiyanın maaşı aylık 400 kuruş, gardiyan maaşı ise 300 kuruştur.⁵³ Merkezden yazılan 19 Haziran 1919 tarihli cevapta ise mevcut hapishane memur cetveline göre Çorum hapishanesinde, dört yüz kuruş maaşla bir baş gardiyan ve üç yüz kuruş maaşla da beş gardiyanın bulunduğu, havalenamelerin bu kayıtlara göre düzenlenerek gönderildiği bildirilmiştir.

Savaş yılları ve sosyo ekonomik sıkıntıların arttığı dönemlerde hapishanelerin mahkum sayılarında da artışlar olmaktadır. Bu dönemlerde işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için ilave memurlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Dahiliye Nezareti bazen ödenek yokluğundan dolayı ek gardiyan isteklerini geri çevirmiştir. Mesela, 29 Şevval 1312 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Çorum'a dahil edilen İskilip ve Osmancık kazası hapishaneleri ile Çankırı hapishanesi için gardiyan talebinde bulunulmuş

50 Demirbaş, s. 33; Çakmakoglu Kuru, s. 15.

51 Yıldız, a.g.t. s. 296.

52 Şen, a.g.e., s. 153.

53 BOA, DH. MB. HPS. nr. 94/43 (9 Haziran 1335/9 Haziran 1919); Ek bilgi olarak belirtmek gerekirse, hapishanelerdeki gardiyan maaşlarının 1913 yıllarında 200 kuruş olduğu (örneğin, Denizli ve Sinop hapishanesinde) görülmektedir.

ancak ödenek yokluğundan dolayı istek geri çevrilmiştir.⁵⁴ Yine bir başka yerde Çorum Nisa hapishanesine bir kadın gardiyan alınmasının Hapishaneler Müdüriyeti ve Dahiliye tarafından kabul edildiği ancak maaşının vilayet bütçesinden karşılanması gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁵⁵ Benzer şekilde bir başka belgede de Çorum hapishanesinde işlerin daha sıhhatli şekilde yürütülebilmesi için bir gardiyan istihdam edilmesi zaruretiinden bahsedilmektedir.⁵⁶

Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Kasım 1913 tarihli yazıda, Çorum hapishanesinde ne kadar mahkum bulunduğu ve diğer vilayetlerdeki mahkum sayısına nispeten gardiyan sayısının yeterli olup olmadığının sorulduğu görülmektedir.⁵⁷

Zorunluluklar sebebiyle bazen memurların yerleri değişebilmektedir. Örneğin, 10 Ocak 1914 tarihli belgeden, Kırkkilise hapishanesi başgardiyanlığı yaparken, düşman işgali sebebiyle merkeze alınan Mahmud Efendi'nin Hapishane-i Umumi'deki geçici görevini takiben açıkta kalmaması için Çorum hapishanesi gardiyanlığına tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸

Çorum hapishanesindeki görevlilerle ilgili belgelerin, daha ziyade maaş durumları, ilave gardiyan istekleri, atamalar gibi bilgileri içerdiği görülmektedir.

Çorum hapishanesinin iâşe durumuyla ilgili bilgiler incelediğimiz belgeler içinde bulunmamaktadır. Ancak 1880 tarihli Hapishaneler Nizamnamesi'nde tutuklu ve hükümlülere her gün üç yüz dirhem ekmek, mevsimine göre sebze, bakliyat ve etten oluşan günlük 30 dirhem çorba verileceği, hamile ve çocuğu olanlara ise daha fazlasının verilebileceği belirtilmektedir.⁵⁹

Ayrıca Osmanlı hapishanelerinde mahkumların dini vazifelerini yerine getirebilmeleri için imam, ayrıca gayr-i müslim mahkumlar için de belli zamanlarda rahipler görevlendirilmektedir. Çorum hapishanesinde ise bu konularla ilgili belgelere rastlanmamıştır.

54 BOA. DH. MKT. nr. 348/43 (29 Şevval 1312/25 Nisan 1895)

55 BOA. DH. MKT. nr. 1133/32 (24 Şevval 1324/11 Aralık 1906);

Osmanlı hapishanelerinde kadın gardiyanlar için o tarihlerde aylık maaş 60 kuruş olarak belirtilmektedir.

56 BOA. İ. HD. nr. 1451/1324/Z-02 (6 Zilhicce 1324/21 Ocak 1907)

57 BOA. DH. MB. HPS. nr. 89/38 (10 Teşrinisani 1329/23 Kasım 1913)

58 BOA. DH. MB. HPS. nr. 88/29 (12 Safer 1332/10 Ocak 1914)

59 Çakmakoglu Kuru, s. 15.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl ortalarına kadar hapishane anlayışı oluşmadığı ve Osmanlı ceza hukukunda da hapis cezası uygulamaları yaygın olmadığı için modern anlamdaki hapishaneye geçiş süreci de zaman almıştır. Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunları ile hapishane Osmanlı ceza hukukuna girmiş ve yeni hapishaneler inşaa edilmeye başlanmıştır. Gerek ıslahat hareketleri gerekse dış baskılar sebebiyle hapishaneler konusunda devlet birçok yenilikler yapmak için çaba sarfetmiştir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ülkemizde yaygınlaşmaya başlayan hapishaneler, özellikle 1880 tarihli Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi ve ardından çıkarılan diğer kanunlarla düzenlenmeye çalışılmıştır. Fakat hapishanelerin durumu gerek dönemin sosyo-ekonomik buhranları gerekse savaşlar dolayısıyla yeterli düzeye çıkarılamamıştır. Çorum hapishanesi de ülkenin diğer bölgelerindeki hapishanelerinde görülen;

1. Hapishanenin fiziki yapısının son derece uygunsuz olduğu anlaşılmaktadır.

2. Özellikle aşırı yoğunluk ve fiziki koşullardan dolayı sağlık problemleri çok sık görülmektedir. Sağlık şartları uygun olmadığı için zatüre, tifo, humma gibi hastalıkların yaygın ve hatta ölümlere yol açtığı anlaşılmaktadır.

3. Hapishanedeki izdihamdan kaynaklanan güvenlik ve asayiş meseleleri vardır.

4. Yeterli sayıda gardiyan ve memur istihdam edilememesi gibi bazı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Çorum hapishanesi ile ilgili belgeler incelendiğinde çoğunun tamirat, sağlık, maaş, yoklama cetvelleri, vb. olduğu dikkat çekmektedir. Merkezle yapılan yazışmalarda devletten çoğunlukla, izdihamın azaltılması için yeni bir hapishane yapılması, mevcut binanın tamir edilmesi, ek yeni yerler yapılması veya kiralanması, gibi taleplerin olması bunu doğrulamaktadır.

İncelediğimiz dönemde Çorum hapishanesinde büyük suç grubu olarak cinayet, küçük suç gruplarından da cünha, gibi suçlardan mahkum ve tutukluların olduğu görülmektedir.

Çorum hapishanesinin belli zamanlarda aşırı kalabalık olduğu, fiziki durumunun yetersizliğinden kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle asayiş ve güvenlikle ilgili problemlerinin olduğu söylenebilir.

XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarında Çorum hapishanesinin fiziki ve sosyal şartlarının son derece yetersiz olduğu görülmektedir. Ancak hapishanedeki koşulların ya da problemlerin hemen hepsinin diğer Osmanlı hapishaneleri içinde geçerli olduğu bir gerçektir.

SİCİLL-İ AHVAL DEFTERLERİ VE BU DEFTERLERDE KAYITLI ÇORUM DOĞUMLU OSMANLI DEVLET ADAMLARI

Mürsel DÜZENCI¹

Osmanlı devlet teşkilatında görev alan memurlara ait, vazifeleri süresince hal tercümelerine konu olan, özel durumlar veya memuriyet esnasındaki haller, tarihi seyr, ahlak ve gidişat gibi durumları belirten resmi belgelerin kaydedildiği defterlerin tescili işlemine Sicill-i Ahval, meydana gelen defterlere de Sicill-i Umumi Defterleri adı verilmiştir.

Osmanlı devletinde sicil kayıtları 1296 (M.1879) tarihinden itibaren – ki bu II. Abdülhamid dönemidir - tutulmaya başlanmıştır. Memurlardan imzaları ile alınan hal tercümeleri sıra numarası altında büyük defterlere yazılıyor idi. Ondan sonraki değişiklikler ise o defter üzerinden yürütülmekteydi.

Sicill-i Ahval Komisyonu'nun kurulup çalışmaya başladığı 1879 tarihine gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde vazifelilerin sicillerini bir defterde toplayan büro hizmetlerine rastlanmamaktaydı. Bu boşluğu dolduran tezkireler, ulema ve meşayihlerin hal tercümeleri, ile yüksek dereceli devlet görevlileri hakkında bilgi veren eserler mevcuttur. Bunlar arasında en önemli kaynak vakanüvislerin tuttuğu kayıtlar ile Vefatnameleri gösterebiliriz. Osmanlı devletinin kuruluşundan II. Abdülhamit dönemine kadarki yüksek dereceli memurları bir şekilde kısa biyografilerini toplayan Maarif Meclisi azası Mehmed Süreyya bunu "Sicil-i Osmani" adlı dört ciltlik kitapta toplamıştır ki biyografi çalışmalarında en çok başvurulan kaynaklar arasındadır.

Sicill-i Ahval Komisyonu ile başlayan sicil çalışmaları; H. 1314/M. 1896'da bu komisyonun lağvı ile yerine kurulan Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nca, hiçbir daireye bağlı olmadan yürütülmüştür. H. 1326/M. 1908 yılında II. Meşrutiyeti müteakip Memurin-i Mülkiye Komisyonu kaldırılarak Sicill-i Ahval İdaresi adı altında yeniden, fakat Dahiliye Nezareti teşkilatı içinde teşekkül ettirilmiştir, böylece ayrı bir daire kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam eden Dahiliye Nezareti Memurin ve Sicill-i Ahval İdaresi'nin tescil işlemleri, bu defterlere zeyl olacak şekilde ilave edilmiş, Memurin Muamelat Dosyaları halinde tanzim edilerek saklanmıştır.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul.

Sicill-i Ahval Komisyonu'nun kurulmasından itibaren mülki ve adli memurlardan 1909 yılına kadar süren bir zaman dilimi içinde 92.000 küsür memurun sicil kayıtları 201 defterde toplanmıştır. (18 numaralı defter 2 adettir). Bunlardan bazıları mükerrerler olarak kaydedilmiştir. Bu sayının mükerrerler çıkarıldığı zaman 65.000 civarında olduğu tahmin edilebilir.

Sicill-i Ahval defterlerinde tercüme-i hal sahiplerinin ismi, mahlası veya künyesi, babası memurinden ise memuriyetinin rütbesi, maruf zevattan ise hangi sülaleye mensub olduğu, göreve başlayışları, tahsil durumları, liyakat ve ehliyet dereceleri, varsa azl, tayin ve muhakemeleri, gayr-i müslim tebeadan ise, milliyeti kaydedilmiştir.²

Yakın tarih çalışmaları için çok zengin bilgileri ihtiva eden bu defterler XIX. Asrın büyük devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın gayreti ile tutulmuştur. Belki bu sebepten veya örnek olmak üzere tanzim edilen ilk sicil dosyası da Ahmed Cevdet Paşa'ya aittir.³

Bu kayıtlarda her hangi bir başlık ayrımı, yada yazım farklılığı gözetilmeksizin gayr-i Müslim memurların sicilleri de yer almaktadır.⁴

Bazen şahısların gerçek isimleri meşhur oldukları isimlerden farklı olduğu için bu isimlere ulaşmakta güçlük çekilmektedir.

Memur adlarına göre alfabetik olarak tanzim edilmiş olan 17 cilt fihristi vardır.

Sicil kaydı aranılan memurun, baba ismi, doğum tarihi ve doğum yeri bilinirse hazırlanan bu fihristler vasıtasıyla o memurun hangi defterde kayıtlı olduğu kolaylıkla bulunabilir.

Bu kayıtlarda bir memurun bütün maaş serüvenini, aldığı disiplin cezalarını, bugünkü ifadesiyle takdimamelerini görebilmekteyiz. Görev değişikliği, tayinler, istifalar ve haklarında açılan soruşturmalar oldukça detaylı bir şekilde verilmiştir.

Biz bu çalışmamızda Sicill-i Ahval defterlerinde kayıtlı bulunan Çorum doğumlu memurları tespit etmeye çalıştık. Toplam 84 adet memur tespit ettik.

Tarih ilmiyle uğraşanların büyük çoğunluğunun ilk sorduğu ve ilk merak

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2. baskı, İstanbul 2000, s. 240

3 Talip Mert, *Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayımlanan Nizamnameler*, Arşiv Araştırmaları Dergisi, sayı 2, İstanbul 2000, s. 97

4 Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisi'nde Gayr-i Müslimler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (basılmamış), Ankara, 1998.

ettiği şey atalarının şecereleri hakkındaki bilgilerdir. Osmanlı Arşivi'nde bu türden toplu bir belge ve dosya yok ise de, Sicil kayıtları bu konuda ilk adım özelliğini taşımaktadır. Sicill-i Ahval defterlerinde tesadüf edilen Osmanlı dönemi bürokratlarının hayat hikâyelerinin diğer biyografik kaynaklardan tamamlanması ile bu konudaki eksiklik büyük ölçüde giderilmiş olacaktır.

Çorum doğumlu olup Osmanlı Devleti'nin II.Abdülhamit dönemine tesadüf eden ve o dönemde tutulmaya başlanan Sicill-i Ahval Defterlerinde yer alan bürokratların bazı özellikleri dikkat çekmektedir. İlk olarak kendilerinin beyan ettikleri şekliyle kaydedilen özgeçmişlerindeki bilgiler daha sonra bu birim tarafından memuriyetlerindeki gelişmelere paralel olarak güncellenmiştir.

İlk göze çarpan özellik, bu memurların tamamına yakınının yine bir memur, bürokrat, sorumlu idareci, asker, ileri gelen bir din görevlisi, paşa vb. gibi devlette söz sahibi bürokratların çocukları olmasıdır. Bunlar arasında esnafın, ileri gelenlerin, hatırı sayılır derecede çevresi olanların ve sıradan vatandaşların da çocukları vardır. Ancak sayıları oldukça azdır. Bazı sicil kayıtlarında, sicil sahibi memurun verdiği bilgiler arasında, şeceresi ile ilgili bölümde, "eski filan yer valisi filan paşanın kethüdasının mahdumudur", "filan vali paşanın akrabasındandır", "filan görevde yer alan filan beyin mahdumudur" gibi enteresan ifadeler de yer almıştır.

Bu memurların veya bürokratların büyük çoğunluğunun eğitim düzeyleri hemen hemen aynı standarttır. Ancak, o döneme göre yaş itibarıyla daha eski olan bir kaç bürokratin eğitimlerinin "çeşitli camilerde on sene kadar muhtelif dersleri okumuştur" şeklinde bir ifadeyle beyan edildiğine rastlıyoruz. II. Abdülhamit döneminde okulların açılması ve yaygınlaşmasıyla birlikte bu memurların eğitimlerinin de yine belli standartlara eriştiğini görüyoruz. Tamamına yakını sıbyan mektebi veya ibtidai mekteb okumuştur. Bunun eski dönem karşılığına, "medrese ve camilerdeki eğitimde okutulan müfredatı almıştır" ifadesinde kendisini bulan medrese ve cami eğitimi diyebiliriz. Yani bütün memurlar ilk tahsili yapmışlardır.

Okul öğreniminin dışında, özel öğretmenlerden Hukuk, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Edebiyat, Arapça, Farsça, Fransızca, Latince gibi dersler alanlarla birlikte bilhassa bir kaç memurun sicillerinde özenle belirttikleri şekilde, "lisan mektebine" devam edenlere de rastlıyoruz.

Çorumlu memurlardan bir bölümü yabancı dil de bilmektedirler. Arapça ve Farsça en çok bilinen ve kendisini, "Arapça ve Farsça'ya aşinadır, biraz anlar veya konuşur" şeklinde sınıflandırılan dillerdir. Bunların yanında İngilizce, Fransızca, Ermenice, Rumca, Süryanice, Kürtçe gibi dilleri de bilenler vardır.

Memurların büyük çoğunluğunun, neredeyse tamamının sicil kaydında

ortak olarak yer bulan ifadeler şudur: “Türçe okur”, “Türkçe yazar”, “Türkçe okur yazar”, “Fransızca'ya aşinadır”, “Arapça anlar.” Bu da bürokrasimizde henüz memurluk için lisan bilmenin pek o kadar da önemli olmadığını gösteren eski ve geleneksel bir göstergedir. Türkçe okuyup yazmak yeterlidir.

Sicill-i Ahval Defterlerindeki bir sicil kaydında memurun vazifeye başlamasına dair kullanılan genel ifade, “mülazemetle filan işe başladı” cümlesidir. Yani bir memur adayı bir kaç ay maaşsız olarak 14-15 yaşlarında olduğu halde stajyer olarak işe başlıyor ve daha sonra kadro için seçiliyor.

Bizim burada Çorumlu devlet adamlarının hepsinin biyografisini tek tek anlatmamız zaman bakımından mümkün gözükmemektedir. Örnek olarak bir tanesini anlatacağım:

MEHMET HAYDAR PAŞA

Bazı Defterdar ve Kaymakamlıklarda bulunmuş olan Ahmet Şakir Efendinin mahdumudur. 1254 senesinde Çorum'da doğdu. Mekteb-i Maarifi Adliye'de müretteb olan dersleri tedris ve tahsil eylemiştir. Türkçe kitabet eder. 1271 senesinde 16 yaşında olduğu halde Hazine-i Celile Rumeli Maarifat muhasebesine mülazemeten başlayıp 72 senesinde 70 kuruş maaşla nail ve 74 senesinde 500 kuruş maaş ile Cebel-i Kozan Tahrirat Kitabetine memur olarak, 78 senesinde istifa ile Muhasebe-i Mezbureye avdet eylemiştir. 80 senesinde 1200 kuruş maaşla Telgraf Nezareti muhasebesine ve 81 senesinde bil istifa 2500 kuruş maaş ile Tırnova Sancağı Tahrirat Müdüriyetine ve 84 senesinde o miktar maaş ile Ruscuk Sancağı Mutasarrıflığı Muavinliğine ve 85 senesi Zilhiccesinin 28'inde 10.330 kuruş maaş ile mezbur Tırnova Sancağı Mutasarrıflığına nakl ile 88 senesi Zilhiccesinde infisal etmiştir. 98 senesi Zilkadesinde 6760 kuruş maaş ile Siroz ve 93 senesi Muharreminde 8000 kuruş maaş ile İslimiye Sancakları Mutasarrıflıklarına memuriyetle muahhıran bil infisal 2 sene kadar mazul kaldıktan sonra 96 senesi muharreminde 7500 kuruş maaş ile Selanik Vilayeti İskan Muhacirin Memuriyetine ve 97 senesi Saferinde 6000 kuruş maaş ile Kütahya Sancağı Mutasarrıflığına ve 99 senesi Şabanında yine 6000 kuruş maaş ile Kayseriye Sancağı Mutasarrıflığına ve Sene-i merkame Zilhiccesinde 4000 kuruş maaş ile Hüdavendigâr Vilayeti merkez mutasarrıflığına tayin olunarak 1303 senesi şevvalinde kanunen merkez mutasarrıflıklarının lağvı cihetiyle infisal ile 1304 senesi şevvalinde 6000 kuruş maaş ile Defa-i Saniye olarak Kayseriye Sancağı Mutasarrıflığına memuriyeti icra ve 72 tarihinde hocalık ile Rabia ve 84 senesinde salise ve 85 senesinde saniye sınıf-ı sanisi ve 87 tarihinde saniye sınıf Mütamayız-i ve 92 senesinde evveli sınıfı sanisi rütbeleri ve 97 senesinde ve Kütahya Mutasarrıflığı esnada

Rumeli Beylerbeyliği payesi bittevcih 92 tarihinde 3'ncü ve 1302 senesinde Hüdavendigâr Vilayeti merkez Mutasarrıflığı hengamda 2. rütbeden Mecidi Nişanı Zîşanları ita buyrulmuştur.

Vezaifi memuresinden dolayı münhedim olmamıştır. Ankara Valisi Devletlü Zeynel ağabeydin Paşa Hz. Tarafından murarrer mülahazata mişarun ileyhın merkez mutasarrıflığında hüs-i hizmet etmekte bulunduğu beyan edilmiştir.

Ruscuk mutasarrıflık muavinliği ile Kayseriyye ve Hüdavendigâr merkez sancakları mutasarrıflıklarını müddeti idaresince berat-ı zimmetine dair Ruscuk Sancağı ve Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleri Meclis-i İdarelerinden verilen 11 Teşrin-i Evvel sene 84 ve 25 Teşrin-i Evvel sene 98 ve 30 Temmuz 302 tarihli 3 kıta mazbatanın musatdak suretleri merbuttur. Fi 10 Safer-ül hayr sene 306 ve fi 3 Teşrin-i Evvel sene 304.

Mişarun ileyh Mehmet Haydar Paşa'ya 1306 senesi Cemaziyel Ahiresi guresinde 3. rütbeden Nişan-ı Aliyi İhsan buyrulmuştur. Paşayı Mişarun ileyh hakkındaki şikayetin tahfife memur Liva-i Meskur kumandanı Saadetlü Şerif Paşa Hz. Tarafından varit olup tarafı vâlâyı ser-askeriden irsal olunan evrak-ı tahfife me'ellerine nazaran müsavi ahvali teyit olunmakla beraber Kayseri kazası haiz olacağı dermiyan olunduğundan ve evrak-ı meskurenin alel usul icra-i tahkikatı zımında şura-i devlete havale olunacağından 1308 senesi Rabiülevvelinin 29'unda azledilmiştir. Paşayı mişarun ileyhtetkik-i ahvaline dair şura-i devlet dahiliye dairesinin sureti buyuruldu. Resmi tevdi olunan 11 Eylül sene 1307 tarihli mazbatası me'elinde aleyhindeki layiha-i tahkikiyenin iştilal eylediği 29 maddenin nev'en münkasım olduğu 2 cihetin 1.si muamelat-ı maliye ve 2..si mutasarrıflık vezaifine ait olan umuru cariye olup hazinenin muhakeresinden kendisine bir şey tesir etmeyeceği gibi mutasarrıflık vezaifine taalluk eden kısma gelince bidayet-i müddei-i umumiliğinin mütealasına nazaran bunlar dai-i mesuliyet görülemeyip fakat mübalatsızlığa dair olan cihetler için kendisininmuhakemesi veyahut keyfiyetinin tercüme-i haline işaretiyle iktifa edilmesi dairesinin kararına talik olunmuş isede esna-i tahkikatta mişarun ileyh ile vuku bulan muhaberatin suret-i cevabını dahi delalet ettiği vechi ile bittab muamelenin şekli ile mevkiin ve maslahatın o günlü icabına tabi olan bazı şeylerin tayin-i hakikatı için dikkat-iicab ile tenasüp olunması iktiza edeceğinden maslahatın o davi geçtikten sonra hakikat gayb olabileceği gibi mahiyeti mechul bir halin tescili ile sahibi tercümenin istikbaline bir sedr daimi çekilmeside en ağır mücazatdan madut olup mamafih kendisince bu misüllü haller mukaddemleri dahi vaki olmuş isede ona göre icabına bakılmak lazım gelirsede celp ve mütealaa olunan tercüme-i hal varakasına nazaran mişarun

ileyhin hizmeti devlete girdiği tarihten ahiren bulunduğu işbu mutasarrıflığa gelinceye kadar hareketinde ve tecavüze dair bir kayda tesadüf olunamamış olduğundan mişarun ileyhin ne taht-ı mesulüne alınması ve nede bunların sicil-i ahvale kayıt olması icab etmeyeceğinin tezekkür olunduğunu muharrer bulunmuş ve mazbata-i merkume sicili Ahval dairesi umumiyesince mütalaa ile münderecatı buraya aynen nakl olunmuştur.

Mişarun ileyh 1309 senesi Cemaziyel Evveliyesi'nin 13'ünde 2500 kuruş mazuliyet maaşı tahsis bulunmuştur. Mişarun ileyh mazuliyet maaşı olarak mahsus olan 2500 kuruş maaşla Sene-i Merkume Şehri Receb-i Şerifin 17'sinde İntihab-ı Memuriyet Komisyonu azalığına tayin buyrulmuştur.

Mişarun ileyh 1310 Muharremül Haremi'nin 12'sinde (24 Temmuz 1308) 20.000 kuruş maaşla Erzurum Vilayeti Valiliğine tayin buyrulmuştur. Mişarun ileyh 1311 Senesi Şehri Recebi Şerifinin 7'sinde (2 Kanuni Sani sene 1306) Erzurumda irtihal-i Darül Beka eylemiştir.

Devlet adamlarının sicilleri incelendiğinde Çorum tarihine ait şu bilgiler ortaya çıkmaktadır.

* Çorum Eğitim Merkezleri: Sıbyan Mektebi, Mekteb-i Rüştîye, Mekteb-i Maarif-i Adliye, Çorum Medresesi, Kütüphane Medresesi, Çorum ve Cebel-i berek Sancakları Sıbyan Mektebi, Mekteb-i Rüştî ve İdadi, Camii Kebir Medresesi, Mülkiye Baytar Mektebi, Mekteb-i İdadi ve Mülki, Çorum Mekteb-i İbtidai ve Rüştî, Çorakzade Sıbyan Mektebi, Defterdar Medresesi, Çorum Kazaklar Medresesi, İdadi-i Mülkiye.

* Eğitim gördükleri diğer kurumlar: Medine-i Münevvere Sıbyan Mektebi, Hamidiye Medresesi, Kalenderhane Medresesi, Dersaadet Medresesi, Beşiktaş Medresesi, Yozgat Mekteb-i Rüştîyesi, Davutpaşa Mekteb-i Rüştîyesi, Vefa İdadisi ve mektebi Mülkiyesi, Mekteb-i Hukuk, Gürün Sıbyan Mektebi, İstanbul ...zade Medresesi, Enderun-u Hümayun Mektebi, Darül Fünun-u Osmani gibi.

* Çorum'da yaşayan kişilerin lakapları: Tabuşzade, Uzunaliağzade, Tombaşzade, Müderriszade, Süsek(Tüfek)zade, Kalelizade, Canbazzoğlu, Ak Mehmetzade, Çerkezsalihoglu, Şecaattinpaşazade, Canbazzade, Çöplü, Karafakızade, Seyit Mehmetzade, Davutzade gibi.

* Çorum'daki resmi dâireler: Muhasebe baş kitabeti, Bidayet Ceza Mahkemesi, Emlak Kalemî, Vukuat Kitabeti, Çorum Kazası Meclisi İdaresi, Mal Kalemî, Aşar baş Kitabeti, Sandık Emaneti, Çorum Telgrafhanesi, Tahrirat ve Mal Kalemî, Nüfus Kitabeti, Çorum Kaymakamlığı, Müddi-i Umumilik Kalemî, Duyun-u Umumiye-i Osmaniye, Duyun-u Umumiye Kalemî, Evkaf Vekaleti, Çorum Sancağı Evkaf Müdürlüğü, Emlak Kitabeti, Mal Müdüriyeti,

Bidayet mahkemesi, Muhacirin İskan Memurluğu, İhale-i Aşar Memurluğu, Umur-ı Nafia Komisyonu Kitabetliği, Kendir Hasılatı Öşriye Muharrirliği, Telgraf ve Posta Nezareti, Efkafe İdaresi, Ziraat Bankası, Mülkiye Müstantikliği, Nafia Komisyonu, Tahrir ve Vergi Kalemi, Muhasebe Kalemi, Zabıta Kitabeti, Ta'dat ve Ağnam Kitabeti, Müddi-i Umumi Muavinliği, Çorum Banka Sandığı, Meclis-i İdare, Mübeyyiz-i Evvelik, Tapu Kitabeti, Defter-i Hakani Kalemi, Ağnam ve Dâdât Memurluğu, Sandık Eminliği, Tetkik-i Tensilat Komisyonu, Meclis-i İdare-i Efkafe Kalemi, Mukavelat Muharrirliği, Aşar Memurluğu, Hazine-i Celile Vekaleti, Çorum Sancağı Muhasebe Baş Kitabeti, Vergi Baş Kitabeti, Meclis Kalemi, Ağnam Muharrirliği, Merkez Sandığı, Adliye Müstantikliği, Nüfus Memurluğu, Efkafe Sandık Eminliği.

* Çorum çevresindeki idari yerler ve devlet adamlarının görev aldığı idare merkezler: Kozan, Ruscuk Sancağı, Erzurum, Kayseri Sancağı, Hüdavendigâr Sancağı, Selanik, Kütahya Sancağı, Karesi Sancağı, Giresun, Kastamonu, Yozgat, Dersaadet, Ahi Çelebi Kazası, Sivas Vilayeti, Merzifon Kazası, Amasya Sancağı, Tırnova, Ankara Vilayeti, Kırşehir, İskilip Kazası, Rize, Bayburt, Van, Kırşehir, Burdur, Trabzon, Kosova, Trablusgarp, Osmancık, Sungurlu, Maden Sancağı, Mecidüzü, Varoş Kazası, Nice, Kalecik, Erzurum, Erzincan, Gümüşhacıköy Kazası, Çermik Sancağı, Canik Sancağı, Sandıklı, Mihalcık, Gürün Kazası, Hafik, Aziziye Kazası, Keşan, Sivrihisar, Afyon, Karahisar-ı Sahip.

* Önemli şahısların isimleri: Maarif-i Umumiye Nazırı Zühtü Paşa, Zabtiye Nazırı Kamil Bey, Ankara Valisi Zeynel Abidin Paşa gibi.

* Yaptıkları Meslekler: Baş Kitabetlik, Mutasarrıflık, Mutasarrıf Muallimliği, Valilik, Yevmiye Mukayyidliği, Kitabetlik, Yüzbaşılık, Tabur Ağalığı, Süvari Alay Beyliği, Mir Livalık, Azalık, Katiplik, Müellif, Ferraşlık, Katib-i Evvel, Kaymakamlık, Sandık Eminliği, Meclis İdare Azalığı, Belediye Muavinliği, Muhabere Memurluğu, Telgraf ve Posta Memurluğu, Ziraat ve Muhaceret Komisyonu Azalığı, Mahkeme-i Bidayet Azalığı, Efkafe Müdürlüğü, Müdür Muavinliği, Müstantik Muavinliği, İskan Memurluğu, Tahrirat Müdürlüğü, Muhasebe Kalemi Evrak Memurluğu, Mübeyyiz-i Evvelik, Tesisatı Askeriye İane Komisyonu Katibi, Mülazım, Polis Neferi, Müfettiş, Muallim-i Evvelik, Muallim-i Sanilik, Riyaziye Muallimliği, Evrak Muavinliği, Vergi Memuru, Maiyet Memurluğu, Vergi Katibi, Muhasebeci, Tahsil Memurluğu, Efkafe Hümayun Nezareti Taşra Memuriyeti, Hat Muallimliği, Mübaşir, Mülazımlık, İcra Memurluğu, Muhasebe Kitabetliği, Orman Müfettişi, Süvari memuru, Kondüktör, Hafız-ı Kütüp, Eş Kütüphaneci, Tapu Katibi, Müstantik Muavinliği, Komiser, Mutasarrıflık, Enderun-u Hümayun Hademeliği, Hazine-i Hümayun Kapıcısı, Doktor, Aşar

ve Ağnam Memurluğu gibi.

* Aldıkları madalyalar ve nişanlar: Gümüş Liyakat Madalyası, Rütbe-i Salise, İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı, Rütbe-i Sani Sınıf Salisi, Mülazım-ı Evvel, Mülazım-ı Sani, Birinci Rütbeden Mecidiye Nişanı, Feriklik, İmtiyaz Nişanı, Sırp Muharebesi Nişanı, Marassa Osmani Nişanı, Rumeli Beylerbeyliği Payesi, Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Aliyi Osmani.

* Çorumlu müellifler: Halil Zarif Efendi: “Telhis-i Hamişi” adlı Yazma eseri vardır.

Çorumlu memurların tam bir hayat hikâyelerinin çıkarılması ve biyografilerinin tamamlanması için sicil kayıtlarında görülen memuriyetlerine atama tarihleri büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Buradan hareketle ilgili bakanlık evrakının taranması sonucu daha detay bilgilere ulaşılabilir. Ayrıca bulundukları vazifelerin yazışmalarını havi diğer arşiv belgelerinden de bu mealde yararlanılabilir. Sicill-i Osmani, Osmanlı Müellifleri, Maarif Tarihi gibi diğer biyografik kaynakların da katkısıyla bir memurun biyografisi tamamlanabilir.

Tespit ettiğimiz devlet adamlarının künyeleri alfabetik olarak sıralanmıştır.

No	Adı	Baba Adı	Doğum Tarihi	Dosya No	Gömlek No	Fon Kodu
1	Abdullah Efendi	Hasan Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1298	141	293	DH.SAİDd...
2	Abdullah Hadî Efendi	Çorum Naibi Mehmed Nazîf Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1290 İstanbul doğumlu	102	387	DH.SAİDd...
3	Abdullah İsmet Efendi	Çorum derslamlarından Mehmed Nazîf Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1293	199	29	DH.SAİDd...
4	Abdülfezâh Efendi	Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1252	127	247	DH.SAİDd...
5	Abdülkadir Hayrî Efendi	Bezzaz Mehmed Hayrî Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1289	101	79	DH.SAİDd...
6	Abdülkadir Hayrî Efendi	Bezzaz Mehmed Hamdi Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1289	82	361	DH.SAİDd...
7	Abdülkadir Tahsin Efendi	Çorum Mali Müdürü Hamdi Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1289	100	413	DH.SAİDd...
8	Ahmed Efendi	Ulemadan Çerkes Salih oğlu Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1291	92	255	DH.SAİDd...
9	Ahmed Hamdi Efendi	Kabakçızaade Ömer Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1285	128	209	DH.SAİDd...
10	Ahmed Münib Efendi	Ulemadan Hacı Osman Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1264	10	196	DH.SAİDd...
11	Ahmed Ramiz Efendi	Edhem Elendzade İzzet Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1265	112	325	DH.SAİDd...
12	Ahmed Rifat Efendi	Darendeli Hafız Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1277	49	7	DH.SAİDd...
13	Ahmed Salim Efendi	Meclis-i idare azasından Şücaeddin Paşazade Mahmud Hacı Zârif Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1295	100	411	DH.SAİDd...
14	Ahmed Şehabeddin Efendi, Seyyid Mehmedzade	Mustafa Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1304	184	64	DH.SAİDd...
15	Ahmed Tevfik Efendi	Müderris Mustafa Necib Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1296	195	359	DH.SAİDd...
16	Ahmed Tevfik Efendi	Çiftçi Çulmanzade Hacı Hüseyin Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1302	187	30	DH.SAİDd...
17	Ahmed Vasîf Efendi	Abdülkadir Şerîf Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1295	82	335	DH.SAİDd...
18	Ali Rıza Efendi	Çorum Naibi Mustafa İzzet Efendi'nin oğlu bk. 150/197	29/Z (Hicri) /1278 İstanbul doğumlu	71	113	DH.SAİDd...
19	Ali Rıza Efendi	Çorum Naibi Mustafa İzzet Efendi'nin oğlu bk. 71/113	29/Z (Hicri) /1278	150	197	DH.SAİDd...
20	Ali Rıza Efendi	Esnaftan Mehmed Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1284	167	257	DH.SAİDd...
21	Ali zade Hüseyin Efendi	Hacı Mustafa Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1248	22	181	DH.SAİDd...
22	Bekir Sıddık Efendi	Mustafa Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1288	148	87	DH.SAİDd...
23	Ebubekir Enver Efendi	Ulemadan Hacı Ali Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1258	39	489	DH.SAİDd...
24	Ebubekir Enver Efendi	Ulemadan Hacı Ali Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1258	101	441	DH.SAİDd...

25	Ebubekir Sıddık Bey	Dergah-ı kapıcıbaşılarından Ali Hacı Mahmud Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1279	55	391	DH.SA/Id...
26	Ebubekir Sıddık Efendi	Tapuzaade Hacı Mehmed Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1276	7	739	DH.SA/Id...
27	Hacı Hüseyin Paşa	Hacı Msutafa Ağa'nın oğludur.	1248 (Hicri)		181	22	DH.SA/Id...
28	Halid Efendi	Topkapı Sarayı Mecidiye Kasn Bekçibaşı Köse Mehmed oğlu Ali Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1289	197	237	DH.SA/Id...
29	Halil Rifat Efendi	Ahmed Raşid Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1294	114	349	DH.SA/Id...
30	Halil Rüştü Efendi	Kaleizade Hacı Hasan Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1264	75	85	DH.SA/Id...
31	Halil Zarif Efendi	Şih Osman Fehmi Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1276	55	207	DH.SA/Id...
32	Hüseyin Ziya Efendi	Çorum Sancağı Tahriat Müdürü Halil Rüştü Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1296	94	471	DH.SA/Id...
33	İbrahim Edhem Efendi	Müezzin Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1293	89	237	DH.SA/Id...
34	İbrahim Edhem Efendi	Çorum Telgraf ve Posta Nezareti Müdürü Hacı Ali Rıza Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1294	157	341	DH.SA/Id...
35	İbrahim Kazım Efendi	Yüzbaşı Mehmed Ali Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1304	158	165	DH.SA/Id...
36	İbrahim Muhsin Efendi	Emullah Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1298	155	133	DH.SA/Id...
37	İhsan Efendi	Mengen Nahiyesi Müdürü Süleyman Halid Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1301	183	139	DH.SA/Id...
38	Kenan Efendi	Halil Hilmi Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1294	133	495	DH.SA/Id...
39	Lütfü Efendi	Çorum Tapu kâttiblerinden Ahmed Haşim Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1305	187	183	DH.SA/Id...
40	Mahmud Akif Efendi	Müftüzade Hacı Emin Efendi oğlu	29/Z (Hicri)	/1273	23	405	DH.SA/Id...
41	Mahmud Kamil Efendi	Mustafa Reşid Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1291	155	215	DH.SA/Id...
42	Mahmud Nedim Efendi	Kayseri Evkaf Müdürü Mehmed Şükrü Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1308	162	463	DH.SA/Id...
43	Mehmed Akif Efendi	Tüccardan Hacı Ömer Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1299	149	287	DH.SA/Id...
44	Mehmed Arif Efendi	Osman Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1285	46	485	DH.SA/Id...
45	Mehmed Cemal Efendi	Mabeyn kahvecilerinden Çorumlu Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1301 doğumlu	196	443	DH.SA/Id...
46	Mehmed Cemal Efendi	Mabeyn Kahvecisi Çorumlu Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1301 doğumlu	176	385	DH.SA/Id...
47	Mehmed Cemal Efendi	Ömer Fazlı Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1303	153	437	DH.SA/Id...
48	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1273	103	239	DH.SA/Id...

50	Mehmed Fahri Efendi	Enderun Hademesi Hacı İbrahim Edhem Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1293	113	9	DH.SAİDd...
51	Mehmed Falik Efendi	Esnafdan Çorumlu Hasan Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1285	85	257	DH.SAİDd...
52	Mehmed Fehmi Efendi	Muytab Bekir Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1299	154	215	DH.SAİDd...
53	Mehmed Haydar Paşa	Ahmed Şakir Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1254	18	381	DH.SAİDd...
54	Mehmed Hilmi Efendi	Bakkal Osman Nuri Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1302	139	491	DH.SAİDd...
55	Mehmed İzzet Efendi	Çorum Düyun-ı Umumiye Memuru Şakir Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1286	64	33	DH.SAİDd...
56	Mehmed Kadri Efendi	Miralay İbrahim Bey'in oğlu	29/Z (Hicri)	/1278	110	437	DH.SAİDd...
57	Mehmed Kamili Efendi	Kuzaktan Çorum Naibi Yaylızade Mehmed Ermin Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1278 İbradi doğumlu	71	101	DH.SAİDd...
58	Mehmed Neşet Efendi	Tüccardan Hacı Mustafa Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1308	172	399	DH.SAİDd...
59	Mehmed Nuri Efendi	Çorum Evkaf Müdürü Hacı Elvan Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1292	127	35	DH.SAİDd...
60	Mehmed Sabit Efendi, Emanetzade	Esnafdan Ali Osman Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1280	182	76	DH.SAİDd...
61	Mehmed Şakir Efendi	Küçük Müderrisade Müderis Yusuf Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1264	56	463	DH.SAİDd...
62	Mehmed Şevket Efendi	Davudzade Hacı Hüseyin Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1303	191	31	DH.SAİDd...
63	Mehmed Şükrü Efendi	Tüccardan Akmehtemzade Osman Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1285	88	303	DH.SAİDd...
64	Muhyiddin Efendi	Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1297	119	163	DH.SAİDd...
65	Mustafa Efendi	Canbazzade Ali Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1285	123	421	DH.SAİDd...
66	Mustafa Efendi	Esnafdan Canbazoğlu Ali Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1285	83	471	DH.SAİDd...
67	Mustafa Efendi, Çöplüzade	Hasan Anif Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1298	165	391	DH.SAİDd...
68	Mustafa Musa Efendi	Sungurlu Nüfus Memuru Mehmed Tevfik Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1306	169	105	DH.SAİDd...
69	Mustafa Sami Efendi	Osman Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1279	52	69	DH.SAİDd...
70	Osman Efendi	Çorumlu Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1273	177	187	DH.SAİDd...
71	Osman Neşet Efendi	Asakir-i Şahane Yüzbaşısı Çorumlu Osman Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1278 İstanbul doğumlu	32	357	DH.SAİDd...
72	Osman Refet Efendi	Bolu Bidayet Mahkemesi Başkatiibi Ahmed Emver Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1299	163	477	DH.SAİDd...
73	Osman Şakir Efendi	Çorum Nakşibendi Tarikatı Seccadenişini Edhem Babazade Ali İzzet Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1275	157	3	DH.SAİDd...
74	Ömer Faruk Efendi	Mülazım Osman Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1304	161	279	DH.SAİDd...
75	Ömer Fazlı Efendi	Mehmed Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1278	157	211	DH.SAİDd...
76	Ömer Fazlı Efendi	Karafikiyazade Mehmed Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri)	/1279	7	775	DH.SAİDd...
77	Ömer Lütfi Efendi	Çorumluzade Hacı Abdükerim Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri)	/1264 Erzincan doğumlu	66	453	DH.SAİDd...

78	Ömer Şevki Efendi	Çorumlu Hoca Veli Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1305 Bilecik doğumlu	181	373	DH.SAİDd...
79	Ömer Zehmi Efendi	Hoca Hüseyin Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1250	27	241	DH.SAİDd...
80	Rıfat Efendi	Çorum tüccarından Mehmed Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1284 Yozgat doğumlu	46	23	DH.SAİDd...
81	Rumî Efendi, Karafakızade	Çorum Bidayet Mahkemesi icra memuru Ömer Fazlı Efendi'nin oğlu	29/Z (Hicri) /1304	181	393	DH.SAİDd...
82	Ulvan Ali Efendi	Dargah-ı Ali Kapıcıbaşılarından Ali Ağa'nın oğlu	: 29/Z (Hicri) /1264	73	117	DH.SAİDd...
83	Ulvan Efendi	Mehmed Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1299	151	137	DH.SAİDd...
84	Yusuf Ziyaeddin Efendi	Burhanzade Veyisi Ağa'nın oğlu	29/Z (Hicri) /1290	103	393	DH.SAİDd...

Yukarıdaki bilgiler ve sicillerin tam olarak yayınlanmasıyla Çorum Yerel Tarihine ışık tutacak birçok bilgiye ulaşmak mümkündür.

Son olarak şunu ifade etmek gerekir. Yerel tarih yazılmadan genel tarihin yazılması mümkün değildir. Özelden genele giderek cihan devleti olan Osmanlı'nın kurumsal tarihi, ekonomisi, sosyal hayatı gibi konular daha tafsilatlı olarak yazılacaktır.

TUNA BOYLARINDA ALACALI BİR SAVAŞCI: YEĞEN OSMAN PAŞA**

Osman Karatay*

Yeğen Osman Paşa, Osmanlı Devleti tarihinin ikinci yarısının başları diye tarif edebileceğimiz döneme özgü eşkıya-paşaların en özgün örneklerinden biridir. Hakkında Türkiye'de müstakil çalışma yapılmamıştır. Türk tarihçiliğinde onun hayat hikâyesi 2. Viyana kuşatmasının ardından başlar ve 1689'da idamıyla birlikte son bulur. Belgrat'ı savaşız olarak Habsburglara teslim eden adam olması ile bilinir. Hakkında Belgrat'ta hacimli sayılabilecek bir eser hazırlanmıştır.¹ Biz bu tebliğde daha çok bu esere dayanacağız. Daha önce Çorum Hâkimiyet gazetesinde yayınlanan bir yazımızda bu Alacalı paşaya dikkat çekmiş ve hakkında çalışılması tavsiyesinde bulunmuştuk.²

İstanbul cihetinden bakınca, Yeğen Osman Paşa'nın kökleri konusunda yeterli kaynak yoktur ve ancak ayrıntılı bir arşiv çalışmasının bunu açığa çıkarması beklenebilir. Kont Luigi adlı Marsilyalı bir yazar onun aslen Ermeni ve Hristiyan olduğunu, 4. Mehmed'in kızıyla evlendikten sonra hızla yükseldiğini söylese de, beri tarafta bunu doğrulayacak bilgi yoktur; ne saraya damat olmuştur ve ne de sözkonusu kaynaktaki bilgilerin tarihi Osman Paşa'nın yaşadığı dönemle uyushmaktadır.³

Abdullah Ercan'ın hazırladığı Çorumlu Şairler adlı kitapta ise onun hakkında bir sayfalık bilgi verilmekte ve başka yerlerde bulunmayan bilgiler nakledilmektedir.⁴ Dolayısıyla paşanın şairliği işin içine girmekte ve sözkonusu kitapta güzel bir şiiri yer almaktadır. Kaynak bildirmese de, Ercan'ın bu bilgiyi 1930'ların ünlü Çorumlu dergisinden naklettiği anlaşılıyor. Zira bu derginin 1939 tarihli 13. sayısında bu konuda bilgi vardır.⁵ Dipyazıda

* Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova, İzmir.

** Osmanlı tarihçisi olmayan benim, bu çalışmada büyük yardımlarından ötürü Sayın Doç. Dr. Turan Gökçe'ye ve Sayın Ethem Erkoç'a şükran borçluyum.

1 Katić, Srdan, Јерен Осман Паша, Beograd, 2001. Bu kitap hakkındaki değerlendirme için bkz. Karatay, Osman, "Jegen Osman Paşa", Karadeniz Araştırmaları, I/1 (Bahar 2004), s.136-137.

2 Karatay, Osman, "Alacalı Paşa", Çorum Hakimiyet, 12.5.2004.

3 Katić, a.g.e., s.37. Katić'e göre Osman Paşa'nın Türklüğü sorgulanamaz, zira Osmanlı kaynaklarında aksini akla getirecek en ufak bir kayıt yoktur.

4 Ercan, Abdullah, Çorumlu Şairler, s.55.

5 Bkz. Köseoğlu, Neşet, "Çorumlu Yeğen Paşa", Çorumlu, sayı 13 (1939), s.396.

belirtildiğine göre, Çorum valisinin nüfus kütüklerine istinaden ilde yetişmiş şairlerin tespitiine dair 1936 yılındaki bir yazısına cevaben Alaca kaymakamlığından ulaşan yazıda, Yeğen Paşa'nın Alaca'nın Çöplü köyünden Baba Paşa adlı birinin oğlu olduğu ifade edilmektedir. Çağdaşı ve hemşehrisi Kayıkçı Kul Mustafa'ya nazire yaparcasına şiir yazan ve isminde Çorumî ibaresini kullandığı görülen paşanın şiiri şu şekildedir:

GÜFT-İ YEĞEN PAŞA-İ ÇORUMÎ

Alunsun abdestler ibadet olsun
Hızır sana yardım eylesün Yeğen
Topla askerini cem'et başına
Görenler methini eylesün Yeğen

Bozuldu ordular otağlar göçtü
Nice vezirlerin tedbiri şaştı
Yüzbin kolağası Tuna'yı geçti
Çorumlu namını söylesin Yeğen

Bir name yazdurup aşağı göndür
Onyedı kırala namını bildir
Elinde Zülfıkar altında düldül
Allah Allah deyüp çalıyor Yeğen

Urulmuş kolundan kendü bağıyor
Köleleri siyim siyim ağlıyor
Yeğen Gazi der ki kanım çağlıyor
Namımız Çorum'da söylensin Yeğen

Şiirden Yeğen'in Tuna boylarında savaşta olduğu günlerde bile aklının Çorum'da olduğu, açıkça Çorumluluğunu vurguladığı görölüyor; hatta memleketinde kendi namını söyletmek istemesinden hareketle, burada geleceğe dair düşüncelerinin olduğuna dahi hükmedilebilir. Öte yandan, onun çocukluk ve ilk gençliğinin İlgin çevresinde geçtiğini söyleyen Katiç'e bu noktada katılmak mümkün değildir. Paşa anlaşılan reşit olana kadar Çorum'da yaşamıştır ki, hatıralarını korumaktadır. İlgin'a daha sonra gittiği

anlaşıyor.

Ailece Afyon'un Kara Sevinç köyünde arpalıklarının olduğu anlaşıyor. Burada iki dayısı vardı: Sekbanbaşı Deli Veli ve onun küçüğü Kara Hasan. Paşamız bu büyük dayısına gönderme ile Yeğen lakabını almıştır. Viyana kuşatması sırasında Sırbistan'daki Piro'ta yaşayan kardeşi İbrahim ile Ahmet ve Küçük Yeğen adında iki çocuğunun adı bilinen bir kızkardeşinden bahsedilir. Küçük Yeğen de lakabını Yeğen Osman Paşa'dan almıştır. Ayrıca yine kardeşi olarak geçen ama Deli Veli'nin oğlu olması kuvvetle muhtemel bulunan sekbanda bölükbaşı olan bir Şahin'den söz edilir. Akrabalık derecesi bildirilmeyen bir Seyit Mehmed'in de adı geçer.⁶ Küçük yaşta babası öldüğü için dayılarının yanına gitmiştir. Mektebe gittiği, Viyana savaşıdan hemen önce evlendiği ve savaş yıllarında -haliyle- küçük yaşta olan bir oğlunun olduğu bildiriliyor. Dayısının yanında 15 yıl görevde bulunduğunu düşünürsek ve bu ilk evliliği ise, nispeten geç bir tarihte evlendiği ortaya çıkıyor. Yine de, 1650'lerin başından daha önce doğmuş olamaz.

Viyana kuşatmasını takip eden yıllarda Yeğen'i Melek İbrahim Paşa'nın sekban bölükbaşı olarak görüyoruz.⁷ Burada Macaristan'ın savunulmasında başarılı hizmetler görmüşlerdir. Ancak Melek İbrahim Paşa'nın başarıları geridekilerin hasedini celp ettiğinden, özellikle Estergon kuşatmasında yeterli yardım gönderilmemiş, burada ve Uyvar'da yaşanan bozgunlardan sonra Vezir-i Azam Kara İbrahim Paşa'nın talebiyle adaşı 1685'te idam ettirilmiştir. Komutanlarını kaybeden sekbanlar ve leventler başsız bir halde geri dönmüşler ve memleketlerine gitmişlerdir. Bu esnada Yeğen'in de Ilgın'a geldiğini görüyoruz.⁸

Bundan sonra, zaten onyıllardır Celali isyanlarıyla tarumar olan düzen bir kat daha bozulmuş, bu cephe artıkları da şakiliğe başlamışlardır. Yeğen Osman bunların en meşhurlarındandır. Bu durum, Anadolu'dan Balkanlardaki cephelere asker kaydırılmasını da etkilemiştir, zira yerel yöneticiler ellerindeki kuvvetlerle eşkiyaya bile karşı çıkamıyorlardı. Bolvadin'in kuzey ve doğusu, yani Yeğen Osman'ın bulunduğu bölge, bu günlerde şakiliğin en fazla olduğu yerlerdi.⁹ Bu durum İstanbul, Bursa ve Manisa'dan Konya ve Suriye'ye giden kervan yolunu inkıtaa uğratmış, ticareti

6 Katić, a.g.e., s.38.

7 Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, C.12, s.135.

8 Katić, a.g.e., s.40.

9 Yeğen'in kardeşi veya dayıoğlu Şahin de 35 adamıyla bu işin içindeydi.

Katić, a.g.e., s.41.

durma noktasına getirmiştir. Büyük Cafer Paşa'nın aldığı tedbirlerle 1686 yılı içinde kaçaklar büyük ölçüde tedip edilmiş, bunlardan en önemlisi olan Kürt asıllı Yadigaroglu ve adamları yakalanarak idam edilmişlerdir.¹⁰ Bunun ardından kısa sürede isyanlar sönüştür.

Yeğen Osman hiçbir şekilde Yadigaroglu'nu desteklememiştir. Aynı senenin sonunda, cephedeki ihtiyaçların zorlamasıyla padişahın yayınladığı ferman üzerine bölükbaşı Yeğen Osman ile anlaşma masasına oturulmuştur. Birkaç ay sonra kendisini serçeşme ünvanı sahibi ve Afyonkarahisar'da sancakbeyi olarak buluyoruz. Kendisinden bütün başıboş leventleri toplaması beklenir. Böylece bir taraftan devlete önemli miktarda asker sağlamış, bir taraftan da devlet yetkisiyle kendisine büyükçe bir ordu kurmuştur.¹¹ Yeğen Osman 1687 Haziran'ında askerleriyle birlikte Üsküdar üzerinden Rumeli'ye geçti. Geçişten önce Yeğen karşıda padişah tarafından kabul edildi. 2395 adamı vardı. Bölükbaşı Gedik Mehmed'in 300 adamı da onlara katıldı. Askerler söz verilen parayı alamadıkları için isyan ettilerse de, sonunda iş tatlıya bağlandı. İstanbul açısından en önemli kazanç, bu kadar asinin Anadolu'dan uzaklaştırılması olarak görülüyordu.¹²

Yeğen'in kuvvetleri, Macaristan cephesinde Habsburg ordusuna karşı Temmuz ayında Osiyek'te kazanılan muharebeye yetişemedi. Bu zaferin meyvesini toplayamayan Vezir-i Azam Boşnak Süleyman Paşa, 12 Ağustos günü Mohaç ovasında tekrar bir meydan savaşı verdi ise de, büyük kayıplara uğradı.¹³ Yeğen Osman'ın da katıldığı bu savaşta kayıpların çoğunluğu piyade olduğu için, onun sekbanlarının fazla kaybının olmadığı sanılıyor.¹⁴

Vezir-i Azam'dan hoşnutsuzluk, ücret ve erzaklardaki sıkıntılar da eklenince, Başka'ya çekilen ordunun kimi birimlerinde isyan çıktı. Orta Karadeniz bölgesinden ünlülerin başı çektiği isyancılar Yeğen Osman'a geldilerse de, onun arabuluculuk rolünü üstlendiği görülüyor. Boşnak Süleyman Paşa isyancıları sakinleştiremeyince kaçmak zorunda kaldı. Başsız kalan orduyu idare edip düzeni korumak Yeğen'e kaldı.¹⁵ Geri kalanlar ise nizamın bozulmaması için Halep beylerbeyi Süleyman Paşa'yı komutan

10 Katić, a.g.e., s.43-44.

11 Katić, a.g.e., s.48-49.

12 Katić, a.g.e., s.53-54.

13 Hammer, a.g.e., s.135-136; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, s.463.

14 Katić, a.g.e., S.59-60.

15 Hammer, a.g.e., s.146.

seçtiler. Yeğen Osman Bey bu çözümde önde gelenlerden biriydi.¹⁶ Hemen İstanbul'a haber gönderildi. Saray onu serdar olarak atadı, ancak vezir-i azamlığa atanması için inceleme yapılacağı bildirildi.

Bununla birlikte, askerin İstanbul'a doğru yürüyüşü durmadı. Belgrat'a geldiklerinde İstanbul'dan da haberci geldi ve isyancıların itaat ettikleri Siyavuş Paşa'nın serdar olarak atandığı bildirildi. Bu haber memnuniyetle karşılandı ancak Belgrat'ta kışlamayı reddettiler. Bunun için şartları Boşnak Süleyman Paşa'nın idamı idi. Yeğen Osman Bey'in isyanda yavaşlatıcı bir rolde olduğu görülüyor. Öte yandan, başsız kalan birliklerin de katılımıyla, o günlerde bulunduğu İstanbul'a derlediği bilgileri aktaran Fransız elçisi Pierre Girardin'e göre, asker sayısı 8,000'e çıkmıştı. Münferit ve toplu kaçışlarla ordunun toplam sayısı sürekli azalırken, ona bağlananların artması dikkat çekiyordu. Kaynaklarda onun ismi isyancıların kanlı işleriyle birlikte anılmaz.¹⁷ Ama sonuçta İstanbul'a doğru akan asker selinin içindeydi. Bu arada, hudut cephesinin boşalması sebebiyle Habsburg orduları savaşız olarak Osiyek'e girdiler.

İsyancılar Niş'e geldiklerinde, saraydan da haberci ulaştı ve Siyavuş Paşa'nın vezir-i azam olarak atandığı, Süleyman Paşa'nın ise hapsedildiği bildirildi.¹⁸ Böylece her istediklerini almak isyancıları şımarttı. Yürüyüşlerini durdurmadılar ve İstanbul'a yaklaştıkça padişahın tahttan indirilmesini telaffuz etmeye başladılar. Padişah İstanbul'da da yalnızlaşmaya başlamıştı. Bu şartlarda umut olarak Yeğen Osman Bey'i gördü ve gizli bir yazı ile yüklü miktarda para gönderdi. Mektubunda kendisinin daha önce ona gösterdiği merhamet, hayatını bağışlaması, beylik unvanı ve sancak beyliğinin verilisi gibi hususlar hatırlatılıyor, teklifi kabul ederse padişahın büyük kızı Hatice Sultan ile evleneceği ve vezirlik payesi alacağı bildiriliyordu.¹⁹

Yeğen Osman ne isyancılara tam katılabiliyor, ne de onlardan ayrılabilirdi. Esas siyasetinin devletten yana olduğu seziliyordu. İsyanda bastırıcı, yatıştırıcı bir rol oynuyordu. Örneğin ordunun isyancı elebaşları Edirne yakınlarında kendi seçtikleri Siyavuş Paşa'ya bile isyan ettiklerinde, durumu denetime alan o oldu.²⁰ Bu süreç gittikçe isyancılarla Yeğen Osman'ın arasını açtı. Nihayet birlikte yol alan taraflar Edirne yakınlarında savaşmak

16 Katić, a.g.e., s.64-65.

17 Katić, a.g.e., s.72.

18 Hammer, a.g.e., s.148.

19 Katić, a.g.e., s.76.

20 Katić, a.g.e., s.79.

üzere karşı karşıya geldiler. Yeğen Osman'ın cesur ve kararlı tutumu üzerine isyancılar silahlı mücadeleyi göze alamadı.²¹

Bu şekilde İstanbul yürüyüşü sürdü. Yeğen, bu yürüyüş haricinde hiçbir zaman isyancılarla birlikte olmadı. Hatta onlar İstanbul'a girdiklerinde kendi sekbanları ve sarıcalarıyla Davutpaşa'da kaldı.²² İsyancılar, İstanbul'da kendi çevresinde bile yalnız kalan padişahı değiştirdiler ve kardeşi Süleyman'ı tahta çıkarttılar.²³ Ancak bu onları tatmin etmedi. İstedikleri parayı alınca bile dağılmadılar. Çünkü dağıldıkları anda cezalandırmanın başlayacağını biliyorlardı. Her gün isyan için başka bir bahane buluyorlar, hiçbirşey bulamasalar memnun kalmadıkları kendi isyancı elebaşları için isyan ediyorlardı. En kötüsü bu isyanların yağmaya dönüşmesi, şehirde can güvenliğinin kalmaması idi.²⁴ İsyancıların İstanbul'a getirip başa geçirdikleri, Sadaret kaymakamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın eniştesi olan Siyavuş Paşa da onlarla mücadele halindeyken öldü.²⁵ Yeğen saraya yardım önerdi ama saraydaki hesaplar başka türlü idi. Yeğen Osman duruma hâkim olduğunda 4. Mehmet'in geri geleceğini düşünüyorlardı. Şehirde işinin olmadığını gören yeğen, Rumeli Beylerbeyliğini ve tabii paşalık rütbesini talep edip aldıktan sonra tekrar Balkanlara döndü.²⁶ İstanbul'da ise nihayet bir halk ayaklanması çıktı ve ele geçen bütün isyancılar öldürüldü.²⁷

Yeni Vezir-i Azam Nişancı İsmail Paşa'nın İstanbul dışına çıkma niyeti olmadığından, işleri Yeğen Osman Paşa'ya hamletti ve taleplerini kabul etti. Yetkileri onu Balkanların padişahı gibi yapıyordu. İstanbul'da onu yetenekli ve büyük bir asker olarak görenler çoktu. Ona vezirlik rütbesi ve Macaristan

21 Katić, a.g.e., S.81.

22 Katić, a.g.e., s.87. Hammer onun cesareti olmadığı için İstanbul'a giremediğini söyler. Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, s.156.

23 Ayasofya'da gün doğarken İstanbul'daki bütün ileri gelenlerin hazır bulunduğu bir meclis toplanmıştı. Burada da Padişah'ın av peşinde koşmaktan başka bir iş yapmadığı yönünde herkesin şikayetçi olduğu görülmüştü. Hammer, a.g.e., s.151-152. Bu işte İstanbul kaymakamı olan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın öncü olduğu anlaşıyor. Danişment, a.g.e., s.464.

24 Aralarında Yahudi ve Hristiyanların da bulunduğu kimseler yağmadan pay almak maksadıyla Yeniçerilerle birlikte hareket ediyorlardı. Hammer, a.g.e., s.158.

25 Hammer, a.g.e., s.158.

26 Katić, a.g.e., s.90; Hammer, a.g.e., s.157.

27 Hammer, a.g.e., s.159-160. Jorga halktan 20 bin kişinin toplandığını söyler: Jorga,

cephesinin başkomutanlığı da verildi. Ayrıca zengin Halep eyaletinin gelirleri ona bağlandı.²⁸ Tam bir yıl önce, 1687 başlarında padişahın fermanıyla kellesi istenen Yeğen Osman Beg, böylece vezir Yeğen Osman Paşa olarak devletin kaderinde en önemli noktaya yerleşmişti.

Yeğen Osman Paşa askeri için gerekli parayı bulmakta kimi yerlerde zorluklar yaşadı. Eski Rumeli Beylerbeyi olan Ohrid Sancakbeyi Zeynel Paşa vermesi gereken parayı göndermeyip isyan bayrağını çekince, paşa onun üzerine yürüdü. Zeynel Paşa İstanbul'a kaçtı ise de, Yeğen ile arasını bozmak istemeyen vezir-i azam onu hemen idam ettirdi.²⁹

Yeğen ise bir müddet Kosova'da kaldı. Burada başpiskopos 3. Arseniye Tsrnojeviç ile görüştü. Yeğen'in askerleri bir aramada on atın taşıdığı bir hazine ile karşılaştılar. Soruşturmada Müslüman olmuş bir Sırp kilise görevlisinin Graçanitsa Manastırı'nda saklanan bu hazineyi aldığı öğrenildi. Eski görevli olduğu için hazinenin yerini biliyordu. Bu kimse soruşturmada başpiskoposa bu paranın asker toplamak için Viyana'dan gönderildiğini söyleyince Arseniye zordu kaldı ve ancak yüklü bir miktar ödeyerek hayatını kurtardı. Graçanitsa manastırı ise yıkıldı ve dağıtıldı. Lakin bu olayla ilgili yeterli kayıt bulunmamaktadır ve tek bir kaynak tarafından haber verilir.³⁰ Yeğen buradan Üsküp'e geçti. Hakkında şüpheli haberler gelen Katolik piskopos Petro Bogdani o gelmeden önce kentten kaçtı. Böylece şüpheler haklı çıktı. Şehirdeki Katoliklerden yüksek miktarda para alındı.³¹

İstanbul isyanından kaçan pek çok kimse Yeğen'in yanında bulunuyordu. Bunlar sürekli onu İstanbul üzerine yürüyüp istediklerini almak üzere kışkırtıyorlardı. Yeğen bunu yapmadı ise de, kendisine merkezden yeterli miktarda asker ve cephane gönderilmemesinden duyduğu dargınlık ile vezir-i azama ya bizzat savaşa çıkması, ya da mührü kendisine göndermesi yönünde bir mektup yazdı. Her ikisini de yapamayan, Yeğen'in bu hızla kendi makamına oturacağından endişe eden İsmail Paşa, onun ve Rumeli beylerbeyliğine getirilen dayısı Deli Veli Paşa'nın katline dair fetva çıkarttırdı.³²

Yeğen Makedonya'dan Sofya'ya doğru ilerlemişti. Onun İstanbul'a

28 Katić, a.g.e., s.102-103; Hammer, a.g.e., s.162.

29 Katić, a.g.e., s.107. Zeynel Paşa hakkındaki başka şikayetler çoktan İstanbul'a ulaşmış bulunuyordu. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3/2, s.428.

30 Katić, a.g.e., s.108.

31 Katić, a.g.e., S.111-112.

32 Katić, a.g.e., s.115.

yürümesi durumunda yapacak bir şey yoktu; ücretlerini alamayan İstanbul askerleri zaten isyanın eşiğindeydi. Bu yüzden, fetvadan sadece iki gün sonra Yeğen Bosna valiliğine, dayısı Deli Veli ise Hersek sancakbeyliğine atandı. Lakin her ikisi de görev yerlerine gitmediler. Dolayısıyla nefir-i amm kararından dönülmedi. Bütün Rumeli kentlerine onları cezalandıracak birliklerin teşkil edilmesi için fermanlar gönderildi. Edirne ve Belgrat'ta da ona karşı özel savunma tedbirleri alındı. Yeğen ise Sofya ve yöresinin tam hâkimi oldu.³³ Anadolu'da dayısının da dâhil olduğu isyanda Gedik Mehmet Ankara'nın batısında tutunmuştu ve nefir-i amm güçleri onlara güç yetiremiyordu.

O günlerde İstanbul'daki havayı bir Dubrovnik kaynağı iyi yansıtır: "Şimdi kimse devletin düşmanlarıyla ilgilenmiyor, herkes Yeğen'e karşı hazırlanıyor."³⁴ Bu durum özellikle ulemayı endişelendirmişti. Padişaha gittiler ve mührün bu kardeş kavgasını önleyip memleketi birleştirecek birine verilmesini istediler. Sultan bunu kabul etti ve İsmail Paşa'nın yerine Bekri Mustafa Paşa'yı getirdi. Yeğen'in Varadin isyanı günlerinden yoldaşı olan ve hayatını kurtardığı bu paşa hemen fetvayı kaldırdı ve Yeğen ile taraftarlarını bağışladı. Anadolu'da ise isyancılara birer sancak dağıtılarak devlet hizmetine alındılar.³⁵

Yeğen Sofya'da iken, onu cezalandırmaya istekli olan Macaristan cephesi komutanı Serasker Hasan Paşa Pirot'a gelmişti. Ancak İstanbul'dan gelen tehdit dolu fermanlardan sonra Pirot'u terk edip Belgrat'a döndü. Komuta ettiği birliklerde isyan belirtileri vardı. Kimi komutanlar gizlice haber gönderip Belgrat'a gelmesini istediler. Eski görevini zorla da olsa almaya istekli olan Yeğen, Bosna'ya giderken yolunu değiştirip Belgrat'a yöneldi. Şehirde yapayalnız kalan Hasan Paşa sadece gelişmeleri seyretti. Yeğen ona dokunmadı ve Vidin muhafızlığı görevini verdi. Canını kurtardığına sevinen paşa hemen yola çıktı.³⁶

Bir süre sonra, Ağustos başlarında Habsburg ordusunun ayak sesleri Belgrat'tan duyulmaya başladı. Maximillien Emmanuel komutasındaki Avusturyalılar Tuna üzerinden getirdikleri teknik malzemenin de yardımıyla

33 Katić, a.g.e., s.117-118.

34 Katić, a.g.e., s.123.

35 Katić, a.g.e., s.124-125.

36 Katić, a.g.e., s.128-129; Hammer, a.g.e., S.164.

şehri kuşatacaklardı.³⁷ Emmanuel kısa bir süre önce çekinilecek bir adam olarak gördüğü Yeğen Paşa ile temas kurmuş, ondan korkmakla birlikte, Osmanlı devletinin siyasi durumunun Balkanlarda ciddi bir savunmaya imkân vermediğini, yani kısaca İstanbul ile Yeğen arasındaki gerilimin had safhada devam ettiğini görmüştü. Bu görüşünde haklı çıktı. Belgrat'tan İstanbul'a gönderilen haberciler ciddiye bile alınmadı, yardım gönderilmedi, sadece yörede bulunan Müslüman halkın yardıma koşması yönünde bir irade yayınlandı. Bu arada da Yeğen'in affedildiği haberi ulaştırıldı. Paşa'nın elinde yeterli kuvvet yoktu. Belki surları eskimiş ve hiç tamir görmemiş Belgrat'ın kuşatmasını aylara yayabilirdi, hemen teslim olmazdı ama öte yandan, Belgrat düştüğü anda İstanbul'a kadar hiç savunma hattı bulunmuyordu. Üstelik Sırp ve Bulgarlar pek çok yerde ayaklanmışlardı. Buy yüzden kaleye 1700 muhafız bırakarak kendisi Niş'e doğru çekildi; o günlerdeki en yakın dostu Macar İmre Tököli'yi de Vidin'e gönderdi. Onlar isyancılarla uğraşırken, Belgrat büyük bir ordunun kuşatmasına dört hafta dayandıktan sonra, çaresizlik içinde teslim oldu.³⁸ İstanbul'da şehir düştükten beş gün sonra harekete geçme kararı alınmıştı.

Niş'te yanında topu topu 4000 asker bulunan Yeğen, Sırp isyancılarla uğraşırken, yeni Rumeli Beylerbeyi olarak iki yıl önce onu Anadolu'da tedip için gönderilen Kemankes Ahmet Paşa atandı. Yeğen'in kendisini Niş'e davetine cevap vermeyen yeni beylerbeyi, onun intikam alacağından korkarak kaçtı. Daha fazla rahatsızlık istemeyen sultan, ona bir hediye ve Vidin ile Drina arasını savunma görevini ileten bir hatt-ı hümayun gönderdi. İyice kızan Yeğen Osman Paşa, İstanbul'a yürüme kararından ancak yoldaşlarının teskini ile vazgeçti.³⁹ Tököli Vidin çevresinde Bulgar asileri yok ettikten sonra, burayı kuşatmaya gelen Habsburg ordusunu da perişan ederken, Yeğen de Niş çevresinde bütün isyancıları yok edip, bu arada 150 kadar Sırp köyünü yaktıktan sonra, Niş'i kuşatmaya gelen Avusturyalıların kendisinden kat kat güçlü birliklerini yıpratma savaşlarıyla ortadan kaldırdı.⁴⁰

Kış gelmesiyle taraflar cephe gerisindeki kışlaklara çekildi. Yeğen Paşa da esas birlikleriyle Sofya'ya çekildi. Buradan ertesi yılın hazırlıklarına başladı.

37 Avusturyalılar kuşatma için şehrin yanına yığınak yaparken, Yeğen'in kendi sekbanlarına Belgrat'ın han ve bedebtenlerini yağmalattığı belirtilir. Danişment, a.g.e., S.466.

38 Katić, a.g.e., s.138-151; Hammer, a.g.e., s.168.

39 Katić, a.g.e., s.155-156.

40 Katić, a.g.e., S.159-160.

Anadolu ve Rumeli'den asker toplamak için hummalı bir gayrete girdi. Onun İstanbul'un her iki tarafında da etkisinin ziyadesiyle artması mazisi ile birleşince, İstanbul'daki havayı tamamen aleyhine çevirdi. Vezir-i azam onun kendi yerine geçeceği endişesini hep taşıyordu. Onun ve lehtarlarının beklediği fırsatı Kırım Hanı Selim Giray sundu. Yeğen ile hiçbir şahsi meselesi olmamasına rağmen, 1689 Ocak ayında Edirne'de onun yokluğunda toplanan savaş meclisinde Selim Giray bütün kargaşanın sebebi olarak onu gösterdi ve eğer idam edilmezse İstanbul ile bütün bağlarını koparacağını söyledi. Bunun üzerine, önce Yeğen'in Anadolu'daki güçlü adamı Gedik Mehmet Paşa ve ardından Yeğen Paşa hakkında derhal bir idam fermanı hazırlandı.⁴¹ Lakin bunu uygulamak kolay değildi. En başta Kamenice'de çıkan isyan idamın ertelenmesine sebep oldu. Lakin vezir-i azam bu isyanı kullanmayı bildi. Kamenice'de yeniçeriler ayaklanarak Seyit Ahmet Paşa'yı öldürmüşlerdi. Onun yerine Yeğen Osman Paşa atandı. Giderse Yeniçeriler nasılsa onun icabına bakar diye düşünüldü. Gitmezse de itaatsizlik etmiş olacak, bir kat daha suçlu duruma düşecekti.⁴²

Bu arada onunla silahlı mücadele için de zemin hazırlandı. Anadolu'daki yandaşlarına Rumeli'ye geçme talimatı verildi, bu arada da bir bir ortadan kaldırıldılar. Rumeli'de ise Sofya, daha doğrusu Yeğen'in ordugâhının bulunduğu Yeğenabad kışlağı dört taraftan sarıldı ve Yeğen'in dışarı ile haberleşmesi dahi engellendi. 10 Şubat itibarıyla çevredeki bütün kadınlara Yeğen'in katli hakkındaki nefir-i amm ulaşmış ve bütün komutanlara Macaristan'ın (yeni) seraskeri Arap Recep Paşa komutasında toplanmaları emredilmişti.⁴³

Yeğen yine eskisi gibi olacağını düşünüyordu. Yani yerel zorluklar fermanın uygulanmasını engelleyecek, pek çok kimse de onu destekleyecekti. Ancak durum değişmişti. Belgrat'ın savaşız düşmesi kendisine olan sevgiyi bitirmişti ve herkes ondan kurtulmak istiyordu. Anadolu'dan da yardım gelme imkânı kalmamıştı. Durumun ciddiyetini geç de olsa fark eden Yeğen, Soyfa'yı alıp Recep Paşa'yı orada beklemeye karar verdi. Fakat onun atlı birlikleri hiçbir şekilde kuşatmaya, hele sokak savaşına alışık değildi. Daha ilk saldırıda büyük başarısızlık yaşadıkten sonra Pirot'a doğru çekildiler. Orada Anadolu ve Arnavutluk arasında ikilem yaşadı. Hayatta kalanlardan Sivas beylerbeyi Gedik Mehmet Paşa ve Çorum sancakbeyi Ceritoğlu onun

41 Hammer, a.g.e., s.173.

42 Katić, a.g.e., s.175-178.

43 3Katić, a.g.e., s.184-185.

adamları idiler, Arnavutluk'ta ise halk içinde büyük desteği vardı. Fakat İstanbul bu desteğin farkında olarak önlem almış, kendine yakın kimseleri ilgili bölgelere atamıştı. Yeğen'in en güvendiği isim olan ve kendisinin Üsküp martolozbaşılığına getirdiği Zurnapa Mustafa Paşa'ya Rumeli eyaleti tevcih edildi ve bunun karşılığında nefir-i amm hükmüne uyması istendi. O da, muhtemelen Arnavut birlikleri içindeki uzun tartışmalardan sonra ve muhtemelen istemeyerek, bu hükme uydu. Yeğen ise bu tedbirlerin farkında olmayarak Kosova'ya doğru yola çıktı.⁴⁴ Gedik Mehmet ile Ceritoğlu ise çoktan ona yardım, daha doğrusu Rumeli'deki savaşa katılma maksadıyla yola çıkmışlardı. Yeğen'in batıya doğru çekildiği günlerde, bu iki dostu Boğazları geçmek için çabalıyordu, ancak başarılı olamayacaklardır.⁴⁵ Bu arada Yeğen'in ve akrabalarının Anadolu'daki tüm malları müsadere edildi ve her şeyine el kondu. Aynı tedbirler Rumeli'de de alındı.

Kaçacak yolu olmayan Yeğen, kurtuluşu cephede aramaya karar verdi. Gazimestan'da kendisine bir miktar Arnavut katıldı. Sultan Murat türbesinin yanında kendilerinde bulunan bütün sancak, bayrak ve diğer alametleri yaktdılar ve böylece devletle tüm alakalarını kestiler. Recep Paşa Priştine'ye doğru ilerlerken, onlar da İpek'e gidip Yeğen'in eski ama saf değiştirmiş dostu Mahmut Paşa'ya misafir oldular. Paşa onları misafir etti ve konaklarda ağırladı. Bu arada Recep Paşa'dan onların katlini emreden emir geldi. 4 Mart 1689 tarihinde geceleyin şehirde büyük bir kargaşa çıktı ve sonuçta aralarında Yeğen ile dayısı Deli Veli'nin de olduğu çok sayıda isyancı önderin kellesi Edirne'ye gönderildi.⁴⁶

Yeğen, Osmanlı tarihinde Belgrat'ı düşmana bırakıp kaçan sefih vezir olarak bilinir. Hatta sayılı entelektüel yazarlarımızdan Taha Akyol, bir yazısında kaht-ı rical konusunu işlerken, Selim Giray'ın onu eleştirisini alıntılar: "Kaht-ı rical mi vardır? Kaldı devlet bu herife mi kaldı?"⁴⁷ Başarılı bir hizmetinin bulunmadığı bir gerçektir, ancak faaliyetlerini ve kişiliğini değerlendirirken belli ölçülere riayet edilmesi gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki, bu dönem onlarca, yüzlerce komutan için başarısızlık dönemidir ve onun gibi yüzlercesinin kellesi gitmiştir. Hepsini sefihlikle

44 Katić, a.g.e., s.186-188.

45 Katić, a.g.e., s.191-192; Hammer, a.g.e., s.174. Gedik'in 4. Mehmet'in intikamcısı olarak ortaya atıldığı belirtilir. Jorga, a.g.e., s.199.

46 Katić, a.g.e., s.195. Hammer onun Mahmut Bey tarafından yenilerek öldürüldüğünü söyler. Hammer, a.g.e., s.175.

47 Taha Akyol, *Milliyet*, 11.5.1997.

suçlamak mümkün olmadığı gibi, gücünü devletten yana kullanma konusunda her zaman tercihini belli eden Yeğen Paşa'yı da büsbütün öyle görmek haksızlık olsa gerektir.

Yeğen Osman Paşa'nın kısa hayatı hem Anadolu'da, hem de Sırbistan'da yeterince türküye konu olmuştur. Onun ismi Sırp türkülerinde Yegen > Yegem > Cem olarak karşımıza çıkıyor. Cem dağlı bir hayduttur ve Güney Sırbistan ile Makedonya civarlarında faaliyet göstermiştir.⁴⁸ Afyon'da ise Bozbey türküsü olarak bilinen türkü Yeğen'e tabi olup isyan eden Bozoğlan adına söylenmiştir.⁴⁹

BOZOĞLAN TÜRKÜSÜ

Boz Beye de ferman geldi
Dost ağıladı, düşman güldü
Hane halkı mahzun kaldı
Melül da olsun ağlarım, melül of felek
Kıratımın adı benli
Toprağı kavrar üzengi
Yok Al-i Osman 'da dengi
Kıratı da istemiş, ha babam Vezir
.....
Ayağımla kendim geldim
Boynuma attım kemendim
Çarhacı Paşa efendim
Ondan da bana imdat olmadı, of felek

⁴⁸ Katić, a.g.e., S.210.

⁴⁹ <http://siir.roots.gen.tr/SiirGoster.html?siir=45343>

KAYNAKLAR

- Akyol, Taha, "Kaht-ı Rical", *Milliyet*, 11.5.1997.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.3, İstanbul, 1972.
- Ercan, Abdullah, *14. Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler*, Çorum, 1991
- Hammer, Joseph von, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.12, çev. V. Bürün, İstanbul 1986.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, C.4, İstanbul, 2006.
- Karatay, Osman, "Alacalı Paşa", *Çorum Hakimiyet*, 12 Mayıs 2004.
- Karatay, Osman, "Jegen Osman Paşa", *Karadeniz Araştırmaları*, 1/1 (Bahar 2004), s.136-137.
- Katić, Srđan, *Jegen Osman Paşa*, Beograd, 2001.
- Köseoğlu, Neşet, "Çorumlu Yeğen Paşa", *Çorumlu*, sayı 13 (1939).
- Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.3/2, Ankara, 1982.
- [Http://siir.roots.gen.tr/](http://siir.roots.gen.tr/)

GEÇMİŞTEN GELECEĞE ÇORUM MİLLETVEKİLLERİ(***)

Ali ARSLAN (*)

1. Giriş

Günümüz toplumlarının en önemli unsurlarından birini oluşturan modern kentler, sanayileşme sürecinin yarattığı toplumsal ve ekonomik koşulların bir ürünü olarak doğmuştur. Oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir yapı arz eden kent olgusu, çok fazla sayıda etkenin bileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Keleş'in de belirttiği gibi kentler, ait oldukları ülkenin ve toplumun aynası gibidirler. Parçası oldukları toplumdan ayrı düşünülmesi imkânsız olup, o toplumun birçok özelliğini bünyesinde barındırırlar. Kentlerin toplumsal ve ekonomik yapıları üzerinde, ait oldukları toplumun ekonomik ve teknolojik düzeyi son derece belirleyici rol oynar.

Kenti oluşturan faktörlerin başında, hiç kuşkusuz nüfus faktörü gelir. Ancak, nüfus faktörü tek başına kent olgusunu açıklamaya yetemez. Bir başka deyişle sosyolojik açıdan kent olgusu, yalnızca demografik temele indirgenip, "çok sayıda insanın bir arada yaşadığı yerleşim birimleri" şeklinde tanımlanamaz. Kent, nüfusun da ötesinde sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal boyutları da olan son derece önemli ve karmaşık bir bütünselliktir.

Farklı bakış açılarından hareketle, farklı kent tanımlamaları yapılabilir. Kısaca kent, "belli bir nüfus büyüklüğüne ve yoğunluğuna sahip, bireylerin ağırlıklı olarak tarım dışı etkinliklerle uğraştığı, iş bölümü ve uzmanlaşmanın had safhaya ulaştığı, kendine özgü bir kültürel dokusu ve örgütleniş düzeni bulunan, toplumsal ve idari yapılanmalar" şeklinde tanımlanabilir.

Araştırmaya konu edilen Çorum kenti, Karadeniz Bölgesi'nin, Orta Karadeniz bölümünün iç kısmında ve İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak bölümünün sınırında yer alan önemli bir geçiş kenti konumundadır. Zengin bir tarihsel mirasa sahip olan kent, tarıma elverişli bir ovanın kenarında kurulmuştur (Larousse, 1995: 2780-1). İdari bakımdan farklı dönemlerde Ankara, Sivas, Yozgat ve Amasya'ya bağlı iken 20 Nisan 1924'te il olmuştur. Birçok uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan kent, eldeki bulgulara göre ilk kez M.Ö. 5000-3000 yılları arasında bir yerleşim birimi haline gelmiştir. Takip eden süreçte yörede Asurlular, Hititler, Phrygialılar, Kimerler, Medler, Persler,

(*) Yrd. Doç. Dr. D. Sosyolog ve siyaset bilimci. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

Selefkiler, Galatlar, Romalılar, Bizanslar hüküm sürmüşlerdir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra, 1075 yılında, Danişmentli Melik Gazi tarafından bir Türk yurdu haline getirilmiştir. Yöre, Alayurtlu Türkmenlerinden Çorumlu Oymağı tarafından Türk iskânına açıldığı için önceleri Çorumlu olan ismi daha sonraları Çorum'a dönüşmüştür.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada, Çorum milletvekillerinin sosyolojik açıdan araştırıldı. Bu hedefe yönelik olarak, elit sosyolojisinin (Arslan, 2007; Hertz & Imber, 1995; Moyser & Wagstaffe, 1987) yöntem (Gilbert, 1994; Bulmer, 1994) ve teknikleri kullanılarak, Türk siyasi elitlerinin oluşturduğu araştırma evreninden, örneklem kümesi olarak 1950–2006 yılları arasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında görev yapmış Çorum milletvekilleri seçilmiştir. “Konumsal Analiz Tekniği” kullanılarak, TBMM'nin kurumsal kayıtları ve yayınları, özellikle de meclis albümleri (TBMM, 2003; TBMM, 2000; TBMM, 1997; TBMM, 1994; TBMM, 1992) incelenerek, çok partili dönemde (Arslan, 2005-b; Albayrak, 2004) Çorum milletvekilliği yapmış siyasi elitlerin toplumsal özgeçmişleri temelinde bir veri seti oluşturuldu. Bu veri setleri SPSS (Healey, 1993; Fielding, 1995; Gilbert, 1997; Altunışık, 2004) kullanılarak analiz edildi.

Oluşturulan veri seti, çok partili dönem Çorum milletvekillerinin sosyolojik profilleri yaş, cinsiyet, eğitim, mesleki özgeçmiş, aile yapısı gibi sosyal ve demografik faktörler bazında analiz edildi. İkinci aşamada ise, araştırmacının daha önceki araştırmalarda çok partili dönem (Arslan 2003-d) Türk siyasi elitleri (Çağlar & Arslan 2000) ile ilgili ortaya koyduğu genel bulgulardan hareketle, çok partili dönem Türk siyasi elitleri içinde Çorum milletvekillerinin yeri ve Türkiye'nin genel siyasi yapısı içinde Çorum'un yerinin irdelenmesi amaçlandı.

3. TEORİK TEMEL

Latince kökenli bir sözcük olan “Elit” kavramı, Fransızca “elite” sözcüğünden dilimize geçmiştir (Arslan, 2007-a: 2–6). Sosyal bilimler alanında kullanımı 19. yüzyıl sonlarına kadar inen elit kavramı, İngiltere ve Amerika'da 1930'lu yıllarda yaygınlaşmaya başlamıştır (Mosca, 1939). Sözcük, Fransız sosyolog Henri de Saint Simon'dan etkilenen Mosca (1939) tarafından keşfedilmiş olmakla birlikte, yaygın kullanımını Pareto'ya borçludur. Pareto elit'i, belirli hiyerarşik yapılanmalar içinde en üst konumu elinde bulunduranlar veya kendi faaliyet alanının en iyileri, en etkilileri olarak tanımlar (Arslan, 1995: 12). Bir başka deyimle, Pareto'ya göre elit, kendi çalışma alanlarında zirvede bulunan insanların oluşturduğu toplumsal sınıftır

(Arslan 1997: 22 ve 1995: 4).

Sosyal bilimciler kavramları genellikle teorik ya da metodolojik (Gilbert, 1994; Moyser & Wagstaffe, 1987) açıdan tanımlarlar. Teorik açıdan ele alındığında elit kavramı, kurumsal iktidara sahip, toplumsal kaynakları kontrol edebilecek konumda bulunan, karar verme sürecini doğrudan ya da dolaylı olarak ciddi bir şekilde etkileyebilen (Dahl, 1961), karşıtlarına rağmen istek ve amaçlarını gerçekleştirebilen bireyler olarak tanımlanabilir (Arslan, 2005-a; Arslan, 2004-h).

Tanımlamada vurgu yapılan toplumsal kaynaklar zenginlik, prestij, statü gibi sosyal ve ekonomik kaynaklar olabileceği gibi, karizma, motivasyon, enerji, zaman gibi bireysel kaynaklar da olabilir. Üç temel kriter "güç (Weber, 1968) (iktidar)", "kontrol" ve "etki"dir. Metodolojik açıdan ise, "konumcu yaklaşım" ve "kararcı yaklaşımlar" (Turhan, 1991) temel alınmıştır. Bu bağlamda elitler, önemli toplumsal kurumların en üst ya da karar verme sürecine en yakın konumlarını işgal eden bireyler olarak tanımlanabilir. Önemli toplumsal kurumlar arasında ise siyaset (Arslan, 2004-c; Arslan, 2004-d), ekonomi (Arslan, 2003-e), ordu (Arslan, 2004-j), yargı, eğitim ve medya (Arslan, 2004-ı) vb. kurumlar sayılabilir.

Çalışma kapsamında incelenen siyasi elitler (Landau, 1980), özelde ise Çorum milletvekilleri, metodolojik açıdan ve "konumsal yaklaşım" kullanılarak tanımlanmıştır. Genel olarak siyasi elitler, siyaset kurumu içinde en üst ya da en üste yakın konumları işgal eden bireyler olarak tanımlanır. Bir başka anlatımla ise, siyasi partiler ile yasama ve yürütme organlarında en etkin ve yetkin konumdaki bireyler, siyasi elit olarak tanımlanabilir.

4. DÜNDEN BUGÜNE ÇORUM MİLLETVEKİLLERİ

"Eşitsizlik" olgusu temelinde toplumların sosyo-politik yapıları araştırılırken genellikle, ya "sınıf teorisi" (Meisel, 1962) ya da "elit teorisi" (Arslan, 2004-a; 2004-b; 2003) kullanılır. Sınıf teorisi sınıf farklılaşmasını, "sahiplik" ve "kontrol" kavramlarını temel alarak açıklar. Elit teorisi ise ağırlıklı olarak sosyo-politik eşitsizlikleri ön plana çıkarır.

İktidar (güç ya da erk) olgusu (Arslan, 2007-b) üzerinde yoğunlaşan elit teorisi (Etzioni, 1993; 1995) toplumsal kaynaklar üzerinde de durur (Arslan, 1998). Elit teorisine göre toplumlar iki kategoriye ayrılır; güç sahibi ve yöneten "azlar", yönetilen "çoklar". Güç, elit olarak nitelendirilen bu yöneten azların elinde yoğunlaşmıştır (Arslan, 2004-c; 2004-d). Halk yığınları ise göreceli olarak güçsüzdür ve azınlığın kararlarını kabul etmekten başka fazlaca seçenekleri yoktur.

Araştırmada, elit teorisi temelinde Türk siyasi elitlerinin (Arslan, 2004-e) önemli bir parçasını oluşturan Çorum milletvekilleri sosyolojik açıdan incelendi. Öncelikle, “geçmişten günümüze Çorum milletvekilleri, yaş faktörü bağlamında nasıl bir görünüm sergilemektedirler” sorusunun yanıtı aranacak olursa, şöyle bir tablo ile karşılaşılır:

4.1. YAŞ ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN ÇORUM MİLLETVEKİLLERİ

Günümüz toplumlarında, yaşanan hızlı ekonomik, toplumsal ve siyasal değişime rağmen yaş olgusunun, siyasi elit dolaşımı süreci üzerinde etkisi halen sürdürmektedir. Siyasi elitler arasında, bazı yaş grupları daha etkin olarak varlık gösterirken, bazı yaş grupları da daha az oranda temsil edilmektedir. Günümüz Türk toplumunda da durum öteki ülkelerden pek farklı değildir. Çok partili dönemde, özellikle de 1950'den günümüze geçen süreçte, görev yapmış Türk siyasi elitleri incelendiğinde yaş ortalamasının yaklaşık 46 olduğu görülür. Bu rakam, Türk siyasi elitleri içinde orta yaş grubunun egemen olduğunu gösterir. Tablo 1'de de görüldüğü gibi 1950'den günümüze Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev yapmış/yapmakta olan Çorum milletvekillerinin yaş ortalaması da, Türkiye ortalamasına oldukça yakın olmakla birlikte Çorum milletvekillerinin yaş ortalaması, Türkiye ortalamasının biraz daha altındadır.

Tablo-1
Çorum Milletvekillerinin ve Türk Siyasi Elitlerinin Yaş Ortalaması

	1950'den Günümüze Siyasi Elitler	
	Türkiye Geneli	Çorum
Ortalama Yaş	45.86	44.93

Kaynak: Arslan'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

Tablo-2
1950'den Günümüze Çanakkale Milletvekillerinin Yaş Özellikleri

		Çorum Milletvekillerinin Yaş Özellikleri
N	Geçerli	86
	Eksik	-
Ortalama Yaş		44.93
Medyan		44
Mod		38
Minimum Yaş		30
Maksimum Yaş		68

Kaynak: Arslan'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

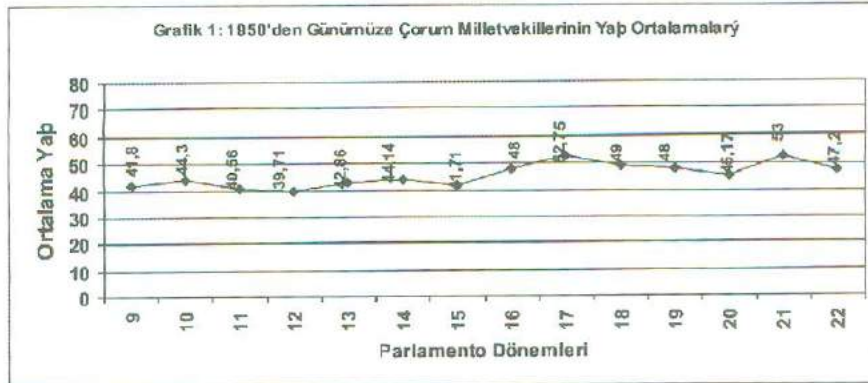
Öte yandan, Tablo 2'de de görüldüğü gibi 1950'den bugüne görev yapmış ve yapmakta olan 80'i aşkın Çorum milletvekilinin en gencinin 30, en yaşlısının ise 68 yaşındadır. Milletvekilleri arasında 38 yaşında, aktif siyaset başlamış parlamenterlerin çokluğu dikkat çekmektedir.

Konu parlamento dönemleri özelinde incelendiğinde de, en genç milletvekilleri grubunu, 12. dönem Türk Parlamentosu'nda, yani 1961–1965 yılları arasında Çorum'u temsil etmiş milletvekillerinin oluşturdukları görülür (Tablo 3 ve Grafik 1). Bir başka anlatımla, 12. dönem Çorum milletvekillerinin ortalama yaşları yaklaşık 39'dur. Öte yandan, yaş ortalaması en yüksek Çorum milletvekilleri ise 21. dönem TBMM çatısı altında görev yapmışlardır: Bu dönem Çorum milletvekillerinin yaş ortalaması 53'tür.

Tablo-3
1950'den Günümüze Çorum Milletvekillerinin Yaş Ortalamaları

	1950'den Günümüze Çorum Milletvekilleri	
	Ortalama Yaş	Milletvekili Sayısı
9. Dönem (1950)	41.8	5
10. Dönem (1954)	44.3	8
11. Dönem (1957)	40.56	9
12. Dönem (1961)	39.71	7
13. Dönem (1965)	42.86	7
14. Dönem (1969)	44.14	7
15. Dönem (1973)	41.71	7
16. Dönem (1977)	48	5
17. Dönem (1983)	52.75	4
18. Dönem (1987)	49	6
19. Dönem (1991)	48	5
20. Dönem (1995)	45.17	6
21. Dönem (1999)	53	5
22. Dönem (2002)	47.20	5
Total	44.93	86

Kaynak: Arslan'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

Tablo-4
Çorum Milletvekillerinin ve Türk Siyasi Elitlerinin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

	YAŞ GRUPLARI %					Toplam
	30-34	35-44	45-54	55-64	65, -	
Çok Partili Dönemde Türkiye Geneli	8	39	35	15	4	100
1950'den Günümüze Çorum Milletvekilleri	15.1	36.1	34.8	11.7	2.3	100

Kaynak: Arslan'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

Konu yaş grupları bağlamında incelendiğinde de son derece anlamlı bulgularla karşılaşılır. Araştırmada genç milletvekilleri olarak tanımlanan 30-44 yaş grubu, Çorum milletvekillerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır (Tablo 4). Orta yaş grubu olarak tanımlanan 45-64 yaş grubu da yine yüzde 46,5 gibi oldukça yüksek bir oranla ikinci sırada yer almaktadır. İleri yaş grubu olarak tanımlanan 65 ve yukarısı yaş grubu ise Çorum milletvekilleri arasında yüzde 2 gibi son derece küçük bir oran oluşturmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Çorum milletvekilleri, bazı oransal farklılıklar gösterse de, yaş grupları bakımından Türkiye geneline yönelik bulgularla oldukça benzeşik bir görünüm sergilemektedirler.

4.2. ÇORUM MİLLETVEKİLLERİNİN MESLEKSEL ÖZGEÇMİŞLERİ:

Elit dolaşım süreci üzerinde etkili olan bir diğer toplumsal faktör de mesleksel özgeçmiştir. Ülkenin ve toplumun içinde bulunduğu genel toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullarla yakından ilişkili olarak bazı dönemlerde, toplumsal ve siyasal hayatta belli meslek grupları daha fazla ön plana çıkabilmektedir. Başat durumdaki meslek gruplarından bireyler, mesleklerinin sağladığı avantajları ve sahip oldukları ekonomik ve toplumsal gücü de kullanarak, siyasal yaşamda daha etkin konumlara ulaşabilmektedir.

Çorum milletvekillerinin mesleksel özgeçmişleri incelendiğinde (Tablo 5) genelde Türkiye, özelde de Çorum açısından oldukça önemli bulgularla karşılaşılır. On dört dönemin ortalamasına bakıldığında, Çorum milletvekilleri arasında en başat meslek grubunu, yaklaşık yüzde 33'lük bir oranla, hâkim, savcı ve avukatları (büyük çoğunluğu avukatlar olmak üzere) içeren hukukçuların oluşturduğu görülür. Bu meslek grubunu yaklaşık yüzde 23'lük bir oranla sivil bürokrasi ve yöneticilikten gelme milletvekilleri izler. Çorum milletvekilleri arasında önemli yer tutan öteki meslek grupları ise tüccar ve sanayiciler, eğitimciler ve tıpçılardır.

Çorum Milletvekillerinin ve Türk Siyasi Elitlerinin Mesleksel Özgeçmişleri

MESLEKLER	Türk Siyasi Elitleri	
	Türkiye Geneli (%)	Çorum Milletvekilleri (%)
Sivil Bürokrat & Yönetici	20.24	23.3
Hukukçu	20.8	33.7
Mühendis & Mimar	3.93	-
Tıpçı	6.1	7
Müteahhit	(5.9) (*)	2.3
Tıp Bilimleri (Vet.-Diş H.-Ecz.)	(3.3)	1.2
Eğitim	9	8.1
Asker-Polis	4.3	2.3
Tüccar & Sanayici	17.1	15.1
Sendikalar	(1.5) (*)	1.1
Çiftçi	-	4.7
Ötekiler	8.5	1.2
Toplam	(...)	100

Kaynak: Arslan'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

**(): Genel Olarak Türk Siyasi Elitleri İçin, 1983–2007 arası verileri içermektedir.*

Çorum milletvekillerinin toplumsal profilleri, dönemler bazında ve meslekler temelinde incelendiğinde de son derece önemli ve anlamlı bulgularla karşılaşılır. Önceleri ağırlıklı olarak bir tarım kenti hüviyeti taşıyan kent son dönemlerde hızlı bir değişim geçirerek bir sanayi kenti olma yolunda ilerlemektedir. Çorum'un toplumsal ve ekonomik yaşamında gerçekleşen bu değişim kentin siyasi yapısına da yansımaktadır. Özellikle 17. dönem (1983 genel seçimleri) ile birlikte Çorum milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev yapan milletvekilleri arasında, tüccar ve sanayici kökenli milletvekilleri kesintisiz ve ciddi oranlarda varlık göstermeye başlamışlardır. Özellikle 22. dönem parlamentosunda görev yapan 5 Çorum milletvekilinin ikisinin bu meslek gruplarına mensup olması dikkat çekicidir.

4.3. ÇORUM MİLLETVEKİLLERİNİN EĞİTİM DÜZEYLERİ VE YABANCIDİL BİLGİSİ

Sıklıkla vurgulandığı gibi günümüzde, toplumların gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde kullanılan en önemli kriterlerden bir tanesi de eğitimidir. Yaşanan değişim ve modernleşmeye paralel olarak, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de, elit dolaşım süreci üzerinde etkili olan faktörler arasında, aristokratik etkenlerin önemi azalmaya, kazanılan bireysel yetenek ve yeterliliklerin önemi ise artmaya başlamıştır. Niceliksel ve niteliksel yönleri

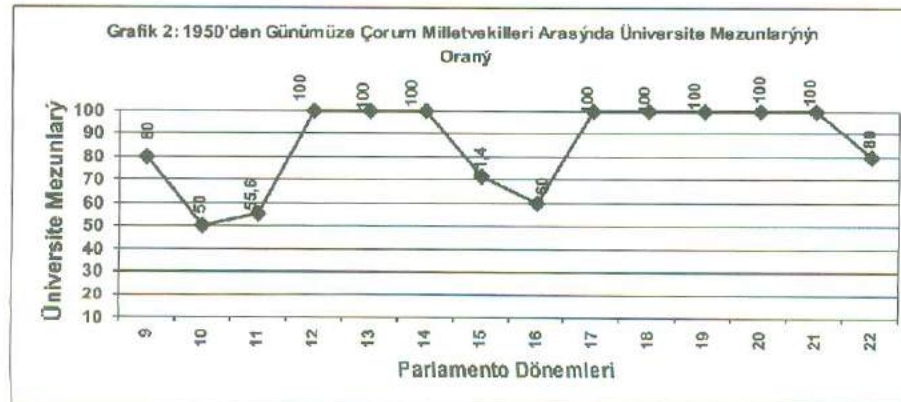
ile eğitim de kazanılan önemli etkenlerden başta gelenidir.

Dünden bugüne Çorum milletvekilleri eğitim faktörü temelinde incelendiğinde önemli bulgularla karşılaşılır. Tablo 7'de de görüldüğü gibi, 1950'den günümüze TBMM'de Çorum ilini temsil etmiş parlamenterlerin yaklaşık yüzde 84'ü üniversite mezunudur. Çorum milletvekilleri arasında lise mezunlarının oranı yaklaşık yüzde 8'dir. Buna karşın ortaokul mezunlarının oranı ise yüzde 3,5 ve ilkokul mezunlarının oranı ise yüzde 4,7'dir. Tablo 6'da da görüldüğü gibi Çorum milletvekillerinin eğitim ortalaması Türkiye geneline yakın ancak biraz daha üzerindedir. Bu oransal veriler, "Çorum halkının eğitime ve yüksek eğitim gerektiren mesleklere oldukça büyük bir önem atfettiği, Çorum'da milletvekili seçilebilmek için üniversite mezunu olmanı, neredeyse bir ön koşula doğru dönüşmekte olduğu" gerçeğine işaret etmektedir (Grafik 2).

Tablo-6
Çorum Milletvekillerinin ve Türk Siyasi Elitlerinin Eğitim Düzeyleri

Eğitim Düzeyi	Türk Siyasi Elitleri	
	Türkiye Geneli (%)	Çorum Milletvekilleri (%)
Üniversite	80.1	83.7
Lise	8.3	8.1
Ortaokul	7.3	3.5
İlkokul	4.3	4.7
Toplam	100	100

Kaynak: Arslan'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

Türk toplumu Cumhuriyet'ten günümüze, Ulu Önder Atatürk'ün liderliğinde başlattığı modernleşme sürecinin (Arslan, 2005-b; 2003-c) bir sonucu olarak, açık toplum olma yolunda hızla ilerlemektedir. Sahip olunan kaynaklar ve dinamikler etkin verimli bir şekilde kullanılabilirse Türkiye sosyal, ekonomik ve siyasal anlamda aldığı mesafeyi katlayarak arttıracak ve dünya devletleri arasında hak ettiği yeri daha kısa süre içinde alacaktır. Bu idealler ve hızla küreselleşen dünyada bireyler açısından yabancı dil bilmek oldukça önemli avantajlar sağlamaktadır.

Tablo-7
Çorum Milletvekillerinin Yabancı Dil Bilgisi

	1950'den Günümüze Çorum Milletvekilleri (%)
Yabancı Dil Bilmiyor	29.1
Bir Yabancı Dil Bilen	51.2
İki Yabancı Dil Bilen	19.8
Toplam	100

Kaynak: Arslan 'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

Çorum milletvekilleri, yabancı dil bilgileri bakımından incelendiğinde ortaya çıkan bulgular da bu savı destekler doğrultudadır. Tablo 7'de de görüldüğü gibi, 1950'den günümüze Çorum'u temsilen görev yapmış olan parlamenterlerin yüzde 70'ten fazlası en az bir yabancı dil bilmektedir. Bunun da ötesinde yaklaşık yüzde 20'si iki yabancı dil bilmektedir. Çorum milletvekillerinin yabancı dil ortalaması ise 0,9'dur.

4.4. ALDIKLARI EĞİTİMİN TÜRÜ BAKIMINDAN ÇORUM MİLLETVEKİLLERİ

Sıklıkla dile getirildiği gibi çağdaş toplumlarda, bireylerin eğitim düzeyi kadar alınan eğitimin niteliği ve türü de çok büyük önem taşır (Arslan, 2005-c; 1999; 1995). Öteki toplumlarda olduğu gibi, günümüz Türk toplumunda da üniversite eğitimi kadar, bu eğitimin alındığı üniversite ve hatta üniversitede eğitimin alındığı fakülte ve bölüm de oldukça büyük önem taşımaktadır. Bütün bu etkenler birbirleriyle ilintili olarak bireylerin toplumsal konumunun ve mesleki kimliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynar.

Bu saptamadan yola çıkılarak Çorum milletvekilleri, üniversitede aldıkları eğitimin türü bakımından incelendiğinde de, oldukça önemli bulgularla karşılaşılır. Son yıllarda yaşanan düşüş trendine rağmen, hukuk eğitimi günümüz Türk toplumunda halen büyük önem taşımaktadır. Genel açıdan incelendiğinde, Tablo 8'de de görüldüğü gibi, Çorum milletvekilleri arasında

yüzde 37,2'lik oranla hukuk fakültesi mezunları ilk sırayı almaktadır. Çorum milletvekilleri arasında yaygın ikinci eğitim türü ise, yüzde 14'lük oranla sosyal-politik-ekonomik ve ticari bilimler izlemektedir. Onların ardından ise yüzde 9,3'lük oranlarla tıp fakültesi ve eğitim fakültesi mezunları gelmektedir.

Tablo-8
Aldıkları Eğitim Türü Bakımından Çorum Milletvekilleri

	1950'den Günümüze Çorum Milletvekilleri (%)
Hukuk	37.2
Mühendislik ve Mimarlık	5.8
Sosyal-Pol.-Ekon. ve Tic. Bilimler	14.0
Eğitim	9.3
Askeri	2.3
Tıp Bilimleri (Diş H.-Vet.-Ecz.)	2.3
Tıp	9.3
Ziraat Mühendisliği	1.2
İlahiyat	2.3
Üniversite Eğitimi Yok	16.3
Toplam	100

Kaynak: Arslan 'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.

Tablo-9
Çorum Milletvekillerinin Mezun Oldukları Üniversiteler

	1950'den Günümüze Çorum Milletvekilleri (%)
Anadolu	1.2
Ankara	30.6
Dokuz Eylül	1.2
Gazi	4.7
Harp Akademisi	2.4
İstanbul	34.1
İTÜ	1.2
Kayseri	1.2
Marmara	2.4
Selçuk	1.2
Yıldız	3.5
Üniversite Eğitimi Yok	16.5
Toplam	100

Kaynak: Arslan 'ın 2007 yılında gerçekleştirdiği araştırmada ortaya koyduğu verilerden hareketle düzenlemiştir.